

Жаҳон АДАБИЁТИ

Арабий бадиий, илмий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 11 (162)

2010 йил, ноябр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
ЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

www.jad.uz

МУНДАРИЖА

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Ўлжас СУЛАЙМОНОВ. **Айланайин сендан, Замин-онажон.**3
Ёвуз Булант БОҚИЛАР. **Тарихнинг оқ гуллари.**47

НАСР

Проспер МЕРИМЕ. **Коломба. Қисса.**.....12

Замонавий япон хикоялари......54

Камило Кастело БРАНКО. **Хазон бўлган севги. Роман.**.....84

АДАБИЙ ЖАРАЁН

Собир ЎНАР. **Буюк бурч.**.....129

НОБЕЛЬ МАЪРУЗАЛАРИ

Видия НАЙПОЛ. **Икки дунё.**.....132

МОЗИЙДАН САДО

Пётр ФАЛЁВ. **Кримтатар зиёлилари мафкурасига доир.**.....140

САЁХАТНОМА

Рустам МИРЗАЕВ. **Муқаддас қадамжолар бўйлаб.**.....147

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

Лев ТОЛСТОЙ. **Асосий қахрамонларим – ҳақиқат.**.....158

Абдуғафур РАСУЛОВ. **Мангуликка дахлдор.**.....169

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Шаҳноза ТҶИЧИЕВА. **Адабий таъсирнинг ижодий самараси.**.....173

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Маҳкам МАҲМУД АНДИЖОНИЙ. **Маънолар хазинасининг калити.**.....176

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Элла ГРИФФИСТ. **Номаълум шерик. Роман.**.....180

ТОШКЕНТ
НОЯБР

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Азиз САИД
Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Абдулла АРИПОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Анвар ЖАББОРОВ
Абдулла ИСМОИЛОВ
Абдурахим МАННОНОВ
Авазжон МАРАҲИМОВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Баҳодир ХОДИЕВ

Навбатчи муҳаррир Г.МУҲАММАДЁРОВА
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З. МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 11. 2010

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 25. 11. 2010 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1440 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2010 й.**

Ўлжас СУЛАЙМОНОВ

Айланайин сендан, Замин-онажон

АРҒУМОҚ

Тулпори билан машхур,
Эй, поёни йўқ диёр!
Қара, кезар ҳов уюр,
Яшнар чўлда майсазор.
Бергин
Қоратўригин,
Шамолларга келур бас.
Устида эгиб бўйин,
Парвоз этай бир нафас.
Сезсин ел алангасин
Арғумоқ ҳам ўзида;
Қизғалдоқлар порласин
Унинг қора кўзида.
Майли, кураш нелигин
Билиб қўйсин арғумоқ.
Олга йўл бору доим,
Ортга йўл йўқдир бироқ...

ҚИЗҚУВДИ

Қувиб ет қани, йигит,
Аяма отни, йигит,
Севсангу бўлсанг ўктам,
От етажак ўлса ҳам.
Севаман сени, йигит,

*Русчадан
Мирпўлат МИРЗО
таржимаси*

Қозоқ шеъриятининг ёрқин намояндаларидан бири Ўлжас СУЛАЙМОНОВ 1936 йили Олмаотада таваллуд топган. 1954 йилда Қозоғистон Давлат университетининг геология-қидирув факультетига ўқишга кириб, уни битиргач, 1958-61 йилларда Москвадаги М.Горький номидаги Адабиёт институтида таҳсил олади.

Шоирнинг 1961 йили чоп этилган «Арғумоқлар» номли илк шеърий тўплами адабий жамоатчилик орасида катта эътибор қозонади. Кейинчалик унинг «Қуёшли тунлар», «Тун – парижлик қиз», «Маймун йили», «Сопол китоб» номли шеърий тўпламлари ҳам нашр этилади.

1961 йили шоир бир неча кун ичида Инсоннинг қоинотга илк парвозини куйлаган «Замин, инсонга таъзим айла!» достонини яратади. Бу дoston унга оламшумул шухрат келтиради.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Етгину тез,
 Ўп маҳкам.
 Бўсага интиқ юзим
 Қизиб кетди уятдан.
 Еллар мени қувмоқда,
 Кўкрагимга тўшалиб
 Кучмоқда, эҳ, кучмоқда...
 Сен эса ортда, йигит!
 Кўкда ой ҳам қулар жим,
 Мен ёлғиз,
 Ҳамон ёлғиз.
 Тизгин тутган қўлларим
 Қаҳрдан бўлар қонсиз.
 Одамлар,
 Эҳ, ношуд одамлар,
 Ер бўлди-ку чавандоз донғи.
 Тутқазибсиз жасур йигитга,
 Тутқазибсиз ёвқур йигитга
 Ва келишган, мағрур йигитга
 Учқур тулпор эмас,
 Қирчанғи!..

* * *

Ёзда бир қиз келди
 жануб шаҳарга, бир
 жуфт кокилида
 бир жуфт оқ бантик.
 Кўҳликкина қиз,
 исми унинг — Белла.

Шу ерлик болалар кўнглида гулу.
 Ювиниб-таранган,
 оёқда шиппак,
 дераза тагида ўралишарди,
 гап отишарди.
 Фаррошлар, негадир, жеркиб беришди:
 бундай шўхликларга йўл қўйилмайди.

Лек қизча,
 барибир биттаси билан дўстлашиб олди —
 дераза тагига келар ҳар тонгда
 кичкина бир бола

Шоирнинг 1975 йили чоп этилган «Аз и Я» асари катта шов-шувга сабаб бўлади, бироқ 100 минг ададда босилган мазкур китоб дўконлардан, кутубхоналардан йиғиштириб олинади. Уша давр салтанатининг юксак доираларида бу нашр мафкурага қарши руҳда ёзилган китоб сифатида қаттиқ қораланади.

Америкада чоп этиладиган «Коммунизм муаммолари» журнали 1986 йилдаги нашрида «Аз и Я»ни қайта қуришни тайёрлаган санокли китоблар қаторида қайд этиб, А.Солже-нициннинг «Гулаг архипелаги»дан кейинги – иккинчи ўринга қўйган.

Сўнгги йилларда шоирнинг туркий дунё тарихига доир кўплаб йирик тадқиқотлари эълон қилинди. Унинг фаолияти кўплаб юксак мукофотларга, шунингдек, «Туркий дунёга қўшган ҳиссаси учун» (2002 йил, Туркия) мукофотига ҳам сазовор бўлган.

Шоирнинг шеърлари, янги илмий мулоҳазаларга бой асарлари жаҳоннинг турли тил-ларига таржима қилинган ва қилинмоқда.

ва бўйин чўзиб,
қизчани чақирар чўчиб, аланглаб:
— Бел-ла...

Қизча олмахондай тушар зинадан,
сўнгра қўл ушлашиб сойга чопишар.
Онаси ҳам дилдан ўзича хурсанд:
зўр қуёш, соф ҳаво, сув ва қизчаси.
Бир куни келдию телеграмма,
тунги самолётда учиб кетишди.
Ёз-ку тугамовди. Тонг пайти эса
бола овоз берар одатдагидек:

— Бел-ла...

Балконга чиқаман ва кузатаман.
Бола чақиради секин, хотиржам:
— Бел-ла...

Ясаниб кийинган — тунги шиппақда,
озода калта шим тиззасигача:
— Бел-ла...

Уришиб бердим мен:
— Учиб кетди у.

Гўдак шахт қаради
йигитларга хос.

Тўнғиллади (балки “Сенга дахли йўқ”),
сўнгра давом этди ўз қўшиғини.

Ҳар куни эрталаб,
сиз ишонмайсиз,
бевадек бўзлар у
ойна остида.

* * *

Ҳа, мағрурсан,
Сен фақат менга мағрурсан,
Бошқаларга ювош, ҳатто меҳрибон.
Йиллар ўтиб борар йиллар ортидан,
Сен эса қошимда мағрурсан ҳамон.

Жуда соз,
Хуш кўрмайман мен
Қаршимда бировнинг таслим туришин.
Лекин ўзгаларга шундоқ бўлган сен,
Менга оғир ботар улар олдида
Мағрур юришинг.

Дилдан ўтинаман,
Мағрур бўл лоақал ёлғиз мен билан.
Мен сени севмасман ожиз, хафақол.
Йиллар учиб ўтар йиллар ортидан,
Барча мағрурлигинг сенинг —
Мен учун,
Мағрур бўлиб қол.

ҚОРАТЎРҒАЙ

Эдуард Багрицкий қушларни севарди.
 Авжга чиқардилар тор кабинетда
 тўти, канарейка, булбул, саъвалар...

Жим фақат —
 қоратўрғай.

Тўрғай ўлкасининг муқим қушчаси,
 зериктириб юборган у ўз даштларин.
 «Жанубга уч», — десак,
 йўқ, хоҳламайди.

Дийдираб ин излар Тўрғай юртида.
 Жунжикар.

У ёқда қиш қаттиқ.

Ёқимсиз бўронлар чиқар жунбишга.

Фарамга киргандек,

қўйлар юнгига —

беҳадик кўмилиб олар, эркатой.

Чўпон уни бир кун топди чалажон

ва бир газетчига бериб юборди.

У учувчига сотди қоратўрғайни.

Учувчи ҳады қилди шоир дўстига.

Иккиланди шоир,

аммо қабул қилди ҳадыни.

Қафасга солди-да, қўйди бир четга.

Чой ичишди.

Меҳмон тўғрилади кўк пилоткасин.

Жилмайди. Учиб кетди.

Ҳалок бўлди осмон бағрида

Багрицкий йиғлади машъум хабардан.

Саъвалар қичқирар, тўтилар эса

жаврарди лоқайд...

Жим эди қоратўрғай чекка бурчакда.

Менинг тўрғайгинам сақларди сукут.

О, сукунат — у ҳам бир нидо.

У сукутда.

Йўқотганди яна бир марта

ўз Тўрғайи, қорли ўлкасин.

Дарвешфеъл зотларга гоҳ лол боқаман!

Яшаш шартларидан воз кечиб, айниб,

саъвани эрмакка сақларди одам,

олди мангуликка қоратўрғайни.

Ва мен бу ўлкага келганда ҳар гал,

сокин оқшомларда тинглайман бот-бот:

улкан булутларнинг остида тўрғай

учувчи ҳақида жим чекар фарёд.

* * *

Қабри Чингизтоғин пойида унинг,

Чечакка кўмилиб ётар анвойи.

Такаллуфсиз, разил тўда бир куни

Келиб давра қурди бунда

ёввойи.

Ичдилар,

кулдилар,

сақрашди ғаддор...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Тўлганди чечаклар чиқармай унин —
Бу бадбин тўдадан чекди жим озор...
Қабри Чингизтоғин пойида унинг.

* * *

Кургальжино кўлларида
куз тўполони,
Ёз тугаган бу диёрда
ташвиш ҳукмрон.
Паррандалар ўйларида
сафар тугёни —
Гала-гала кўчмоқдалар
жанубга томон.
Йўқ, уларни қайтаролмас
ҳеч нарса шу тоб.
Уялари узра бир бор
доира қуриб,
Сўнгра учиб кетадилар
қайрилмай, шитоб —
Ҳароратли юртлар уфқи
сари тўш уриб.
Оқ галалар,
о, номуқим, саргашта ғозлар,
Қўйвормаймиз,
ошиқмангиз ўзга юрт сари.
Тутиб қолар сизни
ошна, қадрдон жойлар —
Йўлингизга тўсиқ бўлар
ғусса тўрлари.
Тутиб қолар,
қўйвормайди Ватани уни,
Ўз бағрига қайтаради
ўқ билан шу он.
Куз пурвиқор кезиб юрар
боғлар қўйнини,
Отилган ғоз кўл устига
қулар чалажон.
Ҳеч қаерга мотамсаро
учмади хабар,
Ахир, бу на йўқотишдир
ва на оғир ғам.
Анқо эмас,
семурғмас эди бу жонивор —
Шунчаки ғоз,
нари борса уч килограмм.
«Ўлдирсалар нима бўпти,
фожеами, хўш?
Бунинг учун шеърлар битиб,
фарёд урмоқ бас.
Юзта эмас — ахир битта,
тагин оддий қуш.
Қолаверса, шеър қонун ҳам,
қарор ҳам эмас.
Яхшиси, сен ташбеҳ этиб,
«хол» деб атагин —

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

7

Ўқ изларин,
 гарчи улар жароҳат танга.
 Ва бу кўлни,
 атай қолгин,
 унинг Ватани.»
 Шундоқ эса,
 лаънат бўлсин қаттол Ватанга!

Куз келди.
 Илк паға қорлар чарх урур ғужғон.
 Пардай заррин зарраларда
 қаҳрли нуфуз.
 У баҳорни келтирганди,
 ахир, бир замон—
 Энди учай деса,
 қўйиб юбормайди куз.

ТУНГИ ТАҚҚОСЛАР

Сен болсан гўё,
 эсладимми — лабим тамшанар,
 сен бир кулгу,
 шиддатидан кўзлар ёшланар.
 Мен ғарибман, ким ҳам хафа қиларди!
 Дўзах кўрдим, энди жаннат истар дил.
 Эҳ, бошқалар нечун сени севадир,
 севма сен, одаммас улар, ахир..
 Уларда дард ва изтироб не қилар,
 улар фақат кишнаб юрган йилқилар!
 Айт, қачон тилларим сўйласин бийрон!
 Қай лаҳзада кўзларим сочсин аланга?
 Ношудликни кўриб туриб беисён,
 итоатда чидашни ҳам ўргатгин менга
 ва тунлар қурбақадек бўзламасликнинг
 айт чорасини!..
 Мен сени севаман,
 бева — оҳ уришни,
 балиқ — тез сузишни
 севса қанчалик;
 мен сени севаман
 ожиз — шуҳрат-шонни,
 қуёш — кенг осмонни
 севгани каби.
 Сен зикнасан, сенга яшаш осон,
 менга ризқин тутди ҳатто гадо ҳам
 мурғак чақалоқни эмизган каби.
 О, мен Хайём бўлсайдим агар,
 о, мен Ҳофиз бўлсайдим агар,
 о, Маҳамбет бўлсайдим агар,
 муродимга етардим балки!..
 Асл шеърлар эса ёзиб битилган.
 Шундоқ севишарлар тоғу даштда ҳам —
 юракларга солиб орзу ва алам.
 Ўзгача севиб ҳам бўлурми ёки?..
 Мен сени севаман,
 шундай севаманки...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ҚАЙРАҒОЧ

Пастликда — тераклар,
чашма ва ўтлоқ,
соя эса оғу каби қуюлар.
Бу ерда илдизлар калта,
куз ҳам ҳақ,
моғор ичра хазон бўлади улар.

Аммо ҳов юксакда —
шамоллар куйлаб,
бўрилар тўдаси йиғлар жойда оч,
менинг юрагимга илдизин қадаб,
чайқалиб турибди
ёлғиз қайрағоч.

Уни йиқа олар на ёмғир,
на қор,
на сарин кунларнинг армон роҳати.
Турар у,
кўкрагин керганча пойдор,
шамолларга очиқ чайир қомати.

Омади қулган бир йўлчи чавандоз
унга кўзи тушиб — йиғлар,
сўнг кетар.
Пастликда отини суғорар бесўз,
қайрағочни алқаб,
жим тавоф этар.

* * *

Бетбак-дала
Ҳамиша тунд, мудом яйдоқ,
От кўзига қарашга ҳам, оҳ, уялар...
Тулпорларим
Аёзларда туюб титроқ —
Йўларини олдингамас,
Ортга солар.
Бетбак-дала —
Қозогимга ёзуқ бўлган Бадбахт-дала,
Яланглиқдир
Уфқлардан уфққа қадар.
Кимлар бунда
Юрагига умид қалаб,
Кезмадилар зор-саргардон шому сахар.
Алмашдилар насл-авлод бирин-кетин,
Тебранади кенг эгарда суворий жим
Тарашлайди офтоб тафти
Унинг бетин,
Термилади кенгликларга,
Уфқлар - тилсим.
Бош устида қайноқ осмон,
Сахро - сархуш.
Қоврилади бундай палла
Учган ҳар қуш.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

9

ЛУВР

Севаман сени, Франция.
 Сенинг номинг-ла аташган барча
 босқинчиларни —
 «Фаранглар» деб.
 Сенинг аскарларингни
 Отда судраганман арқон билан
 Ва олтин-кумушлар уюми устида ўтириб
 Заргарлик қилганман,
 Тиллаларга нақшлар чизганман,
 Энди эса кўзларимда
 Гусса ва соғинч.
 Тентираб залларни кезаман,
 Боқаман бебаҳо олмосларга.
 Қотаман ҳайрон-лол:
 «Осиё, сен қаердасан?
 Асл олмослардадирсан балки?
 Балки дудама ханжарлардадирсан —
 Сени қарши олиш учун ясалган?
 Қачонлардир доврўғ солдинг дунёга
 Ва қолдинг жим.
 Ким бузар, айт,
 Сенинг бу сукунатингни?
 Қайси улуғ етиб борар Фарбга
 Ва забт этар,
 Қилич билан эмас,
 Бу залларни,
 Бўм-бўш залларни?..

САДОҚАТЛИ ДЎСТ

Агар сўраб қолсалар мендан —
 ҳаётингда қанча дўст орттирдинг, деб.
 Дўстим, шунда сени эсга оламан
 ва жавоб бераман ўйлаб ўтирмай — кўп.
 Дейман — у ҳам софдил, ҳам жасур,
 танти кўплардан,
 ихтиёрим унинг қўлида фақат,
 унинг изми бошлар мени йўллардан.
 Сен мени қайтардинг жар ёқасидан
 яна менга кулиб боққанда омад,
 сен ундадинг мени ютуқларимдан
 мамнун бўлишга
 ва янада кучга тўлишга,
 кимгадир курашда аччиқма-аччиқ.
 «Мамнун бўлиш мумкин ҳозирча, бироқ —
 чинакам қувонишга ҳали эртароқ».
 Сен қаттиқ уришдинг
 лабда кулгум кўриб —
 маҳзун рақибимга шод боққаннимда.
 Баҳслашиб ўтирмадинг,
 жеркиб бердинг сен
 иш учун чўчиб, султ тортишганимда.
 Сенга юзланаман, сокин юрагим,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

10

сен — менинг виждоним ҳамда иродам,
 сен — менинг имоним,
 қувватим-кучим,
 сен дўстлар бахш этасан, сира толмайсан,
 тафтли қадамларсиз йўлларим менинг
 бир лаҳза ҳам совиб қолмасин учун...

АЙЛАНАЙИН

Яқин инсонга «айланайин» дейилади. «Атрофингда айланай» — сўзма-сўз таржимаси. «Дардингни олай», «мушфиғим менинг» — мазмунан таржимаси.

Дерлар менга — кўркам иморатлар қур,
 мен эса
 дунёни кезаман масрур,
 қулай имконият туғилдими, бас,
 яна отланаман йўлга шу нафас.
 Нью-Йорқда дostonлар ўқийман жўшиб,
 Мисрда шеър битгум андуҳим қўшиб.
 Қайтаман,
 ҳамёним яна тап-тақир,
 тагин пул ғамлайман —
 йўл чорлар, ахир!
 Сўнгги қипчоқ —
 сўнгги денгизгача то!
 Қаршимда тагин дашт-сахролар пайдо!
 Бизни
 шаҳдимизни билиб кўмганлар —
 оёғимиз ғарбга қилиб кўмганлар.
 Миллиардлар шуқуҳи бўлиб кунботар
 сарғайган чўлларнинг остида ётар -
 нўғайлар,
 булғорлар,
 сахройи қозоқ
 билмасдан Осиё —
 Ғарбдан ҳам ғарброқ!
 Чорлади Ғарб мудом тилсим яратиб,
 ва бизни кўмдилар ғарбга қаратиб!
 Тегрангда чарх уриб тинмадим бир он,
 Айланайин сендан,
 Замин-онажон!
 Бағринг доғланмишдир бу кун шунчалик,
 ҳеч ким тушунолмас сени менчалик -
 дардларингни олай,
 бўлма ғамга ғарқ,
 кезгум йўлларингда
 мудом уриб чарх...

Проспер МЕРИМЕ

Коломба

Қисса

Инглиз армиясининг таниқли зобитларидан бири, асли насли ирландиялик бўлган полковник Томос Невил 181... йил октябрининг бошларида Италия бўйлаб саёҳатидан қайтаётиб, Марсел шаҳридаги Бово меҳмонхонасига келиб жойлашди.

Саёҳат ишқибозларининг қизиқ бир одати бўлади. Масалан, кўплаб сайёҳлар одамлар кўзига бошқачароқ кўринишлари учун Горацийнинг «*nul admirari*» (лотинча: «ҳеч нарсага ҳайрон қолмаслик») иборасини шиор қилиб олишади. Полковникнинг яккаю-ягона қизи мисс Лидия ҳеч нарсадан ҳайрон қолмайдиган саёҳатчиларнинг ана шу тоифасига мансуб. Буюк Рафаэлнинг машҳур «Ўзгариш» асари унинг наздида ўртача бир полотно эди. Везувий вулқонининг отилиши эса, Бирмингэм фабрикасининг мўриларидан бироз тузукроқ тасаввур уйғотарди. Қолаверса, у Италияни маҳаллий колоритга, ўзига хос манзараларга эга эмасликда камситарди.

Саёҳатининг дастлабки кунларида мисс Лидия Алп тоғларининг нариги томонида жойлашган Италияда унғача ҳали ҳеч ким кўрмаган, эътиборли кишиларга завқ билан гапириб бериш мумкин бўлган ғаройиб манзараларни, воқеаларни кўраман деган умидда эди. Бироқ тез орада бу мамлакатдаги барча манзараларни ўз ҳамюртларидан кейин томоша қилаётганлигини ҳис қилиб, бирор ғайри табиий, қизиқ нарсани кўришдан умид узиб, Италияни зерикарли мамлакат деб ҳисобловчилар сафига қўшилиб олди.

Бово меҳмонхонасига келиб тушишгач, мисс Лидиянинг янада ҳафсаласи пир бўлди. У Сеняда ўзи чизган пелазгик¹ ёки циклопик² дарвозаларнинг тузуккина эскизларини олиб келганди. Унинг фикрича, бу дарвозаларнинг расмини чизишни мусаввирлар бутунлай

^{1,2} Пелазгик, циклопик – бадий ёғоч ўймакорлиги усуллари. (Муҳ.)

Французчадан
Абдумурод КҮЧИБОЕВ
таржимаси

Француз мумтоз адабиётининг ёрқин намояндаларидан бири Проспер МЕРИМЕ (1803–1870) ўзбек китобхонларига ўзининг “Карл IX салтанатининг йилномаси» романи ва шу китоб ичига киритилган “Матео Фалконе», “Таманго», “Триктаск ўйини», “Кўш хато», “Илль Венераси», “Арсено Гийо», “Аббат Обен», “Ҳаворанг хона» новеллалари билан таниш. П.Мериме асарларининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, китобхон унинг барча асарларида чуқур драматизм ва лиризм билан йўғрилган тарихий, ижтимоий-сиёсий ҳаётга хос воқеа ва ҳодисаларни, миллийликни ҳис қилади. Унинг худди шундай руҳда ёзилган “Коломба» қиссаси илк бор французчадан ўзбек тилига ўгирилиб, эътиборингизга ҳавола қилинапти. Унда сиз корсикаликларга хос урф-одатлар, аъналар ва уларнинг асар қахрамонларининг ҳаётига, севгисига қандай таъсир қилганини билиб оласиз.

унутиб қўйганди. Аммо Марселга келиб танишган леди Франсис Фенфикнинг альбомини томоша қилаётиб, сариқ бўёқларда ишланган ана шу дарвоза расмини кўриб қолиб, шу пайтгача ўзи чизган барча эскизларни хизматкорларга тортиқ қилиб юборди ва пелазгик иншоотлар расмини чизишга бутунлай иштиёқи сўнди. Қизнинг бундай тушкун кайфияти сўзсиз унинг отасини безовта қилмасдан қолмади. Полковник Невил рафиқаси оламдан ўтгандан бери ҳаётдаги барча нарсаларга қизининг кўзи билан қарашга одатланиб қолган эди. Демак, Италия қизининг кўнглига ўтирмайдиган дунёдаги энг зерикарли мамлакат! Тўғри, у Италияда яратилган машҳур полотнолар ва ҳайкаллар ҳақида ёмон фикрда эмасди. Аммо у ҳам бу мамлакатда ов қилиш учун бутунлай имконият йўқлигига, бир неча арзимас каклик отиб олиш учун қуёш оташида куйиб, италян далаларида ўнлаб лье¹ кезиш лозимлигига ишончи комил бўлганди.

Марселга келган куннинг эртасигаёқ полковник бир пайтлар ўзининг собиқ адъютанти бўлган, яқинда Корсика оролидан олти ҳафталик сафардан қайтган капитан Эллисни чойга таклиф қилди. Капитан мисс Лидияга ўша кун корсикалик бандитлар ҳақида қизиқарли ҳикоялар айтиб берди. Бу ҳикояларнинг мисс Лидия учун қизиқарли томони шунда эдики, улар Римдан Непалга қайтаётиб, йўлда ўғрилар ҳақида эшитган қўплаб ҳикояларга мутлақо ўхшамасди. Овқатдан кейин бордо виноси ичишаётган эркаклар ёлғиз қолишгач, суҳбат ов мавзусига кўчди. Суҳбат жараёнида полковник Корсикадан бошқа ҳеч бир ўлкада турлитуман ва бой илвасинлар мавжуд бўлмаслигини билиб олди.

— У ерда ёввойи чўчқалар ўлгудек кўп, — давом этди капитан, — бироқ уларни уй чўчқаларидан фарқлашни ҳам билиш лозим. Чунки улар ҳайрон қоларли даражада бир-бирларига ўхшайди. Шу сабаб баъзан улардан бирортасини отиб қўйиб, чўпонлар билан кўнгилсизликларга дуч келиш мумкин. Уларга «маки» деб аталувчи чакалакзорлар ичида тўсатдан рўбарў келиб қолишингиз мумкин. Улар бошдан-оёқ қуролланган бўлишади ва ўлдирилган чўчқа учун анча-мунча тоvon тўлатишлари билан бирга, сизни калака қилиб кулишади ҳам. У ерда яна олқор деб аталувчи ғаройиб ҳайвонлар ҳам сероб. Уларни бу юртдан бошқа ҳеч ерда учратмайсиз. Бироқ уларни овлаш ўта машаққатли иш.

Чой ичишаётиб капитан корсиканча қасос ҳақида гапириб бериб, яна мисс Лидияни қизиқтириб қўйди. Бу унинг дайди қароқчилар, яъни бандитлар ҳақидаги ҳикоясидан ҳам қизиқарлироқ бўлиб, бу юртнинг ёввойи манзаралари, одамларининг ҳеч кимникига ўхшамас феъл-атворлари, меҳмондўстликлари ва ибтидой урф-одатлари, умуман, Корсика аталмиш бу юртнинг ўзи қизни бутунлай ўзига маҳлиё қилди-қўйди. Ниҳоят, капитан кетаётиб шакли ва тарихи билан, мисдан ишланган ғаройиб дастаси билан қизни бутунлай ҳайратга солиб қўйган ажойиб стилит, яъни ханжар совға қилди.

— Эллисининг айтишича, Корсикада ғаройиб ов қилиш мумкин экан, — деди полковник қизи билан ёлғиз қолишгач. — Эҳ, агар у унчалик йироқда бўлмаганида эди, у ерга икки ҳафтагагина борсак, зўр бўларди-да!

— Ростдан ҳам Корсикага сафар қила қолсак-чи?! Сиз ов қиласиз, мен эса ажойиб манзараларни чизиб келаман. О, агар менинг альбомимда капитан Эллис ҳикоя қилиб берган, Бонапарт болалик пайти

¹ Лье — денгиз масофа ўлчови, тахм. 1–1,5 чақирим (Мух.).

ўқишга борган мактаб-форнинг расми бўлганида эди, мен қанчалик фахрланардим-а! – жавоб берди қизи.

Эҳтимол, бу қиз томонидан отаси истагининг илк маротаба қўллаб-қувватланишидир? Бундай кутилмаган хайрихоҳликдан қувониб кетган полковник атайлаб уни янада қизиқтириш мақсадида йўлда дуч келиши мумкин бўлган бир неча қийинчиликларни рўкач қилиб кўрди. Отанинг Корсика ёввойи мамлакат эканлиги, аёл кишининг у ерга саёҳат қилиши ўта машаққатли бўлиши ҳақидаги гаплари ҳаммаси беҳуда кетди. Қизи ҳеч нарсадан кўрқмаслигини, отда саёҳат қилиш унинг ҳаётдаги энг катта орзуси эканлигини, агар тўғри келса, очиқ ҳавода ухлаш унинг учун байрам бўлишини, агар отаси бу саёҳатга рози бўлмаса, Кичик Осиёга жўнаб кетишини айтиб писанда қилди. Қисқаси, қизда отаси айтган барча рўкачларга аниқ ва қатъий жавоблар тайёр эди. Қолаверса, ҳали бирорта инглиз аёлининг қадами Корсикага етмаган, демак, у биринчи бўлиши лозим! Бир кун келиб Лондонга қайтгач, ўз альбомига чизган гаройиб манзаралар билан мақтангиш қандай шукуҳли!

«Азизим, бундай гаройиб расмни ҳеч қачон қўлдан чиқарманг!». «Э, бу арзимас расм-ку! Бу бизга Корсикада йўлбошчилик қилган бандитга қараб ишлаган эскизим, холос!». «Йўғ-э, наҳотки сиз Корсикада бўлдингиз?!»

Бундай ширин хаёллар қизнинг нима бўлса-да, Корсикага бориш ҳақидаги қарорини янада мустаҳкамлади.

Уша пайтлар Франция ва Корсика оралигида махсус пароходлар қатнови йўлга қўйилган эди. Қиз дарҳол ўзи кашф қилишга бел боғлаган орол томон борадиган кемалар ҳақида сўраб-суриштира бошлади. Полковник эса ўша куннинг ўзидаёқ Парижга хат ёзиб, навбатдаги саёҳати учун меҳмонхонага берилган буюртмасини бекор қилди. Кейин Корсикадаги Аяччо бандаргоҳига жўнаётган кичик кема хўжайини билан йўл харажатларини келишиб олди.

Галиотда задогонларга муносиб айнан иккитагина каюта бор экан. Дарҳол йўл учун озиқ-овқатларни ҳам ғамлаб олишди. Бундан ташқари, полковник қизининг истаги билан кема хўжайинига бошқа ҳеч қандай йўловчи олмасликни, саёҳат давомида кемадан тоғларни томоша қилиб бориш учун фақат қиргоқ бўйлаб сузиш шартини ҳам қўйди.

* * *

Жўнаш белгиланган кун эрталабданоқ барча нарсалар йиғиштирилиб, кемага юкланди. Кичик кема кечки ҳамроҳ шамол билан йўлга чиқадиган бўлди.

Жўнаш онларини кутиб, полковник қизи билан Канибьер кўчаларида сайр қилиб юришарди. Шу пайт кема хўжайини уларга яқинлашиб, полковникдан ватанига, яъни Корсикага қайтаётган чўқинтирган отасининг тўнғич ўглини, қариндошини кемада бирга олиб кетишга рухсат сўрай бошлади.

– У ажойиб йигит, ўзи ҳарбийлардан, гвардиячи ўқчи қисм зобитларидан. Агар Бонапарт яна император бўлганида борми, у аллақачон полковник даражасига етган бўларди, – қўшиб қўйди кема хўжайини.

– Демак, у ҳарбий кишими? – сўради полковник тараддуланиб. У «шундай бўлса, унинг биз билан кетишига розиман» демоқчи эди. Аммо мисс Лидия атайлаб инглизча гапириб, уни тўхтатди:

– Пиёда қисмлар зобити бўлса керак-да! (Унинг отаси кавалерияда хизмат қилган, шу сабабли қиз барча бошқа турдаги қисм ҳарбийларига менсимасдан қарарди). Эҳтимол, аллақандай тарбияси бузуқ кишидир. Саёҳат пайти денгиз касалига йўлиқиб, сафаримизни бурнимиздан чиқармасин яна!

Кема капитани инглизчани мутлақо тушунмасди. Бироқ мисс Лидиянинг гунчадек лаблари чўччайишидан унинг нима деяганини тушунгандек бўлди. Шунда у ўз қариндоши шарафини ҳимоя қилиб, уч қисмдан иборат мақтов сўзларини қалаштириб ташлади ва гапини қариндоши жудаям инсофли, андишали инсонлигини, у капраллар авлодидан эканини, жаноб полковникка сафар жараёнида мутлақо халал бермаслигини, уни кеманинг ҳеч кимнинг назари тушмайди-ган қисмига жойлаштиражагини таъкидлади.

Полковник ва қизи Корсикада капрал ҳарбий унвони авлоддан-авлодга, отасидан ўғлига мерос бўлиб ўтишини эшитишиб, ҳайрон қолишди. Чунки улар гап пиёда қисмлар капрала ҳақида кетаётганига ростдан ҳам ишонишган ва «у аллақандай камбағал бир киши бўлса керак, капитан унга ачинганидан кемага олишни истаяпти», деган хулосага келишганди.

«У жилакурса зобит бўлганида эди, у билан суҳбатлашиб вақт ўтказиш мумкин бўларди. Бироқ аллақандай капрални саёҳатга ҳамроҳ қилиш шартмикан?».

– Қариндошингиз денгиз касалидан кўрқмайдими? – сўради мисс Лидия беписанд оҳангда.

– Йўғ-э, нималар деяпсиз, мадмуазел! Унинг юраги денгизда ҳам, қуруқликда ҳам ўзини қоятошдек ҳис қилади.

– Бўпти, уни кемага ола қолинг, – деди қиз ниҳоят.

– Уни олишингиз мумкин, – тақрорлади отаси ҳам ва улар ўз сайрларини давом эттиришди.

Кеч соат бешларда капитан уларни кемага чиқишга таклиф қилди.

Қирғоқда, кичик қайиқ олдида эгнидаги барча тугмалари тақилган, мовий сюртукли, қорачадан келган, қора сочли, қисик тийрак кўзлари қоп-қора, кўринишидан очиқ кўнгил ва ақлли йигитлиги сезилиб турган баланд бўйли ёш йигит турарди. Унинг келишган қадди-қоматидан ва кичик қайрилма мўйлов қўйганидан у ҳарбийлардан эканлиги шундайгина билиниб турарди. Чунки, ўша пайтлар мўйловдор кишилар кўча-кўйларда шунчаки санқиб юришмас, миллий гвардия ҳали ўз сафларида ҳарбийларга хос тарзда қаддини рост тутиб юришни русумга киритмаган эди.

Йигит полковникни кўриб, бош кийимини ечди ва саросимага тушмасдан, боодоблик билан ўзига кўрсатилган илтифот учун миннатдорчилик билдирди.

– Сизга фойдам текканидан хурсандман, дўстим, – деди полковник унга хайрихоҳлик билан бош силкиб, қайиққа чиқаркан.

– Сизнинг инглиз меҳмонингиз бетакаллуф эмас экан, – деди йигит капитанга италянчалаб, паст овозда.

Капитан унинг гапига бармоғини чап кўзи остига текказиб, ияги-га туширди. Бундай имо-ишорани тушунган киши инглиз меҳмон италянчани билишини, бу гапни айтган киши андишасизликка йўл қўйганини дарров фаҳмлаб олади. Йигит капитан Маттеининг имо-ишорасига енгилгина кулиб, пешонасини ушлаб қуйди. Бу билан у барча инглизлар бироз енгилтабиат бўлади, демоқчи бўлди. Кейин у капитаннинг ёнига ўтириб олиб, денгиз сафарида ҳамроҳ бўладиган гўзал қизга диққат билан, аммо ҳирссиз тикилиб қолди.

– Бу француз аскарларининг қадди-қоматлари жуда келишган бўлади-да, – деди полковник қизига инглиз тилида, – шу сабабли улардан зобитлар тайёрлаш жуда осон кечади.

Кейин у йигитга французчалаб мурожаат қилди:

– Марҳамат қилиб айтинг-чи, сиз қайси полкда хизмат қилгансиз?

Йигит қариндошини, кема капитанини сездирмайгина туртиб қўйди ва табассумини йигиб олиб аввал пиёда гвардиячи ўқчилар полкида, кейин 7-енгил пиёдалар полкида хизмат қилганини айтди.

– Ватерлоо жангида қатнашганмисиз? Ундай десам, ҳали жуда ёш кўринасиз-ку?– сўради полковник.

– Мени афв этинг, полковник. Бу мен иштирок этган ягона жанг эди.

– Бироқ бу жанг қўшалоқ жангга арзир эди, – деди полковник.

Йигит лабини қимтиди.

– Дада, – деди қиз инглизчалаб, – ундан сўранг-чи, корсикаликлар ўз Бонапартларини ҳалиям жуда севишармикин?

Полковник қизининг саволини французчага ўгиришга улгурмасдан, йигит инглиз тилида анча яхши, бироқ бироз чучуклик билан жавоб берди:

– Биласизми, мадемуазел, ҳеч ким ўз юртида пайғамбар бўла олмайди. Биз Наполеоннинг ҳамюртларимиз. Эҳтимол, биз корсикаликлар уни французлардан камроқ севармиз. Ўзимга келсак, менинг авлодим унинг авлоди билан қачонлардир бир-бирларига душман бўлган бўлса-да, мен уни севаман ва қойил қоламан.

– Сиз инглизчани биласизми? – деди полковник.

– Кўриб турганингиздек, бироқ жуда ёмон гапираман.

Мисс Лидияга йигитнинг бетакалуф оҳангга гапириши бироз одобсизликдек туюлди. Капраллар авлоди император авлоди билан адонатда бўлиши эса кулгисини қистатди. Бу унга корсикаликларнинг ғаройиб табиатлилигининг бир кўринишидек туюлди ва булар ҳаммасини кундаликларига қайд қилиб қўйишни ҳам кўнглига тугиб қўйди.

– Инглиз тилини билишингизга қараганда сиз инглизларга асир тушган кўринасиз.

– Йўқ, жаноб полковник. Мен инглизчани сизнинг миллатингизга мансуб бўлган бир асирдан ўрганганман.

Йигит шундай деб қизга мурожаат қилди:

– Маттеининг айтишича, сизлар Италия сафаридан бу ёққа келаяпсизлар. Шубҳасиз, соф токсикан шевасида ҳам гаплаша олсангизлар керак? Аммо, фикримча, сиз бизнинг шевамизда гапиришга қийналиб қоласиз.

– Менинг қизим барча италян шеваларини тушунади. Тилларни ўрганиш борасида унга қобилиятни худонинг ўзи берган. Ҳа, бу борада у менга ўхшамаган.

– Мадмуазел, масалан, сиз мана бу корсиканча қўшиқни тушунасизми? У бир чўпон йигитнинг ўз севгилисига айтган дил изҳори, эшитинг-а:

E mun trovassi a tia, mi n'esciria...(Агар тушиб қолсам жаннатга бир бор, Унда сен бўлмасанг кетаман дарҳол.)

Мисс Лидия тушунди ва йигитнинг шеър айтиши унинг ноўрин мақтанчоқлиги деган фикрга борди. Йигитнинг ўзига тикилиб қолганидан ўнғайсизланиб, қиз қизариб кетди ва итальянча жавоб берди:

– Carisco.¹

– Юртингизга ярим йиллик таътилга қайтаяпсизми? – сўради полковник.

– Йўк, жаноб полковник. Мени ярим маош билан истеъфога чиқаришди. Бу, менимча, Ватерлоо жангида қатнашганим ва Наполеонга ҳамюрт бўлганим сабаблидир. Мен ўз юртимга қўшиқларда куйланганидек, умидсиз ва фақир ҳолда қайтаяпман.

Йигит чуқур хўрсиниб, осмонга тикилди.

Полковник қўлини чўнтагига солиб, ундан битта олтин танга чиқарди ва уни собиқ ғаними ҳамиятига тегмасдан унга қандай узатишни билмай, тангани бармоқлари орасида айлантира бошлади.

– Мени ҳам ярим маош билан истеъфога чиқаришди, – деди полковник очиққўнгиллик билан. – Бироқ, сизнинг ярим маошингиз тамаки сотиб олишингизга ҳам етмаса керак. Мана буни олинг, капрал.

Полковник шундай деб қўлидаги олтин тангани йигитнинг қайиқ бортини маҳкам ушлаб турган қўлига қистиришга уринди.

Корсикалик йигит тўсатдан қизариб кетди, қадини ғоз тутиб, лабларини қимтиди. Гуё полковникнинг бу садақасига қўпол бир жавоб айтишга чоғлангандек бўлди. Бироқ, бирдан юз ифодасини ўзгартириб, хохолаб кулиб юборди. Танга узатиб турган полковник эса ҳайратдан қотиб қолди.

– Полковник, – деди йигит, яна жиддий қиёфага кириб, – сизга иккита маслаҳат беришга ижозат беринг. Биринчиси: ҳеч қачон корсикаликларга садақа қилиб пул узатманг. Чунки, ҳамюртларим орасида беодоб кишилар шунчалик кўпки, улар берган садақангизни бошингизга отишлари мумкин. Иккинчиси: одамларга улар истамаган ҳарбий унвонни беҳудага улашаверманг. Сиз мени «капрал» деб атадингиз. Мен эса аллақачон лейтенантман. Албатта, бу унвонлар орасидаги фарқ унчалик катта бўлмаса-да, ҳарқалай...

– Лейтенант! – деди полковник. – Лейтенантмисиз? Бироқ кема хўжайини сизни менга капрал, бугун авлодингиз капраллар деди-ку!?

Йигит бу гапни эшитиб яна ўзини орқага ташлаганича хохолаб кулиб юборди. Унинг кулгусига кема капитани ва унинг иккита матроси ҳам жўр бўлишди.

– Кечирасиз, полковник, – деди йигит ниҳоят кулгисини босиб. – Бироқ, бу ростдан ҳам ажойиб *qui pro qui* (сўз ўйини), мен бу сўзни қандай тушунганингизни энди фаҳмляпман. Тўғри, менинг авлодим ўз аждодлари капраллар эканлиги билан фахрланишади. Лекин бизнинг корсикалик капраллар елкаларида ҳеч қачон ҳарбий погон тақиб юришмаган. Тахминан 1100 йилларда айрим жамоалар тоғлик сеньорларнинг зулмига қарши бош кўтаришган. Улар ўз бошлиқларини капрал деб атаганлар. Бизнинг оролимизда бу авлод вакиллари ўзларини капраллар авлоди деб ҳисоблашади ва бундан ниҳоятда фахрланишади.

– Узр жаноб, минг бор узр! – хитоб қилди полковник. – Мен нима сабабдан хатога йўл қўйганимни яхши тушуниб турибсиз ва мени афв қиларсиз деган умиддаман.

Полковник шундай деб қўлини йигитга узатди.

– Бу менинг иззатгалаблигим учун муносиб жазо, жаноб полковник, – деди йигит ҳам кулганича, унинг қўлини самимий сиқиб. – Мен сиздан мутлақо хафа эмасман. Модомики, қариндошим Маттеи

¹ Carisco – тушундим.

сизга мени тузукроқ таништирмаган экан, рухсат беринг, ўзимни таништирай: Орсо делла Реббиа, ярим маошли истеъфодаги лейтенант. Мана бу ажойиб този итларга қараб, сиз Корсикага ов қилиш учун бораётганингизни тахмин қилаяпман. Сизни яйловларимиз, тоғларимиз билан ўзим таништириш шарафига муяссар бўлаётганимдан ниҳоятда бахтиёрман. Фақат, агар уларни унутиб қўймаган бўлсам, қўшиб қўйди йигит, хўрсиниб.

Бу пайт қайиқ Галиотга етиб келди. Лейтенант мисс Лидияга қайиқдан чиқиб олиш учун қўлини чўзди, кейин полковникка ёрдамлашди. Кема бортига чиқиб олган полковник Томас ҳамон йўл қўйган кўпол хатосидан афсусланади, 1100 йилдан бери давом этиб келаётган эътиборли авлод вакилидан қандай узр сўраш йўлини тополмай, қизининг розилигини сўрасмасданоқ уни кечки овқатни бирга баҳам кўришга таклиф қилди. Мисс Лидия хиёл қошини чимириб қўйди, холос. Қолаверса, қиз ҳам капраллар авлодидан чиққан бу йигит қандай инсон эканлигини билишга қизиқар, йигитнинг ўзи ҳам унда яхши таассурат қолдиришга улгурганди. У ҳатто йигитда зодагонларга хос фазилатларни ҳам иллагандек бўлди. Фақат уни ўзи ўқиган роман қаҳрамонларига қиёслаганида у ҳаддан ташқари очиққўнгил ва қувноқдек туюларди.

— Лейтенант делла Реббиа! — инглизча такаллуф билан қарши олди уни полковник эрталаб, қўлида мадера виноси тўлдирилган қадахни тутганича. — Мен Испанияда сизнинг ҳамюртларингизни кўплаб учратганман, улар ажойиб пиёда ўқчилар эдилар.

— Ҳа, уларнинг жуда кўпчилигининг хоклари Испанияда қолиб кетди, — деди жиддийлик билан ёш лейтенант.

— Мен, Виттория остонасида жанг қилган корсикаликлар батальонининг мардонаворлигини ҳеч қачон унутмайман. Кўкрагимдаги жароҳат изи уни менга доим эслатиб туради, — деди беихтиёр кўксини уқалаб. — Кун бўйи улар биз томонга дарахтлар, бутазорлар орасидан ўқ уздилар. Улар бизнинг қанчалаб аскарларимизни, отларимизни ер тишлаганининг ҳисоб-китоби йўқ. Чекинишга тўғри келиб қолганида, улар бир зумда сафга тизилишиб, зудлик билан кўздан ғойиб бўлишарди. Улар очиқ жойга чиқсаларгина биз улардан ҳақимизни олишга умид қилардик. Бироқ лаънатилар, кечирасиз, лейтенант, бу довураклар бир зумда тўртбурчак шаклга кириб ҳимояга ўтиб олишардики, улар сафини ёриб ўтишнинг ҳеч ҳам иложи топилмасди. Тўртбурчак саф ўртасида кичик қора от миниб турган зобит ҳозир ҳам кўз ўнгимда тургандек туюлади. У ўз байроғи остида турар, худди қаҳвахонада ўтиргандек бемалол сигарасини бурқситарди. Баъзан худди бизни калака қилмоқчидек, уларнинг мусиқачилари жанговар машқ ижро қилишарди. Мен уларга қарши ўзимнинг икки жанговар эскадронимни жангга солдим... Жин урсин! Тўртбурчак сафни ёриб ўтиш ўрнига улар ўқ етар масофагача от қўйиб боришиб, кейин ўнгга, сўлга бурилиб кетишга, кейин алам билан орқага чекинишга мажбур бўлишарди. Кўплаб чавандозларимиз, отларимиз ўққа учиб жанг майдонида қолиб кетган пайт ҳам ўша жанговар мусиқа овози ҳамон янграб турарди. Жанг майдонидан тутун тарқаб кетгач, яна ўша байроқ ва унинг остида турган зобитга кўзим тушди. У ҳамон сигара чекиб турарди. Жоним чиқиб аскарларимни ўзим охириг ҳужумга бошладим. Уларнинг милтиқлари қизиб кетгани учун охир-оқибат ўқ узолмай қолишди. Аммо олти қатор сафга тизилишиб, милтиқлари найзаларини бизнинг отларимиз тумшукларига тўғрилашди. Ҳа, бу саф ҳақиқий ўтиб бўлмас, маҳкам истеҳком эди. Мен ўз аскарла-

римни руҳлантириш учун тинимсиз қичқирар, отимни илгари суриш учун тинимсиз қамчилардим. Ўша пайт байроқ остида турган зобит сигарасини ташлаганини, аскарларидан бирига қўли билан мени кўрсатаётганини пайқаб қолдим. Менга «Al capello bianco!» («Оқ шапкали зобитга қараб ўт оч!») деган хитоб ҳам эшитилгандек бўлди. Бирдан шапкага ок пар қадаб қўйганимни эсладим. Бошқа ҳеч нарса эшитмадим, чунки кўкрагимдан яраланган эдим. Ҳа, бу энг довжурок батальон эди, жаноб делла Реббиа. Кейинчалик менга маълум қилишларича, бу корсикаликлардан ташкил қилинган ўн саккизинчи пйёдалар полкининг биринчи батальони экан.

— Ҳа, — деди Орсо, ҳикояни кўзлари чақнаб тингларкан. — Уларганим ҳужумини ботирларча қайтаришган ва ўз байроқларини сақлаб қолишган. Аммо уларнинг учдан икки қисми Виттория тепалигида қаҳрамонларча ҳалок бўлишган.

— Сиз мабода ўша зобитни танимайсизми?

— Танийман. Бу менинг отам эди. Ўша пайтлар у ўн саккизинчи полкда майор унвонида эди, ана шу аянчли жангдан кейин унга полковник унвонини беришганди.

— Нималар деяпсиз! У сизнинг отангизмиди? Худо ҳаққи, у ҳақиқий довжурак инсон! Мен, у билан бажонидил яна учрашган ва аминманки, уни таниган бўлардим. У киши ҳали ҳаётми?

— Йўқ, полковник, — деди йигит бироз ранги ўчиб.

— У ҳам Ватерлоо жангида қатнашганми?

— Ҳа, полковник, бироқ жанг майдонида ҳалок бўлиш унга насиб қилмади. У Корсикада кўз юмди... икки йил олдин... Ё Худойим, буни қаранг, қандай гўзал манзара-я! Ўрта денгизни кўрмаганимга ўн йил бўлибди! Нима дейсиз, мадмуазел, у океанга нисбатан анча латофатлироқ эмасми?

— У менга ҳаддан ташқари кўм-кўк туюлаяпти. Тўлқинлари ҳам жуда кичик.

— Сиз ёввойи гўзликни севасизми? Агар шундай бўлса, Корсика сизга ёқади деб ўйлайман.

— Менинг қизимга барча ғайритабиий нарсалар ёқади. Шу туфайли Италия унга мутлақо ёқмади, — гап қўшди полковник.

— Мен Италияда Пиза минорасидан бошқа ҳеч ерни билмайман, — тан олди йигит. — У ерда бир йил коллежда ўқидим. Аммо мен Санро Santo ибодатхонасини, унинг йиқилаётган минораси ҳақида ўйласам, ўзимни завқланишдан тўхтата олмайман. «Орканьянинг ўлими» картинасини эслайсизми? У менинг хотирамга шунчалик ўрнашиб қолганки, худди унга ўхшатиб қайта чиза оладигандекман!

Мисс Лидия ҳозир лейтенант баландпарвоз руҳдаги мақтанишларини бошлаб юборадими, деб хавотирга тушиб қолди.

— Ҳа, улар анча кўримли, — деди қиз атайлаб эснагандек. — Мени кечиринг, дада, негадир бошим оғриб қолди. Мен каютамга тушаман.

Қиз отасининг пешонасидан ўпиб, йигитга мағрур бош силкиб хайрлашди. Ёлғиз қолган эркаклар яна уруш ва ов ҳақида суҳбатга киришиб кетди.

* * *

Ажойиб тун. Ой акси тўлқинлар елкасида жилоланар, энгил шамол кемани оҳисталик билан илгари силжитарди. Мисс Лидиянинг уйқуси қочиб кетди. Кемада бегона, бунинг устига ёввойи корсикаликлар авлодига мансуб бўлган кишининг мавжудлиги ҳар қандай

тирик бандага хос бўлган денгиз ва тўлин ой гўзалликларидан завқланиш ҳуқуқини чеклаб қўяётгандек эди. Ахир қалбида зигирча бўлса-да, завқланиш туйғуси мавжуд бўлган киши бундай гўзалликни томоша қилмай каютада қамалиб ўтираверадими?!

Мисс Лидия ёввойилар қавмидан бўлган бу лейтенант аллақачон ухлаб қолган бўлса керак, деган хулосага келиб, хизматкор аёлни уйғотди ва у билан палубага чиқди. У ерда кема рулини бошқараётган, ғамгин оҳангдаги аллақандай корсиканча қўшиқни куйлаётган матросдан бошқа ҳеч ким кўринмасди. Оқшом сокинлигида бу ғалати наво ўзига хос жозигага эга эди. Бахтга қарши мисс Лидия матрос куйлаётган қўшиқ маъносини тўлиғича англай олмасди. Киши қалбини жазавага солувчи бундай қўшиқ уни ҳам ўзига жалб қилмасдан қолмади. Бироқ қўшиқнинг қиз тушунмайдиган энг қизиқ оҳангдаги сўзлари тез-тез янграр, шундай бўлса-да, у қўшиқда аллақандай қотиллик ҳақида куйланаётганини фаҳмларди. Қотилга нисбатан лаянатлар, қасос олинажаги ҳақидаги қасамёд, ўлдирилган кишининг шарафланиши қўшиқнинг умумий мазмунини ташкил қиларди. Қиз қўшиқдан куйидаги мазмунни тахминан англаб олганди:

«На замбараклар, на даҳшатли найзалар унинг ёз осмонидек тиниқ қиёфасига кўрқув сола олмасди. У бургутнинг дўсти қирғий мисол баландпарвоз, дўстларига асал мисол ширин, душманларига эса, қутурган денгиз мисол бешафқат эди. У қуёш мисол баланд, ой мисол мулойим инсон эди. Уни, французларнинг душманларига даҳшат солувчини, худди Виталло Сампьеро Корсони ўлдиргани сингари икки ҳамюрти пистирмада туриб номардларча ўлдиришди. Улар ҳеч қачон унга юзма-юз келишга журъат қилолмагандилар. Жойим тепасига, деворга мен виждонан мушарраф бўлган фахрий хочни осиб қўйингиз. Унинг тасмаси қонли кўйлагим сингари қип-қизил. Хоинлар яралаган кўксимдаги қон билан қизил бўлган бу кўйлагимни ва хочни узоқ элларда юрган ўғлимга кўрсатиш учун сақлаб қўйингиз. У менинг бу кўйлагимдан душман ўқидан қолган икки тешикни ва душманим кўйлагига қолажак яна икки тешикни кўрсин. Шунда менинг қасдим олинган бўлармикин?! Мен милтиқ тепкисини босадиган қўлга, уни нишонга оладиган кўзга муштоқ ҳолда ҳаётдан кетмоқдаман...»

Тўсатдан матрос қўшиғини узиб қўйди.

– Нега тўхтаб қолдингиз? – сўради мисс Лидия.

Матрос боши билан имлаб кема бўлмасидан чиқиб келаётган шарпани кўрсатди. Бу ой шуъласини томоша қилишга чиқаётган Орсо эди.

– Илтимос, қўшиғингизни давом эттирсангиз. У менга жуда ёқиб қолди, — деди қиз.

Матрос у томон энгашиб секингина шивирлади:

– Мен ҳеч кимга *rimbecco* айтмайман.

– Нима? *Rim...*

Матрос жавоб бермасдан ҳуштак чала бошлади.

– Бизнинг Ўрта денгизимиздан завқланиаяпсизми, мисс Невил? — сўради Орсо қизга яқинлашиб. — Ишонаверинг, бундай ой жилосини бошқа ҳеч қандай денгизда кўра олмайсиз.

– Мен ой жилосини томоша қилиш эмас, корсика тилини ўрганиш билан машғул эдим. Мана бу матрос аллақандай мунгли қўшиқ куйлаётган эди, у энг қизиқ жойида тўхтатиб қўйди.

– Қайси қўшиқни куйлаётган эдинг, Паоло Франге? — сўради Орсо. — Ballatonими ёки Восеоними? (Корсикалик аёллар томонидан ўлдирилган кишилар бошида айтиладиган марсия қўшиқлари). Ойим қиз сени яхши тушунади, у қўшиқни охиригача эшитмоқчи.

– Охири ёдимда йўқ, Орсо Антон, – деди матрос ва ўша заҳотиёқ бор овозда Биби Марям ҳақидаги кўшиқни қуйлай бошлади.

Мисс Лидия кўшиқчини ўз ҳолига қўйганича уни паришон ҳолда тинглади. Бироқ олдинги кўшиққа дахлдор сирни албатта билиб олишни кўнглига тугиб қўйди. Бироқ унинг хизматкори, корсика лаҳжасини бекасидан тузукроқ тушунмаса-да, бу сирни бекаси учун билиб олишни жудаям истарди. У бекаси уни туртиб қўйишига қарамасдан Орсога мурожаат қилди:

– Жаноб капитан, *rimbecco* дегани нимани билдиради?

– *Rimbecco!* – такрорлади Орсо, – бу корсикаликка нисбатан гоят даҳшатли ва ҳақоратли гап айтмоқ, яна ҳақорот учун қасос олишдан воз кечишни ҳам ифодалайди. Сизга *rimbecco* ҳақида ким гапирди?

– Кеча Марселда кема капитани бу сўзни тилга олганди, – шоша-пиша жавоб қайтарди мисс Лидия.

– Бу сўзни у кимга нисбатан айтди? – безовталаниб сўради Орсо.

– О! У бизга қадимий бир воқеани... Ҳа, менимча, у Ванина д'Ориано ҳақида гапирганди.

– Уйлашимча, Ванинанинг ўлими сизда бизнинг ботир қаҳрамонимиз Сампьерога нисбатан иззат-хурмат уйғотмади, шекилли?

– Сиз ўз хотинини ўлдирган Сампьерони қаҳрамон деб ҳисоблайсизми?

– Унинг қотиллиги ўша замоннинг ёввойи урф-одатлари билан оқланади. Бундан ташқари, ўша пайтлар Сампьеро генуяликлар билан қонли жангга киришган эди. Агар у генуяликлар билан муроасага киришмоқчи бўлган хотинини ўлдирмаганида эди, у ўз ҳамюртларининг ишончини йўқотган бўларди.

– Ванина эрининг рухсатисиз генуяликлар олдига бориб ялинмоқчи бўлган. Сампьеро унинг бўйинини қайириб ташлаб яхши иш қилган, – гап қўшди матрос.

– Бироқ бу аёл генуяликлар олдига эрини севгани учун унинг жонини сақлаб қолиш мақсадида раҳм-шафқат сўраб борган-ку!

– Улардан раҳм-шафқат сўраш, бу ўз нафсониятини ерга уриш билан баробар ҳисобланган, – хитоб қилди Орсо.

– У эса ўз нафсониятини ўйлаб хотинини ўлдирган, – давом этди Невел. – Бу қандай инсофсизлик!

– Бироқ, бу аёлнинг ўзи эридан уни ўз қўллари билан ўлдиришни ялиниб-ёлвориб сўраганини ўқигандирсиз? Сизнингча, Отелло ҳам хотинини ўз қўллари билан ўлдиргани ноинсофликми?

– Бу бутунлай бошқа нарса. У ноўрин рашки туфайли қотилга айланган. Сампьеро эса бу ишни шуҳратпарастлиги туфайли қилган. Сизнингча, рашк ҳам шуҳратпарастлик ёки манманлик эмасми? Бу шуҳратпарастлик ҳам севги туфайли рўй берганди. Худди шу сабабли у бечора аёлни афв этарсиз?

Мисс Лидия шундай деб йигитга мағрурона нигоҳ ташлади. Кейин матросга ўгирилиб, кема қочон бандаргоҳга етиб келишини сўради.

– Агар шамол тиниб қолмаса, эртадан кейин етамиз, – деди у.

– Мен тезроқ Корсикага, Аяччога етишни истардим. Бу кемада сузиш жонимга тегиб кетди.

Қиз ўрнидан туриб хизматкор аёлни қўлтиқлаганича палуба бўйлаб сайр қила бошлади. Орсо кема рули олдида қолиб уни кузатиб қўйишни ёки унга ёқмаган бу суҳбатни вақтида бас қилмагани учун қиздан қандай узр сўрашни билмай турарди.

– Биби Марям ҳаққи онт ичиб айтаманки, у зўр қиз экан, – деди матрос. – Агар жойимда ётганларнинг барчаси унга ўхшаганларида эди, жон деб уларнинг барча инжиқликларига чидаган бўлардим.

Мисс Лидия ўз шаънига айтилган бундай бемаъни мақтовни эшитди, шекилли, газабланганича қаютасига тушиб кетди. Тез орада Орс ҳам ўз бўлмасига йўл олди. У кириб кетиши билан мисс Лидиянинг хизматкори чиқиб келиб, матросни сўроққа тута бошлади. Матроснинг ишонч билан айтишича, Орсо Корсикага отаси учун қасос олишга қайтаяпти ва тез орада Пьетранер қишлоғидагилар тилка-пора қилинган одамларни кўришади. Халқ тилидаги бу ибора таржима қилинса, синьор Орсонинг отаси ўлимига сабабчи бўлган, маълум вақт терговда бўлиб, кейин ҳакамлар, адвокатлар, нозир ва миршаблар томонидан оқлаб юборилган икки ёки уч кишининг ўлдирилгани тахмин қилинади.

— Корсикада суд йўқ, — қўшиб қўйди матрос, — менимча, қироллик судининг маслаҳатчисидан битта ажойиб милтиқ қимматроқ туради. Мадомики, душманинг бор экан, учта S ҳарфидан бирини танлашга тўғри келади. (Корсикада тарқалган машҳур қисқартма *schiopetto* — милтиқ, *stileto* — ханжар, *strada* — қочиш сўзларининг бош ҳарфлари).

Бундай галати изоҳ мисс Лидиянинг лейтенант делла Реббиага нисбатан муносабатини анча ўзгартириб юборди. Ўша пайтдан бошлаб романтик кайфиятларга берилувчан бу инглиз қизи кўзига йигит ҳурмат-этиборга муносиб киши бўлиб кўрина бошлади. Энди унинг бепарво қиёфада юриши, аввал унда нотўғри таассурот уйғотган бетакаллуф оҳангда гапириши, ижобий фазилатлари, унинг гайратчан табиатидаги теран ҳиссиётларига унча-мунчага эрк беравермайдиган кишилардан эканлигига ишонч уйғота бошлади. Орсо энди қизга ташқаридан енгилтак кўринса-да, зимдан жиддий юрадиган Фьескога ўхшаб кўрина бошлади. Бир неча ярамас одамларни ўлдириб юбориш, ўз ватанини ҳимоя қилиш сингари ишлар қаҳрамонлик бўлмаса ҳам, ҳарҳолда, ғаройиб тарзда қасос олиш — бу ҳар доим ҳузур бағишлайди. Бундан ташқари, аёллар ўз қаҳрамонлари сиёсатдон бўлишларини унчалик ёқтиришмайди. Энди мисс Лидия кўзлари катта-катта, тишлари оппоқ, қомати келишган, яхши тарбия кўрган ёш лейтенант этиборли кишилар доирасига кўникиб қолган инсон эканлигини пайқай бошлади. Эртасига у лейтенант билан узоқ суҳбатлашди ва бу суҳбат у учун жуда қизиқарли кечди.

У йигитдан юрти ҳақида кўп нарсаларни сўраб-билиб олди. Йигит бу ҳақда жуда қизиқарли қилиб сўзлаб берарди. Маълум бўлишича, у Корсикани дастлаб коллежда, кейин ҳарбий мактабда ўқиш учун болалик пайтидаёқ тарк этган ва она юрти унинг хотирасида шон-шараф оғушидаги заминдек ўрнашиб қолган. У ўз юртининг тоғлари, ўрмонлари, ҳамюртларининг ҳеч кимникига ўхшамас урф-одатлари ҳақида гапирганда тўлқинланиб кетарди. У кутганидек, йигитнинг ҳикояларида қасос ҳақида фикрлар алоҳида жарангларди, чунки корсикаликлар ҳақида гап кетганида уларнинг мақолга айланиб кетган, ҳар доим қадрланадаган қасоскорлиги ҳақида гапирмасликнинг иложи йўқ. Орсо ўз ҳамюртларининг бундай қасоскорлигини қоралаб, мисс Лидияни бироз ҳайратга солиб қўйди. Бироқ у бундай қасоскорлик оддий халқнинг ўзига хос дуэли эканлигини айтиб яна уни ёқлади.

— Бу ҳақиқатдан ҳам дуэлнинг ўзгинаси, — деди у. — Одамлар маълум қонун-қоидаларга риоя қилинган ҳолда ўзаро даъватдан кейингина бир-бирларининг қасдига тушишди. «Ўзингга эҳтиёт бўл, мен ўзимни эҳтиёт киламан!» Душманлар мана шу сўзларни бир-бирларига маълум қилишиб, кейин бир-бирларининг пайига тушишади. Бизда бошқа жойларга нисбатан қотиллик кам учрайди. Учраган тақ-

дирда ҳам бунинг замирида зўр сабаб борлигини биласиз. Бизда, тўғри, қасос туфайли рўй берадиган қотилликлар кўп, бироқ бирон-та ўғри йўқ.

Йигит қотиллик ва қасос ҳақида гапираётганида мисс Лидия диққат билан унга тикилиб қолар, аммо, унинг қиёфасидан заррача бўлса-да, ҳис-ҳаяжон аломатларини топа олмай ҳайратга тушарди. Ниҳоят, қиз бу йигит барчага ҳам ўз қалб розини очавермайдиган, метин иродали киши деган хулосага келди. Шунингдек, у полковник делла Реббианинг руҳи ўзи учун қасос олинишини узоқ кутмаслигига ҳам амин бўлиб қўйди.

Кема аллақачон Корсикага яқинлашиб қолганди. Кема капитани қирғоқдаги диққатга сазовор жойлар номини айтиб борар, мисс Лидияга бу жойлар мутлақо нотаниш бўлса-да, уларнинг номини билиб олишдан завқланиб борарди.

Уч кунлик сузишдан сўнг бизнинг саёҳатчиларимиз кўз ўнгида Аяччо кўрфазининг улуғвор табиати намоён бўлди. Уни Неополитан кўрфазига манзаралари билан қиёслашлари бежиз эмас. Кема бандаргоҳга кираётган пайтда *punta di Girato*ни тутунга буркаб ёнаётган макилар ростдан ҳам Везувий вулқонини эслатишини, кўрфаз Неополитан кўрфазига ўхшашлигини пайқаш мумкин. Фақат бу манзарага Неапол теварагини кунпаякун қилаётган Атилла лашкарларигина етишмаётгандек туюларди. Неаполдаги Кастеллармар шаҳридан Мизен бурнигача ҳар томонда ҳашаматли биноларни кўрасиз. Бу ерда эса улар ўрнига фақат зим-зиё макиларни ва улар ортидаги яланғоч тоғларнигина кўришингиз мумкин. На бирорта вилла, на бирорта тураржой кўринади.

Уша пайтлардаги Аяччо шаҳрининг кўринишлари ҳам унинг атрофидаги хилват жойлар ҳақидаги тасаввурни янада бўрттирарди. Кўчаларда ҳеч қандай ҳаракат сезилмас, одатда томоша қилиб юрган ҳорижликларгина бир-бирларини учратишлари мумкин эди. Кўчаларда егулик сотишга келган бир неча деҳқон аёлларидан бошқа бирорта хотин-халаж кўринмайди. Худди Италия шаҳарларидагидек бу ерда ҳам бирор кишининг баланд овозда гапирганини, қўшиқ куйлаб юрганини ёки шод-хандон кулганини кўрмайсиз. Айрим жойларда, хиёбонда, дарахтлар остида бир гуруҳ қуроолланган деҳқонларнинг қарта ўйнаётганини, улар атрофини томошабинлар ўраб турганини кўриш мумкин. Улар ҳеч қачон овозларини кўтармайдилар, беҳудага бақириб-чақириб баҳслашмайдилар. Агар ҳис-ҳаяжонлари ошиб кетса, бир-бирларига паст овозда дағдаға қилиб бўлишгач, тўппончаларидан осмонга ўқ узишади.

Наполеон туғилган уйига ташриф буюриб, эсдалик учун унинг хонаси деворига ёпиштирилган гулқоғоздан маълум даражада ҳалоллик билан бир парча йиртиб олиб қайтган мисс Лидиянинг Корсикага келганининг иккинчи кунидасёқ кайфияти бутунлай тушиб кетди. Бундай кайфият бу ўлкага ташриф буюрувчи ҳар қандай ҳорижликда ҳам рўй беради десак, муболаға бўлмас. Бу юрт одамларининг одамовилиги гўёки уларни бутун дунёдан ажратиб, атайлаб ёлғизлатиб қўйгандек таассурот уйғотади. Қиз бу ерга келаман деб ўжарлик қилганидан афсуслана бошлади. Бироқ, дарҳол бу ердан жўнаб қолиш ҳам бир сўзли бу қизнинг сайёҳлик обрў-эътиборига путур етказиши аниқ эди. Шу сабаб мисс Лидия нима бўлса ҳам чидашга, вақтини иложи борича яхши ўтказишга жазм қилди. Бу қарори қатъийлашиб, қалам ва бўёқларини қўлига олди, кўрфазнинг турли кўринишларининг эскизини чизди, қовун сотаётган оппоқ соқолли, кўриниши-

дан дунёдаги энг ёвуз, уришқоқ одамга ўхшайдиган, офтобдан қорайиб кетган бир кишининг портретини ишлади. Бу иш унинг кайфиятини кўтармаётганини ҳис қилиб, бирдан капраллар авлодидан бўлган йигитнинг бошини айлантиришга қарор қилди. Бу иш унга унчалик қийинлик қилмади, чунки Орсо ҳам ўз қишлоғига жўнашга негадир шошилмас, бу ерда бирор кимса билан учрашиб бирор юмушни бажармаса ҳам, Аяччода бир муддат қолишга қарор қилгандек эди.

Бундан ташқари мисс Лидия яна бир хайрли иш қилишга қатъий қарор қилди, яъни бу ёввойи йигитни маданийлаштиришга, уни ўз оролига етаклаб келган нохуш ниятларидан воз кечтиришга жазм қилди. Қиз уни яқиндан била бошлагани сари бундай йигитни беҳуда ўлим сари йўл олишдан қайтариш, уни адолат сари етаклаш ўзининг муқаддас инсоний бурчи эканлигини ҳис қила бошлади.

Паспортга оид аллақандай расмиятчилик полковникни шаҳар нозир ҳузурига ташриф буюришга мажбур қилди. Бу ташрифдан, ўлгудек зерикиб ўтирган нозир ҳам, унинг ҳамкасблари ҳам шаҳарга инглиз жаноби қадам ранжида қилганидан роса қувониб кетишди. Ахир шаҳарга инглиз бойининг, дунёвий бир кишининг, яхшигина қизи билан ташриф буюриши ҳазил гапми?! У полковникни тантанали равишда қабул қилди, унинг ҳар қандай хизматларига тайёр эканлигини билдирди ва кўп ўтмаёқ уни кўришга келди.

Жаноб нозир ташриф буюрганини маълум қилишди: фортепьянонинг овози сўнди, полковник ўрнидан туриб, кўзларини уқалаганича қизини нозирга таништирди.

— Энди мен сизни жаноб делла Реббиа билан таништираман, сиз ҳам уни шубҳасиз танисангиз керак, — деди у нозирга.

— Сиз полковник делла Реббианинг ўғлимисиз?— сўради нозир биров хайратланган қиёфада.

— Ҳа, жаноб нозир, — жавоб берди Орсо.

— Мен отангизнинг таниши бўлиш шарафига муяссар бўлганларнинг бириман.

Тез орада суҳбатнинг умумий мавзуси тугаб қолгандай бўлди. Полковник кетма-кет эснашдан ўзини тия олмасди. Орсо эса, ҳукумат вакили билан суҳбатлашишдан негадир ўзини тортарди. Фақат мисс Лидиягина суҳбатни жонлантиришга уринар, нозир унга бажонидил хайрихоҳлик қилар, афтидан, бутун Европа ақоиблари танийдиган аёл киши билан суҳбатлашиш унга бағоят ҳузур бағишларди. Нозир гапириш жараёнида Орсога вақти-вақти билан зимдан тикилиб қоларди.

— Сиз жаноб Реббиа билан қитъада танишдингизми ёки шу ердами? — сўради у қиздан.

Мисс Лидия биров қизаринқираб у билан Корсикага келаётиб, кемада танишганини маълум қилди.

— Ҳа, у инсофли ва диёнатли йигит, — деди нозир ярим овозда. — У сизга Корсикага нима мақсадда келганлигини айтмадимиз?

— Мен буни ундан сўрамадим. Хоҳласангиз, буни ўзингиз сўраб олишингиз мумкин, — деди қиз жиддий оҳангда.

Нозир бир зум жим қолди. Орсо полковникка ниманидир инглизчалаб гапираётганини эшитиб, уни саволга тутишди:

— Жаноб Реббиа, сиз умрингизнинг кўп қисмини ўзга юртларда ўтказгансиз. Албатта Корсикани... унинг урф-одатларини унутиб юборгандирсиз?

— Ҳа, ростдан ҳам Корсикадан болалик вақтимда чиқиб кетганман.

– Ҳали ҳам ҳарбий хизматдамисиз?

– Мен ярим маошдаги истеъфодаги ҳарбийман, жаноб нозир.

– Сиз узоқ йиллар француз армиясида хизмат қилдингиз. Шубҳам йўқки, ҳозир бутунлай француз бўлиб кетгансиз.

Корсикаликларга Наполеон миллатига мансублигини эслатиб қўйиш мақтов ўрнига ўтмайди. Улар ўзига хос миллат бўлишни хоҳлайдилар ва уларнинг ана шу истаklarига шунчалик содиқларки, буни тан олмасликнинг иложи йўқ. Орсо нозирнинг нима мақсадда бундай савол берганини фаҳмлаб, бироз гижиниб жавоб берди:

– Жаноб нозир, сиз корсикаликлар инсофли, виждонли одам бўлишлари учун албатта француз армиясида хизмат қилишлари лозим деб ҳисоблайсизми?

– Албатта йўқ, – деди нозир, – мен бундай деб ўйламайман ҳам. Мен бу ўлкада мавжуд бўлган айрим одатларнигина назарда тутяпман. Ҳукумат одамига уларнинг айримлари мутлақо хуш келмаслигини айтмоқчи эдим.

У «одатларнигина» сўзига алоҳида ургу бериб гапирди, салобат билан гапиришга уринди. У мисс Лидиядан префектурага¹, унинг хотини олдига ташриф буюриш ваъдасини олиб ўрнидан қўзғалди.

– Нозир кимлигини билиш учун менга Корсикага келиш даркор экан! – деди мисс Лидия у чиқиб кетиши билан. – Қолаверса, у менга анча назокатли одам бўлиб кўринганди.

– Мен эса, бундай демаган бўлардим. У менга жуда ғалати одамдек туюлди. Кўриниши ҳам ўта димоғдор ва сирли, – деди Орсо.

Бу орада полковник мудрай бошлади, қизи отасига назар ташлаб, овозини пасайтирганича гапида давом этди:

– Мен эса уни сиз ўйлаганчалик сирли ҳисобламайман. Қолаверса, у нима демоқчи бўлганини фаҳмлагандайман.

– Жудаям зийраксиз-да, мисс Невил. Агар сиз у айтган гаплардан аллақандай маъно уқиб олган бўлсангиз, эҳтимол, ўзингиз шундай маънони тушунишни истаётгандирсиз.

– Маркиз Маскарилнинг гапини такрорляяпсизми, жаноб делла Реббиа? Бироқ истайсизми, истамайсизми, мен сизга ўзимнинг башоратчи эканимни исботлаб бераман. Мен бироз сеҳргарман ва агар бирор кишини икки марта учратадиган бўлсам ҳам, у нимани ўйлаётганини билиб оламан.

– Худо ҳаққи, сиз мени кўрқитаяпсиз, мадмуазел. Агар сиз бошқалар фикрини ўқий оладиган сеҳргар бўлсангиз, бундан қувонишимни ҳам, хавотирга тушишимни ҳам билмаяпман...

– Жаноб делла Реббиа! – давом этди қиз бироз қизариб, – биз бир-биримизни бир неча кундан бери таниймиз. Бироқ, денгизда ва ёввойи бир мамлакатда, мени афв этасиз, одамлар бошқа ерлардагига нисбатан тезроқ дўстлашадилар. Шу сабабли сизга дўст сифатида анчагина махфий гапларни, айнан, сизга дахлдор бўлган гапларни айтсам, ҳайратга тушманг.

– О! Мисс Невил, илтимос, бу гапни айтманг! Бошқа нарсаларни айтсангиз, сизни бажонидил тинглайман.

– Шундай қилиб, жаноб, мен сизга айтишим жоизки, сизнинг сирларингизни билиб олишни хоҳлаямасам-да, уларнинг айримларини фаҳмлаб турибман ва бу мени жуда безовта қилапти. Мен сизнинг оилангиз бошига тушган мусибатни биламан, жаноб. Менга сизнинг ҳамюртларингизнинг қасоскор феъл-атворлари ҳақида, қасос

¹ Префектура – нозир маҳкамаси

олиш усулларингиз ҳақида кўп гапиришди. Нозир айнан шунга шаъ-ма қилмадимми?

– Мисс Лидия, наҳотки шундай деб ўйласангиз?

Бу гапни айтиб Орсонинг юзи докадек оқариб кетди.

– Йўқ, жаноб делла Реббиа, мен биламанки, сиз ориятли йигитсиз. Ўзингиз менга юртингиздаги оддий одамлар ўта қасоскор эканлигини айтгандингиз. Сиз бундай қасоскорликни дуэлнинг оддий бир шакли деб атагандингиз.

– Сиз мени қотилликка қўли боради, деб ўйлайсизми?

– Модомики сиз билан айнан шу ҳақда гаплашаётган эканмиз, сиз ҳам шундай кишилар хилиданмикинсиз, деб шубҳаланаётганимни фаҳмлашингиз лозим. Мен сизга бу ҳақда гапираётганимга сабаб, – давом этди қиз кўзларини ерга қадаб, – сиз ватанингизга қайтиб, эҳтимол, яна маҳаллий урф-одатларингиз таъсирига тушиб қоласизми, деб қўрқаяпман. Сизни бундай урф-одатларга берилишдан сақлаб қоладиган, сизни бағоят ҳурмат қиладиган бир киши борлигини билсангиз, хурсанд бўлармидингиз? Э, нималар деяпман-а! – деди қиз, бирдан ўрнидан туриб. – Келинг, яхшиси, бу ҳақда бошқа гаплашмайлик, негадир бошим оғриб кетди. Қолаверса, вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолди. Мендан хафа бўлмадингизми?

Шундай деб қиз хайрлашиш учун йигитга қўлини узатди.

Орсо қизнинг қўлларини жуда самимий ҳолда қисди.

–Мадемуазел, – деди у, – баъзан менинг кўнглимдаги она юртим одатларини ёд этиш ва уларни кўмсаш туйғуларини уйғотадиган дақиқалар бўлишини биласизми? Бечора отам қисмати ҳақида ўйласам... мени даҳшатли ўй-хаёллар таъқиб қила бошлайди. Сиз туфайли улардан бир умрга қутулиб олишни хоҳлардим. Менга хайрихоҳлик билдирганингиз учун сиздан миннатдорман, сизга катта раҳмат...

У гапини яна давом эттиришни истаганди, бироқ мисс Лидия қўлидаги чой қошиғини тушириб юборди. Унинг жиринглаб ерга тушиши полковникни уйғотиб юборди.

– Делла Реббиа, эрталаб соат бешда овга жўнаймиз. Барвақтроқ уйғонинг, – деди у уйқули овозда.

– Хўп бўлади, жаноб полковник.

* * *

Эртаси куни овчиларнинг қайтиб келишидан бироз олдинроқ хизматкор аёл ҳамроҳлигида соҳил сайридан қайтаётган мисс Невил меҳмонхонага яқинлашганларида қора либосли, кичкинагина от миниб келаётган бир қизни кўриб қолди. У энглари йиртилиб кетган куртка кийиб олган, белида кади сувдони ва тўппонча осилган, қўлида милтиғи бор бир деҳқон унга ҳамроҳлик қиларди. Мисс Невилнинг диққат-эйтиборини, энг аввало, от устида келаётган қизнинг ғоятда гўзаллиги ўзига тортди. У кўринишидан йигирма ёшларда эди, баланд бўйли, юзлари оппоқ, кўзлари ўта мовий, лаблари қип-қизил, тишлари ҳақиқий садафдан ясалгандек эди. Унинг юзидан бирваракайига гурур, безовталиқ ва гам-алам ифодаларини уқиб олиш мумкин эди. Улар сэр Томас Невил ва Орсо яшаётган меҳмонхона дарвозаси олдида тўхтади. Отлиқ қиз меҳмонхона хўжайини билан икки-уч оғиз гаплашиб, отидан чаққонлик билан сакраб тушди ва эшик ёнига қўйилган тош курсига ўтириб олди. Унинг ҳамроҳи эса отларни сайисхона томон етаклаб кетди. Мисс Лидия ўзининг дабдабали паришча уст-бошларида нотаниш қиз ёнидан ўтиб кетди, бироқ у кўзларини кўтариб унга қарашни ҳам ўзига эп кўрмади. Орадан чо-

рак соатлар ўтгач, мисс Лидия деразасини очиб, қиз ҳамон ўша ҳолатда ўтирганини кўрди. Тез орада овдан қайтаётган полковник ва Орсо кўринди. Шу пайт меҳмонхона хўжайини қизга бармоғи билан ишора қилиб делла Реббиани томонни кўрсатди.

Бирдан нотаниш қизнинг юзларига қизиллик югурди ва тезда ўрнидан туриб меҳмонхонага яқинлашаётган овчилар томонга бир неча қадам ташлади. Кейин худди саросимага тушиб қолгандек таққа тўхтади. Орсо ўзларига яқинлашиб қолган қизга синчковлик билан разм солди.

— Сиз Орсо Антонио делла Реббиамисиз? Мен Коломбадан, — деди қиз ҳаяжонланиб.

— Коломба! — қичқириб юборди Орсо ва қизни қучоғига олиб, унинг юзларидан меҳрибонлик билан ўпди. Бу ҳолат полковник ва қизининг бироз ҳайратига сабабчи бўлди, чунки Англияда кўчада ўпишиш одобсизлик ҳисобланарди.

— Акажон, — деди қиз энтикиб, — рухсатингизсиз бу ерга келганим учун мени маъзур тутинг, бу ерга келганингизни дўстларимдан билиб олдим ва сизни кўраётганимдан ғоят хурсандман...

Орсо яна уни ўпиб қўйди, кейин полковникка тушунтира бошлади:

— Бу менинг синглим, жаноб полковник. Агар у ўзининг исмини айтмаганида, худо ҳаққи уни танимаган бўлардим. Бу Коломба, жаноб полковник. Ҳа, айтмоқчи, бугунги тушликни сиз билан бирга қила олмаслигим учун узр сўрайман. Синглим...

— Э, жин урсин! Қерда овқатланмоқчисиз? Ахир бу лаънати меҳмонхонада фақат биз учун овқат тайёрлашларини яхши биласиз-ку? Мадмуазел биз билан бирга овқатланишга розилик берса, менинг қизимга катта илтифот кўрсатган бўларди, — деди полковник.

Коломба акасига қаради. Акаси ҳам ялинтириб ўтирмасдан дарров рози бўла қолди.

Ҳаммалари биргаликда меҳмонхонанинг энг катта, полковник учун ҳам меҳмонхона, ҳам ошхона вазифасини бажарувчи хонасига киришди. Мадмуазел делла Реббиани мисс Лидияга таништиришди. Қиз мисс Лидияга таъзим қилиб қўйди, аммо бир оғиз ҳам гапириб илтифот кўрсатмади. Афтидан, у умрида илк бора хорижликлар, яна киборлар даврасига тушиб қолганидан ўзини анча йўқотиб қўйганга ўхшарди. Қиз шу туриши билан ҳам мисс Лидияга ёқиб қолди. Полковник ўз мулозимлари билан қўнган бу меҳмонхонада бошқа бўш хона йўқлигини билган мисс Лидия илтифот қилиб мадмуазел делла Реббиани ўз хонасига жойлаштиришни таклиф қилди.

Коломба беилтифот миннатдорчилик билдирди ва машаққатли сафардан сўнг ўзини бироз тартибга келтириб олиши лозимлигини айтди. Мисс Левилнинг хизматкори уни ваннахонага бошлаб кетди.

Қиз яна емакхонага қайтиб киргач, эркалар ҳозиргина бурчакка териб қўйган милтиқларга кўзи тушиб, таққа тўхтаб қолди.

— Қандай ажойиб милтиқлар! Акажон, улар сизникими? — сўради у милтиқларга завқ билан тикилиб.

— Йўқ, улар жаноб полковникка тегишли инглиз милтиқлари. Улар нафақат ажойиб, балки жуда ҳам чиройли ясалган.

— Сизда ҳам шундай милтиқлар бўлишини жуда-жуда хоҳлардим, акажон.

— Бу уч милтиқдан бири шубҳасиз делла Реббианики бўлади. У шунчалик мерган эканки, асти қўяверасиз. Масалан, бугун тўрт марта ўқ узиб, ўн тўртта ўлжани қулатди, — деди полковник самимий оҳангда.

Шу заҳотиёқ эркаклар орасида олийҳимматлилик олишуви бошланди. Бу тортишувда синглисининг чексиз қувончига сабабчи бўлиб Орсо мағлуб бўлди. Шу пайтгача жиддий тортиб ўтирган Коломбанинг кўзлари чақнаб кетди, юзида болаларча қувонч ифодалари балқиди.

– Қани, милтиқлардан бирини танланг, дўстим, – деди полковник кулимсираб.

Орсо эса, полковникнинг бундай кутилмаган ҳимматини қабул қилишга ҳамон қаршилиқ қиларди.

– Бўлмаса, сиз учун улардан бирини синглингиз танлай қолсин.

Коломба полковникка яна илтифотини такрорлашга ўрин қолдирмай, милтиқлардан энг кўримсизини танлади. Бу Ментон милтиғи бўлиб, йирик калибрли ажойиб қурол эди.

– Менимча, бу милтиқ мўлжални беҳато урса керак, – деди қиз ишонч билан.

Орсо полковникка миннатдорчилик билдириш йўлини билмай ўнғайсизланарди. Дастурхонга тортилган таом уни бу ҳолатдан қутқарди.

Мисс Лидия дастурхонга бирга ўтиришдан тортинаётган Коломбани беҳуда қистарди. Қиз акасининг розилик нигоҳини пайқагандан кейингина дастурхон олдига ўтирди ва худди энг софдил католиклар мисол таом олдидан астойдил чўқиниб олди.

«Бундай гўдакларга хос маъсумалик унга қандай ярашади-я!» – ўйлади мисс Лидия ва у қадимий корсикаликларга хос урф-одатларнинг бу вакиласини зимдан кузатишга аҳд қилди. Орсо эса, кўринишидан ўзини жудаям ўнғайсиз сезиб ўтирарди. Шубҳасиз, ҳозир у синглиси ноқулай бир гап қўшиб ўзининг қишлоқчилигини кўрсатиб қўйишидан хавотирланиб ўтирарди. Коломба эса тинимсиз акасига тикилиб ўтирар ва ўзининг барча ҳаракатларини акасиникига ўхшатишга уринарди. Баъзан у акасига ғамгинлик билан термилиб қолар, агар кўзлари акасининг кўзлари билан тўқнаш келиб қолса, Орсо биринчи бўлиб нигоҳини олиб қочар, бу билан синглиси фикран ундан сўрамоқчи бўлган саволга жавоб беришдан ўзини олиб қочаётгандек бўларди. Полковник италянча жуда ёмон гапириши туфайли ҳаммаси французча гаплашишарди. Коломба ҳам французчани тушунар ва ҳатто ўз ҳамсуҳбатлари билан гаплашишда фойдаланаётган сўзларини дурустгина талаффуз ҳам қиларди.

Овқатдан сўнг полковник ака-сингил ўртасида содир бўлаётган ғалати муносабатларни пайқаб, одатдаги очиққўнгиллиги билан:

– Синглингиз билан ёлғиз қолиб гаплашиб олишни хоҳлаяпсизми? – деб сўради ва қизи билан қўшни хонага ўтиб кетмоқчи бўлди. Бироқ, Орсо ҳали ўз қишлоқлари Пьетранерга боришгач, синглиси билан суҳбатлашиш учун етарли вақт бўлишини айтиб, унга миннатдорчилик билдирди.

Полковник рози бўлиб, дивандаги ўз жойига бориб ўтирди. Мисс Невал гўзал Коломбани суҳбатга тортиш учун гап мавзусини бир неча бор ўзгартиришга мажбур бўлди. Ниҳоят, бунга эриша олмагач, Орсодан севимли шоири Данте шеърларидан бирини ўқиб беришликни илтимос қилди. Орсо шоирнинг «Жаҳаннам» туркумига кирган бир шеърини танлаб иложи борича ифодали қилиб ўқий бошлади. Коломба шеърни тинглаган сари тобора акасига яқинлашиб кела бошлади. Энди унинг қуйи эгилган боши тобора тик бўла бошлаган, тобора катталлашиб бораётган кўзлари ғайри табиий чақнай бошлаган, оппоқ чехраси эса гоҳ қизарар, гоҳ бўзарарди. Италянча нозик

табиатли кишилар шеъриятни яхши тушунишади, бунинг учун шеърият жозибасини тушунтириб берувчи устоз ҳам шарт эмас.

– Қандай ажойиб! Акажон, бу шеърни ким ёзди? – хитоб қилди Коломба ўқиш тугагач.

Орсо бироз хижолатланди, мисс Лидия эса кулганича бу шеърни бундан бир неча аср илгари яшаган флоренциялик шоир Данте ёзганини айтди.

– Пьетранерга қайтсак, сенга Дантени ўқишга бераман, – деди Орсо.

– Вой худойим-эй! Бу шеър қанчалик гўзал экан-а! – деди Коломба ҳамон мисраларининг жозибадорлигидан завқланиб. Кейин эшитган шеърдан ёдида қолган уч-тўрт мисрани дастлаб жуда секин, кейин руҳланиб кетиб, худди акаси сингари баланд овозда ифодали қилиб такрорлади.

– Сезишимча, сиз шеъриятни жудаям севасиз, – деди ҳайратга тушган мисс Лидия. – Сизга жудаям ҳавасим келяпти, чунки сиз энди Дантени янги бир шоир сифатида ўқийсиз.

– Данте шеърлари қандай қудратга эгалигини кўраяпсизми, мисс Невил? У ҳатто «Ё илоҳа!» сурасидан бошқа ҳеч нарсани билмайдиган ёввойи бир қизни ҳам тўлқинлантириб юборди. Бироқ адашмасам, синглимнинг бу борада анча саводи чиқиб қолган. У гўдак пайтларидаёқ шеърлар тўқирди. Отамнинг менга ёзишича, у Пьетранерда ва унинг атрофида танилган шоиралардан бири.

Коломба бирдан акасига илтижоли тикилди. Мисс Невил корсикалик шоиралар ҳақида аввал ҳам эшитганди ва ҳозир улардан бирини тинглаш истаги билан ёнди. Шу сабаб Коломбадан ўз иқтидорини намоён қилишни холи-жонига қўймай илтимос қила бошлади. Орсо синглисининг бу қобилиятини эслаб қолганидан афсусланиб, унинг тарафини олиб, корсиканча ballata тўқиш ҳаммининг ҳам кўлидан келаверадиган осон иш эканини айтиб олт ича бошлади. Ҳатто Данте шеърини эшитгандан сўнг корсиканча шеър эшитиш бу ватанга хиёнатдир деб ишонтиришга ҳам уриниб кўрди. Бу гапларнинг барчаси мисс Невилнинг ўз истагини сўзсиз амалга ошириш борасидаги инжиқлигини баттар авж олдирди ва ниҳоят йигит ҳам синглисидан илтимос қилишга мажбур бўлди.

– Бўпти, бирор нарса ўқиб бера қол, фақат қисқароғидан бўлсин!

Коломба бир ҳўрсиниб олиб, стол устига ёпилган дастурхонга бир зум тикилиб қолди. Кейин шифтдаги ёғочларга қаради. Ниҳоят қўллари билан кўзларини беркитиб, худди кўзларини юмса уларни ҳеч ким кўрмайди деб ўйлайдиган қушлар каби журъатсиз товушда куйлай бошлади.

– Бу одобли кумриқушни қаранг-а! – деди Орсо синглисини меҳрибонлик билан ўпиб, бу ҳазиломуз гапи унинг ҳаяжонли ҳолатига мос келмаса-да.

– Кўшигингиз ғоят жозибали экан, – деди мисс Лидия, – сиз уни менинг альбомимга ёзиб беришингизни истардим. Мен уни инглизчага таржима қилиб, сиз айтган нотада куй басталайман.

Кўшиқнинг бирорта сўзини тушунмаган полковник ҳам қизининг мақтовларига ўз мақтовларини жўр қилди.

– Сиз куйлаган кумриқуш мадмуазел Коломба, бугун ўзимиз тановул қилган қуш эмасмиди? – ҳазиломуз қўшиб қўйди у кейин.

Мисс Невил унга ўз альбомини келтириб берди ва саҳифани ўта тежаб, шеърларини майдалаб ёзаётган шоира қизга ҳайрон тикилди. Шеър мисралари алоҳида қаторларда ёзилмай, альбомнинг бутун саҳи-

фаси бўйлаб ёзилар ва поэтикадаги «қоғознинг икки тарафидан бўш жой қолдириб, мисралар алоҳида қаторлар билан ёзилади» деган оддий қоидасига мутлақо мос келмасди. Бундан ташқари, шоиранинг имло хатоларига ҳам бир неча танқидий мулоҳазалар билдириш мумкин эди. Бу хатолар мисс Лидияни жилмайишга мажбур қилган бўлса, Орсанинг акаларга хос гурурини поймол қиларди.

Ухлаш пайти етгач, қизлар ўз хонасига кириб кетишди. Мисс Лидия бирин-кетин мунчоқларини, исирға ва билакузукларини ечаётган Коломба бир пайт кўкрагига осилган алланимани чиқариб олганини, уни сездирмасликка уриниб, ўзи ечган ҳарир рўмолининг остига яшириб қўйганини пайқайди. Кейин қиз тиз чўкиб астойдил ибодат қилди ва шундан сўнггина жойига ётди. Табиатан жуда қизиқувчан ва барча инглиз аёллари сингари жуда секин ечинишга одатланган мисс Лидия столга яқинлашди ва тўғноғичини қидираётган бўлиб, дугонасининг рўмолини кўтарди. Унинг нигоҳи анчагина узун кумуш ва садаф сопли ханжарга тушди. Ханжар ажойиб қилиб ясалган ва ҳар қандай ишқибоз бундай гаройиб қуролни қўлга киритиш учун ҳеч нарчасини аямаган бўларди.

– Наҳотки бу ердаги қизлар ўз кўксига шундай қурол осиб юриши расм бўлса? – сўради мисс Невил табассум билан.

– Ҳа, бу керакли қурол, – деди Коломба чуқур нафас олганича, – дунёда ёмон одамлар жудаям кўп!

– У билан сизга ташланган душманингизга мана бунақа қилиб зарба беришга ростдан ҳам қурбингиз етадими?

Шундай деб мисс Невил худди ҳужум қилаётганидек қўлидаги ханжарни юқоридан пастга қаратиб сермади.

– Ҳа, агар лозим бўлса, ўзимни ҳам, дўстларимни ҳам ҳимоя қила оламан, – деди Коломба оҳангдор ва ёқимли товушда. – Бироқ сиз уни нотўғри ушлаб турибсиз. Агар сиз зарба ураётган киши орқага чекиниб қолса, ўзингизни яралаб қўйишингиз мумкин. Қаранг, уни мана бундай ушлаб, кейин зарба бериш керак.

У ўрнидан бироз кўтарилиб, зарба бериш ҳолатини кўрсатди.

– Айтишларича, бундай зарба ганимни ўлдирмасдан қўймайди. Бундай қуролга муҳтож бўлмаган кишилар жудаям бахтли яшасалар керак-а?

Шундай деб қиз чуқур тин олиб, бошини болишга қўйди ва кўзларини юмди. Мисс Лидия унга тикилиб «бундан ортиқ гўзал, покиза ва мардонавор бошни ҳатто Афина – Паллада ҳайкалинини ясаган Фидай ҳам қидириб топмаган бўлса керак», – деб ўйлади.

* * *

Гораций жорий қилган қоидага биноан қаҳрамонларимизнинг ҳаммаси: соҳибжамол Коломба, полковник ва унинг қизи ухлаб ётганидан фойдаланиб китобхонларимга қиссамизда содир бўлган воқеаларнинг ҳақиқий моҳиятини баён қилмоқчиман. Китобхон Орсанинг отаси, полковник делла Реббиа қотиллар томонидан ўлдирилганлигидан хабардор. Корсикада қотиллик Франциядагидан фарқли ўлароқ олтин-кумушларингизни тортиб олишда ўлдиришдан бошқа усулни тополмаган ўғрилар томонидан эмас, ўзаро душманлар томонидан кўпроқ амалга оширилади. Аммо нима учун одамлар орасида душманлик пайдо бўлади деган масалага келсак, буни корсикаликлар мисолида тушунтириб бериш жуда мушкул. Кўплаб оилалар ўзаро адоватнинг асл сабаблари аллақачон унутилиб кетган бўлса-да, уни оилавий анъана сифатида давом эттираверадилар.

Полковник делла Реббиа мансуб бўлган авлод бошқа авлодларнинг кўплари билан, айниқса, Барриччини оиласи авлодлари билан ўзаро адоватда бўлган. Айрим кишиларнинг гувоҳлик беришларича, XV асрда делла Реббиалардан бири Барриччини авлодидан бўлган бир қизнинг бошини айлантириб, уни йўлдан урган ва бу шоввоз йигит номуси паймол қилинган қизнинг қариндошлари томонидан ўлдирилган. Яна бошқаларнинг гапларига кўра, воқеа аксинча бўлган, яъни делла Реббиа авлодига мансуб бўлган қизнинг номусини Барриччини авлодига мансуб йигит поймол қилган ва қизнинг яқинлари томонидан ўлдирилган. Қисқаси, икки оила орасидаги қонли адоват ҳамон давом этиб келаётганди. Бироқ асрий анъаналарга қарши ўлароқ, XVI асрда рўй берган хунрезлик ортидан бошқа хунрезликлар рўй бериши тўхтаб қолганди. Чунки Генуя ҳукумати бу борада ҳар иккала оила вакилларининг жиловини маҳкам ушлаб турар, ҳар иккала авлодга мансуб ёш йигитлар узоқ элларда бадарга қилина ва ганимлар бир-бирларидан қасос олиш имкониятига эга бўлган қайноқ қонли вакилларидан маҳрум бўлиб келаётганди. XVII асрнинг охириларида делла Реббиаларга мансуб бўлган неополитан армиясининг зобити қиморхонада бир неча ҳарбийлар билан жанжаллашиб қолди. Ҳақоратлар орасида кимдир уни корсикалик эчкибоқар деб нафсониятига тегди. У бир ўзи учта рақибга қарши қилич яланғочлади. Агар қимор ўйнаётган ҳарбийлардан бири «Мен ҳам корсикаликман!» деб ҳайқариб тарафкашлик қилмаганида унинг аҳволи танг бўлиши аниқ эди. Бу ҳарбий Барриччини авлодига мансуб йигитлардан бири бўлиб, ўз ҳамюртини ҳали танимасди. Жанжал бартараф бўлгач, янги танишган ҳамюртлар бир-бирларига кўплаб илтифотлар қилишди, мангу дўст бўлиб қолишлари ҳақида қасамёд ҳам қилишди. Қитъада корсикаликлар ўз оролларидагига нисбатан жуда тез дўстлашиб кетишади. Бу фикр мана шу вазиятда ҳам ўз исботини топганди. Улар Италияда яшаб юрган пайтларида энг қадрдон дўстларга айланишдилар. Бироқ Корсикага қайтиб келишгач, ҳар иккаласи ҳам бир қишлоқда яшашларига қарамасдан бир-бирлари билан жуда кам учрашдилар. Улар ҳаётдан кўз юмишгач, уларнинг охириги 5-6 йил ичида бирор марта бир-бирларига салом бермаганликлари ҳақида миш-мишлар тарқалди. Уларнинг ўғиллари ҳам оталари удум қилган бу қонун-қоидаларга риоя қилган ҳолда яшашарди. Улардан бири Гильфуччо, Орсонинг отаси, ҳарбий киши бўлиб, иккинчиси, Жудиче Барриччини адвокат бўлиб етишди. Уларнинг ҳар иккаласи оила бошлиқлари бўлиб етишгач, касблари турлича бўлгани туфайли бир-бирларини кўриш, ўзаро бир-бирлари ҳақида бирор янгилик эшитиш имкониятларига эга эмасдилар. Бироқ, 1809 йилда Жудиче газеталардан бирида капитан Гильфуччо орден билан мукофотлангани ҳақидаги хабарни ўқиб, бир неча гувоҳлар олдида у бундан мутлақо ҳайратга тушмаганини, чунки генерал делла Реббиалар оиласи вакилларига доимо ҳомийлик қилиб келаётганини айтди. Бу сўзлар оқизмай-томизмай Вен Гильфуччо кулоғига етказилди. У ҳам ўз навбагида ҳамюртларидан бирига Жудиче Корсикага қайтгач, жуда бойиб кетса керак, чунки у адвокатлик ишида ютган ишларидан кўра ютқазган ишларидан кўпроқ даромад олади, деди. Бу билан у адвокат ўз мижозларига уларнинг пулини олиб хиёнат қилаётганига шаъма қилдими ёки ҳаммага маълум бир ҳақиқатни, қонунчига ёмон иш яхшисидан кўра кўпроқ даромад келтиради, деган фикрни писанда қилдими, бу номаълум. Нима бўлса-да, бу пичинг ҳам адвокатнинг кулоғига етиб борди ва унинг хотирасига михланиб қолди. 1812 йилда у ўз коммунасининг мэр

мансабига номзодлигини қўйди ва бу мансабга эришаман деб умид қилиб турганида генерал нозирга хат ёзиб, бу мансабга Гильфуччининг хотинининг қариндошини тавсия қилиб қолди. Нозир ҳам генералнинг тавсиясини ижобат қилишга шошилди ва Барричини ўз мағлубиятига Гильфуччоларнинг фитнаси сабабчи эканлигига шубҳа қилмади.

1814 йил император Наполеон тахтдан туширилгач, генералнинг арзандаси бонапартчи деган чақувда айбланиб, унинг амалини Барричини эгаллади. У ҳам маъшум юз кунлик империя давридаги амалидан маҳрум бўлиб қолди. Бироқ бу бўрон ўтиб кетгач, яна тантанали равишда ўз курсисини эгаллади.

Уша замонлардан бери Барричинининг омад юлдузи ҳар доимгидан ёрқинроқ порлар эди. Полковник делла Реббиа ярим маош билан истеъфога чиқиб, Пьетранерга келгач, унга майда-чуйда гийбатлардан иборат яширин кураш изтиробларига чидаб яшашига тўғри келди. Гоҳо уни отлари жаноб мэрнинг ўтлоғини пайхон қилганлиги учун судга чақаришар, гоҳо мэр қишлоқ черкови полини таъмири қилиш баҳонасида делла Реббиалар герби туширилган унинг авлодлари қабристондаги қабртошларни бузиб келишга буйруқ берарди. Агар кимнингдир эчкилари полковник эктирган ғаллаларни еб кетса, эгалари мэрдан ҳимоя топишар, делла Реббианинг тарафдорларидан бири почта идорасининг бошлиғи ва қари мажруҳ солдат бўлган дала қоровули мэрнинг топшириғи билан ишдан бўшатилиши ва улар ўрнига ўз одамларини тайинлаши ўртадаги адоватнинг янада алангаланлишига сабабчи бўлганди.

Бу орада тўсатдан полковникнинг хотини оламдан ўтиб қолди. У ўлими олдидан ўзи сайр қилишни севадиган ўрмон ичига дафн қилишини васият қилди. Мэр эса, марҳума умумий қабристонга дафн қилиниши лозимлигини, уни бирор бошқа жойга кўмилишига рухсат бера олмаслигини маълум қилди. Жаҳли чиққан полковник бундай рухсатни кутиб ўтирмасдан хотинини у васият қилган ўрмонга дафн қилишини маълум қилди ва ўша жойдан қабр кавлаттирди. Ўз навбатида мэр ҳам қабристондан қабр кавлаттиришни буюрди ва миршаблардан қонунни ҳимоя қилишларини талаб қилди. Дафн маросимида ҳар иккала қарама-қарши томонлар одамлари йиғилишди. Энди мадам делла Реббианинг жасади устида қонли тўқнашув юз бериши хавфи вужудга келганди. Марҳуманинг қариндошлари томонидан тўпланган қирқ кишидан ортиқ қуролланган деҳқонлар жасадни черковдан чиқариб, руҳонийни ўрмон томонга юришга мажбур қилишди. Ўз навбатида мэр ўзининг икки ўғли, ўз тарафдорлари ва миршаблар билан келиб, бунга қаршилик қилишга уринишди. Мэр дафн маросими иштирокчиларига орқага қайтишни буюрганда, унга жавобан ҳуштаклар чалинди, дўқ-пўписалар янгради. Кучлар нисбати полковникникидан кам эканлигини кўрган мэр тарафдорлари, афтидан, ўзларини ҳимоя қилишга қарор қилишди. Буни кўрган полковник тарафдорлари ҳам милтиқларининг тепкиларини кўтаришди. Айтишларича, ўша кун бир деҳқон ҳатто милтигини мэрга тўғрилаб, нишонга олиб турган экан. Бироқ полковник унинг милтиғи нилини пастга тушириб, «Менинг буйруғимсиз ҳеч ким ўт очмасин!» деган. Мэр эса, «табиатан дўппосланишдан кўрқадиган» Панург мисол жанг бошлашга журъат қилолмай, ўз тўдасидаги тарафдорлари билан чекинишга мажбур бўлган. Дафн маросими иштирокчилари эса бундан руҳланиб, тобутни атайлаб мэрия биноси олдидан олиб ўтишиб, ўрмонга бурилишган. Йўлда қандайдир эси паст киши

дафн иштирокчилари сафига қўшилиб олиб, «Яшасин Наполеон Бонапарт!» дея қичқирган. Унга икки-уч киши жўр бўлган ва полковникнинг тарафдорлари янада руҳланиб кетиб, уларнинг йўлларини кесиб чиққан мэрга тегишли бўлган буқани ўлдирмоқчи ҳам бўлишган. Хайриятки, полковник бундай бемаъ依ликнинг олдини олишга улгурган.

Ўз-ўзидан равшанки, мэр зудлик билан энг расмий оҳангда хабарнома ёзиб, нозирга жўнатган. Бу хабарномада у илоҳий ва инсоний қонунлар оёқости қилинганлигини, унинг, яъни ҳукумат вакили мэрнинг ва руҳонийнинг обрўси ерга урилганини, тан олинмаганини, ҳақоратланганини баён қилган. Айни пайтда полковник делла Реббиа бонапартчилар фитнасига бошчилик қилиб, оддий халқ ўртасида ўрнатилган ҳукумат тартиб-интизомини бузганликда, одамларни қонли тўқнашувга, жиноятга бошлаганликда айблаб, бу жиноят кодексининг 86 ва 91 моддалари билан жазоланишини талаб қилган.

Ҳаддан ташқари муболағали бу арзнома ҳеч қандай натижа бермади. Чунки полковник ҳам нозирга, қироллик прокурорига хат ёзиб, ҳақиқий аҳволни баён қилган, бундан ташқари унинг марҳум хотинининг қариндошларидан бири оролдан сайланган депутатлардан, иккинчиси эса, суд палатаси раисининг жияни эдики, улар бу воқеанинг бости-бости қилинишига ўз ҳиссаларини қўшишди. Бундай қариндошлик алоқалари туфайли мер томонидан тайёрланган фитна айбловларининг барчасини йўққа чиқарди. Мадам делла Реббиа ўзи танлаган қабрда қолаверди, императорни шарафлаган эси паст эса, икки ҳафтага қамоқ жазосига ҳукм қилинди.

Ўз ишининг натижасидан қониқмаган адвокат Барриччини энди замбараклари оғзини бошқа томонга йўналтирди. У аллақандай эски бир ҳужжатни топиб олиб, унга асосан полковникка тегишли тегирмонни айлантираётган ариқ ўзига тегишли эканлигини даъво қила бошлади. Узоқ текширув жараёни бошланди. Йил охирида суд палатаси барча далилларга суяниб, ишни полковникнинг фойдасига ҳал қилди. Ҳукм чиқариш арафасида тўсатдан Барриччини қироллик прокурорига машҳур безори Агостини томонидан имзоланган чақув хатини топширди. Хатда агар мэр полковникка нисбатан ўз талабларидан воз кечмаса, унинг уйига ўт қўйилиши, ўзини эса ўлим кутаётгани ҳақида дўқ-пўписа баён қилинган эди.

Корсикада кўпчилик одамлар ўз мақсадларини амалга оширишда қароқчи-бандитлардан фойдаланишга одатланишгани, улар маълум пул эвазига хусусий жанжалларга аралашиб туришлари маълум. Мэр ҳам ўз ниятига эришиш учун айнан мана шундай йўлни танлади. Аммо вужудга келган янги бир вазият ишни яна мураккаблаштирди. Қароқчи Агостини қироллик прокурорига хат ёзиб, унинг имзосини кимдир сохталаштирганини, бу билан кимдир уни ўз таъсиридан виждонсизларча фойда ундирадиган ярамас одамга чиқариб қўйганини ва бу орқали ўзининг ахлоқан ҳақоратланганини баён қилганди. Хат «Агар бу сохта имзо эгасини топсам, уни ҳаммага ибрат бўладиган даражада жазолайман!» деган сўзлар билан яқунланганди.

Шундай қилиб, қароқчи Агостини мэрга дағдағали хат ёзмагани маълум бўлди. Ўз навбатида полковник делла Реббиа ҳам Барриччинини сохта ҳужжат тайёрлаганликда айблаб, даъво аризасини ёзди. Ҳар иккала томон бир-бирига тинимсиз даъволар, дўқ-пўписалар уюштирар ва адолат пешволари айбдор кимлигини аниқлаш учун оворай-сарсон эдилар. Тўсатдан полковник делла Реббиа мунофиқларча ўлдирилди. Қуйида тергов томонидан аниқланган далилларни қандай бўлса, шундайлигича келтирмоқчиман:

«18... йилнинг 2 августида кечга томон Магдалена Пьетри исмли аёл Пьетренарга бугдой олиб бораётиб, бирин-кетин янграган иккита ўқ овозини эшитган. Унингча, ўқ овози қишлоққа олиб борадиган йўлда, у турган жойдан юз эллик қадамлар наридан эшитилган. Шундан кейин у бир зум ўтмасданоқ тоқзорлар оралаб энгашиганича чоғиб бораётган бир эркакни кўрган. Бу одам бир лаҳзагина тўхтаб орқасига қараган, орадаги масофа Пьетрига унинг ким эканини аниқлаш имконини бермаган. Бундан ташқари, у башарасини тоқ барглари билан ниқоблаб олгани туфайли аёл уни танимаган. У қўли билан кимгадир аллақандай имо-ишоралар қилган, аммо у кимга бундай қилганини кўрмаган. Кейин нотаниш эркак тоқзорлар орасига кириб кетиб кўздан ғойиб бўлган. Аёл эса юкини ерга қўйиб, тоқзор орасидаги йўлақдан бориб, иккита ўқ билан яраланган, бироқ ҳали жони узилмаган полковник делла Реббиани, унинг ёнида ўқланган ва тепкиси кўтарилган милтиғи ҳам турганини кўрган. Аёлнинг фикрича, полковник олд тарафдан хужум қилган кимдандир ҳимояланмоқчи бўлган, бу пайт кимдир унинг орқа тарафидан ўқ узиб қулатган. Полковник хириллаганича жон талашган ва бирорта сўз айта олмаган. Буни шифокорлар унинг ўпкасини ўқ тешиб ўтгани, ўпкага қуйилган қон унга нафас олишга имкон бермагани билан изоҳлашди. Пьетри унинг бошини кўтариб саволларига жавоб олишга уринган. Полковник гапиришга уринган, аммо бирор сўз айта олмаган. У қўлини чўнтаги томон узатётганини пайқаган аёл у ердан кичик ён дафтарчани чиқариб унга узатган. Полковник дафтарча ичидан қалам чиқариб жуда машаққат билан унга ниманидир ёзган. Аммо аёл саводсиз бўлгани учун у нима деб ёзганини билмаган. Полковник дафтарчани аёлга тутқазиб «бу жуда муҳим, бу менинг қотилимнинг исми» демоқчи бўлгандек, унинг қўлларини жонсизгина қисиб қуйган.

Аёл воқеани маълум қилиш учун қишлоққа чоған. Унинг дастлабки учрашган кишилари жаноб мэр Барриччини ва унинг ўғли Винчетелло бўлган. Аёл уларга ўзи гувоҳ бўлган даҳшатли воқеани айтиб берган. Мэр дафтарчани олиб, мэрия томонга югурган ва миршабларни чақирган. Винчетелло билан ёлғиз қолган аёл унга полковникнинг олдига боришга, агар у ҳали ҳам тирик бўлса, унга ёрдам беришни таклиф қилган. Аммо Винчетелло оиласининг душмани бўлган полковникнинг олдига борса, уни албатта қотилликда айблашади деб, таклифни рад қилган. Тез орада мэр қайтиб келган ва у юборган одамлар полковникни жонсиз ҳолда топиб, уйига келтиришган. Мэр эса буларнинг ҳаммасини ҳужжатлаштирган».

Бундай ҳолатларда мэр жаноблари ўзини йўқотиб қўйиш одати бўлса-да, ўша кун барча ишларини тиришқоқлик билан бажарди. Жумладан, полковникнинг дафтарчасини барча саҳифаларига рақам қўйиб, муҳрлаб чиқди, ишни терговга ошириш учун барча чораларни кўришга улгурди. Терговчи муҳрланган дафтарчани очиб, қонли бир саҳифада титроқ қўллар билан қаламда аниқ қилиб ёзилган «Агостини» деган ёзувни ўқиб, бу қотилнинг номи эканлигига аниқ ишонди. Бу орада судья томонидан чақирилган Коломба делла Реббиа ён дафтарчани кўрсатишни талаб қилди. У дафтарчани синчковлик билан варақлаб чиқиб, қатъий овозда «Мен қотилнинг кимлигини биламан, мана у!» дея қичқирганича мэр томонга ишора қилди. Кейин ўта тушкун ҳолатда бўлса ҳам ҳайратга солувчи аниқлик билан отаси бир неча кун олдин ўғлидан хат олганини ва бошқа ҳарбий гарнизонга ўтган Орсонинг янги манзилини дафтарчасига ёзиб олиб, хатни ёқиб юборганини, дафтарчада Орсонинг манзили ёзилган саҳифа ва қотил-

нинг асл исми ёзилган варақ йиртиб олиниб, бошқа вараққа атайлаб «Агостини» деб ёзиб қўйганини, буларнинг ҳаммасини отасининг ўлимидан кейин дафтарчани биринчи бор қўлга олган ва муҳрлаган мэр бажарганини маълум қилди. Терговчи дарҳақиқат дафтарчадан бир неча варақ йиртиб олинганини аниқлади. Гувоҳлар эса, полковникда сигара ўраш учун ўз дафтарчаси варақларидан фойдаланиш одати борлигини айтишди. Мэр жаноблари эса, дафтарчани Пьетридан олаётган пайт анча қоронғи тушиб қолганлигини ва табиийки ундаги ёзувларни ўқий олмаслигини рўкач қилди. Шунингдек, у мэрияга киришдан олдин йўлда ҳеч қаерда тўхтамаганини, миршаб бошлиғи мэрияга у билан бирга кирганини, у чироқни ёқиб дафтарчани муҳрлаб, хатжилдга солганини ҳам кўрганлигини айтиб, қизнинг ноҳақ айбловидан ранжиган бўлди.

Миршаб бошлиғи гувоҳлик бераётган пайт эса Коломба унинг олдига тиз чўкиб, бутун авлиё-анбиёларнинг номини ўртага қўйиб, «ўша пайт мэрни бир лаҳзагина бўлса-да ёлғиз қолдирмадингизми?» деб сўради. Афтидан, қизнинг тушкун ҳолатидан кўнгли бузилиб кетган миршаб бошлиғи бир лаҳзалик иккиланишдан сўнг қўшни хонадан катта бир варақ қоғоз олиб келиш учун чиққанини, у ичкари хонада бир дақиқадан ортиқ қолмаганини, у қоронғиликда стол тортмасидан қоғоз қидираётган пайтда мэр унга тўхтовсиз гапириб турганини тан олди. Яна у хонага қайтиб кирганида дафтарча ҳамон аввалги жойида турганини кўрганини ҳам таъкидлади.

Жаноб Барриччини мутлоқ хотиржам ҳолда гувоҳлик бера бошлади. У синьора делла Реббианинг тушкун кайфиятда айтган гаплари учун уни кечирганлигини айтиб, ўзини оқлаш учун ундан илтифот сўрашга тайёр эканини ҳам айтди. У бутун кеч қишлоқда бўлганини, ўғли Винчетелло қотиллик содир бўлган пайт у билан мэрияда бўлганини, ниҳоят, бошқа ўғли Орландуччо ўша кун безгак тутиб қолгани сабабли кун бўйи жойидан турмаганини маълум қилди. У ўз уйида мавжуд бўлган барча қуролларини кўрсатди. Улардан бирортасидан яқин орада ўқ отилмагани аниқланди. Кейин у полковникнинг ён дафтарчаси терговда асқотиб қолишини тушуниб, уни дарров муҳрлаб, ёрдамчисига топширганини, полковник билан ўрталарида келишмовчиликлар борлигини ўйлаб, ундан гумонсирашмасликлари учун шундай қилганини қўшиб қўйди. Ниҳоят, у қароқчи Агостини ўз номидан хат ёзган кишини ўлдираман деб кўрқитган хатини эслатди ва бу ярамас, эҳтимол, полковникдан шубҳалангандир, корсикалик бандитлар учун бундай усулда ўч олиш ҳеч ҳам ажабланарли эмас, дея шама қилди.

Полковник делла Реббиа ўлдирилганидан беш кун ўтгач, ўқчилар отряди томонидан гафлатда қолдирилиб, қуршаб олинган Агостини ашаддий қаршилик қилишига қарамасдан ўқ еб ҳалок бўлди. Унинг чўнтагидан Коломба ёзган хатни топишди. Хатда қиз ундан ростдан ҳам у отасининг қотиллигида айбдорми, айбдор эмасми, буни очиқ тан олишини ялиниб-ёлвориб сўраганди. Бандит хатга албатта жавоб ёзишга угурмаган. Бундан бандит қизга ростини айтишга, қотиллигини тан олишга журбати етмаган деган хулосага келинди. Бироқ, Агостинининг хулқ-атворини яхши биладиган одамларнинг ўзаро гапларига кўра, агар у полковникни ўлдирган бўлса, шубҳасиз, бундан мақтаниб юрган бўларди.

Брандолаччо исми билан машҳур бўлган бошқа бир бандит Коломбага хат ёзиб, ўз номус-ори билан онт ичиб, ўртоғининг бегуноҳ эканини, қотилликда у айбдор эмаслигини маълум қилди. У кел-

тирган ягона далил шу эдики, Агостини ҳеч қачон ўз номидан сохта хат ёзганликда полковникдан гумонсирлаганини унга айтмаган.

Охир-оқибат Барриччинини ўз ҳолига қўйишди. Терговчи бу муносабат билан мэрни олқишларга кўмиб ташлади. Бунга жавобан мэр жаноблари полковник билан келишмовчиликка сабаб бўлган ариқ масаласидаги даъвосидан воз кечди.

Маҳаллий одатларга кўра, Коломба отасининг жасади бошида, қишлоқдошларининг иштирокида отаси шарафига *ballata* куйлади. Бу марсияда у бор нафратини Барричинилар авлодига йўллади ва тўғридан-тўғри уни қотил деб атаб, акаси келса, албатта ундан қасос олажагини куйлади. Бу кемада мисс Лидия матросдан эшитган *ballatанинг* ўзгинаси бўлиб, халқ орасида жуда оммалашиб кетганди. Ўша пайтлар шимолий Францияда ҳарбий хизматда бўлган отаси Орсонинг ҳалок бўлганини эшитиб, унга таътил беришларини сўради, бироқ бунинг иложи бўлмади. Дастлаб синглизини ёзган хатларни ўқиб, у ҳам отасининг ўлимида, дарҳақиқат, Барриччинилар айбдорлигига ишониб юрди. Бироқ тез орада тергов ҳужжатларининг нусхаларини ва терговчининг расмий хатини олгач, отасининг қотили бандит Агостини эканлигига ишонч ҳосил қилди.

Уч ой давомида Коломба унга хатлар ёзиб, ўз шубҳаларини қайта-қайта такрорлаб, буларни қатъий равишда асосий далиллар, дея аташдан қайтмасди. Бу далиллар беихтиёр унинг қонини қайнатар, шундай ҳолатлар юз берардики, у синглизининг далилларига қарийб ишониб қоларди. Бироқ синглизига ёзган барча хатларида унинг далиллари мутлақо асоссиз ва ишончсиз эканини такрорларди. У ҳатто бу иш ҳақида қайта хат ёзишни синглизига тақиқлаб ҳам қўйди, аммо бу беҳуда кетди. Шундай қилиб, орадан икки ой ўтди. Уни ярим маош билан истеъфога чиқаришди ва у ватанига қайтишга қарор қилди. У ватанига қайтиб, ўзи беғуноҳ деб ҳисобловчи кишилардан қасос олишни эмас, синглизини кувёга узатиб, кичик ер мулкини сотиш, агар тушган пул миқдори имкон берса, қитъага кўчиб кетишни ният қилганди.

* * *

Синглизининг бу ерга келиши Орсога ўз она юртини эсга солиб юборганиданми ёки ўзининг маданийлашган дўстлари олдида синглизининг уст-бошлари ва корсиканча хулқ-атворидан уялганиданми, бу кунисига у Аяччодан ўз қишлоғи Пьетранерга жўнашларини маълум қилди. Бироқ, у полковникдан Бастияга борганларида унинг камтарона кулбасига албатта меҳмон бўлиши ҳақида қатъий ваъдасини олди. Бунинг эвазига у полковникни буғу, тустовуқ, ёввойи чўчка ва ҳоказолар овига олиб боришини ваъда берди.

— Мисс Лидия, очигини айтинг-чи, синглим ҳақида қандай фикрдасиз? — деди Орсо узоқ давом этган зерикарли сукунатдан сўнг.

— У менга жуда ёқиб қолди, — жавоб берди Мисс Лидия. — Аммо, сизга нисбатан кўпроқ, — қўшиб қўйди у табассум қилиб, — чунки у ҳақиқий корсикаликка ўхшайди, сиз эса ҳаддан ташқари маданийлашган ёввойига ўхшайсиз.

— Маданийлашган дейсизми? Бу оролга қадам қўйган кунимдан бошлаб мен ўз ихтиёримга қарши ўлароқ ўзимни яна ёввойи ҳис қиляпман. Мени энг даҳшатли фикрлар ҳаяжонга, қийноққа соляпти... мен ўз саҳромга кетишимдан олдин сиз билан гаплашиб олишим керак.

— Дадилроқ бўлинг, синглингиз тақдирига мардонавор тан берганини кўраёпсизми? Ундан ибрат олинг.

— Эҳ, нега ўзингизни алдаяпсиз? Унинг тақдирга тан берганига ишонманг. У ҳали менга келажагимиз ҳақида оғиз очмаган бўлса ҳам унинг ҳар бир нигоҳидан мени нима кутаётганини аниқ ўқиб олаяпман.

— Ҳўш, айтинг-чи, у сиздан нима истаяпти?

— О, ҳеч нарса.... Фақат отангизнинг милтигини олиб, одамларга худди қаклик овлагандек ўқ узишимни истаяпти.

— Бу бемаъни фикр! У ҳали сизга ҳеч нарса демаганини ҳозиргина тан олдингиз-ку? Наҳотки шунчалик хаёлларга борсангиз? Бу сизнинг қўрқинчли хатойингиз эмасми? У бу ҳақда бир оғиз ҳам гапирмаяпти-ку.

— У қасос ҳақида гап бошлаган бўларди, бироқ у бундай қилмади. У дарров қотил деб ўйлаган кишиларнинг исмини айтган бўларди. Бироқ йўқ! У бу ҳақида бир оғиз ҳам гапирмаяпти. Кўраяпсизми, биз корсикаликлар қанчалик айёр халқмиз. У мени охиригача ўз ҳукмига сола олмайтганини тушуниб турибди ва мени бирдан чўчитиб қўйгиси келмаяпти, чунки мени ҳали кочиб кетиши мумкин, деб ўйлаяпти. Бироқ у мени жар ёқасига олиб боришга муяссар бўлса, менинг бошим айланиб кетади ва у мени қотиллик жарига итариб юборади.

Кейин Орсо мисс Невилга отасининг ўлими тафсилотларини гапириб берди, асосий далиллар билан таништирди, буларнинг ҳаммаси қотил Барриччинилар эмас, Агостини эканини тасдиқлаётганини тушунтирди.

— Ҳеч нарса Коломбани ишонтира олмаяпти. Бунга мен унинг охириги хатини ўқиб амин бўлдим.

— У Барриччинилардан қасос олишга қасам ичган ва ... мисс Невил! Кўраяпсизми, сиздан ҳеч нарса яширмаяпман. Эҳ, бу оролда бундай бидъатлар бўлмаганида эди, синглим ҳам улар таъсирида ёввойиларча тарбия олмаган, оила бошлиғи сифатида қасос олиш бурчи менинг зиммамда, деб ўйламаган ва менинг ғурурим ҳам поймол этилмаган бўларди.

— Тўғриси айтсам, жаноб делла Реббиа, сиз ўз синглингизни гийбат қилаяпсиз, — деди мисс Лидия.

— Йўқ, ахир ўзингиз уни... корсикалик деяпсиз-ку. У ҳам барча корсикаликлар сингари фикрлайди. Кеча мен нега маъюс тортиб юрганимни биласизми?

— Йўқ, бироқ, анчадан бери паришонхотир эканингизни сезаётгандекман. Биринчи танишган кунларимизда кайфиятингиз аъло эди.

— Кеча, аксинча, мен одатдагидан кўра қувноқроқ ва бахтиёр эдим. Мен сизни синглимга қанчалик меҳрибон ва мурувватли эканингизни кўрдим. Биз полковник билан қайиқда сузиб келаётгандик. Қайиқчилардан бири ўзининг дўзахий лаҳжасида менга нима деганини биласизми? «Кўп ўлжа отиб олибсизлар, Орсо Антон, лекин ҳали кўрасиз, Орландуччо Барриччини сизга нисбатан яхшироқ овчи!» — деди.

— Ҳўш, шундай деса нима бўлибди? Наҳотки, яхши овчи деб ном таратишни шунчалар хоҳласангиз?

— Наҳотки, у ярамас менда Орландуччони ўлдиришга журъат етмайди деганини тушунмаётган бўлсангиз?

— Биласизми, жаноб делла Реббиа, сиз мени кўрқитаяпсиз. Афтидан, оролингизнинг ҳавоси нафақат безгак туттиради, балки ақлдан ҳам оздирадиганга ўхшайди. Яхшиямки биз бу ердан тез орада жўнаб кетамиз.

— Бироқ Пьетранерга бормасдан ҳеч қасққа жўнаб кетмайсиз. Сиз буни синглимга ваъда бергансиз.

– Агар биз бу ваъдамизни бажармасак, қандайдир шафқатсиз бир қасосни кутишимиз лозимми?

– Бир кун отангиз айтиб берган компания директорига ишчилари агар у адолат билан иш тутмаса, улар ўзларини очлик билан ўлдиришларини айтиб, пўписа қилганларини эслайсизми?

– Демак, сиз ҳам ўзингизни очлик билан ўлдирмоқчисиз, шундайми? Ишонмайман. Сиз борингки, бир кун овқат эмассиз, кейин мадмуазел Коломба сизга шундай иштаҳали «brusso» (корсика миллий таоми) келтирадики, барча ниятларингиздан воз кечворасиз.

– Шафқатсизларча пичинг қиларкансиз, Мисс Невил. Менга бироз раҳм қилсангиз бўларди. Бу ерда мен ёлғиз эканимни кўриб турибсиз. Узингиз айтганингиздек, фақат сиз менинг ақлдан озишимга йўл қўймаслигингиз мумкин. Сиз менинг кўриқловчи фариштам эдингиз, энди эса...

– Энди эса, – деди мисс Лидия жаҳлдор оҳангда, – ақлдан озар даражада асабларингиз бўшашиб кетганинени кўраяпман. Ахир сиз ўз қадр-қимматингизни биладиган, ҳамиятли, ҳарбий иродали кишисиз-ку! Кейин...

Қиз энгашиб бир гулни юлиб олди, бир лаҳза жим қолиб яна гапида давом этди:

– Қолаверса, энди сизнинг кўриқловчи фариштангиз ҳам бор, агар унинг сизга бирор қадр-қиммати бўлса...

– Эҳ, мисс Невил, менинг тақдиримга қизиқишингиз ростакамига эканига ишонганимда эди!

– Менга қаранг, жаноб делла Реббиа, – деди қиз бироз ҳаяжонланиб, – модомики ўзингизни ёш болалардек тутаетган экансиз, мен ҳам сизга ёш болага гапиргандек муносабатда бўламан. Қизалоқ пайтимда онам менга ўзим узоқ вақтлардан бери орзу қилиб юрганым, чиройлигина маржон шодасини совға қилган эди. Бироқ у менга «бу маржон шодасини тақаётганингда ҳар доим ҳали французча гапира олмаслигингни эсла» деб тайинларди. Ана шунда маржон мен учун жозибасининг бир қисмини йўқотгандек туюларди. У мен учун худди таъна тошига айланиб қолгандек эди. Шундай бўлса-да, мен уни тақиб юрдим ва француз тилини ўрганиб олдим. Мана бу туморни кўраяпсизми? Уни қадимий мисрликлар кўнғиз шаклида ишлаганлар, агар билишни истасангиз, у қадимий эҳромлардан бирида топилган. Унинг гаройиб шаклини сиз шишага ўхшатарсиз. Лекин у инсон умрининг рамзи экан. Бизнинг юртимизда унда ёзилган иероглифларни ўқиб, изоҳлаб берадиган одамлар бор. Мана бу белгига қаранг-а, у қалқон ва найза ушлаб турган гуломга ўхшайди. У ҳаёт учун курашни ифодалайди. Уларнинг умумий йиғиндиси эса, менимча «Ҳаёт бу курашдир» деган маънони англатади. Бу белгиларни мен ўзимча изоҳлаётганим йўқ, уни менга фамилияси лотинча – us билан тугалланувчи бир олим киши тушунтириб берганди. Олинг, бу туморни сизга тортиқ қиламан. Хаёлингизга корсиканча нохуш фикрлар бостириб кирганида, менинг мана шу туморимга қаранг ва ўзингизни-ўзингиз ёмон хаёллар устидан галаба қозонишим керак, деб ишонтиринг. Қалай, бу ваъзхонлигим сизга ёмон таъсир қилмадимми?

– Сиз доим хаёлимда бўласиз, мисс Невил. Ўзимга-ўзим...

– Ўзингизга-ўзингиз бир дўстингиз борлигини, агар сиз дорга осилсангиз, у жуда ёмон аҳволга тушиб қолиши мумкинлигини эслатиб юринг. Қолаверса, бу фалокат юз берса, бу сизнинг аждодларингиз жаноб капралларни ҳам жуда изтиробга солиб қўйишини ўйлаб юринг.

Қиз шундай деб кулганича Орсонинг қўлларини қўйиб юборди ва отаси томон югуриб кетди.

* * *

Одамлар қисқа муддатга бир-бирларидан ажралишаётган бўлсалар-да, жўнаш онларини қандайдир тантанаворлик билан қутишадди. Орсо сингlisi билан жуда барвақт жўнаб кетишлари лозим бўлгани учун мисс Лидия билан кечаси, у уйқуга кириш олдидан хайрлашишди. Чунки Орсо мисс Лидия ҳар кунги кеч туриш одатидан воз кечиб, у билан хайрлашиш учун саҳармардон уйқудан туришига ишонмасди. Уларнинг хайрлашуви бирозгина совуқ ва одоб доирасида рўй берди. Соҳил бўйидаги охириги суҳбатдан кейин мисс Лидия, эҳтимол, ўзининг йигитга бўлган хайрихоҳлигини ҳаддан ошириб юборганидан қўрқаётгандир. Ўз навбатида Орсо ҳам унинг пичинг аралаш гапларини, ўзининг худди ёш боладек муносабатда бўлганидан кўнгли хижил эди. Баъзан у бу инглиз қизида ўзига нисбатан меҳр-муҳаббат ҳислари уйғонаётганини сезгандек бўларди, ҳозир эса уни ҳазил-мазахларидан кўнгли хижил бўлиб, у бу қиз учун тез орада унутилиб кетадиган оддий танишларидан бири эканига амин бўлиб турарди.

Тонг саҳарда жўнаш олдидан полковник билан қаҳва ичиб турган Орсо сингlisi билан чиқиб келаётган мисс Лидияни кўриб, ҳайратининг чеки-чегараси бўлмади. У саҳарлаб соат бешда турганди ва бу инглиз аёллари, айниқса, нозик табиатли мисс Лидия учун ўз жасоратини мақташ билан баробар эди.

— Мен учун бунчалик барвақт туриб, безовта бўлганингиздан афсусдаман, мисс Лидия, — деди Орсо бироз ўкинч билан. — Менинг огоҳлантиришимга қарамай, шубҳасиз, сизни синглим уйғотиб юборган ва бунинг учун албатта қойинган бўлсангиз керак. Эҳтимол, ҳозир менинг дорга осилишимни чин дилдан истаётган ҳам бўлсангиз ажабмас?

— Нималар деяпсиз? — деди мисс Лидия жуда секин овозда италянчалаб, афтидан, отаси тушунмасин деб. — Кеча сиз менинг самимий ҳазилларимдан хафа бўлиб қолганингизни сездим ва ўзим ҳақимда ёмон фикрлар билан жўнаб кетишингизни истамадим. Сиз корсикаликлар, ҳарҳолда, жуда қўрқинчли одамларсизлар-ку. Хўп, майли, омон бўлинг. Тез орада яна учрашамиз дея умид қиламан.

Орсо қиз узатган қўлини самимий сиқиб, жавоб ўрнига чуқур хўрсинди, холос. Шу пайт Коломба уларга яқинлашиб, мисс Лидияни дераза томонга бошлаб, рўмоли остидан бир нимани кўрсатди ва у билан алланималарнидир шивирлашди.

— Синглим сизга галати бир нарса совға қилмоқчи, мисс. Билиб қўйингки, биз корсикаликларнинг бир умр сўнмайдиган меҳроқибатдан ортиқ совға қиладиган арзигулик нарсаларимиз йўқ. Синглим бу ханжарга сиз ҳавас билан тикилганингизни айтганди. Бу ханжар оиламизда сақланиб келаётган энг қадимий осори-атиқа. Эҳтимол, у қачонлардир мени сиз билан танишиш шарафига сабабчи бўлган капраллар авлодидан бирининг камарини безаб тургандир. Коломба уни шу сабабли қадрлайди ва сизга тортиқ қилишига менадан рухсат сўради. Мен эса, тўғриси, бизнинг устимиздан куласизми деб, бунга рози бўлиш-бўлмаслигимни билмай турибман.

— Ҳа, бу ҳавас қилса арзигулик, ажойиб ханжар, — деди мисс Лидия. Бироқ бу оилавий мерос-ку, менинг уни қабул қилишга ҳаққим йўқ.

— Бу ханжар оилавий мерос эмас, — гап қўшди Коломба. — У қирол Теодор томонидан онамнинг аждодларидан бирига тортиқ қилинган. Агар мадмуазел Лидия уни кам кўрмай қабул қилса, гоят хурсанд бўлардик.

— Олинг, мисс Лидия. Қирол ханжаридан ҳазар қилманг, — деди Орсо ҳам.

Ишқибозлар учун қирол Теодорнинг ханжари бошқа ҳар қандай нарсадан қимматлироқ туюлиши аниқ. Мисс Лидияда ҳам бундай ханжарга эга бўлиш истаги ҳаддан ташқари кучли эди. У аллақачон бу ханжар унинг Лондондаги хонасида, тунги стол устида турса, қандай таассурот қолдиришини кўз олдига келтираётганди.

— Азизим Коломба, — деди у ханжарни иккилангандек қўлига олиб, меҳрибонлик билан унга тикилиб, — мен уни ололмайман, сизни йўлда қуролсиз юришингизга йўл қўёлмайман!

— Мен акам билан биргаман! — мағрур эътироз билдирди Коломба, — қолаверса, бизда отангиз совға қилган ажойиб милтиқ ҳам бор. Ака, сиз уни ўқлаб олдингизми?

Ниҳоят, мисс Лидия ханжарни олишга рози бўлди. Коломба эса, кескир қуролларни совға қилинганда, дўстга хавф солиши мумкин бўлган ёмонликларни олдини олиш учун корсикаликлар одатига кўра мисс Лидиядан бир су (майда чақа) ундириб олди.

Ниҳоят жўнаш онлари келди. Орсо яна бир марта мисс Невилнинг нозик қўлини сиқиб хайрлашди. Коломба эса у билан ўпишиб хайрлашди. Кейин қиз корсикаликларнинг хайрлашиш одатидан бутунлай эсанкираб қолган полковникка ўзининг гунчадек нозик лабларини тутди.

Меҳмонхона деразасидан мисс Лидия Орсо ва унинг синглиси отларига минаётганини кузатиб турди. Коломбанинг кўзлари қувончдан чақнарди. Мисс Лидия ҳали ҳеч қачон қизни бундай ҳолатда кўрмаганди. Бу баланд бўйли, бақувват, ўзининг асрий анъаналарига ашаддий содиқ қолган, мағрур қиёфали қиз, акасини қуроллантириб, уни қандайдир даҳшатли бир ишга бошлаб кетаётгандек кўринарди. Бу мисс Лидияга Орсонинг хавотирларини эсига тушириб юборди ва қиз қиёфасида йигитни ўлимга етаклаб кетаётган ёвуз бир раҳнамони кўраётгандек бўлди. Орсо от устида кетаётиб унга охирги бор қаради ва худди қизнинг ёмон хаёлларини уққандек ёки унга сўнгги саломини йўллашни хоҳлаганиданми, бўйнига осиб олган миср туморини қўлига олиб уни лабларига теккизди. Мисс Лидия қизарганича қўл силтаб деразадан узоқлашди, аммо шу заҳотиёқ орқасига қайтиб ака-сингиллар кичик отларини йўрттирганларича тоғ йўлидан кетаётганини кўрди.

Орадан ярим соатлар ўтгач, полковник қизига дурбинини бериб, улар кўрфазни айланиб ўтишаётганини кўрсатди. Қиз Орсонинг тез-тез орқасига ўгирилиб қараётганини кўриб, негадир хўрсиниб қўйди. Ниҳоят, улар ботқоқлик ортига ўтиб, кўздан ғойиб бўлишди ва улар ўрнига гўзал бутазорлар кўрина бошлади.

Мисс Лидия кўзуга қараб, ранги оқариб кетганини пайқади.

— Бу йигит мен ҳақимда нималарни ўйлаётган экан-а? — деди у ўзига-ўзи. — Мен-чи? Мен у ҳақда нималарни ўйлаяпман? Бироқ нега у ҳақда ўйлаяпман? Бу шунчаки йўл-йўлакай, сафардаги оддий танишувлардан бирими ёки мен уни?... Корсикага нима учун келдим? Йўқ! Йўқ! Мен уни мутлақо севмайман. Бу сира ҳам мумкин эмас! Коломба-чи? Наҳотки мен бўйнига ханжар тақиб юрувчи шоира қизнинг янғаси бўлсам?...

Шу пайт у қўлида қирол Теодорнинг ханжарини ушлаб турганини пайқаб қолди ва уни пардоз столининг устига отиб юборди.

Қиз ўринга таппа ташлаб, ухлашга уринди, аммо қани ухлай олса! Бу ўринда мен унинг қалбида туғён ураётган барча ҳис-туйғуларини

тўлиғича баён қилмоқчи эмасман. Бироқ, у бу оламда делла Реббиа исмли киши мавжуд бўлса ҳам, унга ҳеч ким бўла олмаслигини юз марталаб такрорлаганини таъкидлайман, холос.

* * *

Бу пайт Орсо синглиси билан йўлда кетиб борар, отларнинг тез юриши уларнинг суҳбатлашиб кетишларига йўл қўймасди. Аммо тик тепаликларга чиқишда отлар секин юришга мажбур бўлар ва улар ҳозиргина хайрлашган дўстлари ҳақида икки оғизгина гаплашиб қўядилар, холос. Коломба мисс Лидиянинг латофати, оч малларанг сочлари, назокатли хулқ-атвори ҳақида завқ-шавқ билан гапирарди. Кейин у «ростдан ҳам полковник шунчалик бой кишими, мисс Лидия ҳақиқатан ҳам унинг ягона қизими», деб суриштирди.

— Бир-бирингизга жудаям муносиб жуфтлик бўлардингиз-да! Отаси ҳам, менимча, сизни ёқтириб қолган, — деди қиз ниҳоят.

Орсо ҳеч нарса деб жавоб бермагани учун у яна гапида давом этди:

— Бизнинг авлодларимиз ҳам қачонлардир бадавлат кишилар бўлишган. Ҳозир ҳам оролимиздаги энг нуфузли, обрў-эътиборли одамлардан миз. Анови signorлар эса, барчаси никоҳсиз туғилган ҳаромзодалар деб ўйлайман. Агар Корсикада қанча задогон бор бўлса, улар, шубҳасиз, капраллар авлодига мансуб. Ака, сиз оролдаги энг нуфузли капраллар наслидан эканингизни яхши биласиз. Шунингдек, бизнинг боболаримиз тоғликлар, яъни оролнинг шарқий қисмида яшаганларини, уруш-жанжаллар туфайли оролнинг бу қисмига келиб қолишганини ҳам яхши биласиз. Агар сизнинг ўрнингизда бўлганимда борми, ҳеч иккиланмай унинг отасидан мисс Лидиянинг қўлини сўраган бўлардим.

Орсо елка қисиб қўйди.

— Унинг сепи эвазига эса, Фалсетта ўрмонларини ва унинг ёнидаги тоқзорларни сотиб олган бўлардим. Кейин тарошланган тошлардан ажойиб бир уй қурдириб, граф Арриго Бель Миссере даврида Самбукуччо бир талай маврларни ер тишлатган жойдаги қадимий минорани яна бир қаватга кўтартирдим.

— Коломба, сен ақлдан озганга ўхшайсан! — деди Орсо, отини йўрттириб.

— Орсо Антон, ака, сиз эркак кишисиз ва, шубҳасиз, аёл кишининг кўнглини олиш учун нималар қилиш лозимлигини мендан кўра яхши биласиз.

Ака-сингиллар шу тарзда суҳбатлашишиб тоғ йўлидан узоқ юришиб, ниҳоят, Боконядан унчалик узоқ бўлмаган кичик бир қишлоққа кириб келишди. Улар шу ерда ўз оилаларининг дўсти ҳисобланмиш бир деҳқонникида овқатланиш ва тунаб қолиш учун тўхташди. Уларни корсикаликларга хос меҳмондўстлик билан кутиб олишди. Эртасига уй эгаси ва бир пайтлар мадам делла Реббиянинг энагаси бўлган аёл уларни бир мил наригача кузатиб қўйди.

Йўловчиларимиз Пьетранер қишлоғига етай деб қолишганида, дарадан чиқишда олти ёки саккизта қуролланган кишиларни кўришди. Улардан айримлари тошлар устида ўтиришар, бошқалари майсазор устида ётиб дам олишар, афтидан, кимнидир пойлаб туришарди. Сал нарида уларнинг отлари ўтлаб юришарди. Коломба корсикаликлар одатда ўзлари билан олиб юрадиган катта чарм сумкасидан дурбинини чиқариб уларга қаради.

— Улар ўзимизнинг одамлар. Пьеруччо топшириқни аъло даражада бажарибди, — деди у қувноқ овозда.

— Булар кимлар? — сўради Орсо.

– Ўзимизнинг чўпонлар, – жавоб берди қиз, – бундан уч кун аввал мен Пьеруччога бу азаматларни тўплаб келишни тайинлагандим. Сизга, ака, Пьетранерга отлиқ ҳамроҳларсиз кириб бориш ярашмайди. Бундан ташқари сиз Барриччилардан ҳар қандай ёмонлик кутиш мумкинлигини яхши билмайсиз.

– Коломба, – деди Орсо жиддий оҳангда, – мен сендан Барричини ва ўзининг асосиз гумонларинг ҳақида оғиз очмасликни бир неча бор илтимос қилгандим. Мен уйга мана шу дангасалар ҳамроҳлигида кириб бормасам ҳам кулгуга қолмайман ва мени огоҳлантирмасдан уларни тўлаганингдан жуда норозиман.

– Акажон, юртимиз удумларини унутиб қўйганга ўхшайсиз. Агар сиз ҳеч нарсани ўйламасдан ўзингизни хавф-хатарга ураверсангиз, мен эҳтиёт чораларини кўришга мажбурман. Мен нима қилиш лозим бўлса, шуни қилдим.

Бу пайт чўпонлар уларни пайқаб қолишди ва ўз отларига миниб, Коломба ва Орсонинг қаршиларига елиб келишди.

– Evviva¹, Орсо Антон! – қичқирди оқ соқолли, иссиқ бўлишига қарамасдан эчки жунидай ҳурпайиб турган қалпоқли сафар ёмғирпўшини кийиб олган бақувват чол. – Қаранг-а, худди отасининг ўзи-я! Фақат у бироз новчароқ ва бақувватроқ кўринади. Милтиғи-чи, милтиғи, қандай зўридан олибди! Бу милтиқ ҳақида одамлар нималар дейишини ҳали, албатта, эшитамиз, Орсо Антон!

– Evviva, Орсо Антон! – такрорлашди бошқалар ҳам жўр бўлишиб. – Охири сиз қайтиб келишингизни яхши билардик.

– О, Орсо Антон! – деди баланд бўйли, бугдойранг қиёфали йигит. – Сизни кутиб олишга отангиз ҳам чиққанида, қанчалар хурсанд бўларди-я!

– Отангиз қандай ажойиб инсон эди-я! Агар у менга ишониб, Жудиченинг таъзирини бериб қўйишимга рухсат берганида эди... Ҳа, у довюрак одам эди! Ўшанда у менга ишонмади, мана энди мен ҳақ эканимни парвардигорнинг ўзи ҳам кўриб турибди.

– Бас қилсанг-чи! – гапга аралашди қария. – Энди Жудиче таъзирини ейишни узоқ кутиб қолмаса керак.

Тобора жаҳли чиқаётган Орсо бир неча муддат ўзини қуршаб олган, бирваракайига гапириб, унинг қўлини сиқишга шошилаётган чўпонларнинг гапларини тинглашга мажбур бўлди. Ниҳоят, ўз аскарларига танбех бераётган ёки авахтага солишни буюраётган қўмондон қиёфасига кириб, жиддий гап бошлади:

– Дўстларим, менга ва отамга нисбатан билдираётган иззат-ҳурматларинг учун сизлардан миннатдорман. Бироқ, ҳеч ким менга насихат қилмаслигини истайман, буни талаб қиламан. Мен нима қилишим лозимлигини ўзим жуда яхши биламан.

– У тўғри гапираяпти, у ҳақ! – қичқиритди чўпонлар.

– Бизга бемалол суянишингиз мумкин!

– Албатта, мен сизларга ишонаман. Ҳозирча эса, мен ҳеч кимнинг кўмагига муҳтож эмасман ва менинг оиламга ҳеч нарса хавф солмаяпти. Ишни ўнг томонга бурилиб, эчкиларингиз олдига қайтишдан бошланг. Мен уйга борадиган йўлни яхши биламан ва йўл бошловчиларга муҳтож эмасман.

– Ҳеч кимдан қўрқманг, Орсо Антон, – деди қария, – бугун улар қорасини кўрсатишга ҳам журъат қилиша олмайди. Худди мушукни кўрган сичқонлардек инларига кириб кетишади.

¹ Evviva – Хуш келибсиз!

– Ўзинг мушукка ўхшаяпсан, оқсоқол қария. Исминг нима? – сўради Орсо.

– Наҳотки, мени танимаяпсиз, Орсо Антон? Мени-я! Сизни тишлоғич хачирга тез-тез мингаштириб юрадиган мени танимаяпсизми? Поло Гриффоман-ку, ахир! Кўриб турганингиздек, ҳали ҳам бақувватман ва делла Реббиага бутун вужудим ва юрагим билан содиқман. Бир оғиз буюрсангиз бас, ҳамма ишга тайёрман. Агар, сизнинг катта милтигингиз тўсатдан тилга кирса, менинг мана бу мушкетим, ўзининг тенгдошим, ҳеч қачон жимгина қараб турмайди. Буни инобатга олиб қўйинг, Орсо Антон.

– Бўпти, бўпти! Бироқ, йўл беринглар ахир, уйга етиб олайлик, жин урсин!

Ниҳоят, чўпонлар қуршовни бўшатишиб, отларини йўрттирганларича қишлоқ томон елишди. Бироқ улар дуч келган тепаликларда тўхтаб, атрофга синчковлик билан назар солишар, у ер-бу ерда махфий пистирма бор-йўқлигини текшириб боришар, Орсо ва унинг синглизига лозим бўлиб қолса, ёрдамга етиб келиш учун унчалик узоқлашмасдилар.

Қария Поло Гриффо ўз шерикларига гап уқтириб борарди.

– Ҳа, уни тушунаяпман, ростанам тушунаяпман. У нима қилишини айтмаяпти. Бироқ у, албатта, шундай қилади. Нақ отасининг ўзи-я! Бўпти, айтмасанг ҳам хафа эмасман. Чунки, сен ҳеч кимга ҳеч нарса айтмасликка онт ичгансан! Яшавор! Мен мэрнинг шилинган териси учун бир чақа ҳам бермаган бўлардим. Чунки, бир ой ўтмасданоқ унинг барча жунлари тўкилиб кетиб, пўстинликка ярамай қолади.

Шундай қилиб, олдинда бораётган разведкачилар ҳамроҳлигида делла Реббиа наслининг давомчиси капралларнинг қадимий қароргоҳи бўлган ўз уйларига кириб боришди.

Узоқ вақт бошлиқсиз қолган делла Реббиа тарафдорлари тўда-тўда бўлиб, уни кутиб олишга чиқишди. Қишлоқнинг бетараф аҳолиси эса, уни ўз уйлари дарвозалари олдида туриб қаршилади. Барриччини тарафдорлари эса, уйларида дарча тирқишлари орасидан кузатишди.

Пьетранер қишлоғи барча Корсика қишлоқлари сингари эгри-бутри кўчалардан иборат эди. Ҳақиқий қишлоқ кўчасини томоша қилиш учун жаноб Марбёф томонидан асос солинган Каржезе қишлоғига бориш лозим. Қишлоқнинг худди атайлаб сочиб юборилгандек, тасодифан ва ҳеч бир режасиз қурилган уйлари унчалик баланд бўлмаган тепалик устига, тўғрироғи, тоғ текислигида жойлашган. Қишлоқ марказидан сал нарида улкан яшил эман дарахтини, унинг остида гранит тошлардан ясалган ҳовузчани кўрасиз. Бу ҳовузчага сув яқиндан оқаётган булоқдан ёғоч новлар орқали қуйилади. Бу фойдали иншоот бир пайтлар делла Реббиа ва Барриччинилар ҳисобидан қурилган. Бу ишда узоқ пайтлардан буён давом этиб келаётган ўзаро келишмовчиликлар эмас, ўзаро ҳасад муҳим рол ўйнаганиди. Кунларнинг бирида полковник делла Реббиа маҳаллий кенгашга қишлоқда фаввора қуриш учун пул ўтказди. Буни эшитган Барриччини ўз навбатида шунча миқдорда пулни хайрия қилишга шошилди ва бундай икки томонлама олийҳимматлилик эвазига қишлоққа сув олиб келинди. Яшил эман ва фаввора атрофида қишлоқликлар майдон деб атайдиган, унча катта бўлмаган бўш жой мавжуд. Бекорчилар кечқурунлари мана шу жойда тўпланишади. Баъзан бу ерда қарта ўйнашади, бир йилда бир марта карнавал уюштиришиб, рақсга ҳам тушишади. Майдоннинг икки қарама-қарши томонида гранит тошлардан қурилган, томи шифер

билан ёпилган баланд, аммо энсиз уйларни кўришингиз мумкин. Булар икки адоватли оиланинг, делла Реббиа ва Барриччиниларнинг истехкомлари ҳисобланади. Улар кўринишидан бир хил услубда қурилган, баландлиги ҳам бир хил ва бу борада қисмат ўзаро душманларнинг бирортасига ён босмаган кўринади.

Делла Реббианинг уйи Пьетранер майдонининг шимолий томонида, Барриччиниларники эса жанубий томонда жойлашган эди. Делла Реббиалар уйларидан чиқиб фавворагача сайр қилиб юришлари мумкин эди. Полковикнинг хотини вафотидан кейин қишлоқликлардан ҳеч ким бу икки оила аъзолари орасида рўй берган сўзсиз келишувга биноан майдоннинг ўзлари тарафидаги қисмида сайр қилганини кўрмаган эди.

Орсо айланиб юрмаслик учун Барриччинилар уйи олдидан майдонни тўғри кесиб ўтиб, манзилига етиб олмақчи бўлди. Коломба уни тўхтатиб, майдонни кесиб ўтмасдан, тор кўча орқали уйларига бориш лозимлигини айтди.

— Нега? — ҳайрон бўлди Орсо. — Наҳотки, майдон ҳамма учун бўлмаса?

Шундай деб у отини қамчилади.

«У ҳақиқий довюрак!» — ўйлади Коломба, акасининг душманлар уйи олдидан ўтишдан тап тортмаётганини кўриб. «Демак, отажон, сиз учун тез орада қасос олинади!». Барриччинилар уйи олдидан ўтишар экан, Коломба деразаларга тикилиб, уларга яқиндагина ёғочлардан тўсинлар ўрнатилганини, улар орасидан ўқ узиш учун кичик тешиклар қўйилганини пайқайди. Одатда тўсатдан ҳужум бўлишини кутган одамлар ўз деразалари олдида ана шундай баррикадалар қурдилар. Чунки тўсиқ ортидан туриб, ўзлари ўқларига нишон бўлмасдан, осонгина ҳужум қилувчиларни қулатишлари мумкин.

— Кўрқоқлар! — деди Коломба. — Қаранг ака, улар аллақачон эҳтиёт чораларини кўриб қўйишибди. Улар писиб ўтиришибди, лекин қачондир у ердан чиқишга мажбур бўлишади!

Орсонинг Барриччинилар тарафидан майдонга кириб келиши пьетранерликларда зўр таассурот қолдирди. Бунини улар ёш йигитнинг довюраклиги ва журъатлилиги далолати дея изоҳлашди. Бу кечқурунлари яшил эман атрофида тўпланувчи бетараф ҳамқишлоқларга у чеки йўқ баҳслар учун мавзу бўлди.

— Бу йигитнинг бахти бор экан, — дейишарди улар, — чунки ўша кун Барриччиниларнинг ўғиллари уйда йўқ бўлишган. Улар адвокат отаси сингари сабр-тоқатли эмаслар ва ўз душманлари уларга тегишли бўлмаган майдондан ўтиб кетишларига индамай қараб турмаган бўлардилар.

— Мен сизга бир гап айтмай, қўшни. Бу гапларимни ёдингизда тутинг, — гап қўшди маҳаллий кароматгўйлардан бири. — Бугун мен Коломбага диққат билан разм солдим. Унинг хаёлида нимадир бор. Ҳаводан ўқ дори ҳиди анқияпти. Тез орада Пьетранерада янги сўйилган гўшт арзон бўлиб қолади...

Орсонинг болалиги ўтган жойлар, севимли онажони ўтирадиган курси юрагида сокин, ўртаб юборадиган ҳиссиётлар уйғотаётганди. Уни кутаётган ноҳуш келажак, синглиси томонидан унинг қалбида аланга олаётган таҳликали безовталиқ, бунинг устига тез орада энди унга шунчалик кичик ва ғариб туюлаётган уйига мисс Невилнинг келиб қолиши, бу уй дабдабаларга ўрганиб қолган нозиктаъб қизга ғариб бир уйдек туюлиши мумкинлиги, шу сабабли қиз кўнглида пайдо бўлиши мумкин бўлган нописандлик, буларнинг барчаси йигит миясида алғовли-далғовли фикрлар уйғотиб, уни чексиз умидсизликка солаётганди.

У овқатланиш учун қорайиб кетган эман дарахтидан қилинган оромкурсига ўтирди. Бир пайтлар бу оромкурсида унинг отаси ўтириб, одатдаги оилавий тамаддига бошчилик қиларди. Орсо у билан дастурхонга бирга ўтиришга иккиланиб турган синглисига кўзи тушиб кулимсираб қўйди. Айтиш жоизки, ҳозир у овқат пайтида синглисининг сукут сақлаб ўтиришидан ва овқатдан сўнг тезда ўрнидан туриб кетишидан хурсанд эди. Чунки, у ҳали ўзини ҳаддан ташқари кайфиятсиз сезар ва шубҳасиз, синглиси томонидан тайёрланаётган ҳамлаларни қайтаришга ўзини мадорсиз ҳис қиларди. Коломба эса худди унга шафқат қилаётгандек, унинг ўзига келиши учун пайт пойлаётгандек эди. Йигит қўлларини бошига тираганча хаёлида кейинги икки ҳафтада рўй берган воқеаларни таҳлил қилганича узоқ вақт қимирламай ўтирди. У ҳамма ундан Барриччиниларга нисбатан алланималар қилишни кутаётганини ваҳима билан ўйлади. У аллақачон ҳамқишлоқларининг у ҳақдаги фикрлари жамоа фикрига айланиб бораётганини ҳис қила бошлаганиди. Уларнинг фикрича, кўрқоқ деб ном чиқармаслиги учун қасос олиши лозим эди. Бироқ кимдан қасос олади? У отасининг ўлимида Барриччинилар гуноҳкор эканига ҳамон ишонмасди. Тўғри, улар унинг авлодларининг душманлари бўлган, бироқ уларни қотил, деб айблаш учун ўз ҳамюртларининг ярамас бидъатларини баҳам кўришга мажбур эди. У мисс Невил берган туморга қаради ва унинг «Ҳаёт бу курашдир!» деган шиорини секингина такрорлади. Ниҳоят, у «мен бу курашда ғалаба қозонаман», — деди ўзига-ўзи қатъий равишда. Бу фикрдан руҳланиб, ўрнидан турди, қўлига чироқни олиб, хонасига кўтарилмоқчи бўлиб турганида, тўсатдан кимдир эшикни тақиллатиб қолди. Бундай бемаҳалда меҳмон келмаслиги аниқ эди. Шу заҳотиёқ хонага Коломба, ундан кейин хизматкор аёл кириб келди.

— Бу ўзимизнинг одамлар, — деди Коломба эшикни очишга шошилганича. Бироқ уни очишдан олдин, ким келганини сўради.

— Бу мен! — эшик ортидан ингичка товуш эшитилди. Эшикка қўйилган кўндаланг ёғоч лўкидон тез туширилди ва Коломба ошхонага ўн ёшлар чамасидаги ялангоёқ, жулдур кийимли, бошига йиртиқ рўмол ўраб олган, рўмоли остидан қарга қанотларидай қора сочлари чиқиб турган бир қизалоқни бошлаб кирди. Қизча жуда озгин, ранги ўчиб, қуёшда қорайиб кетган, бироқ тийрак кўзлари ялтирарди. У Орсо кўриб, журъатсиз тўхтаб қолди ва қишлоқчасига таъзим қилиб қўйди. Кейин жуда секин овозда гапириб, Коломбага нималарнидир маълум қилиб, унга яқинда отиб олинган тустовуқни узатди.

— Раҳмат сенга, Кили, — деди Коломба. — Амакингга миннатдорчилигимни айтиб қўй. У соғ-саломатми?

— Ҳа, соғ-саломат, бегойим. Мен барвақтроқ кела олмадим, чунки амаким жуда кеч келди. Мен уни макида роса уч соат кутдим.

— Ҳали овқат емадингми?

— Йўқ, бегойим, бунга вақтим бўлмади.

— Сенга ҳозир овқат беришади. Амакингнинг ейишга нони борми?

— Озроқ бор, бегойим, лекин унга ҳозир ўқдори керак. Мана, каштан ёнғоқлари ҳам пишиб қолди, энди амакимга кўпроқ ўқдори керак.

— Мен унга нон ва ўқдори бериб юбораман. Унга айт, уни тежаброқ сарфласин, булар жуда қиммат туради.

— Коломба, — деди Орсо французчалаб, — сен кимга бунчалик ҳомийлик қилаяпсан?

— Ұзимизнинг қишлоқлик бир бечора бандитга, — деди Коломба ҳам француз тилида. — Бу гўдак унинг жияни.

— Менимча, бирор муносиброқ одамга ҳомийлик қилганинда, яхшироқ бўларди. Нега ўқдорини яна бирор жиноят қилиши мумкин бўлган бир ярамасга бериб юбораяпсан? Бандитларни ҳимоя қилиш, ҳаммаларингизнинг энг нозик камчилигингиз бўлмаганида эди, улар аллақачон Корсикада битта ҳам қолмаган бўларди.

— Ватанимизнинг энг ярамас одамлари макида яшириниб юрган бандитлар (ушбу сўз бу ўринда «қувғин» маъносини англатмоқда) эмас.

— Хўп майли, агар хоҳласанг уларга нон бер, чунки ҳеч кимга нон беришни тақиқлаб бўлмайди. Бироқ, уларни ўқдорилар билан таъминлашингни хоҳламайман.

— Акажон, — деди Коломба жиддий қиёфада, — бу уйда хўжайин сизсиз ва уйдаги барча нарсалар сизга тегишли. Бироқ, сизни огоҳлантириб қўяй, бандитларга ўқдори беришни тақиқлаб қўядиган бўлсангиз, мен мана бу қизчага рўмолимни бериб, ўқдори сотиб олиш учун пулллатиб юборишдан ҳам қайтмайман. Бандитга ўқдори бермаслик! Ахир бу уни миршабга тутиб бериш билан барабар-ку! Улар патронларсиз, ўқдориларсиз ўзларини қандай ҳимоя қилишади?

Қизча бу пайт очқўзлик билан нон кавшар ва уларнинг юз ифодаларидан нима ҳақида гапираётганини англашга уриниб, гоҳ Коломбага, гоҳ унинг акасига диққат билан тикиларди.

— Хўш, айт-чи, сенинг бу бандитингнинг гуноҳи нима ўзи? Қандай жинояти учун у макига қочиб кетган?

— Брандолачо ҳеч қандай жиноят қилмаган! — деди Коломба. — У ҳарбий хизматда юрган пайтида отасини ўлдирган Жавана Опиццадан қасос олган, холос.

Орсо ҳеч нарса демай орқасига ўгирилди ва чироқни олиб, хонасига кўтарилди. Коломба қизчага ўқдори ва озиқ-овқатлар берди.

— Амакингга айт, у Орсони яхшилаб қўриқласин! — деди у, қизчани кузатаётиб.

Давоми бор

Ёвуз Булант БОҚИЛАР

Тарихнинг оқ гуллари

БҮЮК ДОСТОН

Содиқ Камол Турол қардошимга

Мен Олтой тоғларидан узилиб келдим,
Юрагимда Туркистондан минглаб нақш бор.
Кўп шукр, аслим ҳам, наслим ҳам маълум,
Туркман, мусулмонман тоғдай сервиқор.

Тўққиз туғ ташидим, тўққиз довул урдим,
Тўққиз авлиё кучи-ла юрганча келдим.
Улғайди мен билан муборак юртим,
Ўз вақтида, ҳа, ҳа, тўққиз давлат қурдим.

Наврўз тўйларимизда ўтлар туташтирдим,
Ўрхундан, Сайхундан, Жайхундан кечдим,
Йўл кўрсатди кукраб менга Бўзқуртим,
От чопдим ёнма-ён, кўзалардан сув ичдим,
Бойқўлда чўмилдим мен, Ҳазар денгизида ҳам,
Тупроғига чордана қуриб ўтирдим.

Менким, Алп эр Тунгага кўнгил берганларданман,
Юрт йўлида тўлиб-тошиб кўкрак керганларданман,
Тўхтаб қолган сувларга мадад бер, ё Тангри, деб
Гилам сажжода ёйиб дуо қилганларданман.
Мен ўзбекман, қозоқман, ҳам туркманман, ҳам қирғиз,
Озарбайжон эли-ла қоним бир, сажиям бир.

*Туркчадан
Миразиз АЪЗАМ
таржималари*

Атоқли турк шоири Ёвуз Булант БОҚИЛАР 1936 йилда Сивас шаҳрида туғилган. Дастлабки шеърлари “Кўбуз”, “Ўрхун” ва “Ҳисор” журналларида чиқа бошлади. Сўнгра тўрт шеърый китоби – “Ёлғизлик” (1962), “Чакмон” (1971), “Дувоқ” (1971) ва “Сенинг-ла” (1980) босилиб чиқди ва бу китобларнинг ҳар бири 3-4 марта қайта нашр этилгач, ҳаммаси бир сайланмага жамланиб, 2001 йилда “Хирмон” номида чоп этилди.

Ёвуз Булант Боқилар, шунингдек, йўл хотиралари, адабий портрет жанрларида ҳам ижод қилган. Унинг “Ускуддан Косовага”, “Туркистон, Туркистон” номли хотира китоблари, “Ошиқ Вейсал”, “Меҳмет Окиф” очерк китоблари шулар жумласидандир.

2006 йил 20-22 сентябрда Туркиянинг Элозиг шаҳрида бўлиб ўтган “Ҳазар шеър оқшомлари”да Ёвуз Булант Боқилар таваллудининг 70 йиллиги ва адабий фаолиятининг 50 йиллиги кенг нишонланди ва таниқли мунаққидлар ва олимлар томонидан адиб ижоди юксак шеърят намунаси сифатида баҳоланди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

47

Қипчоқ, уйғур куйларин тинглайман севиб ҳаргиз,
Татар, гагауз, бошқурт ҳаммаси жонимдадир.

Қалам тутдим, гул тутдим, юрт истаса қилич ҳам...
Каптар назарли иссиқ қўшиқлар айтдим ҳар дам,
Англаган англади ким бўлганимни.
Тинчликсеварни севдим, кинлиларни юмшатдим,
Англадилар динимни ва Буюк Китобимни,
Имонли гўзал ахлоқ ахлоқим бўлганини.

Набийсифатлар кўпдир авлод-аждодим ичра:
Мендан Юсуф Хос Ҳожиб ва Маҳмуд Кошғорий, бил.
Мир Алишер Навоий, бир ёним Юнус Эмра,
Фузулий, Махтумқули, Ғаспрати Исмоил!

Сарватим – Бухорийнинг, Юсуф Ҳамадонийнинг,
Аҳмад Яссавийларнинг нур сарватларидан.
Нақ Шоҳи Нақшбанд ҳазратларидан.
Чингиз Айтматов билан Чингиз Доғжиларим бор,
Ойнинг ўн тўрти каби ёруғ шахсларим ёвқур.
Қодирий билан Ойбек, Рустамхонли ва Анор
Ва яна мингларча нур устига нур.

Мени танимаганлар танисин, билиб қўйсин,
Қурилиш дунёсида гурсиллаб юражакмиз.
Ва давлатларимиз учун энг порлоқ келажакни
Биз қуражакмиз!

МЕН ШАРҚЛИКМАН

Мен Шарқликман, Шарқ фарзандиман!
Этаги туманли, боши туманли
Тоғлар боласиман,
Тоғлар ўғлиман.

Қўллари тупроқ ҳидли ота фарзанди,
Отамдай тўғриман.
Тупроқдан узилган жонли қоядай,
Ҳар қисми юрт ҳидли она ўғлиман,
Шарқ фарзандиман!

Сенинг ҳам, буғдой юзли, алпларми аслинг,
Арслоним, умидим, очиқ манглайим?
Сен ҳам Шарқликмисан, ҳамшаҳар наслим?
Кел, пешонангдан бир ўпайин!

Арзирумликмисан, отагинам, балли!
Туришинг қиндаги ханжардай гўзал.
Сен ногора, довул урган маҳали,
Сурнайлар чалинганда кел!

Сен қарсликмисан, болам, сен ҳудуд тоши...
Сен туркман боласи, менинг ўнг қўлим,

Кел, сенинг-ла Қарсдан ва Ардахондан
Кўшиқлар айтамыз, ўғлим!

Сендандир, бойбуртлик, мендаги шиддат,
Сендандир уфқимда порлаган юлдуз.
Достонлар айтамыз, улашиб ҳайрат,
Бедов отлар устида иккимиз!

Қўлла мени, сиваслик, кел, қўлимдан тут!
Тангритоғ, Қодирхон уфқларидан
Қелтирдим гиламдай нақшин қўшиқлар,
Ўргилай гурросли рақсларидан.

Сен ванликсан, юртдошим, маълум туришингдан!
Кўзларингда жимир-жимир нур чақнар.
Сен ванликсан, ҳамшаҳрим, қора қошингдан
Бурама мўйловингга қадар!

Билмасманми сенинг марашлик эканингни,
Айтиб-айтиб йиғлаган қўшиқларингдан?
Сен бизга ёруғ нур келтир ҳар саҳар
Туғилган серқуёш ерингдан.

Эй, Сарикамиш яйловининг шонли эрлари,
Йигитларимнинг жингалаксоч шерлари,
Сиз менинг тожимсиз, тамал тошимсиз,
Дадашим, қардошим, улқудошимсиз!

Бир байроқ долғаланар Оғри тоғида,
Эшитилар сўнгра Кўкбўрилар саси.
Қўлларда ҳилпираган гўзал байроқнинг
Қафқаз тоғларига тушар кўлкаси.

Қафқазларда ҳилпирасин мангу кўлкаси
Қафқаз тоғларининг тупроғи азиз.
Шаҳид боболаримиз сас берар Қафқазлардан
Қачонгача ётлар топтар элимиз?

Қон-қардошимиз, буюкмиз, тарихнинг оқ гулимиз,
Кўзларга тўтиё ҳар қариш тупроғимиз.
Бир тошли ёнбағардан бир салом айтилса,
Олтойгача етар овозимиз.

Биз Шарқлик ёшлармиз, бир кун ҳаммамиз
Арзирум, Қарс, Мараш, Бойбурт, Ардахон
Кўлни кўлга бериб, бир ёқа бўламиз
Ва бирга қўшиқ айтсак оқ отлар устида
Шарқ ёшларин қутлагай бутун жаҳон.

ТУРКИСТОН

Тангритоғ, Қодирхон уфқларидан келган
Бахшилар достонидан уйғондим,

Минглаб йиллар бўйи тараларди элдан-элга...
Яна Туркистонни онгдим¹.

Юртимни чормихда тутдилар юз йил,
Зўрладилар минг йиллик тарихингдан тон деб,
Отилган жайрондай типирлардим муттасил...
Улуғ Туркистонни онгдим.

Келди, қулоқ тутдим Аҳмад Яссавий пирга,
Усмон Ботиргача куйлади тонгдан тонггача.
Мен ҳам бутун Хуросон эрлари-ла бирга
Янгитдан Туркистонга инондим.

Қурғоқчилик елларида соврулгандим йиллаб,
Денгизга қовушган дарёдай қувондим.
Учиб кетган қалдирғочларга боққандим йиғлаб,
Туркистон ҳурлигин тинглаб уйғондим.

Кўрсатмаган, кўрмагандим Тошкент қалай, ё Бухоро,
Урумчига отсиз-қуролсиз ҳам киритмаган қачондир.
Бир гал аранг боргандим ҳорғин, бир ўзим танҳо
Ушанда Туркистонда дўст кўнгишлар қозондим.

Танграм, бир кун во ажаб деёлармидим?
Сени кўриш юзимни нақшлади нур-ла,
Жон кўшним боғига узангандай ҳузур-ла,
Туркистоннинг тупроғига узандим.

СИВАСДА ЙЎҚСИЛ БОЛАЛАР

Сивасда, улуғ жомеъ ҳовлисида болалар
Ёлворган кўзлари-ла атрофга боқа-боқа
Очаркан кичкина қорача қўлларини:
– Амакажоним, садақа! Амакиларим, садақа!

Ҳукумат меҳмонсаройи ёнида бири,
Бир қисм устухон, бир парча тери...
“Бой-йўғи йимбеш”, “бой-йўғи йимбеш” дея йиғлайди
Ва ҳали чўтка ҳам тутолмайди қўллари.

Фариблар бозорида гўдак болалар
Ҳорғинликдан, кўрсангиз, юзлари ол-ол...
Одамни ўлдирадиган фарёд дудоқларида:
– Бўш ҳаммол керакми? Бўш ҳаммол!

Ялпиз сотувчи, сув сотувчи етим болалар
Кўшиқ айтолмайдилар ойга, кўёшга...
Биламан, на эртақ тинглашга тўйдилар,
На бир бекинмачоқ ўйнашга!

Безиржида, Южуртда, Олтинтобоқда
Болалар бор инжа юзлари гўзалроқ ойдан!

¹ О н г м о қ – эсламоқ, ёдга олмоқ

Аммо тўз-тупроқ ичида қўллари, оёқлари,
Уйинчоқлари лойдан.

Ва гуноҳкор болалар, айбли болаларни
Тергашмоқда қатор-қатор ўғилни, қизни.
Бу айб бизнинг айбимиз, бу гуноҳ бизники,
Авф этинг бизни.

Кўкдаги юлдузларча сонсиз-саноқсиз,
Оҳ, юртимнинг кимсасиз ва йўқсил болалари!
Англадим: фарқингиз йўқ тўкилган бошоқдан!
Олинг бу кўзларни мандан, олинг бу юракни ортиқ,
Уялиб кетаяпман яшамоқдан.

СЕНМИСАН?

(*Лолалигим — Оқсарой*)

Яна оқшом, яна гурбат, қат-қат ўйлар, қаватлар,
Яна келди куйларинг ичимга, билмам, қайдан?
Кўзларимда чизги-чизги бекатлар,
Бекатларда хаёл-маёл сенмисан?

Сенмисан ёнма-ён кезолмаганим,
Инжа ситамингни сезолмаганим,
Сирларингни бир тур чўзолмаганим
Ичимдага оғир савол сенмисан?

Бу қандай юракдан айтилмиш мақом,
Тинглаганим барча куйлар беором,
Лолалик — Оқсарой аро ҳар оқшом
Тинглаганим эртақ мисол сенмисан?

Парво қилма неки деса десин эл,
Кел бир оқшом яна, қўшиқлар-ла кел!
Истанбул сен билан гўзалдир гўзал,
Истанбулдай гўзал хаёл сенмисан?

Биламан, сени ҳам қўшиқлар ёқди,
Кўзларингдан илиқ томчилар оқди,
Энди кўчаларда мени шом вақти
Айлантирган Лочин Аёл сенмисан?

Яна оқшом, яна гурбат, қат-қат ўйлар, қаватлар
Яна келди куйларинг, билмайман, қайдан?
Кўзларимда чизги-чизги бекатлар,
Бекатларда хаёл-маёл сенмисан?

БИР ҚОРЛИ КЕЧАДА СЕНИ ЎЙЛАБ

Кечалари нозик-нозик ёғаётган қор бўлса,
Кўк юзида тарқалаяпган булутлар ҳам бор бўлса,
Мени кўчаларда бил.

Мени кўчаларда бил.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бир достон ёзган каби кеча-кундуз билмай тин,
 Фақат сени ёзганман юрагимга яширин,
 Кел-да, достонни ўчир.
 Кел, достонни маҳв қил.

Бир тушунтирсам дейман фикримни этмай ханда,
 Телбача жим қоларман сен ёнимга келганда.
 Узилсин хайрсиз тил.
 Узилсин хайрсиз тил.

Диққат қил менга пича,
 Руҳим энди гурбатда тутаб ёнар ҳар кеча.
 Ёнади қандил-қандил.
 Ёнади қандил-қандил.

Сенсиз ҳеч кимман, англа,
 Миямни ёлгон каби ёқиб кемирган жумла
 Қаҳр сингари сабил.
 Қаҳр сингари сабил.

Кўнглимга парчин-парчин урилган умидсизлик,
 Тилларга мажнун каби туширди мени ортиқ.
 Сенга берганим майл.
 Сенга берганим майл.

Инжа оғриқлардайсан бир билинмас еримда,
 Бир аламли қўшиқсан кечаларимда.
 Уфқимдан ортиқ чекил.
 Уфқимдан ортиқ чекил.

СЕН СЕН СЕН

Бир тоғбоши ёлғизлиги бошимда яна,
 Тоғбоши ёлғизлиги ўлимдан баттар.
 Ҳеч кимса қидирмаса, сўрмаса мени,
 Сен келсанг етар.

Кўлларинг гўзаллиги жонимга ҳузур,
 Кўзларинг қаршимда бахтиёрлик денгизи.
 Ҳар тонг сен ушатсайдинг супрада нонимиззи...
 Сен бўлсанг етар.

Юрагим, сен билан яйловлар қадар сарин
 На тирноқча ҳасрат, на нуқтача ғам...
 Яйлов тумани каби, кўзларимга ҳар оқшом
 Сен тўлсанг етар.

Менда чорасизлик чексиз туюлар.
 Менда сабр, сенда ноз...
 Кундуздан воз кечдим, тушимда бироз.
 Бир кўрмана сен бўлсанг етар.

Эшитмаса ҳеч ким шоир кўнглимнинг
 Сенда қарор қилганини

Ва ичимнинг сахро-сахро ёрилганини
Сен билсанг етар.

Бир кун билсанг битганим, тугаганимни,
Чиқиб келсанг узоқлардан, кўрқувли, хуркак...
Ва ингичга новдадай устимга титраярак
Эгилсанг етар.

АЙТМАБМИДИМ

Айтмабмидим, бу ҳасрат битирар сени,
Ой айланиб кетар, ёлғиз қоларсан.
Ҳар кун сочиларсан, уваланарсан.
Айтмабмидим, юрагим: севма!

Энди на кўзёши, на ваъда, на сўз...
Ортга қайтган қайси кабутаринг бор?
Сенинг қайси гулингни асради баҳор?
Айтмабмидим, ақлим: ишонма!

Бир кун нозларига боғланарсан, демабмидим?
Кўрмасанг, зиндонга дўнар бу шаҳар...
Кўрсанг, диққат қилмас, менсимас кофир,
Айтмабмидим, кўзларим: боқма!

Айтмабмидим, бу титратувчи ҳарорат.
Бу навқирон гўзаллик ғойиб бўлар бир кун?
Сўнгра бекор унга юзланарсан маҳзун,
Айтмабмидим, қўлларим: тегинма!

Айтмабмидим, бир кун тинар бу наволар,
Овозингга овоз берган шамоллар бўлур,
Истаганча кутавер, минг йил кутиб юр...
Айтмабмидим, қулогим: тинглама!

Бир кун кетажаги маълум эди бедарак,
Сенинг англаёлмаганинг бўлса-да, аён...
Бошқаларнинг тушида энди у аёл.
Айтмабмидим, қўлларим: кучоқлама!

Барча чеккан дардларим сен туфайли.
Устингга бир соя ҳам туширмасдинг бир замон.
Оҳ! Парча-парча бўлди энди минг бир еридан жон.
Айтмабмидим, гурурим: узилма!

Замонавий япон ҳикоялари

Ёсико СИБАКИ

ВАН ГОГНИНГ ҚАБРИ

Масако ҳаётида илк бор самолётдан чет эл аэродромига келиб тушиши эди. У ўзининг ёшгина ҳамроҳи билан божхонадан бир амаллаб қутулди-да, автобусга етиб олди. Ҳамроҳининг ёши йигирма саккизда, ўғли Набуодан сал каттароқ бўлиб, алақандай савдо уйининг ходими эди. Автобус шиддат билан шаҳарга тезроқ етиб олиш учун эски кўчалар оралаб, айланиб учиб борарди. Ниҳоят узоқдан Эйфел минораси, Сена ҳам кўзга ташланди. Масако тинчиб қолган шаҳарга, унинг кўча ва хиёбонларига кўз югуртирди. Манзилга етиб ҳам келдим, дея хаёлидан ўтказди у. Нималардир кўзига иссиқ кўринарди. Қизиқ, ўзининг тўзиб кетган биноларига олиб чиқувчи ўша торгина Божу майдони қаерда қолдйкин? Қачонлардир Масаконинг эри Ябуки худди шу манзарани ўз расмларида акс эттирганди. Эрининг йироқлашиб кетган руҳи аёлни мусофир юртларига етаклаб келганди. Масако бу ерларга оёқ босишни етти ухлаб тушида ҳам кўрмаганди.

Сайёҳлик агентлиги томонидан ажратилган меҳмонхона ихчам ва шинамгина бўлиб, Монсо хиёбони ёнидаги Зафар аркидан унча узоқ бўлмаган ерда жойлашганди. Сафар иштирокчиларидан йигирма киши шу меҳмонхонага жойлаштирилди. Сайёҳатчиларга шаҳарни ўзлари мустақил айланишлари учун рухсат берилди.

- Вақтни кўнгилхушлик билан ўтказишингизни истайман.
- Ташаккур. Ҳали яна шаҳарда кўришиб қолармиз.

Масако шундай дея ҳамроҳи билан хайрлашди. Унинг хонаси уйнинг тўртинчи қаватида бўлиб, куёш нуридан баҳраманд гуллаб-яшнаб ётган хиёбондаги дарахтлар у ердан кафтдагидай кўриниб турарди.. Мэтр¹ Курэда билан кўнғироқлашишни кейинроққа қолдирган Масако бу даражада тинқа-мадори қуришини хаёлига ҳам келтирмайгина, каравотга чўкди. Йигирма соатлик парвоз ҳазилми сизга. Мэтр Курэдани йўқлашни эртага қолдириб, ўғли Набуонинг маслаҳатига кўра шаҳарни яёв айланиб чиққиси келди. Етти йиллик умрини оиласидан узоқда, мусофир юртларида ўтказган, ҳаётни беш йил аввал тарк этиб кетган эри Ябукининг руҳи балки Париж кўчаларида у билан бирга сайр қилар.

Масако эри Ябуки Дзёкитининг касали ҳақида ўтган йилнинг қишида хабар топганди. Мэтр Курэда унга узундан-узун мактуб

¹ М э т р — меҳмонхона соҳиби.

йўллаб, Ябукининг бетоблиги, айна пайтда касалхонада ётгани, яқинда операция бўлиши ва яна юзага келиши мумкин бўлган аллақанча муаммолар тўғрисида куйиб-пишиб ёзганди.

“Ишонасизми-йўқми, билмадим, лекин Сизга бу ҳақда хабар бериш қай даражада ўринсиз эканини яхши тушунаман. Жаноб Ябуки: “Мен хотинимни, фарзандимни — оиламни ташлаб, бу ерларга келдим. Энди пешонамга қандай кўргуликлар ёзилган бўлса, барига балогардон ўзимман”, дея бир неча бор такрорлаганди. Ябуки ғариблигини биларди. Гап шундаки, унинг моддий аҳволи яхши эмасди, бирин-сирин чиқиб келатган кети кўринмас муаммолар, касалхона ва жарроҳлик харажатлари дўстлари зиммасида эди. Агар жарроҳликдан сўнг унинг соғайиб кетишига кўзим етганида, сизни безовта қилиб ўтирмасдим. Афсуски, унга ўпка саратони таъхиси берилганди. У касалхонадан чиққанидан кейин ётиб даволаниши, зарур тиббий ёрдамни олиши учун уни жой билан таъминлашга қурбимиз етмайди... Албатта, биз унга бор гапни айтолмадик, у ҳозир тезроқ касалхонадан чиқиб, ижодини давом эттиришини сабрсизлик билан кутиб яшайпти. Ҳозир Европага қишнинг қаттиқ ёпирилиб келиши кутилмоқда. Биз, унинг дўстлари, аҳволни ўрганиб чиқиб, балки у даволанишини Японияда давом эттиргани дуруст бўлармиди деган хулосага келдик. Бу ҳақда ҳозирча унга айтмадик. Мени тўғри тушунасиз дея умид қиламан ва Сизнинг, ҳурматли оилангизнинг бу тўғридаги фикрини билмоқчи эдим...”

Масако хатни ўқиб чиққач, бунга Набуо нима деркин, дея ўйла-ниб қолди. Бундан етти йил бурун Ябуки тўсатдан Санъат Универси-тетидаги ишини ташлаб, зудлик билан Францияга жўнаб кетишини маълум қилганида, ўн беш ёшли Набуо эндигина ўрта мактабнинг иккинчи босқичига имтиҳонларни топшириш арафасида эди. Ябуки-нинг ўзи ёшлик пайтларида икки йил Париждаги рангтасвир макта-бида таҳсил олганди. Ушандан бери мартаба борасида ҳам, тақдир борасида ҳам ҳеч бир муаммога дуч келмаганди: университет аспи-ранти ана-мана профессор унвонини оламан деб турганди. Энди эса худди савдойи одамдек оқибатини ўйлаб-нетиб ўтирмай, ишни таш-лаб, боши оққан томонга кетмоқчи бўлиб турибди. Масако бу телба-ликнинг сабабини тушунолмай гаранг эди, бу орада Набуонинг ҳам имтиҳонлари бошланай деб қолганди. Масако эридан икки йилгина, ҳеч бўлмаганда яна бир йилгина сабр қилишни сўраганида, Ябуки уни эшитиш у ёқда турсин, аллақачоноқ оилани ташлаб кетиш та-раддудини бошлаб юборганди.

— Менинг ким эканим ўзимга аён. Энди рассомликка ярамайман. Агар шу зайлда кетаверса, тамом, қўлим бутунлай чиқиб қолади. Мен, иш бошлаганим аввалги еримга қайтиб борсамгина, бир амаллаб ишлаб кетишим мумкин. Менга эркинлик керак. Сен ҳам мендан холи, ўзингни озод ҳис этиб яшашингни истайман. Умид қиламан-ки, ўғлимиз қачонлардир буни тушуниб етади. — Ябуки шу гапни такрорлагани-такрорлаган эди.

У ишхонаси билан ҳисоб-китоб қилиб бўлгач, пулини олди-да, Парижга жўнаб кетди. Масако ўзига келганида, бутун алғов-дал-ғовлар тугаб, ўғли билан ёлғиз қолганини билди. Набуонинг эса отасини кўргани кўзи йўқ эди. Бировларни таъна-дашномларга кўмиб ташлаш, ўз яқинлари олдидаги бурчни писанд қилмаслик, ҳаттоки рассомларга хос бўлган худбинликдан ҳам Ябуки бенасиб эмасди. “Санъат” деган сўзнинг ўзи ҳам унда нафрат уйғотарди. Бу санъат дегани ҳар сафар бошидан бошланаверса, унинг қадр-қиммати қаерда қолади?

Она-боланинг шу тахлит сарсон-саргардонликдаги кунлари бошланди. Масако уйда европача усулда кийим бичиш билан шуғулланиб, рўзгорини аранг тебратарди; орадан уч йил ўтди, энди у кўйлақларга ўзига хос безаклар ўйлаб топа бошлади. Кейинчалик аёллар корсажининг кўкрак қисмига ясама гул, келинлар учун гулдасталар тайёрлаш билан шуғулланди. Мана, энди ўша машъум етти йилни ортда қолдириб, гуллар санъати мактабида ўқитувчилик қила бошлади.

Агар Ябукининг касали тўғрисидаги хабар бир йил аввал келганида борми, Набуо ҳеч иккиланмай хатни йиртиб ташлаган бўларди. Набуо кишига руҳан азоб берувчи ҳиссиётларни жиловлашга қодир, жасур инсон бўлиб вояга етганди. Масако ўғлининг хизматга киришида муаммо туғилмасин дея ҳар эҳтимолга қарши Ябукини оилавий рўйхатдан ўчирмай турганди, ўзи ҳам эрининг оилага қайтишидан умидвор эди. Набуо университетни тугатиб хизматни бошлаб юборди. Масако ўғлининг талабалик пайтларидаёқ қизлар билан иноқ эканини биларди. Айни пайтда Набуо университет кутубхонасида ишлайдиган ўша қизлардан бири билан ҳар ҳафтада учрашиб турарди. У ҳафта охирини интиқиб кутар, бир қарасанг ўзини эркакларга хос босиқ тутар, бир қарасанг мулойим бўлиб қоларди. Булар барини кўздан қочирмай кузатиб турган Масако ўғлининг энди кўп нарсаларга ақли етадиган бўлиб қолганини билди. Вақт-соати келиб, ҳатто ўғил ҳам ўз онасидан узоқлашишига тўғри келаркан, ўз оиласини ташлаб кетган отасидан бегона бўлиш тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Хатни ўқиб чиққач, Набуонинг боши гангиб қолди.

— Хўш, онажоним нима қилмоқчилар экан?

— Биласанми, ўғлим, отанг атрофидаги дўсту ёрларини ўз ташвишлари билан безорижон қила-қила, охири итдек ўлиб кетмасайди дейман. Бундан кейин отангнинг дўстларига оғирлиги тушмаслиги учун нимадир қилишимиз керак.

— Мен отамнинг ғамини еяётганим йўқ. У билан ҳатто олдиберди қилгим ҳам йўқ, лекин у, барибир оиламиз аъзоси, отам ҳозир шундай аҳволга тушиб қолганки... Уни бу аҳволда эътиборсиз ташлаб қўёлмаймиз.

Масако ўғлининг бундай жўяли фикр юритишидан хурсанд бўлди.

Она-бола Ябуки билан боғлиқ ишларнинг барига қўл силтаб кетишлари мумкин эди, лекин қондошлик ришталари бундай бепишандликка изн бермайди, улар Ябукини Японияга олиб келиб даволатишга қарор қилишди. Ябуки Дзёкити оиласидан, эришганларининг баридан воз кечиб, чет элга жўнаворганди; мана, ҳаш-паш дегунча етти йил ҳам ўтиб кетибди, хўш, у шу пайтгача нимага эришди? Набуо мэтр Курэда билан хат ёзишиб турарди, у навбатдаги меҳнат таътилини олди-ю, Парижга жўнаб кетди.

Бир куни Масако ўғли йўқлигидан фойдаланиб, суратлар саройининг хўжайини Косэга кўнғироқ қилди. Косэ ушбу оиланинг кўп йиллик қадрдони бўлиб, у ҳам Ябукининг бетоблиги ҳақида оиласига хабар берганди. Масако ҳеч иккиланмай:

— Ябукидан ҳеч дарак борми, у сизларни ортиқча ташвишга қўйма-яптими? — деб сўради.

— Йўғ-ей, аксинча, Ябуки-сан бир йил деганда битта ё иккита сурат жўнатди, холос. Баъзан мусофир юртларида тирикчилиги қандай ўтаётган экан дея ташвишланиб қоламан. Мен уни бир-икки йил ичида ўз шахсий кўргазмаси билан намойишда қатнашар деб умид қилгандим...

Масако хайр-маъзур қилиб, гўшакни илди. У бу яқин орада эрининг бирон-бир ишга қўл урганини эслолмасди, энди бўлса кўргаз-

ма эмиш — бари бекорчи гап. У, арзимас, бефойда ишлар учун ўз оиласидан кечиб кетган Ябукини ўйлаб, ич-ичидан эзиларди. Масако эри жўнаб кетгандан сўнг қанчадан-қанча тунларни бедор, гам-ҳасратда, уни кўмсаб ўтказди, энди эса худди ораларида ҳеч нима бўлмагандек, унинг ҳали эришиши даргумон ютуқларига илҳақ, оилага қайтишини кутиб, ундан умид узмай яшаши керак экан... Ябуки-сиз ўтган етти йиллик умри унинг инжа орзусини чилпарчин қилганда ҳам умид узмай, ўша орзуни янгитдан тикламоқчи бўлиб турганида, қарабсизки, ўша омадсиз рассомнинг куни битиб турибди, ахир, бунга қандай қилиб кўз ёш тўкмай бўлади? Буларнинг бари нима билан тугашидан қатъи назар, Ябуки Набуонинг отаси бўлиб қолаверади.

Набуо бу пайтда музлаб ётган қишки Парижнинг янги йил байрами шовқин-суронлари эндигина босилган даҳасида сайр қилиб юарди. Масако Парижга қисқа куз фаслида келгани, у Монсо хиёбонининг барглари сарғайиб кетган дарахтларига тикиларкан, ўзини аллақандай номаълум қирғоқ томон сузиб кетаётгандек ҳис этарди. Меҳмонхона олдидаги катта кўча йўловчилардан деярли холи бўлиб, ҳаммаёқ сув қуйгандек жим-жит, худди хизматини ўтаган даҳа шу бугун дам олишга чиққандек эди. Аста, шошмай ўтиб борсанг, Зафар аркининг худди ўзидан чиқасан-қоласан. Даҳа муюлишидан бурилсанг — қаршингда гавжум Елисей майдони. Масако бетартиб оломонга қўшилиб кетаркан, Зафар аркининг кўркам олд томонини кўришга шошилиб, бир неча бор ўгирилиб қаради. Бундай серҳашам Париж рамзи яна қаерда бор? Қизиқ, бу гўзал манзарага Ябукининг кўзи тушганида нима дерди?.. Балки у, сийқаси чиққан фикр дея устимдан кулган бўлармиди... Зафар аркига Набуонинг кўзи тушмаган ҳам бўлса керак.

Набуо отасини кўргани келганида ўзини шундай тутдики, унинг касалидан худди Парижга келиб хабар топгандек. Мэтр Курэда бемордан ўз меҳрибончилигини аямади. Уғли келганини кўрган Ябуки ўзига келолмай, унга тикилганча қотиб қолганди. Набуо отасидан ётсирарди, Ябуки эса вақтнинг шиддатидан лолу ҳайрон, ўглининг аслзода бўлиб вояга етганини кўриб, унга қараб тўймасди. Ота-бола узоқ ўтириб дардлашишди. Ябуки жарроҳликдан яхши чиққанини, ҳозир аҳволи дурустлигини ва хавотирга ўрин йўқлигини айтиб, уни хотиржам қилди. Ябукига тинчлик бермай, уни бирин-кетин тўғилаётган ғоялар келгусидаги ишларни давом эттиришга ундарди. У тезроқ тузалиб, касалхонадан чиқиш пайига тушиб қолганди. Яна у, жарроҳликдан сўнг хотиржам тортганини, оёққа туриши биланоқ Набуога ўша Париж атрофидаги ўзи бир вақтлар аслиятга қараб расм ишлаган ерларини унга жон-жон деб кўрсатишини айтди. У жойларга кетаверишда, йўлда ажойиб ўрмон, ҳозирда сотишга мўлжаллаб қўйилган қадимги қаср бор. Роса арзон, борди-ю, яшаш ниятинг бўлса, таъмирталаб, агар барча қулайликларни кўнглинг тусаса, унда чув тушишинг аниқ, шу боисдан ҳам юрак ютиб, у ерларга ҳеч ким боришга ботинолмайди. Баъзан шундай оёғингиз тагидан бугу чиқиб қолиши ҳам мумкин, лекин у сизга зиён етказмайди. Ўрмон қалин, агар қуёш ботишига тўғри келиб қолсангиз борми, у ердан чиқиб бўлмасиз, хуллас, ижод учун роса боп жой-да. У кулиб қўйди. Набуо гапирмай, отасини эшитди. Уази водийсини айтмайсанми, худди жаннатнинг ўзи. Тўғри, бундай ерларда ижодкор юзакиликка берилиб кетиши ҳеч гап эмас. Сислей манзараси эсингдадир. Уазидан унча узоқ бўлмаган ерда Дюпр ёдгорлиги, қишлоқдан сал нарида эса бир

уйча бор, — уни сенга албатта кўрсатаман, — унда Домье яшаган. Бу уйни унга Коро топиб берган ва шу ерда вақтинча яшашни таклиф этганида, у узоқ ўйлаб ўтирмай кўчиб ўтгандан сўнг шу ерларда яшаб, яна шу ерларда вафот этганди. Бир куни сени у ерга ҳам олиб бораман. Яна ҳар йили ўзим билан молбертни олволиб, табиат қўйнига чиққанимда, қўшни қишлоққа ҳам ўтаман, кейин ўз пейзажларимни ўша жойда яратаман. Бу Ван Гогнинг қабридан унча узоқ бўлмаган ер. У ерларнинг манзараси жуда гўзал. Қани энди, ўлганимда мени ҳам ўша ерларга дафн этишса. У ерда мазор бор. Айтганча, Набуо бу ерларда яна қанча қолмоқчи?

Отаси билан бўлган бу суҳбат Набуони ҳанг-манг қилиб қўйганди. Унинг бу ҳолати, худди ота-бола ўртасида ҳеч бир гап ўтмагандек, отасининг унга бўлган самимий муносабатидан ҳайратланишми ёки Ябукининг ўз ижодига бўлган эҳтироми ҳали сўнмаганини кўриб лолу ҳайрон қолганиданмикан? Балки бу унинг сўнгги уришидир? Унга одамнинг раҳми келади — бечора, соғайишни қанчалик сабрсизлик билан кутиб яшайпти. Буларнинг барини ўз кўзи билан кўрган Набуо бутунлай ўзини йўқотиб қўйганди.

Набуо Парижда жуда оз фурсат бўлган бўлса-да, деярли бутун вақтини отаси билан касалхонада ўтказди. Ябуки ўғли билан кўришганидан сўнг ўзини анча енгил ҳис эта бошлади. “Ота, балки Японияга қайтарсиз?” — деб сўрамоқчи бўлди-ю, лекин Набуо тилини тишлаб қолди. Қандай йўл тутишни унинг ўзи ҳам билмасди, отасини ўзи билан олиб кетсамикан? Отаси Франция табиатига шунчалик шайдо экан, балки, умрбод шу ерларда қолгани маъқулдир. Бироқ, унинг бу қароридан яна атрофидаги дўстлари азият чекиши мумкин. Набуо ўз бурчини бажариб бўлганди. Отаси билан хайр-хўш қилди-да, Японияга жўнаб кетди. Нима бўлганда ҳам она юрти Япониянинг шабадаси Ябуки қалбини бир сийпалаб ўтган, ўғли Набуонинг ташрифи эса унга ўз таъсирини ўтказган бўлса, не ажаб. Набуо келиб-кетганидан сўнг Ябуки дўстларининг Японияга жўнаб кетиш ҳақида қилган таклифга индамай рози бўлди. Японияда соғайиб, ўзига келганидан сўнг яна қайтиб келиши мумкинлигини айтиб, дўстлари уни ишонтиришганди. Ябукининг ўзи ҳам касални ёлғизликда енгиб ўтиш мушкуллигини бошидан ўтказгани учун ҳам буни яхши тушунарди.

Ябукини касалхонадан самолётгача “тез ёрдам” машинасида олиб боришди ва юқориги ўриндиққа олиб чиқиб қўйишди. Нарсалари ҳам унчалик кўп эмасди. Ўзи билан олиб келгани бир дона сурат ва палатасида осиглиқ турган бўзга чизилган манзара бор эди, холос. Яна қолган майда-чуйдаларни алоҳида жўнатишларини сўраганди.

Парижга етиб келган Масако эрига қайтиб келиш насиб этмаган шаҳар кўчаларида бемақсад, шунчаки сайр қилиб юрарди. Елисей майдонидаги йўлкалар, айвон ва қаҳвахоналар кайфи чоғ оломон билан гавжум эди. Масако Париж кўчаларида адашиб қолмаслик учун ўғли Набуо чизиб берган харитага қараб айланарди, лекин юрагида оддий қизиқишдан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Елисей майдони тахминан Гиндзага ўхшаб, 9-даҳагача чўзилган бўлиб, бу йўлни Масако кўз очиб-юмгунча босиб ўтди. Фавворалар билан безатилган Рон-Пуэн майдонидан у ёғига чинорли хиёбон давом этарди. Масако ўткинчилар онда-сонда сайр қиладиган бу хиёбонни чизган япон рассомини эслади. У “Тотувлик” майдонига яқинлашганда, ҳолдан тойиб, юқорироқдаги тош зиналардан бирига ўтириб дам олишга қарор қилди. Манзара, ҳойнаҳой, бу ердан ҳам гўзал кўринса керак. Зинадан унга пешвоз чиққан ёш япон қиз ва йигитлар тушиб келишарди.

- Бу ерда нима бор?
- Бу ер импрессионистлар¹ музейи.

Улар тезда кўздан ғойиб бўлишди. Масако нафасини ростлаш учун юқорироқдаги зина майдончасига кўтарилди-да, ўсиб кетган майсалар ёнида тўхтаб, ёшлигини, эри унга кўрсатган расмларни эсга олди. Бу қандай бедодликки, қаёққа қарама – расм. У яна қаерга ҳам борсин. Зина тепасида туриб энди ётоққа қандай қайтишни ўйлади. Зафар арки кўчанинг охиридан қўққайиб кўриниб турарди. Меҳмонхона унга олисдек туюлди. Бир ўзи таксига ўтиргиси келмади. Мусофир юртининг ҳатто кўчалари ҳам сенга бегона, у бирдан бемақсад, шунчаки сайр қилиб юрганини англаб қолди.

Мэтр Курэданинг устахонаси Парижнинг 14-даҳасида жойлашганди.

Масако меҳмонхона дарбонидан такси топиб беришини сўради, ҳайдовчига манзилни айтганди, у ҳам пайсалга солмай, тўппа-тўғри Курэданинг уйига элтиб қўя қолди. Темир эшик, унинг ортидаги ҳовлида эса икки қаватли уй қад кўтарганди, уйнинг олд томони ўйилиб, ичкарига расмхона қурилганди. Мэтрнинг хотини унга пешвоз чиқиб кутиб олди, сўнг хонадан Курэданинг ўзи бошини чиқариб қаради. Масако Ябукидан беш-олти ёш катта бўлган Курэдани кўриб, вақт оқар сувдек қанчалар тез ўтиб кетганини хаёлидан ўтказди. Курэданинг сочларига оқ оралаган, лекин юзи, бўй-бастаи ўша-ўша эди.

– Устоз, сиз ўзгармабсиз.

– Ҳа, энди ёш эмасмиз-у, лекин ҳали кучдан қолганимизча ҳам йўқ. Қисқаси, мўйсафид бўлиб қолдик. Энди қадам қўядиган ўн йиллигимдан хавотирдаман...

У хушмуомала, тўғри сўз, иродали, айни замонда олижаноб инсон ҳам эди. Бундайлар ёлгон гапиришни билмайди. Унинг ижоди иқтидор маҳсули дея тан олинганди. Бундай одамнинг олдида Ябуки ўзини беҳавотир сезгани аниқ, дея хаёлидан ўтказди Масако. Курэданинг хотини японча чой дамлади. Эр-хотин Курэдалар шунча узоқ йўл босиб келган Масакодан миннатдор бўлишди ва Ябукининг вафоти муносабати билан унга билдиришган таъзиялари бошқаларникидан кўра қаттиқроқ ботди.

– Уни Де Голл аэропортидан самолётга ўтқазиб кузатаётганимда, ростини айтсам, менинг бунга ҳеч юрагим чопмади. Сал аввалроқ бунинг акси бўлганди, яъни уни тезроқ жўнатиб юборишга ошиқиб, эсон-омон самолётга етказиб боришни ўйлаб, роса ташвишлангандим, одамнинг феъл-атвориға ҳам ишониб бўлмас экан. Бедаво дардга чалинган одам кўзларингга мўлтиллаб сендан нажот кутиб турса, бунга қандай чидай оласан. Шуларнинг барини бафуржа ўйлаб кўрдик-да, уни уйига, ўз яқинлари ёнига жўнатиб юборишга қарор қилдик. Жарроҳлик амалиётидан сўнг у аста-секин тузала бошлади, ўз-ўзидан умид ҳам уйғонди, бундай пайтларда қандай қилиб жўнаш ҳақида оғиз очиш мумкин? Хуллас, бир амаллаб уни жўнаб кетишга кўндирдик. Кетиш олдида эса худди бурчимизни қойилмақом қилиб бажаргандек ўзимизни енгил ҳис этдик, лекин юракдаги хижиллик бизга тинчлик бермасди. Баъзан, Ябукини Парижда олиб қололмай, унинг сўнгги тилагини адо этолмаганимиз биз учун бир умрлик армонга айланиб қолмасайди, деб ўйлайман, — деди самимий оҳангда Курэда.

¹ И м п р е с с и о н и с т – тасвирий санъатда ўзига хос бир оқим тарафдори.

– Наҳотки Ябуки Японияга қайтишни сира истамаган бўлса?
 – Йўқ, ундай эмас, менимча, у ўглини кўрганидан кейин ўзини кўярга жой тополмай қолганди, тагин ўзи билади.
 – У Японияда даволаниб, оёққа турганидан сўнг Парижга қайтмоқчи эди. Ёнимда ўзини яхши ҳис этаётгандек туюларди. Нима қилсам чурқ этмасди, менга ўзининг навбатдаги ҳамширасидек қарарди. Баъзан менга ўз иши. Париждаги таваккалчиликда ўтган ҳаёти ҳақида гапириб берарди, вақт ўтиши билан ҳатто ўша кўнгилга урган хотиралар унга ардоқли бўлиб қолганди. Вақт ўтган сайин аҳволи оғирлашди, ҳаёли паришон бўла бошлади, Японияни Париждан ажратолмай, ўзича французчалаб нималарнидир гўлдираб кўярди. Гоҳида ўзини палата деворига осиглиқ манзара-расм ичига кириб кетгудек бўлиб тикиларди. Умрининг сўнгги дамигача унинг ёнида бўлганимиз яхши бўлди деб ўйлайман. Агар ғариб ва мусофирликда ўлиб кетганида, унда ўзини бутунлай биздан ажралиб қолгандек ҳис этган бўларди.

Мэтр Курэданинг ҳаяжони юзидан билиниб турарди. Бир куни Ябукининг кўнгли япон миллий таомларидан суюққина гуруч бўтқасини тусаб қолганида, Курэданинг хотини унга ўша бўтқани тайёрлаб берганини мириқиб сўзлаб берди. Етти йил Францияда яшаб кўйган бўлса ҳам барибир кўнгли ўз юртининг таомларини кўмсаб қоларди. Тобим қочса мен ҳам, шўрва эмас, айнан ўзимизнинг япон бўтқасини хоҳлаб қоламан..

Жаноб Ябукининг ўшанда мендан биринчи маротаба ниманидир илтимос қилиши эди. Менимча, у пешонасига битилган қисматни ўз хоҳиши билан ўзгартирганидан пушаймонлиги ҳақида ўйлаган.

Курэданинг хотини Масаконинг кўнглидагини гапирганди. Бир куни кечки пайт Ябукининг бирдан нафаси бўғилиб, бир оздан сўнг яна ўзига келди, лекин бу воқеадан икки-уч кун аввал у Набуони зориқиб кутганди ва сабри чидамай Масакодан ўғлига телефон қилишни сўраганди. Набуо келганида ўз расмлари ҳақида тўлиб-тошиб гапириб берганди.

– Қай томондан қараманг, ўз умрини яшаб бўлган, одоб-ахлоқ доирасидан чиқмай ишланган расмлардан мен воз кечдим. Энди эркин ижод қилмоқчиман. Қандай истасам, шундай ишлайман. Қурбим етганча ҳўб ишладим. Энди ўз услубимни топгандекман. Нима бўлганда ҳам мен тезда жўнаб кетишим зарур. Бўлмаса, расмларим мени унутиб юбориши мумкин. Тезроқ жўнасақ бўлмайдами? Мен қачон учиб кета оламан?

– Шу ерда ҳам ишласа бўлади-ку. Балки ўша расмларни шу ерга олиб келармиз?

– Унда аслиятни нима қиламиз? Узини бу ерга олиб келиб бўлмайди-ку... У ўзини ўлдирмоқчи бўлган ўша далани кўролмаймиз. – Оташ бўлиб ёнаётган Ябуки кўзларини зўрға очди. Набуо ундан:

– У деганингиз ким? – деб сўради.

– Келаси сафар сени у ерга олиб бораман.— Ёшлигимда Вламинкдан¹ таҳсил олган Ноаи менга расмдан устозлик қилган. Ноаи Ван Гогга топинарди, уни ўз отасидан ҳам кўпроқ яхши кўришини айттарди. Бу сўзлар кейинчалик тарих зарварақларига муҳрланиб қолди. Хуллас, у Францияда ўз отасидан кўра кўпроқ яхши кўрадиган рассом вафот этган қишлоқ бор. У ерларнинг табиати оддий, дабдабасиз, тинч ва осойишта. Ўша ерларга сен билан бирга борайлик-а,

¹ Морис де Вламинк (1876-1958) – француз манзарачи рассоми.

ўғлим. Қани энди ҳокимлик томонидан ўша томонларда биронта тадбир уюштирилса, унда боришимиз осонроқ бўларди. У ерда ўрта аср охирларига оид ажойиб черков бор. Бу черков не-не талотўпларга гувоҳ бўлмади, дейсан. Устоз дафн маросимини ўтказиб, черков эшигидан чиқиб келаётган одамларга дуч келиб қолган ва менинг ҳам кун-соатим битибди, деб хаёлидан ўтказган-да, черков ташқарисидаги далага чиқиб ўзини отиб қўйган.

Ябуки худди ўтган ҳаётдан бир парчани ҳикоя қилиб бераётгандек тўхтовсиз гапирарди. Унинг эти суягига ёпишган юзи бужмайиб, қип-қизил бўлиб кетса ҳам гапдан ўзини ҳеч тўхтатолмаётганди.

— Отам учун шунчалик қадрли бўлган ўша жойларни биз ҳам кўрсак бўлармиди...— деди Набуо.

Набуо отасига анча ўрганиб қолганди. Ота-бола бошқа-бошқа дунёда яшасалар-да, Набуо унинг аҳмоқона ишларига бош қўшишни истамасди, лекин борган сари яқинлашиб келаётган ажал сояси бундай лоқайд қараб туришга изн бермасди. Набуо онаси билан ёлғиз қолган кезларида:

— Қани энди, яна бирор ўн кун яшаса...— дерди.

Масако титраб кетди. Бемор ўн кунга ҳам етиб бормади, унинг руҳи аллақачоноқ у тириклигида қўмсаган ерларда кезиб юрарди, кўп ўтмай унинг кўзлари абадий юмилди. Касалхона боғчасидаги олча куртаклари ниш уриб қолганди.

— Вафотидан сўнг ўтказиладиган кўргазма нима бўляпти? — сўради мэтр Курэда.

Эр-хотин Курэдаларнинг жонбозликлари билан Париждан йиғиб олиб, жўнатилган Ябукининг барча ишлари Японияга келиб тушгандан сўнг тўғри Масаконинг торгина уйини бутунлай эгаллади-қўйди. Унинг ўзи бу расмларга ҳали тузукроқ назар солгани ҳам йўқ. Масако расмни очди-да, уни кўриш учун бир оз орқага тисарилган эди, жавонга бориб урилди.. Ябукидан ўнлаб ишлари мерос қолди, лекин унинг ўзи бу меросни кимга ишонган бўларди? Кўргазма тўғрисида Косэ расмлар саройи билан келишиб, кўргазмани шу йилнинг кузида ўтказадиган бўлди. Ябукининг эъзозли устози бўлган мэтр Одзакини кўргазмага таклиф этиб, ўз фикр-мулоҳазаларини ёзиб беришини илтимос қилишмоқчи. Ябукининг ишларига Масаконинг ақли етмасди. У аввал-бошда устозларига ҳавас қилиб уларга эргашди ва ўз йўлини тополмай, қотиб қолган услубда, ишлади, охирги манзараларида майинлик, нафислик, таваккалчилик, ўзига хос ўжарлик билан қоришиб, уйғунлашиб кетганди; умумий жилвадорликнинг кўпи тўқ рангда эди. Масако назарий қарашлари тарафдорларидан бўлган мэтр Одзакининг бунга қандай муносабат билдиришидан хавотирланарди. Ҳар ҳолда Одзаки Ябукининг расмларини кўриб, ўзини тушунгандай қилиб кўрсатганида эди, унинг ижодига бирмунча қизиқиш уйғотиш мумкин бўларди. Балки бўлиб ўтаётган бу воқеалар марҳумнинг истак-хоҳишига зиддир.

Мэтр Курэда:

— Шахсий кўргазма, албатта, ўзига хос услубни талаб қилади...— деди хаёлга чўмиб.

Масако мэтр Курэдани кўргазма манфаати учун сўзга чиқишини хоҳларди. Қани энди мэтр Курэда ўз ролини қойилмақом қилиб ба-жарганда эди, унда Масако жон-жон деб ишга киришган бўлармиди.

Ҳовлида арча гулига ўхшаш бинафшаранг гуллар очилиб ётарди. Курэданинг хотини бирпасга чиқиб кетганидан фойдаланган Масако гулларга суқланиб тикилди.

– Устоз, илтимос, айтинг-чи... Ябукининг расмларига нима дейсиз? Ҳали расмларни очиб, уни бафуржа кўришга улгуролганим йўқ... Агар кўргазмада унинг ишларини тан олишмаса, унда нима бўлади? Рассомнинг бу тахлит яшаб, ижоди айни қизиган паллада дунёни тарк этишига ачинмай бўладими? Мен уни ҳатто ўз касбидан қизгандим, буларнинг бари унга нисбатан адолатсизлик эмасми. Ябуки севган ишини деб оиласидан воз кечди. Шу қурбонликлар эвазига унинг ижодида биронта илоҳий учқун кўринадими?

Масако мэтр Курэданинг тил учуда қилган тасаллисига зор эмасди. Курэда эса буни сезганди.

– У фақат биргина ишида гулларни, яъни оқ гладиолусларни тасвирлаганди. Мен, баъзан мана шу расмдан олган илк таассуротимни эслайман. Ихчамгина гулдонга бир талай гуллар пала-партиш солиб ташланган, гуллар эса идишга сиғмай, бири эгилган, бири синган, баъзилари ер билан битта бўлиб ётарди, бу расмга ўхшамасди, унда жонли нимадир бордек, манзарадан кўз узолмасдингиз. Орқадаги қора ранг оч ҳаво ранг билан қоришиб кетганди. Сап-сарик гулдондан нур таралиб турибди. “Ван Гогда ҳам худди шундай “Гуллар” деган сурат бор”, — дедим унга бир куни.

– Буни қаранг-а, демак, Ван Гогдек рассом ҳам менга тақлид қилган экан-да,—дея Ябуки беғамгина жавоб қайтарганди.— Яна битта манзара бор. Унда дарё ва кўприк тасвирланганди. Рассом кўприкка чиқиладиган томондан қараб турарди, унга улкан ва бесўнақай тўсинлар қалаб ташланган, кишида худди бу ерни қутурган буқа остин-устин қилиб ташлагандек таассурот уйғотарди. Чапда ва ўнгда эса сокингина оқиб турган сой тасвирланганди. Худди мутаносибликдан беҳабар болалар расмидек. Буни кўрдим-у, нафасим бўғзимга тикилаёзди. Менга, бу ишни у кўли билан эмас, юраги билан бунёд этгандек туюлди. Дарёни тинч ва сокин кўриш мумкин бўлганда, нега энди кўприк устабузармонлик маҳсули бўлиши керак экан. Башарти мен ундан бу ҳақда сўраганимда эди, биладан, у ҳеч иккиланмай: “Кўприк — бу мен”, деб жавоб берган бўларди. Дарё ўз изни билан яшагандек, кўприк ҳам худди шундай, дарё оша ўз ҳаётини яшайверади. Ҳеч разм солганмисиз? — унинг ишларида ўзига хос жозиба бор эди. Масалан, кенг кўприкка ингичка, деярли кўзга чалинмас қизил чизиқ тортилган. Бу ёруғ оламини рассом Ябуки шундай тасаввур этарди. Менимча, у шундай яшаганки, табиатни ўзи истаганча чизиб, яна уни асл қиёфасини бузмаган ҳолда кўра олган ва шу орқали табиатга мос манзара ярата олган.

Мэтр Курэда бу гапларни чин юракдан гапиргани шундоқ билиниб турарди, шу боис шубҳалардан холи бу самимий суҳбат охиригача шундай давом этди.

Масако ўзини енгил ҳис этди.

– Мени ҳам битта расм қизиқтириб қолган. Энг дағал бўзга ишланган бу расмда черков тасвирланганди; диққат билан разм солинса, черков ажал минорасидек виқор билан қад кўтариб турибди гўё. Рассомнинг ўзи эса худди марҳумлар ёки авлиёлар билан суҳбат қураётгандек. Мен ўзимни санъат борасида ҳеч вақога ақлим етмаса керак деб ўйлагандим, лекин энди тушунишимча, расм сени ўз гўзаллиги билан сеҳрлай олмас экан, унда уни расм демаса ҳам бўларкан. Одам кўрганида ҳайратдан ёқа ушлайдиган ёки бўлмаса кўнглингни чўктириб юборадиган асарларни мен тушунмайман. Набуо менга ўғирилди-да: “Бунча қайғули расм бўлмаса,” деди. Бу сўзларни эшитдим-у, ичимда галаён кўтарилгандек бўлди. Нима бўлганда ҳам жи-

гаримдан бундай гапни кутмагандим. “Кўзингни каттароқ оч-да, диққат билан яхшилаб қара, ана ўшанда, ундаги гўзаллик сени мафтун этганига ўзинг ҳам амин бўласан!” – дедим мен ва худди кутганимдай бўлиб чиқди. Унга эртаси куни қуёш ёруғида қарагандим, қора ва кулранг туслар жилва қилмоқда эди. Ўшандан бери ҳар куни қараганим сари у менга яқинроқ бўлиб бораверди, гўёки мен билан гаплашиш учун тилга киргандек. Расм билан бўлган бу суҳбат менга Худонинг инояти эди. Ябуки бунчалик ибратомуз даражада ўзгарар деб ҳеч ўйламовдим.

– Агар Ябуки-куннинг¹ хотини уни тушунолган бўлса, бу нур устига аъло нур. Уни томошабин қабул қиладими, йўқми, бу энди бошқа масала.

– Суратда ёвузлик ёки бирон-бир ақл бовар қилмайдиган нимадир бўлса, унда тушунмасликлари турган гап. Балки бу нодир асармасдир, лекин шундай бўлган тақдирда ҳам барибир, мен уни тушуноламан. Ўғлим менга: “Сен учун азиз бўлган киши қаерларни кўмсаганини, қаерларга бориб ижод гаштини суришни хоҳлаганини билмоқчи бўлсанг, яхшиси, бор-да, у ерларни ўз кўзинг билан кўриб кел,” деди ва келиш-кетиш муаммоларини ўз зиммасига олди.

– Эртага мен Ябуки учун қадрли бўлган Узининг теварак-атрофини сизга кўрсатаман. Рафиқам иккимиз у ерларга қадам ранжида қилмаганимизга ҳам анча бўлган. Сизга жон-жон деб ҳамроҳлик қиламиз. Сайёҳатчиларнинг кўпчилиги Париж деганда Елисей майдонию, Сент-Онорени тушунишади, йўқ, аслида ундай эмас, шаҳар ташқарисига бир қадам босиб бўлса ҳам чиқиб кўринг-а, ўзингизни худди мўъжизалар ичига тушиб қолгандек ҳис этасиз.

Меҳмон шарафига дастурхон ёзилди, учаловлари ерга солинган дастурхон атрофида тушлик қилишди, бу ердан ичкари ҳовли кафтдагидай кўриниб турарди. Масако кўлига бир бурда нонни ушлаганча, Францияда яшашга шунчалик кўникиб кетган эр-хотин Курэдаларнинг устрицани қийналмай, бемалол еяётганларини кузатаркан, бу меҳмондўст оилада Ябуки ўзини қандай ҳис этгани ҳақида ўйлай кетди. Агар ўғли ҳам оила қуриб, алоҳида яшаса, уйдан файз кетади.

– Парижга биринчи келишингизми дейман? Унда, албатта, сизга ҳамроҳлик қиламан.

– Ҳа, албатта, ҳамроҳлик қиламиз, – дея бош силкиди мэтр Курэда. – Ябуки шаҳар атрофини хуш кўрарди. Мен ишлаган анҳорни кўрганида: “Отни мендан олдин қамчилаб қолибсан-да,” деб ўпкалаганди. У дарёни жуда севарди.

– Унинг азбаройи сувга меҳри тушганидан ёзнинг иссиқ кунлари анҳор ёқалаб қандай сайр қилганини, сувга яқинлашиб боргани сайин сабри чидамай, пайпоқни улоқтириб, ялангоёқ сувни шалолатиб кечганини гапириб берганди.

– Бу воқеа ўн тўртинчи июл байрам тантанаси куни содир бўлганди. Кун иссиқ, бу ёз аввалгиларидан бошқача келганди.

Бир куни Ябуки-сан дабдурустдан уйимга кириб келди-да: “Бекажон, желе² тайёрлашни биласизми?” – деб сўраб қолди. Сўнгра желени қандай тайёрлашни менга ўргатди. Мен у истагандай чиқара олмай, охири ўрнига сиркаланган лўвия угра пишириб бердим. У ҳалимдек юмшоқ одам бўлиб, чивинга ҳам озор бермасди.

¹ К у н – устоз.

² Ж е л е – елимшак (мева шарбатига желатин ва ширавор қўшиб, қуюлтириб тайёрланган ширин егулик, дирилдоқ).

У ёдига тушиб қолган воқеаларни сизга жон-жон деб гапириб берарди. Масако беихтиёр Ябукининг бу хонадонда ўтган ҳаёти, яъни аҳён-аҳёнда бўлса-да, унга япон миллий таомларидан татиб кўриш насиб этгани ҳақида ўйлади.

Эртаси куни Масако эр-хотин Курэдаларнинг таклифига кўра, тушдан кейин уларга қўшилиб билан автомобил саёҳатига жўнади. Ҳаво очиқ, эрта бошланган кузнинг ёқимли шабадаси эсиб турарди. Рулда мэтр Курэданинг ўзи ўтирарди. Машина шаҳардан Париж ташқарисига йўл олди. Йўл бўйидаги эски кўчалар муюлишида кичик-кичик қаҳвахоналар кўзга ташланарди. Масако кеча унга кўрсатишган қатор уйларни эслади. Монмартрнинг шу қисмидаги мавзенинг муюлишида ҳам қаҳвахона бўлиб, йўлканинг қоқ ўртасига стол қўйиб ўтириб олиб, ўтган-кетгани бепарволик билан кузатаётган чолни ҳаёлидан ўтказди.

Уларнинг машинаси дала бўйлаб учиб борарди. Атрофда кўзни толиқтирадиган на бир фабрика, на бир корхона кўринади: шаҳар ташқарисидан бирдан дала ва боғлар кўзга ташланди. Масако ўтган кунлари мобайнида унга тинчлик бермай келаётган ўзига номаълум бир туйғу билан ҳозирги саёҳатини орзиқиб кутганди. Ёлғизликда яшаб, кўнгли яримта бўлиб қолган ва аёллик қисматига битилган кунларини ўтказаётган Масако етти йиллик ўтган умри мобайнида эрининг гуноҳларидан ўтишга бир неча бор рози бўлганди. Баъзан оҳиста, ич-ичида уни чақирар, энди эса Ябуки яшаган ҳаётнинг бир бўлагини бўлса-да, кўриш унга ҳам қарз, ҳам фарз эди. Балки Масако ўз иқтидори мезонини билиш кўйида мусофирчилик аламини тотган рассом изидан борсагина уни тушунолган бўлармиди?

Шимолгача чўзилган ҳақиқий ўрмон Париждан бошланиб, қирқ-эллик дақиқалик йўл эди. Ўрмон ичига кириб борганларида, уни ўраб турган гуж-гуж дарахтларни кўриб, Масако довдираб қолди. Атрофда зоғ ҳам кўринмасди.

— Худди оёғинг остидан тулкими, буғуми чиқиб келаётгандек туюлаверарди...

— Бугуларга кўзим тушмади, лекин, қуёнлар, сонялар¹ у томонда яшашади, — деб қўли билан ишора қилди мэтр Курэда.

— Ябуки яна бир ишида қор босган дарахтзорни тасвирлаганди.

— Менимча, бу худди ўша. У ернинг қишида қор ёғиши билан совуқдан шамдек қотиб қолиш ҳеч гап эмас, Ябуки бу асар устида чамаси беш соатлар ишлагандир-ов. Менга ҳаммадан ҳам қорга таслим бўлмай турган журъатли дарахтлар қиёфаси ёқади.

Ҳозир ўрмон тинч, лекин бир оз ваҳимали, холос, бу ерда табиатга уруш очган инсон зотининг арвоҳини ҳам кўрмайсиз. Уларнинг кўз ўнгида ўрмон йўлидаги дарахтлар орасидан тушган ёруғликда қасрга ўхшаш иморат пайдо бўлди; худди япон қасри деворларидек ясси тепаликлар чўзилиб кетган — турган-битгани тарих деяверинг. Шаҳар ва қишлоқларни босиб ўтган машина ниҳоят орзиқиб кутилган Уази воҳасига етиб келди. Узоқдан Масакога таниш сой, ўша анҳор, ўша кўприк кўзга ташланди. Кўприк кутурган буқадек бесўнақай бўлса ҳам воҳанинг манзарасини одатдагидек тўлдириб турарди. Сой тип-тиник, сувида ўрдаклар сузиб юрарди. Яқин атрофда ресторан бўлиб, эр-хотин Курэдалар уйга бирон нима олиб кетиш мақсадида таомнома кўргани кетишди.

Кўприкдан ўтишгач, Ябуки севган ва ҳар йили чамаси уч ой вақтини ўтказадиган Овёр қишлоғига кириб келишди.

¹ С о н я — олмаҳонга ўхшаш кемирувчи ҳайвон.

– Кейин Ябуки келиб тушган меҳмонхонага ҳам кириб ўтамизми?
 – Бу ерда ҳали меҳмонхона ҳам борми?
 – Бўлмасам-чи! Тўғрироғи, меҳмонхона эмас, пансион. У ерда Ван Гог яшаган хона ҳам сақланиб қолган.

Кўзланган манзилга етиб келишгач, Масако безовталана бошлади. Машина қатор уйлар тушган кўчадан ўтиб борди-да, қишлоқ идораси жойлашган ихчамгина майдондан чиқди. Масако майхона олдида машинадан тушди. Майхона тепасидаги “Ван Гог” ресторани деган ёзув ярқ этиб кўзга ташланиб турарди. Бу икки қаватли эски бино бўлиб, хира ёритилган зал бўм-бўш эди.

Мэтр Курэда Масаконинг кўзларидаги саволни дарров уқиб олди.

– Айтишларича, бурун бу ерларда томига туйнук ўрнатилган арзон қаҳвахона бўлганмиш. Ван Гог шу ерда, орқадаги хонанинг чордоғида ўлган.

Масако ҳаёт қуёши ботай-ботай деб турган бир паллада рассомнинг юқоридаги кичкинагина туйнукдан тушиб турган хира нурга маъюс тикилиб турганини кўз олдига келтириб, юраги орзиқиб кетди. Рассомга нисбатан бундай қўполлик – ресторанининг Ван Гогнинг номига қўйилгани нафсониятига тегди. Идора ёнидан туриб қарасангиз, чўққисига ўткир найза қадалган эски черков шундоқ кўришиб турарди, агар нишабликдан тепаликка кўтарилсангиз, у яна ҳам яққолроқ кўринарди.. Ана шу Ябуки чизган черков эди. Бир неча аср аввал чеккароқда бунёд этилган бу черков қандайдир бир хислати билан одамлар томонидан асраб-авайлаб келинаётир. Ўзи ҳам йўллар айрилган ерда жойлашганди. Черковдан ибодат маросими овози эшитилиб турарди.

– Менимча, Ван Гог айнан мана шу черковни чизган бўлса керак. Мен уни Париждаги импрессионистлар музейида кўргандим.

– Ҳа, у шу яқин-атрофга қўйиб чизган. У бунга ўзи вафот этган 1890 йили ишлаганди. Манзара – балки ҳалиям ўша-ўша. Ябуки эса айнан шу черковни ён томонидан тасвирлаганди.

– Ван Гогнинг черкови ҳақиқатан бутунлай бошқача эди. Кўкка парвоз қилсин дея атайлаб мовий рангда чизилганди. Ябукиники – мулойим-маъюс, Ван Гогникидан бутунлай фарқ қиларди.

Масако черковнинг тош деворидан юқорига боқди, балки қачонлардир рассом ҳам худди шу ерда турган бўлса, ажабмас. Ябуки бунга бошқа томондан қарагандир, ранглар ҳам унга бошқача товланиб кўрингандир.

Черков атрофини айлана туриб, ёнгинасида Ябукининг оғир хўрсинишини сезгандек бўлди ва бирдан буғдойзорга кўз югуртирди. Пишиб етилган тилларанг бошоқлар вазмин чайқаларди.

– Бу ҳалиги гала-гала қарғалари бор Ван Гогнинг даласими?

– Ҳа, худди ўзи. Йигирма еттинчи июл куни шу ерда у ўзини отиб қўйган. Лекин тирик қолган. Уйига қайтиб келиб, уч кундан кейин вафот этган.

– Ёлғизликда ўлганми?

– Менимча, Тео деган укаси ёнида бўлган.

Масако тилларанг буғдойзорга тикилиб қараркан, энди бу ёғига бардоши етмаслигини тушунди. У яна Ябукининг оғир хўрсинишини ҳис этди.

– Устоз, айтинг-чи, Ябуки ҳам ўз жонига қасд қилгани ростми?

Мэтр Курэда ҳайратдан кўзларини чақчайтирди, саросимадан тирпирилаб қолди. Сал нарида дала хризантемаларини узаётган хотини қаддини ростлади.

– Ўтакамни ёрай дедингиз-ку! Бутун ҳаёти афсоналар қуршовида қолган рассомнинг ўтмишини Ябуки-куннинг ҳаёти билан таққослаб бўларканми? Бу гапни қаердан олдингиз? – деди Курэданинг хотини ва бошдан-оёқ унга разм солиб чиқди.

Ябуки ҳам ўша ўзини ўлдирмоқчи бўлган рассомнинг изидан қолмай, уч ойлаб шу ерларда яшаб юрган-ку, ахир. Ким билади, балки ўлимида ҳам унга ўхшагиси келгандир. Шунақаси ҳам бўлади-ку. Балки, ўша тубсизлик уни оҳанрабодек ўзига тортгандир.

Эр-хотин Курэдалар бир-бирларига зимдан қараб қўйдилар-да, сўнг нигоҳларини олтин бошоқларга қаратдилар.

– Ябуки-кун шу ерда бетоб бўлиб қолиб, бизга телеграмма юборганди. Биз оғайним иккимиз етиб келганимизда, бизга пешвоз чиқиб кутиб олди ва учаламиз йўл бўйидаги ресторанлардан бирида тамадди қилдик. У силла қуриш касалига мубтало бўлганди. Қорин тўқ бўлса, калла ҳам яхши ишламайди дерди-да, ҳеч нима эмасди ва бу аҳволида дуч келган ерда ҳушидан кетиб йиқилиб қолиши ҳеч гап эмасди. Қулоғимизга, ҳарҳолда, мана шундай гаплар ҳам чалинганди. Эшитганимиз шу, балки чини билан ҳам шундай бўлгандир.

Масако ҳатто ажал ҳам ундан юз ўгириб кетган Ябукини ўйлаганида, ич-ичига сиғмай кетаётган киноя, жирканиш уни адои тамом қилиб борарди. Эҳтимол, бу черков ана ўша пайтларда ишлангандир. Расмда ҳам черков ўз танҳолигини кўз-кўз қилиб, кўкка бўй чўзганча, ҳаёт оқимини кузатиб турарди.

Ўша вақтдаги ҳақиқий черковдан эса хорал¹ овозларигина аранг эшитилиб турарди.

– Дафн маросими бўлса керак. Бу ернинг кунлари узун...

Қош қорайиб, оқшом тушгани билиниб турса-да, буғдойзорлар кундузгидек ёп-ёруғ, мавж уриб турган бошоқлар тўлқини улар узра тўшалган улкан гиламга ўхшаб кўринарди. Даланинг шундай ёнгинасида тош девор билан ўралган катта ер майдони бор эди. Бошида у бу жойнинг нималигига ақли етмади, лекин дарвозадан гул ушлаб бири кириб, бири чиқиб турган бир тўп қариялару болаларни кўриб, гап нимадалигини англади.

Бу ерда мозор бор эди. Курэданинг рафиқаси қишлоқ йўлидан хризантемаларни нима сабабдан узгани энди маълум бўлганди. Биронта дарахт кўринмасди, фақат қабр тошлари қатор тизилиб кетганди, холос. У ер-бу ерда одамлар кўринарди. Масакога бежирим тош девор тагидаги оддийгина қабрни кўрсатишди. Унга қабр тоши ўрнатилган бўлиб, атрофига гуллар экилганди. Тошлардан бирига: Винсент Ван Гог, бошқасига – Теодор Ван Гог деб ёзиб қўйилганди. Икки ака-ука қабрини кўрган Масакони титроқ босди, охиратнинг қанчалик маъносиз ва сукунатга чўмганини у илқ бор ҳис этиши эди. Бу ерга уларнинг хокигина дафн этилганди. Ўзи чизган автопортретдагидай озгин юзли, суяклари чиқиб ётган Ван Гог шу қабрга қўйилганди. Дунёга келиб ўз қадрини тополмаган рассомнинг ҳаёти шу қабр тошининг тагида босилиб ётарди. Курэданинг рафиқаси эҳтиром билан унга хризантема гулдастасини қўйди. Масако қабр ёнида турган ёғоч пақирни олиб, гулларга сув қуйгиси келди. Қабрда ётган одам Масаконинг яқин кишиси бўлмаса-да, барибир, уни бегона деб бўлмасди. Вафотига 80 йилдан кўп бўлган рассом ётган ерга ўзингни ташласанг, бу йил дунёдан ўтган япон рассоми ҳам унинг ёнида ётибди-

¹ Х о р а л – хорал (католик, протестант динидагиларнинг диний ашулалари ва шу шаклдаги мусиқали пьеса).

ку, дея кўнглинг таскин топади. Оддийгина бу қишлоқда ўз расмлари билан донг таратган машҳур мусаввир дафн этилган. Ҳаётда қайси йўлдан боришни билмай, узлатда яшаган бу одам ўз расмларида бизларга нималарни сўзлаб бермоқчи бўлганийкин? Ябуки ҳам ўзидан кейин тушуниб бўлмайдиган, ҳали ўз баҳосини топмаган номаълум черков тасвирланган расмни қолдирганди.

Осмонда қаргалар галаси бир кўринди-да, яна кўздан ғойиб бўлди. Масақони бу ерларга эр-хотин Курэдаларнинг оқкўнгилликлари ва Ябукининг руҳи етаклаб келганди. Масако орқа томонида қабр бўлган тош девор ёнига келди-да, уни аста силади ва у ерда ўсган гиёҳдан бир тутам юлиб олди. Сўнг аста юриб, қолган қабрларни зиёрат қилди.

Эндиги келадиганларга бу ерлардан жой топилмаслиги аниқ. Ер тағида ёнма-ён турган тобутлар ҳам сиқилиб қолгандир.

Масакодан сал нарида эр-хотин Курэдалар туришарди.

– Кўряпсанми, сен ҳам рассомсан, лекин черковни, далани чизганлар Овер-Уазидаги мозорда улар билан бирга ётишибди... – пи-чирлаб деди мэтр Курэданинг хотини.

– Ҳа, тўғри. Улар доктор Гашенинг қўлида тарбия топишган-да.

– Сиз расмини чизган ўша Гаше деганлари ажойиб одам бўлган экан-да. У бир вақтнинг ўзида ҳам тирсагига, ҳам елкасига суянган ҳолда ўтирибди...

– У сенга ёқармиди? Портретига боқсанг, ташла барини, бу ердан бошни олиб кетайлик, деяётгандек.

Мэтрнинг товуши Масакога эрининг овозини эслатиб юборди. Ҳушёр тортган Масако билдики, эр-хотин Курэдалар уни ёлғиз мозор айланиб юрганини кузатиб тургандилар. Улар дарвозадан чиқибоқ тепалиқдан қиялаб, юриб кетдилар ва икки юз-уч юз йил бурунги рангини йўқотмаган қатор уйлар ёнидан чиқишди. Масако ўз хаёлларига банд кетаётганди, бирдан мэтр Курэданинг овози унинг диққатини бўлди.

– Мана ўша жой. Ябуки Оверга келганида, албатта, шу ерда тўхтарди.

Меҳмонхона Хонгонинг бошланиш жойида, қизил дарвоза ёнидаги Токио талабалар пансионини эслатувчи “Ван Гог” ресторанининг худди ўзи эди. Масако нима қилишини билмай иккиланиб қолди, лекин анча ичкарига кириб боришгани боис орқага қайтиш имкони қолмаганди. Мэтр эшикни бир итарганди, ихчамгина меҳмонхонанинг иккинчи қаватга олиб чиқувчи зинаси кўринди. Зина ёнида баланд ёзув столи турарди, уларнинг чақириқларига ҳеч ким жавоб бермагач, мэтр столдаги кўнғироқчани олиб жиринглатди. Бир оздан сўнг ичкаридан уй бекаси чиқиб келди. Қадди-қомати келишган баланд бўйли бу аёл аввалдан таниш эр-хотин Курэдалар билан саломлашди ва Курэда бекага Масақони таништирган эди, унинг юзида ҳамдардлик ифодаси зоҳир бўлди.

– Демак, мсье Ябукини худо даргоҳига олган экан-да... Унинг оиласи борлигини билмабман. Ябуки ҳамиша ёлғиз эди, аввал ҳам шундай бўлганига амин бўлдим, энди эса – абадга танҳо...

– Бу ер унга ёқарди...

– У расм чизишдангина завқ оларди, холос.

– У яшаган хонани кўрсак бўладими?

– Йўқ, ҳозир у ерда бир ҳиндистонлик талаба яшаяпти, ноқулай.

Қанчалик ғалати бўлмасин, бу сўзлар Масакога таскин берди. Кичкинагина туйнукдан ёруғ тушиб турадиган чордоқнинг тўридаги мансардани¹ кўз олдига келтиргани замон, уни кўрқув ҳисси қамраб

¹ М а н с а р д а – шипи қия болохона.

оларди. Курэда мажбурламади. Бекага миннатдорчилик билдириб, чойчақа беришди-да, чиқиб кетишди.

— Ябуки яшаган хонани кўриш сизларга насиб этмаганидан жуда афсусдаман. У доим ўша ерда ишларди. Муҳими — чизиш, дерди у. Ҳақиқийсидан фарқли ўлароқ, гамгин ранглар, мана, янаям огирлашди, чунки у рангларни шундай қабул қиларди.

Масако ҳақиқатан ҳам ўша фақирона хонани кўргандек руҳи тушиб кетди. У Ябукининг қадами етган ерларнинг ҳаммасида бўлганини кўз олдига келтирди. Бу саёҳат эри билан етти йил айрилиқда яшаган Масаконинг Ябукини яхшироқ билиб олишига ёрдам берганди. Масако меҳмонхона бекасининг сўзларини эслади: “У доим ёлғиз эди, шунинг учун мен уни ҳеч кими бўлмаса керак деб ўйлагандим, энди бўлса, то абад шундайлигича қолади...” Балки Ябуки уни умрининг сўнгги кунларигача ёлғиз қолдиришларини истагандир...

Тосио УДО

ҚИРМИЗИ БИНАФША

Жаноб У. менга тувакда бинафша совға қилди. Мен Сизларга шу инсон ҳақида гапириб бермоқчиман.

Жаноб У.нинг касби — байтар, яъни мол дўхтири. Ҳозир кўплар уйида мол боқади. Шу боис жаноб У.нинг бош қашишга қўли тегмаса керак деб ўйлагандим, йўқ, мен ҳақиқий аҳволдан бутунлай беҳабар эканман. Айти пайтда жониворлар шифохоналарига эмас, аксинча, кучук ва мушуклар билан бемалол кириш мумкин бўлган меҳмонхоналарга ва итлар сартарошхоналарига эҳтиёж кўпроқ экан.

Бунинг устига жаноб йўл-йўлакай кирган мижознинг ити борми, мушуги борми шунчалик қунт билан даволар эканки, ҳисоб-китоб қилиб чиқиб кетган мол эгалари бу ерда қайта қораларини ҳам кўрсатмас эканлар.

Жаноб У.нинг рўзғор тебратиш учун ягона чораси қолганди, у ҳам бўлса шу яқин орада яшайдиган бошланғич ва ўрта синф ўқувчиларига хусусий дарс ўтиш. Менимча, жаноб У. урушдан кейин қанчадир вақт америкаликлар ҳузуридаги бош қароргоҳда ишлаб, инглиз тилини ўрганиб олганди.

Ўн йил бурун эса у ўзини адабиётда синаб кўрмоқчи бўлганди. Бу йил жаноб У. олтмишга кирганини нишонлади, демак, у пайтларда унинг ёши эллиқда бўлганди, одамлар назарида гўё у тақдирга тан бергандек эди-ю, лекин жанобнинг тўсатдан руҳи кўтарила бошлади. Байтар сифатида ўз ишининг устаси эканига гап йўқ, бироқ қўй оғзидан чўп олмаган бу одам, ҳалиги “меҳмонхона” ва “сартарошхона”лар ҳужумига бас келолмасди.

Мен у билан ўша пайтлари — бундан ўн йил бурун адабиёт сабоқларида танишиб қолгандим. Афсус, буни мен сизларга аввалроқ айтишим лозим эди: гап шундаки, камина ёзувчиман — бу ишда нечоғлик муваффақиятга эришганман, бунинг аҳамияти йўқ. Мен шу сабоқларда дарс берардим. Сабабини билмадим-у, лекин ўша пайтларда адабиётга ихлосмандлар кўп эди, тўғарак ҳам кундан-кунга ривожланиб, гуллаб-яшнаб борарди.

Жаноб У.га кўзим тушган заҳоти билдимки, ундан ҳеч нима чиқмайди. Роман ёзиш учун одамда алоҳида бир истеъдод бўлиши зарур деган қатъий фикрдан йироқман, лекин ўзимнинг камтарона тажрибамдан келиб чиқиб айтадиган бўлсам, агар инсон ҳалол яшаса, ҳар бир қўяётган қадамини ўйлаб босса, шунинг ўзи ҳеч бўлмаганда битта қиссани дунёга келтириш учун етарли деган бўлардим. Тўғарақдагиларни кузатганимда, уларнинг ёшига, жинсига аҳамият бермаганман ва биронтасига умидсиз назар билан қарамаганман.

Афсуски, жаноб У. айнан ўшандай ношудлар сирасидан эди. Балки мен қаттиқ кетиб юборгандирман. Аммо-лекин, мен, кўпни кўрган инсон сифатида узоқ йиллар давомида пешланиб, мукаммаллашган ўз ички сезгиларим садосига ишонардим.

Сочларига оқ оралаб, бир оз букчайиб юрса-да, у ўзини мағрур тутарди; одамларга ҳаддан ташқари илтифотли эди, улар ҳам уни бекноқсон ва ҳалол инсон деб билар эдилар. Афтидан, жаноб ёшининг юкини ҳис этиб турса керакки, ёшлар даврасига кирганида ўзини камситилгандек кўзларини ерга қадаганча букчайиб тураверарди. Бундай жойга адашиб тушиб қолганини ўйлаб, афсусланарди.

Ҳафталар кўз очиб-юмгунча ўтди-кетди, уч ойлик сабоқдаги дарслар ҳам ниҳоялаб, бошқалар қатори жаноб У. ҳам имтиҳонга ўз қасидаларини тақдим этди. Унинг ёзганларини ўқиб чиққач, ички сезгиларим мени мутлақо алдамаганига амин бўлдим. Ёзилганларни мутлақо адабиёт деб бўлмасди, сюжет ёки композиция тўғрисида-ку, гапирмаса ҳам бўлади. Унинг услуби бошқаларникидан ёмон эди димоқчимасман; ёки бўлмаса баъзи жойлари газабни кўзгар даражада ёмон ҳам деёлмайман, шунчаки, ёзилганларининг бари бир-бирига сира боғланмаганди. Сен адабиётни қўй, яхшиси, ўша ҳайвонларининг даволайвер, демоқчи ҳам бўлдим. Лекин унинг юзи бирдан жиддий торгганини кўрдиму тилимни тишлаб қолдим. Кейин ўзим ҳам астойдил қилинган меҳнат зое кетмас деган қарорга келдим ва у ёғига ўзи аста-секин тушуниб, қўлидан келмайдиган ишдан воз кечар деб ўйладим.

Жаноб У. биринчи босқични тугатиб, иккинчи босқичга ўтди. Сочларига оқ оралаб, букчайиб қолганига қарамай, бу одам учинчи босқичда ҳам ўшандай қатъият билан ўқишни давом эттирди, ёмғирли, изгиринли кунларда ҳам биронта дарс қолдирмай, машғулотларга муттасил қатнашиб турди.

Мен унга маърузаларнинг маъно-мазмунни мураккаблашмагани, ўзи билган мавзулар такрорланишини, фақат ўқитувчилар ўзгарганини, қўрқмай босқичдан-босқичга ўтавериши мумкинлигини айтдим. Жаноб У. ни буларнинг биронтаси безитмади, ўша иштиёқ, ўша жиддийлик билан машғулотларга қатнашиб турди. Бу ҳам менинг гашимга тегарди. Хўп, мана, келдинг, эшитдинг, асосларни ўзлаштирдинг, энди у ёғи ўзингга ҳавола. Сабоқдан бу даражада умидвор бўлиш, ёзувчи бўламан деганга ярашмайди.

Баъзан У. билан учрашиб қолганимда, ёзганларини бир сидра ўқиб чиқардим ва уни бир қадам ҳам олға силжимагани аён бўларди-қоларди. Мен ҳар ҳолда ёзувчиман, яхши-ёмон асарнинг фарқига бораман. Жаноб У. да пичоққа илинарли бирон нима топилмасди.. У ҳақдаги илк таассуротим мутлақо тўғрилигига ишонч ҳосил қилдим.

Охири, унинг ўзи ҳам бунга пайқади, шекилли — дарсларда кўринмай қолди. Мен ҳам уни эрдан чиқариб юборгандим — бирдан у тўғарақларида нашр этилган журнални менга жўнатди. Унда жаноб У.нинг

ҳикояси босилганди. Ўқиб, ҳайрон бўлдим. Бу насрга ўхшаб кетарди, яна унда қандайдир кучни сезиб турардингиз ва бу ёзилганлар ўқувчини ўзига торта оларди.

У ерда гап аскар ҳаёти ҳақида борарди. Албатта, бу ёшда уни армияни ёки урушни кўрмаган деб бўлмасди, зеро унинг аввалги ҳикояларида ҳам худди шу мавзу кўтарилганди.

Мен унинг айнан уруш таассуротлари ва кечинмалари ҳақида ёзмоқчи эканини англаб етдим. Мен бундан таъсирландим. Чалкаш, тушуниб бўлмас сюжетларни жон куйдириб қидириш шарт эмас, бошдан кечирганларингни рўйирост баён қилсанг, шунинг ўзи кифоя.

Жаноб У.га ҳикояси менга маъқул тушганини ёздим. Муваффақиятга эришаётганидан хурсандлигимни, айти пайтда ҳайратда эканимни ҳам яширмадим. Ундан жавоб келмади, лекин жаноб У.дан олган ибратим руҳимни кўтарди. Мени яна бир тушуниб етганим шу бўлдики, кунт ва тиришқоқлик ҳатто адабиётда ҳам зое кетмас экан.

Ўшандан бери жаноб У. йилда бир ё икки бор ёзганларини доимо менга жўнатиб туради. У ўз ижоди билан тўғарак журнали ва нашрларида қатнашади, атиги бир маротаба бўлса ҳам маҳаллий газетада бошқа новеллалар қаторида ёзганлари босилиб туради. Ҳикояларини бекаму кўст асарлар қаторига қўшиб бўлмаса-да, унда ўқувчини ўзига жалб эта оладиган ўзига яраша бир куч бор.

Ўтган йилнинг охирларида жаноб У. уйимга ташриф буюриб, тувакда бинафша олиб келди. Бундан бир ҳафта бурун эса доимий анъанага кўра, навбатдаги асарини жўнатганди. Ёзганлари яна ўша газетада чоп этилиб, бу сафар энг яхши деб топилганди. Бу бир зобитнинг сўнгги кунлари ва ўлими ҳақида ҳикоя қилувчи, унча катта бўлмаган йигирма бетлик ҳикоя бўлиб, афтидан, жаноб У.нинг ҳарбий тажрибалари маҳсули эди.

Ҳикояни ўқиб чиқдим-да, унга ўз таассуротларимни ёзиб юбордим ва ҳаял ўтмай жаноб У.дан жавоб хатини олдим. Унда у мен берган юксак баҳодан миннатдор эканини мамнуният билан изҳор этганди. Тезда ўзи ҳам қўнғироқ қилиб қолди. Оғир, вазмин бу одам уйимга ташриф буюришини сўраб, оёқ тираб туриб олди. Сира кўявермагач, рози бўлдим-да, келадиган кунни белгиладим.

Мен, бу ташриф сабабини тушунолмамай, ўзимча, кўрсатган эътиборим учун миннатдорчилик билдирса керак, деб ўйлагандим. Ҳатто уйим узоқлигини рўкач қилиб, уни йўлдан қайтармоқчи ҳам бўлдим, у эътирозимни қабул қилмади.

Жаноб У. қоғоз халтага, яна бир неча қават газетага ўралган бинафшали тувакни кўтариб, ваъдалашган кун уйимга кириб келди. Босиққина бу одам эскича мулозамат билан саломлашди-да, бинафшани қандай парваришлаш ҳақида узундан-узоқ маъруза қила кетди. Мен гуллар ишқибози эмасдим, лекин озодликка чиқиб эркин нафас ола бошлаган ажабтовур бинафшани кўрдиму унинг шўхчан, тиниқ рангига маҳлиё бўлиб қолдим. Қалин барглари чиндан-да ҳайратомуз бу бинафша бўлиб қолди ва бақувват эди. Уни япроқли ўсимликлар қаторига қўшса бўлармикин дея ўйлаб қолдим.

Бошда у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик, сўнг иккимизни бирдай қизиқтирадиган мавзу унча кўп бўлмагани боис унинг сўнгги ҳикоясини муҳокама қилишга кўча қолдик. Воқеа урушда мағлуб бўлган, қиши қаттиқ келган Маньчжурияда бўлиб ўтганди. Совуқ уриб, ҳолдан тойган япон зобити ватанини кўмсаб, ҳарбий госпиталда жон беради; тирик қолган дўстлари музлаб ётган ерни аранг кавлаб, уни ўша ерга дафн этишади. Мен:

— Нима, ўзингиз ҳарбий госпиталда ҳеч бўлмаганмисиз?—деб сўрадим.

— Бўлганман.

— Айнан қаерда?

— Телин деган жойда.

Манъчжурияда ўсиб-улгайганим учун бу ном менга таниш эшитилди.

— Ўшанда тобингиз қочганмиди? Ёки ярадор бўлганмидингиз?— дея унга қараб қўйдим. Унинг қисми Шимолий ва Марказий Хитойда жанг қилганини билардим. — Бу қандай содир бўлганди?

У бошини экканча, жим турарди.

— Биласизми... — дея зўрға гап бошлади, томоғига бир нима тикилгандек, иккиланиб. Кейин лабини пирпиратиб минғирлади у. — Мана, қаранг... — деб ўнг қўли кафтини менга узатди.

Қўлдайин қўл, беш бармоқнинг бари бут, бир қарашда ҳаммаси жойидадек, лекин синчқоқлаб разм солиб қарагандим, кафтидаги бир неча чандиққа кўзим тушди, ўртада, улар туташган жойда куйгандан қолган силлиқ доғ бор эди.

Бирдан миямда фикр пайдо бўлди..

— Наҳотки ўзингизни отган бўлсангиз?

— Ҳа.

Жаноб ҳаяжонланмай, бепарвогина им қоқиб қўйди-да, бошқа ҳеч нима демади. Лекин мен воқеа қандай содир бўлганини кўз олдимга келтирмоқчи бўлдим. Ахир бир ойгина бўлса ҳам армияда хизмат қилган ва нималарнидир билишга улгурган эдим-да. Афтидан, у яқин-атрофда ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб, ўнг қўлини милтиқ оғзига тўғрилаган ва чап қўли билан тепкини босган.

Шу ҳам гап бўлдими. Жаноб У. олган жароҳатини қуролдан фойдаланишда эҳтиётсизликка йўл қўйдим дея тушунтирмоқчи бўлди ҳам дейлик, лекин бу шунчаки жўн иш эмаслиги маълум-ку. Биринчидан, қурол ўз ҳимоя воситасига эга, шу боис бундай ҳодисалар кўпам учрайвермайди. Милтиқ ўқланганда эса уни тозалаш, тузатиш асло мумкин эмас, устига-устак яқин-атрофдан солдатлар чиқиб қолишлари ҳам мумкин.

Хуллас, келтирилган далиллар ўзини ўзи отиш мулақо тасодифий ҳодиса эмаслигини тасдиқлаб турибди, демак, ўз қўлини мўлжалга олиб отишга на фақат журъат керак, бундай латифани тўқиб чиқарадиган одамда бой тасаввур ҳам бўлиши лозим.

Мен хиралик қилиб жаноб У.нинг жонига тегмоқчи эмасдим-у, унга маъқул бўлар деб ўйлаб, ишлари қандай кетаётганини суриштириб билмоқчи бўлдим. Суҳбатимиз уни қизиқтирадиган мавзу бўлгани боис саволларимга жон-жон деб жавоб берарди.

Уларнинг отряди дарё соҳилига яширинганди, рўпарага эса Саккизинчи¹ армия жойлашгани боис, худди ёпишиб қолгандек жойларидан қимир этолмасдилар. Вақти-вақти билан нариги қирғоқдан уларга варақачалар отишарди ёки бўлмаса, карнайда япончалаб таслим бўлишни таклиф қилишарди. Аввалига жаноб У. қочиб учун пайт пойлади, сўнг бундан бирон наф чиқмаслигини тушуниб етгач, унда ўзини отиш фикри тугилди.

Тахмин қилганимдек, жаноб У. бу бошлаган иши мушкул савдо эканини охири ўзи ҳам тан олди. У барини тарозига солиб, ҳақиқатга яқин афсонани тўқиб ҳам қўйганди, фақат қулай фурсат кутарди, холос.

¹ Саккизинчи армия — Хитой Компартияси томонидан бошқариладиган Хитой армиясининг мунтазам қисми.

Ниҳоят, кутилган фурсат етиб келди. Қуроллар алмаштирилаган бўлди, У ҳам эски милтиғини топшириб, яп-янги қурол – “тян”¹ ини олди. Ўлжа сифатида берилган милтиқларни зобитлар шундай деб атардилар, Саккизинчи армия шу милтиқ билан қуролланган эди. Унинг омади чопиб, “тян”¹нинг тасмаси узилиб кетиб, ҳимоя воситаси ишдан чиққан экан.

У тўқиб чиқарган афсона барига мос келарди. Охири У.ни разведкага юборишди. У орзу қилган нарсалар бирин-кетин амалга ошаётган эди.

У тепаликкача етиб борди-да, ўзини аросатда қолгандай ҳис этди – бу у тўқиб чиқарган латифанинг бошланиши эди. Ҳақиқатга яқин келиш учун баландлик бўлиши керак эди ва у шу жойга етиб келди. Қўлида милтиқ билан қияликка кўтарилиш қийин эди. Ҳалиги “тян”нинг эса тасмаси узук эди. Нима қилиш керак? У милтиқни тепаликка отди-да, ўзи ҳам икки қўли билан тирмашиб тепага чиқа бошлади. Тепалик чўққисига чиқиб олди-да, қўлини чўзиб, милтиқни учидан тутди ва ўзи томонга торта бошлади, бир вақт тепки аллақандай илдизгами, шохгами тегди-да, милтиқ отилиб кетди.

Жаноб У. яна бир маротаба афсонани текшириб кўрди ва ҳаммаси жойида эканига ишонч ҳосил қилгач, тепалик этагида ётди, милтиқ оғзига ўнг қўли кафтини қўйди, кўзини чирт юмди, сўнг чап қўли билан тепкини босди, олдинига оғриқни сезмади, қўли худди пардек енгил бўлиб қолди ва осмонга учиб кетди.

У хавотир билан кўзини очди. Ўнг қўлининг кафтида тешикни кўрди, нозиккина, оппоқ суякчалари шундоқ кўриниб турарди. Зум ўтмай яраси қонга тўлди. Қон пастга томиб туша бошлади. Шунда у режасини ўзгартирди. Ўзини тепаликдан қулаб тушгандай қилиб кўрсатмоқчи бўлди-да, иккинчи ёнига ағанади ва бақириб одамларни ёрдамга чақира бошлади. Қичқириқни эшитиб, дарров бир неча одам ёрдамга етиб келди ва ярани боғлашди.

– Сўроқ ҳам бўлгандир?

– Бўлганда қандоқ, жуда қаттиқ сўроқ бўлди! Бир амаллаб қутилиб чиқдим.

– Воқеа қачон юз берди?

– Қирқ тўртинчи йилда.

Икковимиз ҳам сукутга чўмдик, сўнг мен яна бир нимани аниқламоқчи бўлдим:

– Фақатгина армияга бўлган нафратдан бундай иш қилиш мумкин эмас. Балки сиз марксизм ғояларига хайрихоҳдирсиз?

– Ҳа, – оддийгина қилиб ҳаяжонсиз жавоб қайтарди у.

Хайрлашиш олдидан жаноб У. ўша-ўша вазмин ҳолда деди:

– Мен госпиталда ётганимда баъзан фронтдаги дўстларимни қаттиқ кўмсардим.

Жаноб У. хайрлашди-да, кетатуриб, қўлини кўксига қўйиб деди:

– Тўғриси айтсам, мен бу ҳақда ёзмоқчи эдим, шунинг учун ёзувчилик хунарини эгалламоқчи бўлгандим, лекин бу иш қўлимдан келмади. Кеча икки юз эллик бетлик нарсани ёзиб тугатдим ва ўзимни шундай енгил ҳис этдимки, асти қўяверасиз. Мен сиздан жуда-жуда миннатдорман. Шу йиллар ичи сиз менга кўп яхшиликлар қилдингиз.

Томоғимга нимадир тиқилди. Мен унинг ўнг қўлига қарадим. Ўша қўли соябон тутишга ярамаса ҳам қалам ушлашга асқотиши мумкин

¹ Т я н – милтиқ (*хитой*).

эди. Демак, ўша қўли сабаб ва яна ўша қўл билан икки юз эллик бет нарсани ёзиб, ўн йиллик ҳаётини сарфлабди. Урушда қатнашмаслик учун икки қўл ва икки оёқни отиш эмас, балки айнан ўнг қўлни ишдан чиқариш керак эди.

Жаноб У.нинг ўша ташрифидан сўнг бир ойча қирмизи бинафша гуллаб турди. Мана, анча вақт ўтди, лекин, дераза олдидаги менинг столимда ҳалиям қирмизи бинафша очилиб турибди. Қуёш тушганда у янаям қизилроқ тусга киради.

Мен аслида ялқов одамман, аммо-лекин, бинафшани парвариш-лаш билан боғлиқ кўрсатмаларни бажонудил бажараман.

СИНЪИТИ ЮКИ

ХАЗОНРЕЗГИ БОҒ

1

Боғ билан овуна бошлаганида Каяманинг ёши олтмишга кирганди. Ўшандан бери орадан ўн йил вақт ўтди... Олтмишга тўлганида, ўн йил умр кўраман деб у сира ўйламаганди, нари борса яна икки, уч йил яшарман деганди, энди, мана, кўриб турганингиздек, ўзига эрмак ҳам топиб олди. Ҳозир ёши етмишда... Боғ, у умид қилган ўша тушунтириш мушкул бўлган қувончни ҳадя этиши учун камида яна ўн йил вақт керак бўлишини у бошиданоқ билганди ва шунга қарамай, Каяма бор пулини икки юз цубо¹ ер сотиб олишга сарфлаганди. Ишдан бўшаши олдидан қўлига теккан пулнинг ҳам таги кўриниб қолганди.

Бурунги Мусасино текислиги қиёфаси ҳануз сақланиб қолган ўша Тамагава сойи яқинидаги ўрмон четидан уй қурди-да, ўзини бутунлай табиат ҳукмига топширди-қўйди — ёзда дарахтлар салқинидан баҳраманд бўлиб, кузда эса — барглар уюми ичида яшай бошлади. Боғдан қушлар аримасди, ёзда эса илонлар пайдо бўларди. Агар боғ-бон бўлиш иштиёқи туғилмаганда, шамол ҳамон дарахтлардан узилиб тушаётган баргларни тўзитиб, учириб, уларга ўз ҳукмини ўтказиб юраверган бўларди, бу — энди унинг иккала фарзанди бир вақтнинг ўзида оила қуриб, уйни ташлаб кетишганидан сўнг бир йил ўтгандаги гап.

Хотини вафот этганида Каяма эллик икки ёшда эди. Иккала фарзанди — қизи ва ўғли оила қуриш учун унинг розилигини сўрашди. Ўшандан бери улар Каяманинг уйига қадам ранжида қилишмади. Баъзан Каямани ваҳима босарди: наҳотки у қари вайсақига айланиб қолаётган бўлса? Балки бу узоқ ва машаққатли умр давомида турмуш йўлдошисиз қалбингни тилка-пора қилувчи ўша галатилик тўпланиб бораркан-да? — дея ўзини-ўзи юпатмоқчи бўларди. Аммо бундан фақат тушқунликка тушгани қоларди, холос. Ўғли уйланиш ниятида эканини айтганида, Каяма қилар ишни қилиб қўйиб, энди мендан розилик сўраганига ўлайми, деб хавотирланган эди, йўқ, ўғли билан гаплашиб олганидан сўнг дарҳол розилигини берди. Қизида ҳам деярли шундай бўлганди. Тўғрироғи, у кўнгилчанлик қилганди.

Фарзандлари ўз оилалари билан барча қулайликларга эга замонавий уйда яшашарди ва отасининг алмисоқдан қолган эски уйига

¹ Ц у б о -3,3 кв.м. майдон ўлчовчи.

келишга унчалик ҳушлари йўқ эди. Бу даврнинг урф-одатлари Каямани қанчалик изтиробга солса, ўз ёлғизлиги, ҳаммадан ажралиб бир четда қолиб кетганини ҳис этиш шунчалик кучайиб бораверади. Иккита фарзанди тўртта бўлганини ўйлаб суюнса, энди бир йўла тўртталасидан ҳам жудо бўлгандек туюлмоқда эди... Каямага иккинчи бор уйланишдан кўра, фарзандлари келажагини таъминлаш муҳимроқ эди. Балки ўзини ёлғиз ҳис этгани учун ҳам уни ўз ёнига чорлайдиган дўсти ана шу боғ бўлишини хоҳлагандир.

“...Боғ яратдингми, энди, бунёд этганларингни сўнгги нигоҳинг билан вужудингга сингдириб, бу дунёни тарк этишинг қолади, холос. У дунёга олиб кетишинг мумкин бўлган ягона илинж — бу сўнгги лаҳзаларингда кўз олдингда гавдаланганлари бўлади, холос,” — бот-бот шивирларди Каяма ўзини нимагадир ишонтирмоқчи бўлиб, ҳолбуки, у дунё ўзи қанақа, деган саволга дурустроқ жавоб бўлмаса-да, рости у бу ҳақда чуқурроқ ўйлаб ҳам кўрмаганди. Фақат мужмалгина қилиб, нариги дунё деб қўя қоларди. Каяма икки-уч йиллик умрим қолган бўлса керак дея бошида боғ яратишга ҳали астойдил ёки катта бир орзудек қарамай келарди.

2

Куз эшик қоқиши билан Каяманикига боғбон ва тош сотувчи кириб келди. Боғбоннинг исми Судо бўлиб, уни Каяманинг ўзи чақиртирганди, сотувчи эса қутилмаганда ўзи келиб қолди. У чоққина юк машинасида Окутитибу тоғидан тош таширди. Тош керак бўлган уй ёки боғ эгаларини ўзи қидириб топарди-да, юк машинасидаги тошни ўн икки ёки ўн уч минг иенга пулларди. Машинани одатда унинг йигирма ёшли ўғли ҳайдарди, савдогар эса унинг ёнида ўтирарди. Баъзан унга буюртмани олдиндан беришарди, лекин кўпроқ саккизта, тўққизта йирик тош юкланган машинасида яқинда қурилган уйлари унинг ўзи қидириб топарди.

Савдогар Каяманинг уйига худди шундай тасодиф билан келиб қолганди. Боғнинг қўлами унинг диққатини ўзига тортганди. “Аввал тошларимни бир кўрсангиз-чи”, — деди у. Сотуви юзи қизил, кўзлари қисик, тишлари эса оппоқ, бурнининг тагида кўнғиз мўйлови бор киши эди. Бу сифатларсиз унинг ташқи кўриниши эътиборни тортмаса-да, лекин ҳалол ва очиқ кўнғил эканини юзи шундоқ айтиб турарди. “Майли, кўрсам кўра қолай”, — кўнглидан кечирди Каяма, натижада эса бир эмас, бир неча юк машина тош сотиб олди. Унга содда, очиқ кўнғил савдогардан кўра кўпроқ унинг камтарин, бунинг устига меҳнатсевар ўғли ҳам ёқиб қолганди.

Каяма баъзан тош сотиб олишдан бош тортар ё бўлмаса молнинг баҳосини туширишни сўрарди. “Устоз, жа савдолашишнинг ҳадисини олибсиз-ку”, — жиддий қиёфада тегажоглик билан дерди савдогар ва молини Каяма айтган нархга бериб юборарди. Эҳтимол, у Каяманинг бир вақтлар мактабда ўқитувчи бўлганини боғбондан эшитган бўлса керак.

— Бундай катта боғ учун, — савдогар иккала қўлини икки ёққа кенг ёзди, — ўн мошин тош керак бўлишини устознинг ўзлари жуда яхши билса керак. Йўлкаларга камида юзта тош плита зарур бўлади. Кейинроқ, аминманки, сизга яна йирик тош ҳам керак бўлиб қолади.

— Лекин менга боғ учун 50 цубо ер ажратилган... Сиз айтаётган ўша йирик тошнинг катталиги қандай ўзи?

Савдогар яна иккала қўлини икки тарафга ёйиб:

– Мана бундай ва бундан икки барабар катта ва йўғон. Ҳаво рангида. Бир донаси бир мошинга жой бўлади, – деди.

“Қизиқ, боғбон Судо буни қаерга жойларкин?” – деб ўйлади Каяма ва шу заҳотиёқ хаёлига бир фикр келди, эҳтимол, бу мовий тош бутун бошли боғ манзарасини мукамал ҳолга етказар.

– Пулим камроқ эди. Шу тош билан якунлаб қўя қолсак дегандим. Тош ростдакам мовийми ўзи?

– Мовий бўлганда қандоқ! Мен уни яқинда топдим, ҳали ҳеч ким кўрмаган, ўғлимдан бошқа. Бунақасини умрингда икки ё уч марта учратишинг мумкин. Бир чақага қиммат тошни пуллаяпти, иши ҳам хўп сердаромад экан-да, деб ўйласангиз керак, чамамда. Баъзан шундай ҳам бўладики, уч кун тилинг осилиб ишлайсан-у, бор-йўғи биттагина шартнома имзолайсан, у ҳам харажатингни қоплайдим-йўқми, худо билади. Тошни Токиога етказиш учун яна уч кун сарфлайсан; бир кунинг тоғдан бир-бирига мос тушадиган тошни топишга кетса, иккинчи кунинг уни мошинга юклайсан, учинчи кун эса уни ташиш керак бўлади. Ёқилғи сотиб олиш керак, мошиннинг бузилиб қолиши бор, агар ёрдамчинг уқувли бўлмаса, топганингдан ҳам айрилиш ҳеч гапмас. Шундай пайтлар бўладики, уйга икки қўлингни бурнингга тиқиб қайтасан, устига-устак яна қарз ҳам бўласан, иш ҳақи тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Яна ишчиларга қуйиб беришинг ҳам керак. Ахир, улар ёш йигитлар бўлса. Тоғу тошлар менинг жон-дилим. Бу мовий ранглиси мени нимаси биландир ўзига мафтун этган. Уйлайманки, сизнинг боғингизга у узукка кўз қўйгандек ярашиб тушади. Агар пули бўлганида ҳам барибир уни менга сотарди, деб ўйлайсизми? — Ҳаяжондан ва усиз ҳам савдогарнинг қип-қизил юзи худди тонгги шафақдек ловуллаб ёниб борарди.

Каяма бирдан юрагининг тез-тез ураётганини ҳис этди.

“...Мовий тошни у дунёга олиб кетаманми? Нима уни бошимга ёстиқ қилармидим?..”

Тахминан бир ҳафтача ўтгач, савдогар юк машинасида ўша мовий рангли тошни олиб келди. Пешона терини арта туриб, ҳаяжонланиб деди:

– Роппа-роса беш юз каммэ¹ бўлади!

Бу харсангни мошиндан тушириб, энди бу ёғига судраб олиб кириш боғбоннинг зиммасидаги иш эди. Беш киши дарҳол пишанг билан қуролланиб, секин-аста тошни силжита-силжита, боғнинг ичкарасига олиб киришди. Юмшоқ ер ҳам тошнинг оғирлигидан инграб юборгудек бўлди. Савдогар ҳам ечиниб, ўғли билан бирга ишчилар ёнида ивирсир эди.

– Эҳтиёт бўлинглар, тирналмасин, – баланд овозда огоҳлантирди Каяма. Бу огоҳлантиришдан кўра кўпроқ аврашга ўхшаб кетарди. Одатда Каяма деярли пичирлаб сўзларди, ҳозир эса овозининг кутилмаганда бундай кучли чиққанидан ўзи ҳам ҳайрон қолди. “Тамом, энди бу тош, менимча, ўзимга қабр тоши бўлади,”—дилдан ўтказди у.

– Яхши тош. Ажойиб тош.—Каяма савдогарнинг елкасидан уриб қўйди, бироқ қараса, бу савдогар эмас, унинг ўғли экан. Ўғли унга жавобан мулойимгина жилмайди-да, елка қисиб қўя қолди. Савдогар шундоқ ҳам қисилган кўзларини бадтар қисиб деди:

– Бундай тошда кундузи ётиб ухласа ҳам бўлади.

¹ К а м м э — оғирлик ўлчови, 3,75 кг.

“Балки, — дея маъқуллагандек самимийлик билан бошини сил-китди Каяма. — Кундузи ухлаш яхши, лекин, ундан ҳам яхсиси болаларни бу ерга чақириб, тош устида ўтириб кўк чой ичишга нима етсин! — Кутилмаганда унинг қалби қувончга тўлиб кетди, лекин шу лаҳзадаёқ унинг ўрнини дилгирилик эгаллади:— Бунча гўл бўлмасам...”

Харсангни боғнинг ўртасига олиб борганларида қош қорайиб қолганди. “Тошга сув керакка ўхшайди,” — ўйлади Каяма ва ёғоч пақирни ёшгина ишчига берди-да, қудуқдан бир неча пақир сув олиб келишни буюрди. Сув сепилгандан кейин силлиқ тош бирдан оч-кўк тусга кириб, яшнаб кетди... Каяманинг кўз олдида худди улкан денгиз ястаниб ётгандек бўлди. Савдогарнинг кўзлари бир оз намланди, у юзини Каямага яқинлаштирди-да:

— Қулоқ солинг-а. Водийдаги тоғ сойининг жилдирашини эшита-япсизми?

— Эшитаюпман, шекилли. Менинг вафотимдан сўнг ҳам бу овоз янада баландроқ жарангласа қанийди. — Каяма нам тортган тошнинг сиртини силади. Савдогарнинг ёноқларидан ёш думалади.

— Тошни кўргим келиб қолса, яна келаман. Бир оз муддатга бўлса-да, орқа эшикдан киришга рухсат берарсиз, ахир?

— Ҳа, албатта, бизга йўқ демассиз, ҳарқалай... — журьатсизгина қўшиб қўйди савдогарнинг ўғли.

3

Икки-уч кун ўтгач, Судо хуш хабар олиб келди:

— Аобадайда улкан боғ сотиляпти. Бунга бир нечта ҳаваскор боғ-бон талабгор экан, шунинг учун олмоқчи бўлсангиз, бу масалани икки-уч кун ичида ҳал қилиш керак. Деярли сувтекин, бунинг устига, менимча у ерда учта юк мошинга ортса бўладиган қадимдан қолган ажойиб асл тошлар бор, ҳозир бунақасини олиб келишмаяпти, қидирсангиз ҳам ҳеч ердан тополмайсиз. Бу тошлар Курамадан, Косюдан, Тикубадан келтирилган. Очигини айтсам, бир жойдан териб келинган тошларнинг қизиғи ҳам йўқ. Бу тошларни Сизнинг тошингиз ёнига қўйса борми, зўр бўларди-да. Бунга нима дейсиз?

Каяма боғ эгасини, боғнинг сотилиш сабабини обдон сўраб-суриштирди.

— Бу данғиллама уй қандайдир банк хўжайининики экан. Ҳаво ҳужуми вақтида ёниб кетибди. Ун йил ўтибдики, уй қайта тикланмабди, шунинг учун уйнинг эгаси бева аёл боғни сотмоқчимиз. У ерда беш, йўғ-е, етти минг цубо ер бор. Аёл ерни тошларсиз, дарахтларсиз алоҳида сотмоқчи. У ерда сизга бемалол етиб ортадиган, йўлгага ётқизилган бир талай тош плиталар бор. Кавласа, бундан ҳам кўпроқ чиқиши мумкин. Уй ёниб кул бўлган. Лекин тошга бало ҳам урмаган, хуллас, бу ўша сиз излаган нарса.

— Яхши, эртага мен билан бирга бора оласизми?

— Албатта. Ҳозироқ у ерга бориб, огоҳлантириб қўяман.

Фарзандлари Каямадан оила қуришлари учун розилик сўраганларида тезда рози бўлиб қўя қолганидек, боғбон Судога ҳам худди шундай тезгина кўниб қўя қолгани ҳақида ўйлади. Ўғли, қизи уйни ташлаб кетишди, лекин энди бу ердан Курамадан, Косюдан, Тикубадан ва Окутитибадан оқиб келаётган тоғ сойининг кўпгина қадимги тошлари жой олганди... Каяма, уни чулғаб бораётган ўзига нотаниш бир ҳаяжонни ҳис этди ва бу ҳаяжон шу ондаёқ уни совуқ бўшлиқ

қаърига тортиб кетаётгандек туюлди... Боғбончилик билан шуғуллангандан бери энди биринчи мартаба унинг юрагига қора шарпаннинг дахл қилиши эди.

4

Каяманинг уйидан Аобадайгача — ўттиз дақиқалик йўл. Салқин кузнинг этни жунжиктирувчи эрта тонгида Каяма уйқудан туриб, унинг кундалик хурсандчилиги ва юпанчига айланиб қолган мовий тошга сув сепарди. Тош бамисоли одамнинг жуссадор гавдасига ўхшарди. Чўзилиб ётган одам гавдасига. Каяма дарахтдан томган ёмғир томчиларини шимиб олаётган тошнинг янада мовийроқ тусга кирганини кўриб, юраги сирқиради. Ерпарчин этилган танадан сойнинг жилдирашимас, балки илоҳий садо эшитилаётгандек туюларди унга.

“... Тошни ўзим билан у дунёга олиб кетсаммикан? Унга тинчгина бошимни қўйиб ётардим...” — Аввал ҳам унинг хаёлидан кечган бу сўзлар яна қайта жонланди. Шу пайт орқа эшикдан Судо кириб келди.

— Бу янги тош, албатта, яхши, лекин, тошнинг яна бир гўзаллиги шундаки, у қанчадан-қанча йилларни писанд қилмай, уни ортда қолдириб бизгача етиб келганида. Шундай қилиб, сизни кузатиб қўйишга тайёрман.

Каяма нонушта қилмай, у билан бирга чиқди.

Улар Аобадай боғига киришлари билан Каяма у ерни кўриб, ҳангу манг бўлиб қолди. Бу ерда беш эмас, ўн минг цуболик ер бор эди. Ясама тепалик ортида баҳайбат дарахтлар ўсиб ётарди. Тош ва дарахтлар, чамаси, ҳатто харажатга ҳам қарамай, ҳар томондан ташиб келтирилганди... Каяма ҳалиям ўша қадимги Япониянинг руҳи кезиб юрган бу боғни узоқ айланди ва бу жойда яшаганларнинг бари урушгача ҳеч нимага зориқмай кун кечирган эгасини эслатиб турарди. Шу билан бирга, боғда юракни зирқиратувчи нимадир бор эди — Каяма гап нимада эканини чуқур англаб турарди. Бу ўн минг цубо ер ҳали-ҳануз ўша уруш ёнғини билан курашиб, куйиб ёнмоқда эди гўё.

— Қурбонлар бўлганмиди? — Каяма Судодан сўради.

— Миш-мишларга қараганда, ёнғин пайти уйда фақат беш нафар аёл бўлган экан, биронтаси ҳам омон қолишмаган дейишади.

Каяма индамай олға юриб кетди. Ҳатто кўз югуртириб ҳам улгуриб бўлмайдиган, улкан боғнинг у ер-бу ерида дарахтлар ва тошларни ортишга шай турган юк машиналари турарди, ишчилар ва боғбонлар эса гўё серташвиш чумолилар каби бетиним ишлашарди.

Судо Каямани орқа эшикка олиб борди-да, тошларни унга кўрсатди. Бунни кўриб Каяманинг кўзлари чақнаб кетди, дам-бадам ҳаяжонли хўрсиниб кўярди. Сўнг Судо Каямани пастак гаровзор ёқалаб чўзилган соядор сўқмоқдан бошлаб кетди.

Каяманинг кўзи эски чойхонага тушди. Кўҳна шийпонча азбаройи шарти кетиб, парти қолганидан йиқилай деб турганди. Учта ёш ишчи баракни қандай бузса, уни ҳам худди шу тахлит жон-жаҳдлари билан бузар эдилар. Уларга қолса, барини бир зумда йўқ қилиб ташлашса. Каяма ишчиларнинг жонланиб кетган юзларига боқдию юраги яна бир тутам бўлди. “Бу уйга юз йилдан кўп бўлгандир-ов”. — хаёлидан ўтказди у.

Улар чойхонадан пастга қараб кетган энсиз сўқмоқдан боришаётганда, боғбон дабдурустдан Каямага ўгирилди-да, ҳаяжонини босолмай қичқирди: “Мана, шу ер!” дея бир гала ишчиларни кўрсатди. Унинг овозини эшитиб, ишчилар бир тўхтаб олдилар-да, кейин яна

ишларини бамайлихотир давом эттиравердилар. Чирик барглар қоришиб кетган тупроқ остидан қора тош тўшамалар чиқиб келарди. Қазиб олинган эликтача тош тўшама уюми худди осмондан ёғилаётган қуёш нуридан хурккандек бир четда писибгина ётарди.

– Эшитяпсизми? – сўради Каяма Судодан.

– Нимани?

– Эшитмаётган бўлсангиз, майли...

“Ёнғинда ҳалок бўлган аёллар, ҳар куни бўлмаса-да, барибир, тез-тез мана шу тош тўшамаларни босиб ўтганлар!” – деб ўйлади Каяма. У олисдан бўлса-да, уларнинг оёқ товушларини ҳозир ҳам эшитиб турганини Судога қандай айтсин... Боғбоннинг унинг устидан кулгани қолади. Бу тўшамалар боққа терилса-чи, бу овозларни ўшанда ҳам эшита олармикан?..”

Каяма кўлларини чалиштириб, боғни битта-битта одимлаб айлана бошлади ва қалбида яна ўша қора сояни ҳис этди.

5

Кўп ўтмай Судо яна хушxabар олиб келди.

– Сал нарида яна битта сотиладиган боғ бор. Бунга нима дейсиз?

Каяма бошида рад этмоқчи бўлди:

– Мен ҳовлимнинг барини боққа айлантирмоқчи эмасман. Мен ўрмончани ва ундаги дарахтларни сақлаб қолиб, манзарали тошлар тердирмоқчиман, холос.

– Биладан, биладан. Тошлар билан уйғун бўлиши учун яна бошқа дарахтлар ҳам экилса яхши бўларди. Азалиями¹, сершоҳ қарағайми, яна шунга ўхшашларни... Сув бўйига олхўри эксангиз борми, яйраб ўсади...

– Бу ерда буларнинг баридан борми?

– Бўлмасам-чи.

Маълум бўлишича, Судо бу дарахтлар тилини яхши тушунаркан, чунки урушнинг бошида бу ерга уларни ўзи ташиб келтирганмиш. Дарахтларнинг бари ажойиб, дерди у. Унинг гапларига қараганда у ерда яна бешта улкан, қучоғинг тўладиган манзарали дарахтлар, анорлар бор эмиш, хуллас, ҳаммаси зўр дейишади.

Уйининг ёнгинасида шундай боғ бор экани Каяманинг хаёлига ҳам келмаганди.

– Боғни сотиш уларга нима учун керак бўлдийкин?

– Ер-мулк эгаси яқинда оламдан ўтган, бевасига эса дарахтларнинг кераги йўқ, у, менга майсазор ва ҳовузча бўлса бўлди, деяпти.

... Демак, менинг боғимда ўша, бурунги тош тўшамалар ва дарахтлар жўровоз қўшиқ айтар, экан-да. Улганларга нимаики азиз бўлган бўлса, барини шу ердан – менинг боғимдан топишади ва менинг овунчоғимга айланишади...” Каяма энгил шамол айлантириб-айлантириб ерга тушираётган баргларнинг шитирлашига кулоқ тутди. Тошлар ердаги барглар билан ўйнашгандек бўлиб, қандайдир сокин бир куйни яратишарди. Бирдан куйнинг ичидан унга: “Хазонрезги боғи” деган овоз эшитилди. Куннинг азбаройи тиниқлиги ва очиқлигидан овоз худди ғойибдан келаётганга ўхшарди.

“Хазонрезги боғи... Номи ёмон эмас”, – хаёлидан ўтказди Каяма ва Судога деди:

– Яхши. Бу боғни сотиб олганим бўлсин.

¹ А з а л и я – манзарали ўсимлик.

Судо вафот этганида Каяманинг ёши олтмишда эди. Боғбон вафотидан етти кун ўтгач, у Судонинг уйи орқасидан кичкина боғчага кирди. У ерда қари оқ олхўри ўсарди, Каяма унинг нархини тушириб бериш учун бошқа боғбон – Судонинг оғайнисидан илтимос қилди ва бу дарахтни уйига элтиб беришини сўради.

“...Мана, ўлганлар учун азиз бўлган яна бир нарса қўшилди...” Каяма олхўрини қандай олиб келишларини томоша қилатуриб, Судонинг унга нариги боғдан олиб келган дарахтини эслади.

...Катта юк аравасига ортилган дарахт илдизлари оғир ва бесўнақай эди. Уларни посангилаш учун аравача олдига тош осиб қўйишганди. Аравачани учта ёш йигит судраб борарди, кичик Судо эса байрам тантаналаридагидек дабдаба билан олдинда юриб, аста-секин тепаликка кўтариларди. Унинг кўзлари порлаб турарди. Аравача Каяманинг уйига кириб бориши билан бирдан эгилиб қолди.

“Эҳтиёт бўлинглар!”—қичқирди кимдир, лекин Судо аллақачон араванинг олдига ўтиб олганди. Ҳеч нарса бўлмагандай у: “Аввал тошни туширинглар,” – дея ёш ишчиларга буйруқ берди.” Мана бу “эҳтиёт бўлинглар” деб жар солишу беҳуда шовқин-сурондан унинг юзи нозии тус олганди.

Тошлари туширилиши билан уларнинг оғирлигидан қутулган араванинг олд томони бирдан тепага қараб сакраб кетиб, устидаги дарахтлар кишнаётган отдек тиккайиб қолди. Судонинг эпчил ва чаққон ҳаракатларидан Каяма ҳайратда эди.

“Мақтанмоқчи эмасман-у, лекин шу пайтгача биронта ерим жароҳатланмаган. Балки, бўйимнинг пастлигидан шундайдир. Масалан, ҳаваскор-спортчиларни олинг, доим бир балога гирифтор бўлиб юришади. Менимча, фақат машқ қилиш билан иш битмайди.”

Дард шундай одамнинг ҳам бошига етибди-да! Унинг бошига дард эмас, сакэ етди. Каяманинг хаёлидан анави тош билан савдо қилувчи қизил юзли одам ҳам ичкиликка муккасидан кетган эди, деган фикр ўтди. Судонинг вафотидан сўнг савдогар иккови апоқ-чапоқ бўлиб қолганди. “Тошни кўргим келиб қолса, яна келаман. Бир зумга бўлса-да, орқа эшикдан кириб, уни кўришимга руҳсат берарсиз?”—деб сўраган киши ҳалигача қорасини кўрсатгани йўқ.

6

Орадан беш йил ўтди. Мовий тош боққа бинойидек ўрнашиб кетди. “Агар унга қулоқ тутсангиз, сойнинг шилдирашини эшитасиз”, – дерди савдогар. Қулоғингизга нимадир чалинса, билингки, бу ўша, ўз ватанининг сойини қўмсаган тошнинг нидоси бўлади.

Бироқ, бу мовий тошга ўз ватанини кўриш бошқа насиб этмади. Ёмғирли, изғиринли қунларни унутмаган тошнинг сирти осмоннинг мовий рангини ҳам ўзига сингдириб олганди, унинг сон-саноксиз ажинларида эса сабза рангли йўсин ўсарди. Сершоҳ дарахт тагидаги хурпайган нозик новдалар тошни мулойимлик билан оғушларига олиб турардилар. Ёмғирдан сўнг гавдага ўхшаш тошнинг кўкрагидаги чуқурчага сув тўпланиб қоларди. Қаерлардандир баъзан болалари билан гала-гала бўлиб учиб келган чаққон чумчуқлар бўйинларини чўзиб, шу сувдан ичар, чанқоқларини қондиришар ва қанот қоқиб питирлашарди. Агар сув қуриб қолгудек бўлса, Каяманинг ўзи қудуқдан сув олиб уни тўлдириб қўйишни канда қилмасди. Чуқурчага барглар тўлиб қолса, Каяма уни ҳам олиб ташларди. Жониворга яқинлик ҳиссидан қариянинг юраги илирди. Табиат қандай яратган

бўлса, барчаси ўша зайлда яшашда давом этарди. Бу қонунларнинг зугумидан Каяма ҳам борган сари сўлиб борарди. У қаддини аввалгидай ростлолмайд қолди, елкалари, бели тинмай оғрирди, кўзлари нурсизланиб, унга ажал кўланкаси жойлашиб олганди.

Аъзои-бадани тинимсиз қақшарди, бу, айниқса, кун бўйи уйдан чиқмай, диққинафас қолиб кетганида, ҳаракатсизлик, уни бутунлай домига олганида кўпроқ рўй берарди. Шунда киртайган кўзларининг олдини туман босиб, жимирлаб кетарди. Бундай пайтларда боғнинг оҳанрабоси уни ўзига тортгани-тортган эди.

У, оддий кундалик ташвишлардан қутулгач, анча йиллардан бери тўплаб келаётган эски китобларини варақлашга тушарди. Баъзан ҳуснихат билан овунарди. Қора тушга ботириб олган чўткани оппоқ қоғоз устига олиб келганида, завқдан юраги тўлиқиб кетарди. Бироқ, қанчалик истамасин, бу кунларни осойишта ўтказган кунларим деб айтолмасди, негаки, ёлғизлик, ажал кўланкаси ҳатто у ёзган иероглифларида ҳам ўзини намоён этиб турарди.

Сўнги пайтларда Каяма тошдан чиқаётган овозни тез-тез эшитадиган бўлиб қолганди. У ёнидан ўтаётган ҳар бир тош тўшама унга оҳиста акс садо бераётгандек туюларди.

“Балки бу ёниб кетган ўша бешта аёлнинг қадам товушларидир?” — Каяма шундай ўйладию бирдан юраги шув этиб кетди. Йўқ, адашмаяпти, бу уларнинг одимлари.

Бир куни кечаси ёш бир аёл тунги кўйлақда тош тўшамалардан юриб Каяманинг хонаси олдига келди.

— Ким у? — сўради Каяма. Жавоб ўрнига аёл орқасини ўгириб олди. У бели таранг тортилмаган кимонода эди. Аёл оҳиста, сирғалгандек кўздан ғойиб бўла бошлади. Унинг Каямани чақирришга келгани кундек равшан эди. Аёлни йўқотишдан қўрққан Каяма оёқланг унинг орқасидан тезда боққа югурди.

У аёл босиб ўтган тўшамалар устидан бора туриб, йўл-йўлакай, наҳотки, арвоҳларда ҳам оёқ бўлса, дея пичирлади ўзича, ҳарҳолда, буларнинг бари туш бўлмаса кераг-ов. Тўшамалардан оёғига ўтган иссиқ уни ҳайрон қолдирди. Балки бу иссиқ аёлнинг оёқларидан чиққандир?..

Каяманинг боғида Аобадий боғидан келтирилган саксонтача тош тўшама ёйиқ елпиғич шаклида учта йўлкага ётқизилганди. Каяма оқ кўланкани кўздан қочириб қўйди. Ўзига келиб қараганди, унинг мовий тош олдида турганини кўрди. Унга томон бир одим босди ва ҳовуздан балиқни чақиргандек, кафтини кафтига урди, шунда тош қаъридан унга акс садо эшитилди ва кетма-кет яна бошқа тошлар ҳам овоз бера бошлашди.

Каяма Судонинг ҳалок бўлган аёллар бешта эди деган гапини эслади. “Балки бу ўша бештадан биридир? — ҳаяжонланиб ўйлади ва кўз олдида кулаб тушаётган омборга ўхшаш яна ўша чойхона намоён бўлди. — Ўша уйга балки бешта аёлдан бири боргандир?.. Айнан ўша, бугун пайдо бўлгани?..”

— Эшитяпсизми?

— Нимани?

— Агар эшитмаётган бўлсангиз, майли... — Каяма Судо билан бўлган сўхбатни эслади. Бугун ўлганига ўн йилдан ошган хотини унинг орқасидан келгани эҳтимолдан йироқ. Йўқ, бу аёлнинг қомати бутунлай бошқача эди — бу ёш қиз бўлса керак. Шубҳа-гумонлар Каямани тинч қўймаётганди.

Каяма етмишга кирди. Энди куннинг ярмини айвонда шезлонгга¹ ётиб, баъзан мудраш билан паришонликда ўтказарди. У тез-тез қани энди бу дунёни мана шундай тинч ва осойишта, азобсиз тарк этсам дея хаёл қиларди. 200 цубо ерни эгаллаб ётган боғ ўша-ўша ўзининг ҳурпайган кўкаламзори билан унинг ҳамон кўнглини кўтариб келаётган бўлса-да, лекин юрагининг туб-тубида қандайдир хавотир ётарди. Энди бу туйғу уни тарк этмаслигини Каяма яхши тушунарди.

Каяма рўзғор тўрвасини олиб, тиқилиб кетган автомобиллари билан қулоқни қоматга келтирувчи шовқин-суронли кўчага чиқди-да, бир-бир босиб аста дўконга кирди. Харидорлар орасидан ўзи тенги эркакларга дуч келиб, тескари қаради. Бу кексалар бунчям бечора бўлиб кўринмаса, дея хаёлидан ўтказди. Уларга на ҳашаматли мебел, на ноёб, қимматбаҳо жиҳоз керак. Деярли бўм-бўш рўзғор тўрвасини кўтариб олган етмиш ёшли қария — бундай мутаносиблик сенда на фақат ачиниш ҳиссини уйғотади, бу ҳатто кулгингни ҳам қистатади.

Унинг иштаҳаси яхши эмасди. Агар, боғ икки баравар ўсиб, катталашган бўлса, Каяманинг ўзи икки бараварга нозиклашиб кетганди. Сумкага ҳар доимгидек рўйхати унча узун бўлмаган ўша-ўша бир хил озиқ-овқатлар; нон, ёғ, тухум, мевалар ва кўкат солинарди. У шуларнинг ўзи унга кифоя деб ўйларди ёки бўлмаса ташвишлардан қочиб, наридан-бери овқатланарди.

Асл япон ошхонаси таомларидан у камдан-кам ҳолларда тановул қиларди, нафсини тийиб, озига қаноатланиб қўя қоларди, чунки оз еди нимаю, кўп еди нима, унга бунинг аҳамияти бўлмай қолганди. Кунига уч маҳал бир хил овқат ерди, кейин икки маҳалга ўтди, охирги пайтларда бир маҳал дастурхонга ўтирадиган бўлди. У кўпроқ сув ичарди, сув пищанинг ўрнини босарди. Каяма дўконга ҳам ҳар куни чиқмасди, шу боис кўпроқ моғор ҳиди анқий бошлаган нондан ерди.

У қуёш ботиши билан ухлагани ётарди. Ухлаш олдидан эса кечки газета ва китобларни варақларди. Уйқу элитизи билан китобни ёпарди-да, қани энди шу тахлит тинчгина оёқ-қўлингни чўзиб, у дунёга равона бўлсанг, дея орзу қиларди. У кўпинча қоронғи хонада кўзларини чақчайтириб тонг отишини кутиб ётарди: нафас олишга қийналганидан аъзои-баданини тер босиб, кўз юмушга ҳам кўрқиб қолганди.

Бу йил ҳам оппоқ кимонодаги ўша аёл боғ йўлкасидаги тош тўшамалардан юриб, яна унинг ёнига кела бошлади. У бу ерга тез-тез келадиган бўлиб қолганди, аёл ҳар келганида Каяма унинг кетидан боғ томонга ошиқарди. Каяма юрагидаги товуш аёлни чақираётганини эшитиб, юрагини ҳовучлаб, унинг изидан борарди, бирон нимадан уялмагунча бундай қатъиятсизликдан ўзини тўхтатолмасди... Оппоқ либосли бу аёл доим ғойиб бўлиб қоларди. Ҳар сафар бир жойда — ўша мовий рангли тош ортида кўздан йўқоларди ...

Каяманинг юзида томчи думалади. Йўқ, бу кўзёши эмасди. Унинг кўзида унар-унмасга оқавермайдиган намни сиқиб чиқарадиган нотаниш бир оғриқ турганди. Худди сакэ² енгган Судо каби тош савдогари вафот этибди-да, деган ўй кечди унинг дилидан.

“...Агар ҳаёт бўлсанг, нега келмайсан? Сени, ўғлингни шундай соғиндимки...”

¹ Ш е з л о н г — ўриндиғи узун оромкурси.

² С а к э — ароқ.

Кумуш рангли балиқ қоронғида ҳовуз юзини бир шапиллатди-да, ўзи кўтарган тўлқин ичига кириб гойиб бўлди. Тўлқин кенгайиб бораверди. У ерда, чуқурликда балиқлар эркин, озод сузар эдилар. Оппоқ бўлиб кўринаётган аёлнинг ҳаяжонга солувчи эҳтиросини ўзидан нари қилолмаган Каяманинг бундан мажоли қуриб, серрайиб қотиб қолганди. У ўзини тош устида юз йилдан бери худди мана шундай қимирламай ўтиргандай ҳис этмоқда эди...

8

Бир вақт қараса, Каяманинг ўғли рўпарасида турибди..

– Тош ташувчининг ўғли-чи, у қани?

– Нима дедингиз?

– Йўқ, ҳеч нима, ўзим шунчаки... Қачон келдинг?

– Анча бўлди. Ота, нима, тобингиз йўқми?

– Шунчалик ташвишланар экансан, ҳар замонда бир келиб, ҳолимдан хабар олсанг бўларди. Бу ерга ўзи йилда неча марта келасан?

– Тўрт марта, шекилли...

– Шу етарли деб ўйлайсанми?

– Баъзан шунақа бўлиб қоладики...

– Хотининг тузукми?

– Юрибди.

Каяма гарибона кечки овқатини ҳозиргина еб олганди.

– Сал эртароқ келганинда бирга овқатланардик.

– Бошқа сафар.

– Бошқа сафар... Ўша бошқа сафаринг насиб қилишига ишонасанми ўзинг?

– Бўлмаса-чи.

– Бошқа сафар... Эндиги бошқа сафар мен бўлмайман...

Каяма ўғли ҳозир нима ҳақда ўйлаяпти-ю, бунга қандай жавоб беришини кутарди.

– ... Унинг ёши анчага бориб қолди... Анчага.

– Мен дунёда бундай гапларни эшитиш учун яшамадим.

– Унга нима керак?.. Бунча маъюс кўринади. Ҳозир нимани истаса, бари муҳайё бўлиши мумкин.

– Ҳа, мен ҳам қачонлардир нималарнидир орзу қилганман. Энди етмишга кирдим... Шундай бўлса-да, сенга атаганим бор.

– Кўнглингда бирон-бир орзу борми? – сўради Каяма.

– Қайдам. Нимани ҳам орзу қилардим.

– Пул керакмасми сенга?

– Пул қанча бўлса ҳам зарар қилмайди.

– Мен айнан шу ҳақда сен билан гаплашмоқчиман. Тўғри, менда ҳозир пул йўқ, лекин бошқа нарса бор. Яқинда мен сенга мана буни тайёрлаб қўйгандим.

Китоб жавони тортмасидан Каяма пергамент қоғозли конвертни олди-да, уни ўғлининг тиззасига қўйди.

– Бу нима?— сўради ўғли.

– Очсанг — кўрасан. Сўрашнинг ҳожати йўқ.

Ўғли конвертга кўз қирини ташлади-да, дарров уни Каямага қайтариб берди.

– Керакмасми?

– Пул доим керак, лекин буни ололмайман.

– У ерда нима ёзилганини кўрдингми ўзи?

– Бу автомобил ҳалокатида содир бўладиган бахтсиз ҳодисадан суғурта.

– Агар менга бирон кори ҳол юз берса, бу пул яна ўн мартага кўпаяди. Ўзинг биласан, йўловчилар орасидаги ўлим хавфининг энг юқори кўрсаткичи – бу айнан болалар ва етмиш ёшлилар орасида учрайди – бадали 500.000 иен, суғурта эса 5 миллион.

– Айтдим-ку, ололмайман деб.

– Балки кўчага чиққанимда, бехосдан қоқилиб, йиқилиб тушарман? Қарабсанки, мен машинанинг тагидаман. Шундай бўлиши мумкин-ку, ахир?!

– Бас қилинг, бундай нарса билан ҳазиллашмайдилар!

Ўғлининг юзи қизариб кетди. Унинг хижолат тортганини кўрган Каяма, уни бундай ақлсиз ишни қилишга ундаган ёқимли бир оғриқни ҳис этди. Бу ақлсизликмиди ёки ўйлаб қилинган ишми, энди унга ҳаммаси барибир эди.

– Менинг гапим – гап. Шундай бўлгач, бу ҳужжатларни олиб кўй. Бари бир бундан қочиб қутулолмайман.

... Бирдан Каяманинг кўз олдида улкан ташландиқ боғ намоён бўлди; тиниб-тинчимас боғбонлар, тош кавлаётган ишчилар, энди бу қиёфалар унга бегона, ёт шарпалардек кўринарди.

“Ким билади, балки, менинг боғим ҳам худди шундай қаровсиз аҳволга тушиб қолар. Унинг ўрнига одамлар яшайдиган уй ёки кўп қаватли бино қуришар, эҳтимол...”

Каяма босиқ хириллаган овозда гап бошлади:

– Балки, боғдаги тошларни сен ўзинг териб олиб сотарсан! Уларни бу ерга олиб келишганига ўн йил бўлди, лекин уларнинг ўзи беш минг ёшда. Бу тошларнинг жони бор. Мен энди ўламан, кейин дарахлар ҳам нобуд бўлса керак. Токионинг ҳавосини ҳаво деб бўлмайди.

Ўғли отасининг гапларидан нохуш ҳайратлангандек бўлди. Шу пайт унинг орқасидан ҳалиги номаълум оқ кўланка ўтгандек бўлди.

– Ўша аёл!

– Нима деяпсиз?

– Тошни сотиш ҳақида ўйлашим билан шу аёл пайдо бўлади...

– Нима деяпсиз, қанақа аёл?

– Ўша аёл! У бу ерда боғдаги тошларни соғинганидагина пайдо бўлади. Бу оқ кимонодаги ўша аёл.. Қачонлардир Аобадайдаги дангиллама уйда ёшгина аёл яшаган. Фалокатни қарангки, уруш бошланиб, аёл уйи билан бирга ёниб кетган. Ўша тошлар унинг боғидан келтирилган. Афтидан, у, ҳар қуни шу тўшамаларни босиб ҳовуз ёнига борган ва ўтириб хаёлга чўмган. Сўнгра яна шу тўшамаларни босиб, орқасига қайтган ва эски чорбоғига чиқиб, чой дамлаган...

Каяма шу сўзларни шивирлабгина гапирди-да, кўзини юмди. Қоронғилик тобора яқинлашиб, қувонч борган сари уни қуршаб борарди, ёки қоронғиликка ўрганиб қолиб, ёруғликни аранг ажратаётган кўзлари энди илиқликни ҳис эта бошлаганди...

*Русчадан
Дилдора АЛИЕВА
таржималари*

Камило Кастело БРАНКО

Хазон бўлган севги

Роман

XI

Коррежидор меҳмонхонадаги шовқин-сурондан уйғониб кетди. Қўшни хонада ётган хотини ҳам уйғонган бўлса керак, деган ўйда уни чақириб нима гаплигини сўради. Хотинидан жавоб ололмагач, у саросимада қўнғироқни чала бошлади ва бақира кетди: уйга ўт кетган бўлса керак, деган тахмин уни ваҳимага солди. Рита хоним эрининг ётоғига югуриб кирганида эри кийимини тескари ҳолатда эгнига киймоқда эди.

– Нима шовқин? Ким қичқираяпти? – сўради Домингос Бательо.

– Тавба, ўзингиз қичқирдингиз-ку, – унга жавобан деди Рита хоним.

– Мен қичқирдимми? Йиғлаётган ким бўлди?

– Қизларингиз.

– Нега йиғлаяптилар? Бундоқ айтсангиз-чи.

– Майли, айтаман. Симан одам ўлдирибди.

– Коимбрелами? Шунга шунча шовқинми?

– Коимбрела эмас, Визеуда, – деди Рита хоним.

– Нима, мени мазах қилиясизми? Ўғлингиз Коимбрела бўлса, қанақасига Визеуга келиб одам ўлдиради? Бу қанақаси бўлди!

– Ҳозир ҳазил қиладиган вақт эмас, отаси! Шу бугун тонгда Тадеу де Албукеркенинг жиянини ўғлингиз ўлдирибди.

Домингос Бательонинг ранги қув оқариб кетди.

– Симан ҳибса олинганми? – сўради коррежидор.

– У шаҳар судьясининг уйида.

– Бош нозирни ҳузуримга чақиринглар! Қотиллик қандай ва нима сабабдан содир бўлганлиги маълумми? Зудлик билан бош нозир ҳузуримга келсин!

– Синьор, кийиниб, ўзингиз судьяникига борсангиз бўлмайдимми?

– Судьяникида мен нима қиламан?

– Воқеа қандай содир бўлганини ўғлингизнинг оғзидан эшитиб, билиб олардингиз.

– Мен ота эмасман, мен коррежидорман. Уни сўроқ қилиш менинги ишим эмас. Синьора дона Рита, мен йиғи-сиғи овозини эшитишни истамайман. Қизларингизга айтинг ё йиғини бас қилсинлар, ё боққа чиқиб йиғласинлар.

Давоми. Боши ўтган сонда.

Нозир бўлиб ўтган воқеаларнинг тафсилотини ўзи билганча сўзлаб берди ва бу бахтсизликнинг сабаби Тадеу де Албукерке қизига бўлган ошиқ-мошиқлигида эканини кўшиб кўйди.

Нозирнинг гапларини эшитгач, Домингос де Бателъо газаб билан:

– Судья қонунга мувофиқ иш кўрсин. Агар у қонунга биноан иш кўрмаса, уни шундай қилишга мажбур этаман, – деди.

Нозир хонадан чиққач, дона Рита Пресьоза эрига:

– Бу нима деганингиз? Нима учун ўз ўғлингизга қаттиққўллик қилаяпсиз? – деб нолиди.

– Шунинг учунки, мен бу ерларнинг коррежидориман. Рашк сабабли одам ўлдирганларга бефарқ бўлолмайман. Айниқса, мен ёмон кўрган инсоннинг қизига бўлган рашк сабабли. Мен учун Симан ўлганида эди, бу оила билан қариндош-уруғчилик қилишдан озод бўлардим. Минг баробар афзалроқ эди бу. Агар ўғлим билан бу хонимнинг ўртасидаги муносабатни тасдиқловчи бирон бир гап эшитсам, уни уйдан ҳайдайман, деб Симанга ёзган хатларимда уни кўп огоҳлантирган эдим. Синьора, сиз сўзимизни бир чақага олмайдиган ўғилни деб, айниқса, қотилликка қўл урган ўғилни деб, виждонимни сотишга мажбур қилмасангиз керак?

Дона Рита қисман оналик меҳри сабабли эри билан узоқ бахшлашди. Лекин эрининг ўта ўжарлиги ва газаби синьорани таслим бўлишга мажбур этди. У шу вақтгача коррежидорни бу даражада газаб отига минганини, қаҳри қаттиқлигини билмаган ва серзарда гапларини эшитмаганди. Пировард-натижада эри: “Синьора, унча аҳамияти бўлмаган масалаларда сизнинг ўзбошимчалигингизга чидаб келдим. Гап ор-номус устида кетаяпти. Энди сизнинг ҳукм чиқаришингизга йўл қўймайман. Мени холи қолдилинг!” – деди. Эридан бу дашномларни эшитаркан, унинг юзига бир дақиқа қараб турди-да, ўзининг ожизлигини ҳис этиб, чиқиб кетди.

Шундан сўнг коррежидорнинг уйига судьянинг ўзи кириб келди. Коррежидор унинг истиқболига чиқди, аммо унинг юз ифодаси тунд, қовоғи солиқ, судьянинг бу ташрифи ён-атрофдагиларда шубҳа уйгоштиши мумкинлигидан унинг келганидан энсаси қотди.

– Зоти олийлари, ўғлингизнинг бошига бу ташвиш тушганлигидан сизга ҳамдардлик билдиришга рухсат этинг, – дея гап бошлади судья.

– Миннатдорман жаноблари. барчасидан хабарим бор. Тергов ишлари бошландими?

– Даъво аризасини қабул қилмасимдан ўзга иложим йўқ.

– Агар даъво аризасини қабул қилмаганингизда эди, ўзим сизни мажбур қилган бўлардим.

– Синьор Симан Бателъонинг иши жиддий. Ҳаммасини ўзи бўйнига олди. У севгилимга озор берган ярамасни ўлдирдим, деяпти.

– Қаҳрамонлик, – деди коррежидор совуққина мийиғида кулиб.

– Мен ўғлингиздан ўзингни ҳимоя қилиш учун ҳаракат қилдингми, деб сўрадим. Ўзим эса ундан “ҳа” деган жавобни эшитиш мақсадида имо-ишора ҳам қилиб кўйдим. Лекин ўғлингиз “йўқ” деб туриб олди. Унинг гапи бўйича, ўзини ҳимоя қилиш мақсадида уни ўлдирмай, бир-икки мушт туширган бўлардим, деди. Мен уни турли йўллар билан бу ишни ақлдан озган ҳолатда қилиб қўйганлигини тасдиқловчи жавобни айтишга роса уриндим. Аммо у дона-дона қилиб, шундай ишонч билан гапирганидан мен ноилож: “Қотиллик атайлаб уюштирилган, эс-ҳуши, хотираси жойида вақтида қотиллик амалга оширилган”, деган хулосага келдим. Жаноблари, кўриб турганин-

гиздек аҳвол жуда танг. Ўғлингизга ёрдам бермоқчи эдим, у қайсарлик қиляпти.

– Мен бўлсам, синьор судья, ўлимга ёрдам ҳам бермайман, беришни истамайман ҳам. У қамоқдами?

– Ҳали қамаганимиз йўқ, менинг уйимда. Мен сиз жанобларидан қамоқхонада унга муносиброқ жой тайёрлаб қўйиш учун қандай фармойишингиз бор, деб шуни билгани келгандим.

– Мен ҳеч қандай фармойиш бермайман. Бу уйда маҳбус Симан Бательонинг ҳеч қандай қариндошлари йўқлигини ёдингизда тутишингизни сўрайман.

– Синьор коррежидор, ахир сиз отасиз-ку, — деди судья ғамгин оҳангда, — ахир сиз отасиз-ку, жаноблари.

– Мен, амалдорман!

– Бу даражада қаттиққўл бўлиш ярамайди. Бу сўзларим учун кечиринг мени, дўстлигимиз ҳаққи-хурмати. Қонун уни жазолайди. Сиз ҳам уни ўз нафратингиз билан жазоламанг. Бундай мусибатда, ҳатто бегона одамлар ҳам гина-қудуратларини унутдилар. Бундай оғир ҳолатда нафақат меҳрибон отанинг ранжиши, ҳатто бегона одамларнинг кеклари ҳам унутилади!

– Мен ундан нафратланаётганим йўқ, синьор доктор; сиз гапираётган одамни мен тан олишни истамайман. Ўз бурчингизни адо этинг, бу коррежидорнинг буйруғи. Кейинчалик эса дўстингиз, хушмуомалалигингиз учун сиздан миннатдор бўлади.

Судья коррежидорнинг уйдан чиқиб тўғри Симаннинг олдига келди. Симан аввалгидек бепарво ўтирарди.

– Мен ҳозиргина отангиз билан суҳбатлашиб келаяпман, — деди судья, — у мен ўйлагандан ҳам баттар газабда экан. Ҳозирча отангиз сизга ёрдам беришидан умид йўқ.

– Отанинг ёрдамани кераги йўқ, — деди хотиржамлик билан Симан.

– Гуноҳингиз катта, синьор Бательо. Отангиз истасалар, сизга чиқариладиган ҳукми бир оз юмшатишлари мумкин.

– Қандай ҳукм чиқаришингиз билан бир пуллик ишим йўқ, — деди лоқайдлик билан Симан.

– Дорга осиб хавфи ҳам сизни кўрқитмайдими?

– Ҳеч ҳам, синьор.

– Нималар деяпсиз синьор Симан? — ажабланди судья.

– Бошимга тушадиган қисмат мутлақо қизиқтирмаётганини айтдим, холос.

– Отангиз моддий жиҳатдан сизга кўрсатиладиган мурувватлардан ҳам бош тортаяпти.

– Менга барибир. Оч ўламанми, дорга осилиб ўламанми, бунинг менга нима фарқи бор.

– Онангизга мактуб ёзсангиз бўлмайдими? Ундан кечирим сўранг. Илтимос қилинг!

– Нимани илтимос қилай?

– Унга отангизни жаҳдан туширишини илтимос қилинг, бўлмаса сизни ош-овқатингиз билан боғлиқ бўлган харажатларни бўйнига оладиган одам топилмай қолади, синьор Симан.

– Жаноблари, сиз мени ҳозир қаерда нонушта қилиб олсам, дейдиган нотаваон деб ўйлаяпсизми? Менимча, озиқ-овқат ташвишлари судьянинг ваколатига кирмайди.

– Тўғри айтасиз, менинг ваколатимга кирмайди, — аччиқланиб деди судья. — Майли, ўз билганингиздан қолманг.

Ўз гапини тугатгач, судья бош нозирни чақириб, маҳбусни унинг ихтиёрига топширди-да, қўриқчининг кераги йўқлигини айтди.

Қамоқхона ходими маҳбусни дурустроқ хоналардан бирига жойлаштирди. Лекин бу хона бўм-бўш бўлиб, қулайликлардан асар ҳам йўқ эди.

Қамоқхонадаги ҳамхонаси Симанга ўз курсисини берди. Симан стулга қўлини чоғиштирганча ўтириб, хаёлга толди.

Тез орада отасининг хизматкорларидан бири қамоқхонада пайдо бўлди. У нонушта олиб келганди. Хизматкорнинг айтишига қараганда, нонуштани унга онаси пинҳона юборган экан. Унга қўшиб бир хат ҳам бериб юборганди. Нонушта солинган саватчани хизматкор ерга қўйгач, Симан қуйидаги мазмундаги мактубни ўқиди: “Бахти қаро ўғлим, сен умрингни жувонмарг қилдинг. Сенга ёрдам беришга ожизман, отанг қайсарлик қилиб, “ёрдам бермайман” деб икки оёғини бир этикка тиқиб туриб олган. Нонуштани пинҳона бериб юбораяпман. Тушликни юбора оламанми, йўқми, билолмайман!

Тақдир бошинга қандай кулфатларни солди-я. Бундан кўра туғилган заҳотинг ўлганинг минг маротаба афзал эди.

Менга сени ўлик туғилди, деб айтишган эди. Тангри сени сақлаб қолди. Шўр пешонанга аччиқ қисмат ёзилган экан. Коимбрдан нега кетиб қолдинг? Бу ерга нима учун келдинг, бахти қаро ўғлим. Маълум бўлишича, икки ҳафтадан буён Коимбрда бўлмабсан. Бу ердалигингни нега билдирмадинг!”

Симан хатни ўқишдан тўхтаб, ўйга чўмди. Онамнинг бу сўзларини қандоқ тушунмоқ керак. Демак, онам темирчи Жоанни чақиртирмаган экан-да? Ҳа, пулни ҳам онам бериб юбормаган экан-да.

– Овқатингизни еб олинг, совиб қолаяпти, – деди хизматкор.

Симан хизматкорнинг гапига қулоқ солмай, хатни ўқишда давом этди: “Ёнингда бир чақанг ҳам бўлмаса керак, афсуски, сенга ҳеч вақо юбора олмайман. Аканг Мануэл Испанияга қочиб кетганидан бери тўплаб қўйган пулларимнинг барчаси унга кетди. Майли, вақт кўрсатар, бу ёғига худо халлоқ. Лекин отанг бизни Визеудан Вила-Реалга сенинг тақдирингни қонун ихтиёрига топшириш мақсадида кўчириб олиб кетишидан хавотирдаман.

Бечора ўғлим Симан! Икки ҳафта сен қаерларда яшириниб юрдинг. Бугун отанг профессорларнинг биридан мактуб олди. Унда ёзилишича, сен лекцияларга қатнашмай қўйибсан. Отбоқарнинг айтишича, Портода юрган эмишсан. Шу билан хатимга нуқта қўяман. Отанг қамоқхонага бориб келмоқчи бўлган синглинг Ритани ўлгудек савалади.

Ўзинг ўйлаб кўр-чи, газабдан ўзини йўқотган отанг ихтиёрида бўлган бечора онаизоринг сенга қандай ёрдам кўрсата оларди”.

Симан Бательо бир оз ўйлаб кўргач, пулларни унга онаси эмас, Жоан да Круз берганлигига ишонч ҳосил қилди. Бегона бир инсон унга шунчалик мурувват кўрсатаётганидан кўзларига ёш қалқиди.

– Хафа бўлманг, хожам, – деди хизматкор, – Исонинг ўзи ҳам азоб-уқубатларга чидаган ва бизга ҳам чидашни буюрган, бу ишнинг охири бахайр бўлади. Овқатингизни еб олинг, синьор Симан.

– Нонуштани олиб кет! – буюрди Симан.

– Нима деяпсиз? Нонушта қилиб олмайсизми?

– Йўқ. Бошқа келма. Менинг оилам йўқ. Улардан ҳеч нарса таъма қилмайман. Мен хотиржам эканлигимни, яхши жойлашганлигимни, ўз қисматимдан мамнун эканлигимни онамга айтиб қўй. Бор, кетавер. Сенга жавоб.

Хизматкор Симан ёнидан чиқиб, қамоқхона кўриқчисига, “хўжайиним ақлдан озибди”, деди.

Дона Рита хизматкорнинг шубҳаларида жон бор, деб ўйлади ва ўглининг ўзига айтиб юборган гапларини бунинг исботи, деб билди.

Симан ўтирган хонага қамоқхона ходими кириб келганида ёнида деҳқон қизи Мариана ҳам бор эди. Шу пайтгача уларнинг уйида истиқомат қилиб келган Симанни кўлини ушлашга ҳам журъат эта олмаган темирчининг қизи ўзини йигитнинг бағрига отди, кўздан дув-дув ёш оқарди. Ҳибсхона назоратчиси хонадан чиқар экан, гўлдиради: “Соҳибжамоллигини қаранг-а, ойимқиз бунинг олдида ҳеч гап эмас!”

— Йиғламанг, Мариана, кўйинг, йиғламанг. Сиз эмас, аслида мен йиғлашим керак; мен тўккан кўз ёшларимдан уялмайман, чунки бу кўз ёшлари сизлар менга қилган барча яхшиликларингиз учун сизга ва отангизга миннатдорчилик кўз ёшларидир. Онам менга ҳеч қандай пул юбормаганини мен ҳозиргина билдим. Менга тутқазган пуллар, бу отангизнинг пуллари экан.

Мариана кўз ёшларини артар экан, пешбанди билан юзини беркитди.

— Отангиз хавф-хатардан холими?— сўради Симан аста.

— Отам тинч.

— Уйдадилар?

— Ҳа. Мендан жаҳли чиқди. Бу ерга келмоқчи эдилар, лекин мен бунга йўл бермадим.

— Уларни ҳеч ким таъқиб қилмабдими?

— Йўқ, синьор.

— Ҳеч нарсадан чўчимасинлар. Боринг энди, отангизни тинчлан-тиринг, энди менга халақит берманг.

— Кетолмайман, аввал отам айтган нарсани амалга оширишим керак. Ҳозир чиқаману, тезда қайтаман.

— Айтинг, менга сиёҳдон, қоғоз-қалам, стол-стул сотиб олиб келсинлар, — деди Симан Марианага пул тутқазиб.

— Барчасини муҳайё қилардим; аллақачон олиб келган бўлур эдилар-у, фақат отам, оиласи олиб келган бўлса керак, деб ўйлагандилар.

— Менинг оилам йўқ, Мариана. Манави пулни олинг.

— Отамнинг рухсатисиз пулингизни ололмайман. Ёнимдаги пуллар барча харажатлар учун етиб-ортади. Жароҳатингиз тузалиб кетдими?

— Қаранг-а, жароҳатим ҳозир эсимга тушди, — деди Симан жилмайиб.

— Оғримаётган бўлса, битиб кетибди-да... Синьора дона Терезадан хабар борми?

— Уни Портога олиб кетганларини биламан. Бу ердагилар у хушидан кетиб қолганини, отаси уни аравага солиб олиб кетганини айтишди, холос. Уйи олдида кўп одамлар тўпланибди.

— Яхши, Мариана... Қийин дақиқаларда қўллаб-қувватлагингиз. Энди боринг, ижарачингизни ўйланг, халоскор фариштаси бўлинг!

Қизнинг кўзларига яна ёш қалқди; йиғлаб юборишдан ўзини тийиб:

— Сабр-тоқатли бўлинг, сизни ҳеч ким ўз ҳолингизга ташлаб қўймайди. Ёдингизда бўлсин, энди сизнинг яна бир синглингиз бор, — деди.

Шу сўзларни айтиб, қиз катта чўнтагидан пишириқ ўралган тугунчани ва бир шиша ликёрни олиб қўйди.

— Кўнгилдагидек нонушта эмас-у, лекин йўлда бундан бошқа нарса топа олмадим, — деди у ва Симаннинг миннатдорчилик билдиришига йўл қўймаёқ, тезда чиқиб кетди.

XII

Коррежидор ўша куниёқ хотини ва қизларига Визеудан қўчиб кетишга тайёргарлик кўриш ҳақида буйруқ берди. Олиб кетилиши мумкин бўлган юкларни тайёрлаб қўйиб, эртанги кунга кўчишларини ҳам айтди. Коррежидор қизларининг биридан олган хатимда у келтирган ғамгин хотиралар ҳақида ёзмоқчиман.

“Орадан эллик етти йил ўтган бўлса-да, ёшликда ўтган кунларим кўз ўнгимда худди кечагидек гавдаланади. Билмадим, нима учун болаликда ўтказган кунларим аниқ — тиниқ кўз ўнгимда. Менимча, ўн уч йил аввал хотирамда бўлиб ўтган воқеаларнинг тафсилотлари ёдимдан кўтарилган эди.

Онамиз менга ва опа-сингилларимга буюмларимизни йиғиштириб, йўлга ҳозирлик кўришимизни буюрганида, ҳаммамиз йиғлаган эдик, бу эса отамнинг жаҳлини чиқарганди. Опаларим ёшлари катта бўлгани учунми, ё жазога ўрганиб қолганлари учунми, дарҳол йиғидан тўхтадилар. Мен бўлсам Симан деб, биринчи бор жазоланганим учун йиғидан тўхтамасдим. Соддалигим сабабли Визеудан кўчиб кетишдан аввал ҳибсдаги акам билан кўришишга руҳсат сўрашга журъат этдим. Шу заҳотиёқ мен қаттиққўлик билан иккинчи маротаба жазоландим.”

Қамоқхонага тушлик олиб борган хизматкор, қўл теккизилмаган емак солинган саватчани яна қайтиб олиб келди ва Симаннинг хонасида баъзи бир жиҳозлар пайдо бўлганини, ўзи эса овқатланаётгани ва хотиржамлигини онасига сўзлаб берди.

Визеудаги барча бонглар Балтазар хотираси учун янграб овоз берди.

Хизматкорнинг айтишича, акамнинг хонасида маъюс ва кўз ёш тўккан соҳибжамол қишлоқи бир қиз ҳам бўлган экан. Хизматкор бу қиздан кўз узолмай турган пайтда, “мана, менинг оилам”, дебди Симан.

Эртаси кун тонг саҳарда биз Вилла-Реалга қараб йўл олдик. Онам йўлда тинмай йиғлаб борарди. Бундан ғазаби қайнаган отам аравасидан тушиб, онам ёнига мен ўтиб ўтиришимни айтди. Ўзи эса мен миниб кетаётган хачирни миниб олди.

Биз Вила-Реалда жойлашганимиздан сўнг, Симан сабаб тез-тез оилавий жанжаллар бўла бошлади. Жанжаллар кўпайганидан отам оилани ташлаб, Монтезелосда ёлғиз яшай бошлади. Онам ҳам бизни ташлаб, Симанни қутқариш мақсадида Лиссабондаги қариндошлариникига кетишга тайёргарлик кўра бошлади. Аммо бу ҳақда отам хабар топгач, у хотини ва қизлари яшайдиган хонадонни ташлаб кетсалар суд орқали ман эттираман, деб таҳдид қилди.

Онам Симанга тинмай хат ёзарди, лекин ўғлидан жавоб ололмасди. Онам менга жавоб хатлари ёзмапти, деб сиқиларди. Орадан кўп йиллар ўтгач, отамнинг ҳужжатлари орасидан онамнинг Симанга ёзган барча хатларини топиб олдик. Онам ёзган мактубларнинг ҳаммаси отамнинг буйруғига асосан жўнатилмагани маълум бўлди.

Визеулик бир хоним онамга хат ёзиб, унда онам ўғлига кўрсатаётган ғамхўрликлари учун мақтовлар битган эди. Бу хат онамга подачи орқали юборилган эди. Бўлмаса, отам уни ҳам онамга бердирмаган бўлур эди. Онам ўзи ҳақида дугонасида яхши таассурот қолдирга-

ни уни ажаблантирди. Онам жавоб хатида ўғлига ҳеч қандай ёрдам кўрсата олмаётганини, ўғли эса унинг ёрдамидан воз кечганлиги ҳақида ёзганди. Дона Ританинг хатига жавобан Визеулик синьора ўз хатида қамоқдан унча узоқ бўлмаган жойда яшайдиган бир темирчининг қизи Симанга ғамхўрлик қилаётгани, одамларга эса бу ишни синьора дона Рита Преозанинг буйруғига биноан ва унинг маблағи ҳисобидан бажараётганини айтганлигини ёзарди. Онанинг дугонаси ўз хатида бу соҳибжамол қизни бир неча бор уйига таклиф қилиб, Симанга элтиб бериш учун турли хил лаззатли тоамлар тайёрлаб олиб бориб беришини илтимос қилганини, Симан ҳеч нарса қабул этмаслигини айтиб, хатида буни ҳам қистириб ўтганди.

Вақти-вақти билан бизнинг қулоғимизга отам йўқлиги сабабли Визеулик зодагонлар акамга қарши тиш қайраётганлиги ҳақидаги хабар қулоғимизга чалиниб турарди.

Онам пойтахтдаги қариндошларига, ўғлини қирол томонидан авф этилишини сўраб хат ёзарди, аммо барча хатлар отамнинг қўлига тушарди.

Шунча мушкулликларни туғдириб, оиладан айро ҳолда, иззат-ҳурмат кўрмай ўз қошонасида отам нима қиляпти экан? Отам ишчиларни ёллаб, ташландиқ бўлган, супурги гул ва сариқ гулли чўл ўсимлиги босиб кетган ерларни узумзорга айлантормоқчи бўлибди. Онам кўзёши тўкиб, отамга ёзган хатларида ўғлига ёрдам беришини илтижо қилиб сўрарди. Ўз навбатида отам битган хатларида қонун билан ҳазиллашиб бўлмаслигини ва қадимда жинойт содир этган фарзандларига нисбатан оталарининг ўзлари ўлим жазосига маҳкум этилганликлари ҳақида ёзарди.

Бир куни онам юрак ютиб, отамнинг олдига — Монтезелосга борди ва ундан Визеуга бориб келишга рухсат сўради. Отам онамнинг илтимосини рад этиб, қаттиқ уришди.

Орадан етти ой ўтгач, Симанга дорга ошиш ҳукми эълон қилинганлиги ва бу ҳукм жинойт содир этилган жойда ижро этилиши ҳақида билиб қолдик. Деразалар бир ҳафта очилмади, биз мотам кийимларини кийдик, онам эса ётиб қолди.

Бу хабар Вила-Реалга тарқалганда у ердаги аслзода дворянлар Симанни қутқариш учун ўзларининг барча имкониятларини ишга солдилар, Домингасни кўндириш мақсадида Монтезелосга йўл олдилар. Лиссабондаги баъзи бир қариндошлари ҳам келиб, бундай иснод оила обрўсига путур етказишини айтиб, Симанни ҳимоя қила бошладилар. Отам ҳаммага бирдек жавоб қайтарарди: “Дор фақат ўз бобосининг исмини билмайдиганлар учун яратилмаган, оила аъзоларини ўйламай қилган хатти-ҳаракатлари билан иснод келтирувчилар учун яратилган” дерди.

Ҳурмат-иззатга сазовор Антонио До Вейга исмли бобомиз бор эди. Ҳеч кутилмаганда, гаройиб мўъжиза содир бўлди. Бу мўъжиза шундай рўй берди; бу қария отамнинг олдига келиб: “Оллоҳнинг иродаси билан мен бу дунёда саксон тўрт йил яшадим. Яна қанча умрим қолган, буёғи фақат худога аён. Ҳозирги ҳаётим ҳаёт эмас, аммо мен ҳаётда ҳалол яшаб келганман. Мана, умрим ҳам поёнига етай деб қолди. Оиламиз бадном бўлишига чидаб туролмайман. Домингос Бательо ё сен ҳозироқ дор остидан ўғлингни қутқарасан ёки мен кўз олдинда ўзимни ўлдираман”, дедию бўғзига пичоқ тиради. Отам унинг қўлидан ушлаб, ўғлини қутқаришини айтди.

Эртаси кунни отам Кассацион судда жуда кўп ошналари бўлган Портога жўнаб кетди. У ердан Лиссабонга ўтди.

1805 йилнинг март ойи бошларида онам Симан Портога – Кассацион суд ҳибсхонасига ўтказилаётганини эшитиб қолди. Симаннинг бу ерга ўтказилиши учун даъвогарларнинг, айнан, Тадеу де Албукерке ва марҳумнинг опа-сингиллари томонидан амалга оширилаётган тўсиқларни енгишга тўғри келди.

Сўнгра...

Шу ерда биз воқеалардан илгарилаб кетмаслик учун хатни ўқишни ниҳоясиги етказамиз. Чунки ҳикоя қилиш санъати ўзаро боғлиқликни ва узвий боғланишни тақозо этади.

Симан Бателю суд кунини мардонавор ҳолда кутиб олди. У жиноятчилар курсисига келиб ўтирди. Унинг на ҳимоячиси, на гувоҳлари бор эди. Берилган саволларга совуққонлик билан жавоб қайтарарди. Қотилликнинг сабабини сўзлаётганида Тереза Албукеркенинг исмини тилга олмасдан бўлган воқеаларни рўйирост сўзлаб берди. Айбловчи Терезанинг исмини тилга олиши биланоқ Симан Бателю ўрнидан сапчиб туриб кетди.

– Шармандалик ва қонли бу ишда синьоранинг номини тилга олишга не хожаат. Жиноятчи ўз айбини бўйнига олиб турган бир вақтда бу ишга бегуноҳ қизнинг номини нега аралаштирасизлар. Айбим бўйнимга қўйилди. Айбимни бўйнимга олдим. Қонун бўйича иш кўриш керак, холос.

Судья Симанга жим бўлишни буюрди. Симан жойига ўтиратуриб, гўлдирди:

– Ҳаммангиз бир пулга қимматсизлар!

Маҳбусга: “Жиноят содир этилган жойда дорга осилсин» деган ҳукм ўқиб эшиттирилди. Шу топ залда юракни эзувчи оҳ-воҳлар эшитилди. Симан тўпланганларга юзланиб:

– Синьорлар, сизлар тез орада ажойиб манзарани кўриб, ҳузур қиласизлар! Кўнгли бўш йиғлаётган кимсаларни бу ердан олиб кетинглар. Улар, менинг изтиробларимга шерик ягона инсонлардир, – деди.

Мариана ҳушидан кетди, қизни қўлтиқлаб олдилар. Уни кейинги кунларда истиқомат қилаётган ҳибсхона ёнидаги уйга олиб кетдилар. Қизни отаси бақувват қўллари билан қўлтиқлаб олиб кетаётганиди.

Суд мажлиси бўлаётган бинодан ҳибсхона томон шаҳдам қадам ташлаб кетаётган ўн саккиз яшар Симан Бателюнинг қулоқларига шундай танбеҳлар эшитилар эди:

– Ҳукм қайси кунни ижро этилар экан?

– Ажаб бўпти! Отасининг ҳукми билан дорга осилганлар учун у энди жавоб беради.

– Бадавлат ойимқизга эга бўлиш мақсадида ўқларни аямай ота-верган-да.

– Бўлар-бўлмасга ҳам одам ўлдираверишади!

– Агар камбағални ўлдирганида борми, ҳозир уйда ўтирган бўларди!

– Бу гап жуда тўғри!

– Унинг гердаийб кетишини қаранг!

– Қўявер, дорга осилгач, боши ҳам бўлади!..

– Айтишларича, жаллод ҳам ҳозир келармиш.

– Кеча тунда келган эмиш, унинг ёнида иккита пичоғи бор экан.

– Ўз кўзинг билан кўрдингми?

– Йўқ, бир аёл айтди. Унга қўшнисини айтибди. У ҳозир ҳибсда эмиш.

– Маҳбус дорга тортилишини кўриш учун болаларингни олиб келасанми?

– Бўлмасам -чи! Болаларга бу сабоқ бўлсин.

– Қотиллик қилгани учун дорга осилганларнинг учтасини кўрганман.

– Ўзинг икки йил аввал Ампаро Лампрейни у дунёга равона қилган эдинг.

– Тўғри. Агар уни ўлдирмаганимда, у мени тинчитиб қўя қолган бўларди!

– Шундай экан, бу сабоқдан не фойда?!

– Мен қаёқдан билай? Акам Антонио болаларни қатлга олиб бориш керак, қандай дорга осётганларини кўришлари шарт, деб доим такидлайдилар.

– Нима учун – чунки уни терисини шилиб олишларидан кўрқадди, ўзи бизни теримизни шилиб туради.

Симан ўзини шу даражада хотиржам тутар эдики, дорга оид халқ орасида юрадиган баъзи бир мақолларни эшитганида, лабида табасум пайдо бўларди.

Симан бир хоналик қамоқхонасига етиб келганида, белгиланган муддатда апелляцияга бериш ҳуқуқи борлигини унга айтишди. Симан бундан фойдаланмаслигини айтди.

Симан Мариана шу ерда эмасми, деб сўради. Назоратчи қизни чақириб келишни ваъда қилди. Аммо Мариана ўрнига Жоан да Круз кириб келди ва қизининг аҳволи оғирлигини айтиб, йиғламсираб: “Алаҳсираяпти, дор ҳақида пойма - пой гапларни айтаяпти, аввал уни ўлдиришларини илтижо қиляпти”, деди. Қизни ўзига бўлган муҳаббати туфайли ҳаётдан кўз юмиши мумкинлигини сезган Симан қаттиқ изтиробга тушди. Гоҳ-гоҳида Терезанинг сиймоси унинг қалбидан нари кетар, унинг кўз ўнгида халоскори ва қалбини хотиржам қилувчи Яратганнинг фариштаси бор эди. Мариана эса унга азоб-уқубатлар тимсоли бўлиб кўринарди. У аста-секин ўлиб бормоқда. Чекаётган азоблари эвазига бир дақиқалик роҳат-фароғат ҳам кўрмади. Бири ўлим ёқасида бўлса-да, севимли; иккинчиси эса аҳён-аҳёнда миннатдорчилик билдирган йигитнинг оғзидан “севаман” деган сўзни эшитишга муштоқ ҳолда ўлим билан олишиб ётибди.

Шу тобда иродаси мустаҳкам Симаннинг кўзига ёш қалқди. Бу кўз ёшлар Мариана чеккан азобларга арзир эди.

– Синьор Круз, қизингизни эҳтиёт қилинг! – деди Симан. Унинг овозида кучли илтижо сезилиб турарди. – Мендан хавотир олманг, соғлигим жойида. Бориб, қизингизни тинчитинг, афтидан у менинг бахтсиз юлдузим остида туғилганга ўхшайди. Уни Визеудан уйингизга олиб кетинг. Уни қутқаринг. Мени хотирлаб йиғлайдиган синглим иккита бўлсин. Сиз менга жуда кўп яхшиликлар қилдингиз. Ҳаётим поёнига етиб бормоқда. Бир неча кундан сўнг мени ибодатхонага элтадилар; бу ҳақда қизингиз билмагани маъкул.

Жоан да Круз уйга қайтиб келгач, қизини юзлари тимдаланган ҳолда ерда чўзилиб ётганини кўрди. Мариана ақдан озгандек дам йиғлаб, дам куларди. Ота қизининг қўл-оёғини боғлаб, уйига олиб кетди ва Симан ҳақида ғамхўрлик қилишни бошқа аёлга топширди.

Орадан кунлар ўтди... Энди Симаннинг ёлғизликда ўтказаятган кунлари азобга айланди. Суд кунигача қамоқхона назоратчисига ёқиб қолган ва дона Рита билан дўстона муносабатда бўлган синьоранинг ёрдами туфайли бир оз соғайган Мариана ҳибсхонага истаган вақтида кириб-чиқиш имкониятига эга эди. Шу туфайли у маҳбусни камдан-кам ҳолларда ёлғиз қолдирарди. Симан хат ёзаётган вақтларда Мариана тикиш билан ёки ҳибсхонани тозалаш билан машғул бўларди.

Симаннинг руҳи тушиб, ётиб олган пайтларида, бир оз ёзишни ўрганган Мариана стол ёнига ўтириб, тинмай бир исмни – “Симан” исмини ёзаверарди, устига кўз ёшлари томиб, бу ёзувлар чаплашиб кетарди. Шу йўсинда орадан етти ой ўтди. Бу вақт ичида Мариана Симанга “севаман” сўзини на ўзи айтди, на ундан эшитди. Бу ҳолат уйқусиз ўтказилган тунларда ҳам, ибодат вақтида ҳам, иш билан машғул бўлган пайтларида ҳам ва отасини зиёрат қилиб келаётган вақтларида ҳам ичида қолиб кетарди.

Энди у бундай беозор инсонни ўз хонасининг темир эшиги остонасида кўра олмайди.

Симаннинг кўз ўнгида Тереза сиймоси жонланганда, унинг ёнида беихтиёр Мариана ҳам турарди. Уларнинг икковлари ҳам кўз ёши тўкиб турардилар. Шунда у ётган жойидан ирғиб туриб, дераза панжарасини кафтлари орасига олиб маҳкам сиққанча, ўзимни-ўзим ўлдирсаммикан, деган хаёлга борарди.

Унинг ҳеч нарсадан умиди қолмаган эди. Илоҳий ёруғликнинг нурлари хонасини ёритмасди. Ўз жонига қасд қилишдан на Худодан, на одамлардан бўлган умиди тўхтата оларди. Фақат: “Тўхта, кўрқоқ! Ҳаётингни сақлаб қолишга умид қолмаганида ўлмоқлик – бу қандай жасурлик бўлди?! Дор – сени ор-номус етаклаб борган йўл ниҳоясига етган вақтдаги тантанадир!” деган фикр бот-бот хаёлидан ўтар эди.

XIII

Ҳўш, Терезага нима бўлди?!

Ёдингизда бўлса, Тереза Клементина ҳушини йўқотиб, ибодатхона олдида ўзини ташлаб юборган эди. Уни Портога олиб бориш учун аравага олиб чиқдилар. Тереза ўзига келгач, рўпарасида ўтириб олган совуқ ва сийқаси чиққан сўзлар билан унга далда бераётган хизматкорга кўзи тушди. Отасининг қариндош-уруғлари орасида Терезага ҳамдард бўлган хизматкорлар ҳам бор эди, аммо қаршисида ўтирган бу хизматкор ундайлардан эмасди, шу сабабли ҳам отаси айнан шу хизматкорни Терезани кузатиб бориши учун танланган эди. Бечора Тереза кўзёши тўкиб, алаmidан чиқиш имкониятидан ҳам маҳрум эди. Аммо шу вақтгача бекасини унча ёқтирмай турган хизматкор аёлнинг қалбида гўё нур каби раҳм-шафқат пайдо бўлди.

Тереза ўзидан даҳшатли туш кўраяпманми, деб сўрарди. У мадори қуриб бораётганини ҳис этар, аммо ўзининг нақадар бахтсизлигини тан олиб, беихтиёр яна ҳаётга юз тутарди. Хизматкорнинг ўз бекасига раҳми келди. Хизматкори унга қўшилиб йиғлаётганини кўрган Терезанинг нафас олиши енгиллашди. Ундан шу сўзларни эшитди:

– Хоним, юрагингизни менга бўшатинг, бизни ҳеч ким эшитмайди.

– Ҳеч ким дейсизми?

– Амакиваччангиз ва опаларингиз Визеуда қолишди. Биз билан бор-йўғи иккита хизматкор кетаяпти.

– Отам йўқмилар?

– Йўқ, ойимқиз... Тўйиб-тўйиб йиғлаб олинг. Ичингиздагини тўкиб солинг, енгиллашасиз...

– Портога кетаяпманми?

– Ҳа, синьорам. Портога кетаяпмиз.

– Констанса, бўлган воқеаларни ўз кўзинг билан кўрдингми?

– Ҳа, кўрдим, синьорам.

- Бу қандай рўй берди? Гапириб бер.
- Амакиваччангиз ўлганлигини ўзингиз кўрдингиз.
- У ўлдими? У оёғим остига йиқилганини эслайман. Аммо...
- У шу заҳотиёқ тил тортмай ўлди. Отангиз хизматкорларга дарҳол синьор Симанни тутишни буюрдилар. Аммо Симаннинг тўппончаси бор экан, у...
- Симан қочдими?– қувонч билан сўради Тереза.
- Йўқ, хоним. У ўз ихтиёри билан ҳибсхонага кетди.
- У ҳибсдами?

Тереза юзига рўмолчани тутганча, ўкраб йиғлай бошлади, Констансаннинг тасаллилари унинг қулоғига кирмасди.

Тереза бир оз ўзига келгач, миясига дабдурустан ақлга сифмайдиган бир режа келди. Бу режасини хизматкорга айтди. Режага кўра, хизматкор биринчи карвонсаройданоқ қочишига имконият яратади ва Симан билан хайрлашиш учун Визеуга бориб келиш режасини амалга оширади.

Хизматкор агар бу режа амалга ошириладиган бўлса, унинг бошига тушиши мумкин бўлган хавф-хатарларни айтиб, Терезани бу режадан воз кечишга зўрға кўндирди ва Симан отасининг ёрдамида қамоқдан қутулиб чиқиши мумкин, деб уни ишонтирди. Бу сўзлар дарҳол бўлмаса-да, Терезани фикридан қайтаришга ўз таъсирини кўрсатди.

Тереза тўрт кунлик йўлни йиғи ва хавотир билан, мажолсиз ҳолатда ўтказиб, бешинчи кўни Моншике монастирига етиб келди.

Бош роҳиба аста юрувчи аравадан олдин етиб келган хат ташувчидан бўлиб ўтган воқеаларнинг барчасидан хабар топганди. Тадеу де Албукерке гарчи қизнинг холасига уни хат ёзиш ва хат олиш имкониятидан тўла маҳрум этиб, қамаб қўйишини тайинлаган бўлса-да, холаси уни эркалаб кутиб олди.

Бош роҳиба бўлиб ўтган воқеаларни қизнинг оғзидан эшитгач, Симан Бателъонинг барча хатларини ўқиб чиқди. Икковлон кучоқлашиб йиғладилар. Сўнгра бош роҳиба, мана, қирқ йил давомида танани ридо билан, руҳиятни эса азоб-уқубатлар билан ўтказиб келган бир роҳиба сифатида ўз жиянига панд-насиҳат қила бошлади. Тереза холасининг гапларига қаршилик қилишга ҳоли қолмаган эди.

Тереза хат ёзмоқ истагида эди.

– Кимга хат ёзмоқчисан, қизгинам? – сўради бош роҳиба.

Тереза холасининг саволига жавоб бермади.

– Унга ёзмоқчимисан, нима кераги бор, – гапида давом этди роҳиба. – Наҳотки хатларинг унинг қўлига бориб етади, деб ўйласанг? Фақат отангнинг газабини ҳам ўзингга, ҳам бахти қаро маҳбусга нисбатан янаям оширасан, холос. Севгилингни ҳақиқатан яхши кўрсанг, уни қандай қутқариш йўлини ўйла. Тереза, ўзингни ҳамма воқеани унутганликка сол, агар сен азобларга дош беролсанг, уни ташқарингга чиқарма, ўзингни тақдирга тан бергандай кўрсат. Шунда отангнинг зора кўнгли юмшаса, бечора дўстингга озгина марҳамат кўрсатса.

Тереза бу гапларга индамай қулоқ соларкан у яна бир бор ўлим фариштасига жилмайиб, хаёлан машугини, ўзини, севгисини ва умидларини ўз қанотлари орасида асрашини Тангридан хаёлан илтижо қилиб сўради.

Аббатиса ҳар ойда амакисидан хат олиб турар эди. Улар ўч олиш иштиёқи билан яшардилар. Чол ҳамма ерда қотил дордан қочиб қутилолмайди, деб гапириб юрарди. Жиянига хатлар етиб келмасди, аммо

ўзига ҳайрихоҳ бўлган роҳибанинг кўзёшлари унинг юрагини тир-нарди.

Табиатан нозик-ниҳол қиз одамлар кўз олдида чўкиб бораётган эди. Табиблар унинг кунлари санокли қолганини айтдилар. Тадеу де Албукерке жиянидан бу ҳақда эшитганида у ўзининг жавоб хатида “қизига ўлим истамаётганлигини, лекин Худонинг иродаси билан унинг ҳаёт шамчироғи ўчса, унда ўзи ҳам тинчгина оёқ-қўлини узатишини, шаънига доғ тушмай бу дунёни тарк этишини ” ёзган эди. Бу НОМУС айтишларича, саховатли Суқротдан, саховатли Исо Масихдан ва одамлар орасида раҳм-шафқатни ва кечиримлиликни тарғиб этиб юрганликлари учун йиртқичларга ем қилиб ташланган бир гуруҳ жафокашлардан тортиб, авлодма-авлод ўтиб келган.

Моншике монастиридаги покиза роҳибалар ҳайрихоҳликлари ва ҳамдардликлари туфайли ўзларининг ширин гаплари билан Терезанинг гўшанишин қалбидаги борган сари авж олаётган алангани сўндирмоқчи бўлар эдилар. Буларнинг барчаси бесаман ҳаракатлар эди! Бу ҳамдардликларга фақат Тереза кўзёши билангини жавоб айлаларди ва шу билан бирга роҳибаларнинг юпанч сўзларидан ўзининг ҳаёт шамчироғи сўниб бораётганини сезиб, қувонарди.

Роҳибалардан бири Симанни ўлим жазосига ҳукм этилганлигини Ломего монастиридаги бир дугонасидан эшитганлигини Терезага аҳтиётсизлик қилиб айтиб қўйди.

Тереза бир сесканди-ю:

– Мен эсам, ҳали тирикман! – деди мажолсизланиб.

Тереза Худога илтижо қилар, аламини эса кўзёшидан оларди, тобора умидсизликка тушиб, аввалгидек яшарди. Тереза ўлим ҳукми ҳақидаги хабарни эшитган роҳибадан унинг Ломегодаги дугонаси орқали Симанга бир хатни етказишни илтимос қилди. Роҳиба бош роҳиба билан маслаҳатлашгач, розилик билдирди. Бош роҳибанинг фикрича, ошиқ-маъшукларнинг сўнгги бор сўзлашувларидан ўлим остонасида турган бу икки севишганга ҳаётларининг санокли кунлари қолгани учун ҳам рухсат берди.

Суддан сўнг икки ҳафта ўтгач, Симан қуйидаги хатни олди: “Симан, азизим! Ҳаммасидан хабардорман... Иккимиз ҳам ўлимга маҳкумимиз. Кўриб турганингдек, бу хатни кўзимдан ёш тўкмай ёзаяпман. Етти ой аввал менда жон бериш талвасаси бошланган эди. Худога шукурки, у мени даҳшатли манзарани кўришдан асраб қолди. Мен сени ўлимга маҳкум этилганлигингни эшитиб, менинг ҳам умрим поёнига етаётганлигини тушундим. Ниҳоят, иккимиз ҳам бу дунёни тарк этамиз. Қандай яхши орзу-умидлар қилган эдиг-а! Эсингдами, сен келажакдаги бахтимизни қандай тасаввур қилишингни сўзлаган эдинг, мен бўлсам ўз тасаввуримдагиларни сўзлагандим!.. Танграм олдида қандай гуноҳимиз бор эканки, орзуларимиз ушалмади. Нега кўпларга раво кўрган бахтни, бизга раво кўрмади Худойим? Демак, барчаси тугадими, Симан? Ишонгим келмайди! Абодият менга даҳшатдек туюлмоқда, умид бизни муҳаббат ила ишонч томон етакловчи ёруғлик эди, йўқ, бизнинг тақдиримиз шу алфозда яқун топиши мумкин эмас. Ҳаётингнинг сўнгги нафасини бирон-бир умид билан боғлашга ҳаракат қил! У дунёда кўришармиканмиз, Симан? Оллоҳ ҳузурида сени кўриш шарафига муяссар бўлармиканман? Мен тинмай Худога илтижо қилаяпман, аммо сени кутаётган азобларни ўйласам, ишончим тобора сўниб бормоқда. Мен ҳеч қандай азобни ҳис этмай қўйганман, жисман ўлганман. Наздимда қалбим тинч, осойишта. Қалби тинч инсон осон ўлим топади, дейишади. Қалбимда

чечак ёзган орзу-умидларимиз соғинчи ҳаммасидан ҳам оғир. Бунга дош бериш қийин!.. Симан бу дунёда яшашнинг сенга ҳам, менга ҳам қизиғи қолгани йўқ. Юр, боқий дунёга бирга кетамиз! Мени бебахт қилган, севгиси ўлимга етаклаган қизни учратмаганимда, балки мен ҳам бахтли бўлармидим, деган фикр гарчи хаёлингдан ўтса - да, бу дунёни қўмсама... Қандай ўлимга маҳкум этдинг, бизни эй, Худо! Тақдирга тан бер! Афсусланма, Симан! Агар сен ҳақиқатан ҳам жиноятга қўл урган бўлсанг, Оллоҳ ҳукми адолатлидир. Худо сени зиндонда ўтириб қолган кунларинг давомида ҳамда дор тагига олиб келганларида тортадиган азобларинг учун кечиргусидир...”

Терезанинг қўллари қалтираб, қўлидан ручкаси тушиб кетди, сўнг оғриқли қалтироқ бутун баданига тарқалди. Хатнинг давомини у ёза олмади. Дор ҳақида ўйлаш Терезани адои-тамом қилганди. Роҳиба хужрага хатни олиш учун кирди, чунки хат ташувчи кетишга шайланган турганди. Тереза ёзган мактубга ишора қилиб:

– Хоҳласангиз ўқиб чиқинг, ҳолим йўқ, ўзингиз муҳраб жўна-тиб юборсангиз, – деди.

Тереза уч кун давомида тўшакдан турмади. Унинг ёнида навбатчилик қилиб турган роҳибалар, уни ана кетяпти, мана кетяпти, деб жон беришини кутиб ўтиришар эди.

– Ўлимни келиши ҳам қийин бўлар экан, – деди Тереза.

Роҳибалар ўзларининг тақводор насиҳатлари билан уни дунёвий ўйлардан чалғитмоқчи бўлардилар. Тереза уларнинг гапларидан зерикиб, деди:

– Аммо, Худодан умид қилиш... усиз! Ё Оллоҳ, у дунё қандай бўлди экан, а?..

Монастир руҳонийси у дунёдаги роҳат-фароҳат лаззати билан ердаги роҳат-фароҳат қай даражада ўхшаш-ўхшамаслигини қизга айта олмасди.

Табиблар бу қизнинг сабот-матонатидан ҳайратда эдилар. Аббатиса амакиваччаси Тадеуга қизи яқин орада бу дунёни тарк этиши мумкинлиги ҳақида хат ёзиб, қизи билан видолашиб қолиши ҳақида хабар берди. Оталик меҳри сабабли анча газабидан тушган Терезанинг отаси қизини қутқариб қолишига умид боғлаб, уни монастирдан олиб кетишга қарор қилди. Бундай қарор қабул қилишга яна бир сабаб бор эди: дорга осилга маҳкум этилган маҳбусни Портодаги қамоқхонага ўтказишган эди. Шунинг учун Тадеу Албукерке вақтни бой бермай Портога етиб келди. Худди шу куни Ломеодаги дугонаси билан хат орқали хабарлашиб турган роҳиба Симаннинг қуйидаги мазмундаги хатини Терезага топширди:

“Мени ташлаб кетма Тереза, шошма! Энди кўзларимга на дор, на ўлим шарпа соляпти. Отам менга ғамхўрлик кўрсата бошлади, дор оситдан қутулиб қолишим мумкин. Қалбингда ҳаётингни сўнгги умидларини асраб қол. Чунки мен ҳаётдан умидимни узганим йўқ, эртага мени Портодаги қамоқхонага жўнатишади. Мен у ерда ё оқланишимни, ё ҳукми ўзгартиришларини кутиб ўтираман. Ҳаёт – нақадар гўзал. Сургун қилинсам ҳам сени севаман, барча ерда осмон, гуллар ва Худо бор. Сен ҳаёт бўлсанг, қачонлардир озодликка чиқасан. Қабрда ётган инсонни ҳеч қачон тирилтириб бўлмайди. Ҳаётдан умидингни узма, Тереза, яшашга ҳаракат қил! Бир неча кун муқаддам мен дорга осилгач, лабларимда пайдо бўлган қонли кўпикни кўзёшларинг юваётгани кўз ўнгимда дам-бадам намоён бўлади. Энди бундай даҳшатли хаёл суришлар даври ўтди. Энди қамоқ дўзахида нафас олишим анча

енгилашди. Тушларимга жаллоднинг бўйнимга арқон солаётгани кирмайдиган бўлди. Энди мен кўзларимни самога тикканча, Худонинг менга раҳм-шафқат қилганига ишондим. Кеча мен айрилиқ тунларимизда ўз сирларимизни ишониб ошкор этадиган юлдузларимизни кўрдим. Мен ҳаётга қайтдим, Тереза. Қалбим умидларга лиммо-лим. Ўлимни ҳаёлингга келтирма, азизам! ”

Тереза тўшагида ўтириб, бу хатни ўқиётганида тун яримлаб қолганди. Тереза хизматкорини чақириб, ундан кийинишига ёрдамлашишини илтимос қилди. Деразаларни очишни буюриб, пешонасини темир панжарага тираб туриб қолди. Дераза денгиз томонга қараган эди. Денгиз бу кеч ой нурида гўё катта кумуш аланга каби тўлқинланарди. Тереза осмонда қидираётган юлдузлар тўлин ой шуъласи остида кўзга ташланмаётганди.

– Ана улар! – бирдан хитоб қилди Тереза.

– “Улар” ким? – сўради Констанса.

– Менинг юлдузларим... мен каби рангсиз... Ҳаёт нақадар гўзал! – деди у қаддини ростлаб озгин, рангпар бармоқларини пешонасига босар экан. – Мен яшашни истайман! Эй, Худойим, менга ҳаёт бахш эт!

– Сиз, албатта яшайсиз, менина! Худо раҳмдил, сиз яшайсиз, – деди хизматкор. – Тунги совуқ ҳаводан сипқорманг. Дарё устини туман қоплаган. Бу соғлигингизга путур етказиши мумкин.

– Мени тинч қўй. Буларнинг бари гўзал... Кўпдан бери осмонни кўрмаган эдим. Мен тирилаяпман, Констанса. Тирилаётганимни ҳис этаяпман! Нега ҳар тунда шу ҳаводан сипқормадим, а! Наҳотки, мен яна бир неча йил яшай олсам! Яшай оламан, жоним Констанса. Авлиё-анбиёлар руҳига ибодат қил! Кел, биргалашиб ибодат қиламиз... Кел, ахир Симан ўлмайди-ку... Менинг Симаним яшайди. У менинг ҳам яшашимни истаяпти. Эртага у Портога етиб келади, балки етиб келгандир ҳам...

– Ким, синьорам?!

– Симан! Эртага Симан Портога келади.

Хизматкор бекасини алаҳсираяпти деб ўйлади, лекин Терезанинг гапларига эътироз билдирмади.

– Сиз хатни ундан олдингизми, бекам? – қизиқиб сўради Констанса ва ҳарорат туфайли алаҳсираётган онлардаги хурсандчилик сонияларини узайтироқчи бўлди.

– Ҳа, ундан хат олдим. Хоҳласанг, ўқиб бераман...

Тереза хизматкорни ҳайратда қолдириб, хатни ўқиб берди.

– Кел, ибодат қиламиз, хўпми? Сен унинг душмани эмассан-ку? Кулоқ сол, Констанса, биз у билан турмуш қурсак, сени ўзим билан олиб кетаман. Пушаймон бўлмайсан, бизга хизмат қилишни истайсанми?

– Жуда хоҳлайман, бекам, жуда хоҳлайман. Аммо у ўлим ҳукмидан қутулиб қолармикан?

– Қутилиб қолади, мана кўрасан, отаси уни қутқаради... Худо хоҳласа, биз бирга бўламиз... Аммо мен сўлиб бораяпман-ку, эй Худо...

Тереза кўлларини кўксига босганча йиғидан қалтираб кетди.

– Мажолим қолмади... Ҳамма мени ўладиға чиқариб қўйган. Табиб ҳам менга ҳеч нарса тавсия қилмай қўйди!.. Ўша онларга етиб бормаганим яхшимиди! Энди ҳаётга умид учқунлари пайдо бўдганда ўлмоқ, ё Худойим!

Шундай дея Тереза Визеудаги ётоғидан олиб келган Биби Марьям расми қўйилган столи олдида ибодат учун тиз чўкди. Сурат қўйилган бу стол олдида унинг онаси ва бувиси тиз чўкиб, сўнгги бор ибодат қилиб бу дунёдан боқий дунёга рихлат этган эдилар.

XIV

Юқорида тасвирланган воқеаларнинг эртаси куни Тадеу де Албукерке Моншике дарвозаси олдида пайдо бўлди ва келганлиги ҳақида бош роҳибага айтишларини буюрди.

Унинг амакиваччаси, яъни бош роҳиба кўзларида қувонч кўз ёшлари билан қабулхонада пайдо бўлди.

– Қариндош, мени гам-гуссадан йиғлаяпти, деб ўйламанг, – деди бош роҳиба. – Худонинг иродаси билан фаариштамиз соғайиб қолди. Бугун эрталаб у бировнинг ёрдамисиз ўз ётоғида юрганини кўрдим. Бугун унинг кўриниши ҳам бошқача! Бу мўъжиза, қариндош! Шу ерга дафн этилган икки муқаддас авлиё руҳи уни қўллаб-қувватлади. Бизнинг икки ибратли роҳибамиз ҳар куни унинг руҳига ибодат қиляпти. Худонинг иродаси билан у тамоман соғайиб кетади...

– Сиз менга етказган хабарингиздан жуда хурсанд бўлдим, азиз қариндош, – унинг гапини бўлди Тадеу. – Мен қизимни Визеуга олиб кетишга қарор қилдим. Туғилиб-ўсган жойининг ҳавоси уни янаям соғайтириб юборса, ажаб эмас. Портога қараганда у ернинг ҳавоси яхши.

– Машаққатли ва узоқ йўл босишни унинг соғлиги кўтармайди, қариндош.

– Қайтамиз. Тамом-вассалом.

– Раҳмингиз келсин, яқинда биз уни яримжон ҳолида кўрдик-ку. Қизингизнинг яна бир неча ой шу ерда туришига рухсат этинг. Сўнг бемалол олиб кетаверинг, қаршилигим йўқ. Аммо ҳозир уни сизга бериб юборолмайман.

– Уни бу ерда қолдириш хавфли, – эътироз билдирди чол, – чунки Портога яқин кунларда жиянимни ўлдирган қотил келади, сиз ҳойнаҳой бундан беҳабарсиз, шекилли? Шунақа гаплар. Ярамас коррежидор ўғлига ёрдам қилди: унинг илтимосига кўра Портодаги Кассацион суд белги-ланган муддатда қотилнинг шикоят хатини қабул қилибди; бу камлик қилгандай маҳбуснинг отасининг илтимосига кўра, унинг ўғли Портодаги қамоқхонага ўтказилибди. Мен ҳозир аввалги қабул қилинган ҳукмни тасдиқланиши кетида юрибман. Ўйлайманки, ҳаракатим зое кетмайди, аммо қотил шу ерда экан, қизимни бу ерда қолдирилмайман.

– Сиз қизнинг отасисиз, қариндош, мен бор-йўғи қариндошингизман, – деди Аббатиса. – Сизнинг айтганингизча бўла қолсин. Қизингизни кўрмоқчисиз, шундайми?

– Ҳа, агар мумкин бўлса.

– Яхши, сизни чақирганимда ўнг томондаги ҳужрага кириңг. Тереза шу ерда.

Терезага уни отаси кутаётганини айтганларида қизиллик югурган юзи дарҳол мурдадек оқариб кетди. Унинг ранги ўзгариб кетганини кўрган холаси қизни отасининг ёнига чиқишини истамай, учрашувни бошқа кунга кўчирмоқчи бўлди.

– Чиқишим керак, – деди Тереза. – Отамнинг ёнига чиқаман, холажон.

Қизини кўргач, Тадеу де Албукерке бир чўчиб тушдию, рангрўйи ўзгариб кетди. У қизини бу ҳолда кўраман деб сира ўйламаганди. Агар қизингиз ҳозир чиқади, деб огоҳлантирмаганларида эди, ҳозир уни танимаган бўлардим, деб ўйлади чол.

– Қизим Тереза, сени танимай қолдим, – деди отаси ҳаяжон билан. – Нега бетоблигинг ҳақида ёзмадинг?

Тереза базўр тиржайиб:

- Мен дугоналарим айтган даражада касал эмасман, – деди.
- Мен билан Визеуга кетишга куч-қувватинг етадими?
- Йўқ, ота. Куч-қувватим мен Визеуга боролмайман, дейишгагина етади, холос.
- Нега? Ахир сенинг соғлигинг шунга боғлиқ-ку!..
- Менинг соғлигим мутлақо бошқа нарсага боғлиқ. Шу ерда яшайман ё шу ерда ўламан.
- Бўлди, бўлди, Тереза, ундай дема, – эътироз билдирди Тадеу ясама юмшоқлик билан. – Менимча, бу ернинг ҳавоси сенга ёқмабди, қизим. Шунинг учун ҳам сен мен билан кетишинг керак. Чунки сенинг тақдиринг аянчли тус олмақда, менинг бурчим, тақдирингни тўғри йўлга солишдан иборат.
- Тақдиримни ўзгартириб бўлдингиз, отажон. Ўлим барча хатоларни тузатади.
- Тўғри айтасан. Аммо, мен сенинг узоқ яшашингни истайман. Қани, йўлга ҳозирлик кўр. Мана кўрасан, ярим йўлга етганимиздаёқ, отдай бўлиб кетасан.
- Мен бу ердан ҳеч қаёққа кетмайман.
- Нега кетмас экансан?! – дағдага билан қичқирди Тадеу ва титраётган қўллари билан уларга тўсиқ бўлиб турган панжарани маҳкам ушлаб олди.
- Бизни мана шу сиз ушлаб турган панжаралар ажратиб турибди. Биз бир умрга ажралдик.
- Қонун-чи? Сенинг хоҳишингга қарамай, монастирдан олиб кетишга менинг ҳаққим йўқ деб ўйлайсанми? Сен бор-йўғи ўн олти яшар қиз бола эканингни унутдингми?
- Ўн олти ёшдалигимни биламан, лекин қонунни билмайман, билмаслигимдан заррача хафа эмасман. Бу ердан мени зўрлаб олиб кетсалар, шуни билинги, ота, қуруқ жасадимни олиб кетадилар. Сўнг, бу ёғи ўзингизнинг ишингиз, нима хоҳласангиз, шуни қилинг. Аммо ҳозирча, “йўқ” сўзини айтишга ҳолим бор экан, сиз билан кетолмайман.
- Гап ниманда эканини тушундим, – ўшқирди чол. – Қотил Портода эканлигини билибсан-да?
- Ҳа, синьор, билдим.
- Уялмасдан, кўзимга тик қараб тан оляпсан-а? Сен ҳали...
- Ота, – унинг гапини бўлди Тереза. – Ортиқ гапингизни эшита олмайман. Мазам қочяпти. Кетишимга рухсат этинг... Истаганингизни қилинг, бу ёғи ўзингизнинг ишингиз... Мен учун узоқ давом этган азоб-уқубатлардан сўнг, сиз қотил деб атаётган инсон билан ёнма-ён дорда осилиб ўлишим менга ҳузур бахш этган бўлур эди.
- Тереза қабулхонадан чиқиб, ўз хужраси томон бир неча қадам босгач, ҳолсизланиб, деворга суяниб қолди. Холаси ва хизматкори унга ёрдамга ошиқдилар, аммо Тереза уларни тўхтатиб, деди:
- Кераги йўқ... Ҳаммаси яхши... Бундай изтироб куч бағишлайди. Тереза чайқалиб, қадам ташлаганча ўз хужрасига етиб келди.
- Тадеу ночор аҳволда куюшқондан чиқиб, дарвоза эшикларини тепа бошлади, бундан дарвозабон ва бошқа роҳибалар қўрқиб кетишди.
- Амакиваччам, нима бўлди? – қатъий оҳангда сўради бош роҳиба.
- Терезани кўчага олиб чиқсинлар. Шуни истайман!
- Кўчага дейсизми? Ким олиб чиқади уни кўчага?
- Сиз, синьора. Бировнинг қизини монастирда отасининг хоҳишига қарши ушлаб туришга ҳаққингиз йўқ.
- Шундайликка шундайку-я, қариндош, лекин бир ишни қилишдан аввал ўйлаб олинг.

– Нимани ўйлаб қилишим керак! Қизимни кўчага олиб чиқсинлар! Шунни истайман!

– Қизингиз олдингизга чиқишни хоҳлаяптими?

– Йўқ, синьора, хоҳламаяпти.

– Унда сабр қилинг. Қизингизга насиҳат қилайлик. Уни кўчага судраб олиб чиқолмаймиз-ку.

– Керак бўлса, мен ўзим ичкарига кириб, олиб чиқаман! – эйтироз билдирди чол ғазоби қайнаб. – Эшикни очинг, ўзим олиб чиқаман уни!

– Бу эшик ҳокимият рухсатисиз очилмайди, қариндош. Монастир низомини бировнинг бемаъни хатти-ҳаракати деб бузиб бўлмайди. Ўзингизни босинг, синьор. Бориб бир оз дамингизни олинг, сўнг қайтиб келсангиз, бир қарорга келамиз.

– Тушунарли! – қичқирди чол қабулхона панжараси ортида турганча кўллари ни силтаб. – Ҳаммангиз менга қарши тил бириктиргансизлар! Қараб турунг, ҳали додингизни бермасамми! Билиб қўйинг, синьора Аббатиса, мен қизимнинг анави қотилдан хат олиб туришини истайман.

– Тереза қотилдан ҳеч қачон хат олган эмас, ишонтириб айтманки, ундан ҳеч қачон хат олмайди ҳам.

– Сизни нимага ишонтирмоқчи бўлганингизни биламан. Монастирингизни ўзим кузатаман. Терезанинг хизматкорини бўшатинг, тушундингизми!

– Нима учун? – сўради бош роҳиба ҳайрон бўлиб.

– Чунки бўлаётган ишлардан мени хабардор қилиб турасан дегандим, лекин у ваъдасининг устидан чиқмади.

– Чунки сизни воқиф қиладиган ҳеч гап бўлмабди-да, синьор.

– Бошимни оғритманг, қариндош! Хизматкорни дарҳол монастирдан ҳайдаб юборишингизни талаб қиламан!

– Бу хоҳишингизни қондира олмайман. Адолатсизлик қилишга ҳаққим йўқ. Агар сиз қизингизни бошқа хизматкори бўлишини истасангиз, унда юборинг. Бу хизматкорга келадиган бўлсак, бошқалар ҳам уни хизматкорликка олишни жон-жон деб истайдилар, устига-устак, ўзи ҳам шу ерда қолишни истайди.

– Ҳаммаси тушунарли! – бўкирди Тадеу де Албукерке. Мени гўрга тикмоқчисизлар! Кўлингиздан келмайди! Мени ҳали эслаб юрасизлар!

Тадеу Албукерке монастирдан ўқдай отилиб чиқиб кетди. Унинг жирканч бу қилиғи қон қуйилиб қизариб кетган кўзларини янада олайтириб, пешонасидан тер оқиб тушаётган юзини бужмайтириб юборган эди.

У югуриб полиция бошлиғи ҳузурига бориб, қизини олиб кетиш учун рухсатнома беришини талаб қилди. Полиция бошлиғи Тадеу Албукеркега бундай рухсатномани талаб қилиш учун етарли далиллар йўқ эканлигини айтди. Чол энди визеулик Симан Ботельо исмли қотилни хат ёзишдан маҳрум қилиш мақсадида қамоқхона бошлиғига буйруқ берилишини қатъий талаб қила бошлади. Полиция бошлиғи маҳбусни хат ёзиш ҳуқуқидан маҳрум этишни тақозо қилувчи исбот-далиллар йўқлигини қарияга тушунтирди.

Ғазоби янада ошган Тадеу де Албукерке Порто коррежидори ҳузурига югуриб борди-да, кеккайган ҳолда унга ҳам шу талабларни қўйди. Домингос Ботельонинг яқин дўсти бўлмиш портолик коррежидор чақирилмаган меҳмонни совуққонлик билан кутиб олди ва унга инсон қариганда ақлини йўқотса, кулгули ҳолатга тушиб қолиши муқаррарлигини ва бу ҳолат ачинарли эканини айтиб, уни жўнатиб юборди.

Тадеу де Албукерке сал бўлмаса ақдан озаёзди. У Порто кўчаларида бир қарорга келолмай, ўч олиш иштиёқида зир югуриб юрарди. Эртаси куни у бир неча мансабдорларга йўлиқди; уларнинг барчалари Симан Ботельога нисбатан хайрихоҳ эдилар. Улардан бири дона Рита Пресъозанинг болаликдаги дўсти бўлиб, ундан онаси хат орқали, ўғлимга ёрдам бер деган инсон эди. У газабини босолмаётган қарияга деди:

– Қотиллик ўз-ўзидан содир бўлмагандир, синьор Албукерке. Сиз дарғазаб бўлган вақтингизда душманларингиздан биронтаси қитиқ патингизга тегса, сиз ҳам қотилик қилган бўлур эдингиз. Сиз томондан беҳудага қатъий чоралар кўрилиб, жазоланиши таллаб этилаётган бахти қаро йигит ўзи бебахт бўлишига қарамай, жуда виждонли йигит экан. Отаси уни ташлаб қўйди, дорга тортилишига маҳкум этди. У ўзининг ночор аҳволига қарамай, бирор марта ҳам ўзига раҳм-шафқат қилишларини сўрамади. Раҳм-шафқатли бир бегона одам уни саккиз ой қамоқда сақлаб турди. Унинг бу яхшилиги ўзининг ва яхшилик қилган одамнинг ҳам обрўсини оширди. Яқинда мен қирол саройида унинг оила аъзолари билан бир дастурхон атрофида таом еб юрган ва танишим бўлган синьоранинг ўғли бўлмиш бахти қаро йигитни кўриб келдим. Унинг уст-боши бир аҳволда экан. Ундан дурустроқ кийиминг йўқми, деб сўрадим. У ўз имкониятига қараб кийинишини, темирчи томонидан уст-бош берилганини айтди. Сенга дурустроқ кийим юборишини айтиб, отанга хат ёзиб юбораман, дедим. Йигит, жиноятим учун дорга осилишдан сақлаб қолишни истамаган отамдан мен ҳеч нарса сўрамайман, деб айтди. Бу жиноятни мен ор-номусимни сақлаш, севгимга бўлган ҳис-туйғуларим учун содир этдим, деди у. Ўн саккиз яшар йигитда руҳий улуғворлик бор, синьор Албукерке. Агар сиз қизингизга Симанни севишига рухсат этганингизда эди, Симанни ҳақорат қилиб, унга жисмоний тазйиқ ўтказмоқчи бўлган виждонсиз жиянингиз Балтазарнинг ҳаётини жувонмарг қилмаган бўлур эдингиз. Агар Симан Балтазарнинг бу қилмишларига яраша жавоб бермаганида эди, йигитлик шаънига доғ туширган бўлур эди. Сиз жаноблари, қизингизнинг покиза ҳис-туйғуларига қарши чиқмаганингизда, адолат ҳукми дор остига олиб бормаган бўлурди. Жиянингизнинг ҳаёти золим отанинг инжиқликлари сабабли қурбон этилмаган бўлур эди. Жаноблари, қизингиз везеулик коррежидорнинг ўғлига турмушга чиқса, аслзодалик обрўйим камайиб қолади, деб ўйладингизми? Кечирасиз, сизнинг келиб чиқишингиз қай асрга бориб тақалишини билмайман-у, аммо дона Рита Бранконинг келиб чиқиши қадимги аслзодалардан эканлигини қиролликдаги ҳужжатлар асосида исботлаб беришим мумкин. Ота томонидан Симан Ботельо Трас-ос-Монтес вилоятининг энг аслзодаларидан бири бўлиб, Луис де Камоэнс айтганидек, “даҳшатли Албукерке”лар авлодига мутлақо алоқаси бўлмаган везеулик Албукеркелар авлоди билан бемалол беллашмоғи мумкин эди.

Сўнги кинояли сўзлардан энсаси қотган Тадеу Албукерке бош кийимини ва олтин тутқичли катта ҳассасини қўлига олиб, таъзим бажо айлади-да, ташқарига чиқиб кетишга отланди.

– Ҳақиқат аччиқ-да, — деди жилмайиб дезембаргадор Моуран Москейра.

– Ҳазратлари, сиз ўз фикрингизни айтдингиз, холос. Менинг фикрим тамоман бўлакча, — деди қария Тадеу.

– Қўлингиздан келганини қилинг, – эътироз билдирди дезембаргадор, – Аммо, шубҳа қилмасангиз ҳам бўлаверади, Симан Ботельо дорга осилмайди.

– У ёғини кўрармиз...– гўлдиради чол.

XV

1805 йилнинг ўн учинчи март куни. Симан Портодаги Кассацион судининг қашшоқлар учун ажратилган хоналарнинг бирида ётарди. Хонада ёғоч каравот, қарағайдан ясалган стол ва курси, кийими тугилган тугунча, ёстиқ ўрнига думалоқ нимадир қўйилган эди. Стол устида Терезанинг хатлари солиб қўйилган қора қутича, қуриб қолган гуллар, Визеу қамоқхонасида ёзган ёзувлари, Мариананинг суд куни кўзёшларини артган ва ҳушидан кетар чоғида белидан ечган пешбанди турарди.

Симан Терезанинг хатларини бирма-бир ўқир, қуриб қолган гуллар ўралган қоғозларга ёзиб кўрар, зиғир матосидан тикилган пешбандни кўздан кечирар экан, унда кўз ёшларидан қолган доғларни қидирарди. Сўнг у пешонаси ва кўкрагини тираб деразадаги панжарага ёпишаркан, узоқдаги Гайя, Кандал, Оливейра, Пилар тоғ тизмалари ва у ерда монастир жойлашган гўзал манзарали баланд соҳилларга келиб туташадиган Валонго ва Гральейра тоғларига суқланиб боқди.

Кун ажойиб эди. Мовий осмон тип-тиниқ. Куёш ер узра баҳор нурларини сочган. Ён-атрофда енгил шаббода боғлар узра эсиб, гулзордаги гул барглари узиб, аста учирар, ҳушбўй ҳидни атрофга таратар эди. Табиат уйғонмоқда. Атроф гулларга ва оппоқ нурга кўмилганча ҳаёт ёғдираётган куёш томон талпинарди.

Симан Ботельо табиат гўзаллигидан баҳра ололмасди, у фақат осмонга ва учиб кетаётган қушларга қараб ўйга толар, кўзига ёш қалқанча фикрларини қоғозга туширарди: “Меҳнатим билан ўз нонимни есам, ёнимда сен бўлсанг, мен бошимни кўксингга қўйиб, бир оз ором олсам, Худодан фақат шуларни сўраган бўлардим.

Ўн саккиз ёшда мен муҳаббат ҳис-туйғулари билан яшай бошладим. Сенинг муҳаббатинг ҳаётимга нур олиб кирди. Мен яхшиликни танидим. Эҳтиросларим муқаддас эканлигини билдим. У қолган ҳис-туйғуларим устидан ҳукмронлик қила бошлади. Уларни муқаддас туйғу алангаси билан покиза айлади. Мени бутун олам олдида истиффор келтиришга мажбур этган ҳис-туйғу ҳеч қачон менда пайдо бўлган эмас эди. Тереза, айт-чи, оғзимдан чиққан сўзлар қулоғингга оғир ботганми? Оллоҳ олдида сўрайман, сенга бўлган муҳаббатим шаънига доғ туширдими?”

Ҳеч қачон, Тереза! Ҳеч қачон, мени ўлимга маҳкум этган о, дунё!

Агар отанг сенинг васлинга етмоқ учун унинг оёқлари остига тиз чўкишимни истаганида эди, мен унинг оёқларини ўпган бўлур эдим, агар сен бошқа инсон билан бахтли бўлишинг учун менга ўлишни буюрганингда эди, мен уни бажонидил қабул қилган бўлур эдим, Тереза.

Тереза сен ёлғизсан, бебахтсан. Сенга кўп азоб бердим. Сендан ортиқ умр кўришни хоҳламайман. Мен қотилман, аммо кўнглим хотиржам, безовта эмас. Ўйламасдан жиноятни содир этганим кўнглимни гаш этмоқда. Худди нафасим бўғилаётгандек уйқудан чўчиб уйғонган кезларим ҳам, дор остига олиб боргувчи пиллапоялар ҳам юрагимга қилча кўрқув солмаган. Бутхонага олиб боришларини ҳар дақиқа кутар ва ўзимга-ўзим: “Мен Исо Масихга илтижо қиламан”, дердим.

Мен руҳимни туширмай қатл этилиш вақтидан, то қатл бажо этилгунга қадар етмиш соатлик ўлим талвасаси ҳақида олдиндан ўйлардим. Шунда юрагим таскин топарди. Шунда сени ўйлаб йиғлар эдим. Аччиқ аламларни тортганман, аммо кўзёшларингнинг таъми минг маротаба аччиқдир.

О, жафокаш Терезам! Сенинг оҳ-воҳ нолаларинг ҳар он қулогим остида жаранглайди! Алаҳсираётган пайтларингда мен тортаётган азоб-уқубатлар ҳам кўз олдинга келаётганини биламан. Ҳатто ўлимдан ҳам кучли азоб-уқубатлар бор. Улардан сени ўлим ҳам қутқара олмайди. Ҳойнаҳой, менинг қиёфам кўз олдинга бўйнига сиртмоқ солган ҳолда кўринса керак.

Шу ҳолатда мени кўрганингда ит азобида жон берган бўлардинг, менинг фариштам! ”

Шу тобда хонага полиция бошлиғидан маҳбусни кўришга рухсат олган Жоан да Круз кириб келди.

– Келдингизми? – қичқириб юборди Симан у билан кучоқлашиб кўришаркан. – Мариана ҳам келдими? Бир ўзи қолдими? Соғлиги яхшими?

– Соғлиги яхшиликка яхшику-я! Лекин уйда бир ўзи қолгани йўқ. “Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ дейишади.” Ҳа, Мариана анча ўзига келиб қолди.

– Рост айтяпсизми, синьор Жоан?

– Алдаб нима қиламан!.. Ўйлашимча, бир оз кўз теккан, шеклли. Тузалгунига қадар нима муолажалар қилишмади дейсан. Ҳозир анча ўзига келиб қолган. Яна бир оз муддатдан кейин йўлга чиқади.

–Яратганга шукур! Илоё, тузалиб кетсин, – деди темирчи. – Намунча бу хона шипшийдон бўлмаса?! Бу ерга дурустроқ каравот келтиришса бўларди, келган одамнинг ўтиришига бирон нарса керак-ку!

– Менга шуниси ҳам бўлаверади.

– Кўриб турибман... Овқати қандай?

– Пулим бор, қадрдон дўстим.

– Пулингиз кўп бўлса керак, шубҳам йўқ. Менинг пулим сизникдан кўпроқ, жаноблари, қарз бериб туришим мумкин. Мана бу қоғозга бир қаранг-а

Симан онаси дона Рита ёзиб юборган хатини ўқиб чиқди. Бу хатда у Симанга зарур бўлган харажатларга сарф этиладиган маблағни темирчига топширганлигини ёзган эди.

– Ҳа, адолатли иш бўлибди, – деди Симан хатни қайтариб бера туриб. Ахир менга ҳам меросдан бир қисми тегиши керак-ку.

– Сизнинг бир оғиз гапингиз. Ҳаммасини зумда муҳайё қиламан. Бориб, керакли нарсаларни харид қилиб келай...

– Қадрдон ва меҳрибон дўстим, бундан кўра муҳимроқ хизматимни адо этсангиз.

– Буюринг, синьор.

Симан унга Моншике монастиридаги Терезага ёзган хатини етказиб беришини илтимос қилди.

– Бу иблис, тинчимас экан-да! – гўлдиради темирчи. – Қани, хатни беринг-чи. Отаси шу ерда эмиш, эшитдингизми?

– Йўқ.

– Ҳа, у шу ерда. Агар менга дуч келса, бошини ёриб қўйишдан ўзимни тўхтата олмасам керак... Менда, уни йўлда пойлаб, дарахтга осиб қўйиш нияти ҳам пайдо бўлган эди, лекин шайтонга ҳай бергандим. Жавобини кутайми?

– Агар иложи бўлса.

Темирчи Моншикега етиб борганида монастыр ҳовлисига суд иж-рочиси, икки табиб ва Тадеу Албукерке кириб бормоқда эдилар.

Суд ижрочиси бош роҳиба ёнига бориб, шаҳар судининг буйруғига биноан монастыр ҳовлисига отасининг талабига биноан бетоб Тереза Клементино де Албукеркени кўриб қўйиш учун икки табибни киритишларини талаб қилди.

Бош роҳиба табибларда Моншике монастырига кириш учун руҳонийлар бошқармасининг рухсатномаси борми-йўқлигини суриштирди. Йўқ деган жавобни эшитгач, Аббатиса у ҳолда монастыр эшиклари очилмаслигини эълон қилди. Тадеу Албукерке бошлаб келган табиблар монастыр одати шундай эканлигини, улар бу сўровга қаршилик билдира олмасликларини айтишди.

Ташриф буюрган тўрт киши ташқарига чиқди. Фақат темирчигина хатни қай йўл билан ичкарига киргазиб юборишни ўйлаб қолди. Унинг миёсига келган дастлабки фикр энг қулайи бўлиб кўринди. Темирчи панжарага яқинлашиб:

– Синьора роҳиба! – деди.

– Сизга нима керак? – сўради бош роҳиба.

– Муҳтарама синьора роҳиба, бир мурувват кўрсатсангиз, Визеулик дона Терезага у танийдиган бир қишлоқи қизнинг отаси келибди, деб айтсангиз.

– Сиз ким бўласиз?

– Мен ўша қишлоқи қизнинг отасиман.

– Танийман, – деган Терезанинг овози эшитилди ва ўзи қабулхонага кириб келди.

Бош роҳиба панжара олдидан узоқлашар экан:

– Эҳтиёт бўл, қизим... – деди.

– Қизингиз менга хат ёзибдими? – сўради Тереза темирчидан.

– Ҳа, синьора, мана ўша хат.

Шундай дея темирчи айлана столга хатни қўйди. Хатни кўрган Аббатиса жилмайиб:

– Муҳаббат айёрлик қилишга ҳам ундайди... – деди. – Қишлоқи қиздан келган хат зора кўнглингни кўтариб юборса; аммо қизим, ёши ўтиб қолган холанг қишлоқи қизнинг отасига қараганда ҳаётий тажрибаси камроқ деб ўйламагин, – деди.

Тереза холасининг ҳазиломуз гапларини эшитаркан, уни ўпиб қўйди-да, хатни ўқиш ва унга жавоб ёзиш учун ўз ҳужрасига кириб кетди. Тереза жавоб хатини темирчига топшираётди:

– Анави скамейкада ўтирган камбағал аёлни кўраяпсизми? – деди.

– Ҳа, кўраяпман, синьора, уни танийман. У бечора Портога қандай қилиб етиб келибди. Визеудаги монастыр боғбони уни қаттиқ калтаклаган эди, мен энди у оёққа туролмаса керак, дегандим, тавба, у бўлса бу ергача етиб келибди-я! Тавбангдан кетай, жони қаттиқ экан!

– Астароқ гапиринг, – деди Тереза. – Энди хат олиб келадиган бўлсангиз, унга беринг, яхшими? Мен уни қамоқхонага юборган эдим, лекин у Симаннинг олдига киролмабди.

– Яхши ўйлаб топибсизлар. Худо сизга ёр бўлсин, менина.

Симан темирчи олиб келган хушхабардан хурсанд бўлди. Шу куни Тангри таоло унга кулиб боқди. Мариананинг соғайиши ва Тереза билан хат ёзиб туриш имкониятининг пайдо бўлгани бахти қаро кунларида Тангрининг унга юборган катта неъматиди.

Симан чин дилдан Худога шукроналар айтди, Жоан да Круз эса тутилган нарсаларни савдо қилувчи савдогардан сотиб олган жиҳоз-

ларни хонага жойлаштираётган эди; тўсатдан темирчи ишни тўхта-тиб:

– Келинг, сизга яна бир хушхабарни етказсам, кутилмаган совга қилмоқчи эдим, – деди.

– Нима экан у?

– Мариана ўзим билан бирга келган. Карвонсаройда турган пай-тимизда бир оз тоби қочиб қолди. Эртага албатта келиб, хонангизни тартибга солади ва овқат тайёрлаб беради.

Симан бу хабардан жуда суюниб кетди ва бир оз ғамгин ҳолда индамай туриб, гўлдиради:

– Демак, менинг бахтсиз ҳаётим, сизнинг бечора қизингизни ҳам тубсиз жарликлар томон мен билан бирга сургамоқда! Мариана сен Худонинг тенгсиз марҳаматига сазовордирсан, фариштам!

– Нималар деяпсиз, синьор, – Симаннинг гапини бўлди темирчи. – Хушхабарим сизни хафа қилдими дейман!..

– Синьор Жоан, – тантанавор оҳангда деди маҳбус, – бокира қизингизни бу ерда қолдирманг. Уни бу ерга бир маротаба олиб келинг, кўришишга рухсат этинг. Лекин уни бу ерда қолдирманг. Мариананинг ҳаётини барбод этишга ҳаққим йўқ. Портода бир ўзи қолгач, аҳволи қийинлашади, ахир қизингиз жуда гўзал, уни бу ерда тинч қўйишмайди, таъқиб этишади!

– Таъқиб этишади? Мариана ўзини таъқиб эттириб қўядиганлардан эмас!.. Қани, тегишиб кўрсин-чи, бошлаб адабини бериб қўяди. Менинг хожам ва дўстим, дунёда хом нокка ўхшаш қаттиққўл аёллар бор: эркак бармоғини босиб кўргач, қаттиқ экан, деб ташлаб кетаверади, ҳа, шунақа гаплар. Қизим онасининг ўзгинаси. Жойи жаннатда бўлгур хотинимнинг феъл-атвори ўзгача эди: унга шайдо бўлиб юрган кунларимнинг бирида унинг сонини ушлаб қоламанми, башарамга кетма-кет шундай шапалоқлар тушириб кетдики, ҳалигача ёдимдан чиқмайди. Бир мисол айтай. Визеулик Мондес исмли дворян хўтик миниб келаётган Мариананинг оёғидаги пойабзалига қўлини теккизган экан, қизим уни қўлидаги қамчи билан чунонам савалабдики, у ҳалигача эслайди.

Симан Мариананинг жасурлиги ҳақидаги отаси гапираётган гапларга мийғида қулиб қўйди ва саккиз ой давомида деярли ёнма-ён яшаб, унга мулоимлик билан қилган илтифотларини эслаб, ичида мағрурланди ҳам.

– Сиз қизингизсиз қандай яшайсиз? – деди маҳбус.

– Бир иложини қиларман. Кўз остимга олиб қўйган бир кампир бор, меникига кўчиб келиб, иссиқ-совуғимдан хабар олиб туради. Жаноблари, сиз бу ерда узоқ қолиб кетмайсиз... Синьор коррежидор сизни озод этиш учун ҳаракат қилмоқдалар. Ишончим комил, сиз албатта озодликка чиқасиз. Келинг, очигини айтиб бера қолай: агар мен қизимни ўзим билан Портога олиб келмаганимда у каштан ёнғоғидек ёрилиб кетарди. Мени ақли-фаросатим жойида, хожам. У сизни бутун борлиги билан севади. Исми Жоанлиги қанчалик ҳақиқат бўлса, унинг севиши ҳам шунчалик ҳақиқат. Пешонасига шундай ёзилган экан, нимаям қилардик. Биламан, Симан, сиз қизимга ёмонликни истамайсиз. Дунёда ҳали ор-номусли одамлар кўп!

Симан темирчини бағрига босаркан, шундай деди:

– Эй, менинг халоскор дўстим, қани энди мен қизингизнинг жуфти ҳалоли бўлсам эди!

– Жуфти ҳалоли деганингиз нимаси, – деди темирчи ва у Симан билан таниш бўлганларидан буён биринчи бор унинг кўзларига ёш

қалққан эди. — Хаёлимга бундай фикр келмаган. Қизимнинг ҳам! Мен темирчи эканлигимни, қизим эса синьор Симан сизга сингил эканлигини биледи. Келинг, бу ҳақда бошқа гаплашмайлик. Бўлмаса кўз ёшларим дарё бўлиб оқади. Яхшиси, ишга киришайлик: столни бу ерга, жавонни эса у ерга, икки стулни у томонга қўямиз. Каравот бу ерда туради. Жамадонни каравотнинг тагига қўйиб қўямиз. Тоғора билан кўзача анави ерда тура қолсин. Каравотга соладиган буюмларни қизим олиб келади. Хонангиз таниб бўлмайдиган бўлиб қолади, Симан Мариана менга икки дона, нимаиди-я, гул соладиган идиш олиб келишни буюрган эди.

— Гулдонми?

— Ҳа, гуллар учун иккита гулдон олишим керак. Уларни қаерда сотади, билмайман. Бориб тушлик олиб келай, бўлмаса қизим мени қамоқхонадан чиқазмай қўйишдими, деб ўйлаши мумкин. Кеча кеч-қурун мени бу ерга киргизмаганларини сизга айтишга улгуролмадим, аммо ёнимда онангизни синьор дезембаргадорга ёзган хати бор эди. Мен уни олдига бордим, бугун эрталаб карвонсаройга полиция бошлиғи жанобларининг рухсатномасини келтириб беришди. Хўп, хайр, Симан, учрашгунча.

XVI

Ҳозирги бўлаётган воқеалардан бир оз чекиниб, бошқа бир нарса-ни ҳикоя қилсам. Чунки ўша пайтга келиб истеъфога чиққан собиқ коррежидор Домингос Ботельо феъл-атворининг баъзи бир қирраларини очиб беришни лозим топдим.

Коррежидорнинг катта ўғли Мануэл Ботельо математика машгулотларини давом эттириш мақсадида Коимбрега қайтгач, Озор оролларида келиб тиббиёт соҳасида ўқиётган бир талабага нисбатан хиёнат қилган жувон билан Испанияга қочиб кетгани ҳақида юқорида ҳикоя қилган эдик.

Бир йил давомида Мануэл Ботельо қочоқ жувон билан Ла-Коруньеда онаси юбориб турган маблағ эвазига рўзгор юритиб келди: катта ўғли учун ҳар нарсага тайёр бўлган она бирин-кетин ўзининг ва қизларининг қимматбаҳо тақинчоқларини сотиб, пулларни ўғлига жўната бошлади.

Ниҳоят, онанинг сотадиган бор-буди тугади. Дона Рита маблағи туганлиги сабабли ҳибсдаги Симанга ёрдам бера олмаётганини ўғлига ёзди. Энди Мануэлга ёрдам беришга ожиз эканини, қолган-қутган пулларини Симанга Визеуда ва ҳозирда Портога ҳам раҳмдиллик қилиб ёрдам бераётган кимсага ҳақ тўлаб туришини ёзди. Мануэлнинг кўнгилни кўтариш мақсадида, Вила-Реалга келиб бирга яшашини таклиф қилди: ўзи ота-онаси билан яшашини, севгилиси эса уй-жой топгунча меҳмонхонада яшаб туришини айтди. Отаси оиласи билан деярли алоқани узиб, ҳозирда Мотезелосда яшаётганлиги уларга қўл келишини уқтирди.

Шундай қилиб, Мануэл Ботельо аввал Миньога етиб келди. Симан Кассацион суд қамоқхонасига тушгач, орадан икки ҳафта ўтгандан сўнг жазмани билан Портога келди.

Ака-укалар орасида меҳр-оқибат йўқ эди. Симаннинг феъл-атворидаги ўзбошимчаликни қилган гуноҳлари учун бошига тушган аянчли қисмати бир оз юмшатган эди. Ота-онаси тирик бўлатуриб у етим ҳолига тушиб қолганди.

Мануэл укасини кўриш мақсадида қамоқхонага келди. У укаси ўтирган хонага кўришиш ниятида қучоқ очиб кирди, аммо Симан уни совуқ кутиб олди. Мануэл бу фожеанинг сабабини сўради.

– Баённомада кўрсатилган, – деди Симан.
– Укагинам, озодликка чиқишдан умидвордирсан? – сўради Мануэл.

– Йўқ, умидвор эмасман.

– Сенга ёрдам беришга ожизман. Чунки уйга пулдан қийналган-лигим сабабли қайтиб келаяпман. Кийим-бош керак бўлса, марҳамат, улардан беришим мумкин.

– Ҳеч нарсага муҳтож эмасман. Мурувватни фақат мана шу синьорадан кутишим мумкин.

Мануэл хонадаги Марианага кўзи тушди. Унинг соҳибжамоллигини кўриб, нотўғри хулосага келди.

– Бу ойимқиз ким? – қизиқиб сўради Мануэл.

– Фаришта...

Мариана жилмайиб:

– Жаноблари, мен Симаннинг хизматкориман, – деди.

– Портоликмисиз?

– Йўқ, синьор. Биз Визеу атрофида яшаймиз.

– Сиз укамга доим ҳамроҳмисиз?

Мариана довдириб, тутилиб қолди. Симан эса уни ноқулай аҳволдан қутқаришга ошиқди.

– Сизнинг қизиқувчанлигингиз жонимга тегди, акажон.

– Мен тўғри маънода сўрадим, укажон, – деди Мануэл қўлига бош қийимини олиб. – Онамизга айтадиган гапинг борми?

– Йўқ, айтадиган гапим йўқ.

Ўша куни тушдан кейин Мануэл Ботельо Вила-Реалга жўнаш тадоригини кўриб турганида, у яшаб турган меҳмонхонага Моуран Москейра ва жиноий ишлар бўйича судья ташриф буюрдилар.

– Полициямиз сергаклиги туфайли бизга шу нарса маълум бўлдики, ушбу меҳмонхонада менинг дўстим, синфдошим ва ҳамкасбим Домингос Ботельонинг ўгли истиқомат қилаётган экан. Сизни бир зиёрат қилгани ва бирон ёрдамимиз керакми, йўқми, билгани келдик. Бу аёл сизнинг рафиқангизми? – дея қизиқиб сўради ёш жувонга кўзи тушган амалдор.

– Йўқ, рафиқам эмас, – гўлдиради Мануэл. – Бу... менинг синглим.

– Синглингиз... – деди Москейра. – Уч синглингиздан қай бири? Уларни Визеуда бундан беш йил аввал кўрган эдим. Синьора, бу вақт ичида жуда ўзгариб кетибсиз. Сизни ҳеч таниёлмаётиман. Синьора дона Анна Амалиямисиз?

– Айнан ўша, – деди Мануэл.

– Синьора, гўзаллигингизга тан бераман, лекин аввалги чиройингиздан асар ҳам қолмабди.

– Сиз бахти қаро Симанни кўргани келганмидингиз? – сўради судья Мануэлдан.

– Ҳа, синьор... бечора укамни кўргани келган эдим.

– Укангиз оилангизнинг тинчини жуда бузди-да... – деди Москейра. – Хавотир олмасангиз ҳам бўлади. Ҳукм ижро этилмайди. Бу гапни мендан эшитганингизни онангизга айтиб қўйинг. Мен бошчилигимдаги суд ҳайъати аввалги ҳукмни Ҳиндистонга ўн йиллик сургун билан алмаштириш чорасини кўрапти. Мен Вила-Реалга борганимда отангизнинг айтиши бўйича қироллик апелляция судида ва Кассацион суддаги танишларини ишга солган экан. Укангизни буткул жазодан қутқазиб, оиласи бағрига қайтармоқчи эдик, аммо бунинг иложи йўқ. Симан одам ўлдирган, қилган бу жиноятини шах-

сан ўзи тан олган. Устига-устак у бу қотилликни ўзини ҳимоя қилиш мақсадида қилиб қўйганлигини рад этаяпти. Ақлдан озган бу телбанинг қалби олийжаноб ҳис-гуйгуларга бой эканлигини айтмайсизми! Албукеркенинг ёнини олувчи хатлар оқиб келаяпти. Унинг ҳомийлари газабга келтирадиган даражада беандишалик билан ҳукмни ижро этишимизни талаб қилишяпти.

– Бу воқеалар сабабчиси ойимқизнинг тақдири нима бўлди? – сўради Мануэл.

– У ҳақиқий қаҳрамон! – деди судья. – Айтишларича, у ўлим тўшагида экан. Аммо Симанни Портога ўтказганликларини ва чиқарилган ҳукм юмшатилишини эшитиб, у ўлимга чап бериб, табибнинг айтишига кўра, ҳозир анча тузук эмиш.

– Сиз у билан яқиндан танишмисиз? – сўради дезембаргдор Мануэлнинг “синглиси”дан.

– Яхши танишман, – деди у жазманига қараб кўяркан.

– Уни жуда соҳибжамол дейишади!

– Худди шундай, – шоша-пиша маъқуллади Мануэл. – Ниҳоятда гўзал!

– Ҳа, жуда соз, – деди судья ўрнидан тураркан. – Мен сизни кучоқлайман, менинг номимдан отангизни кучиб қўйинг, бу ердаги ҳамкасб дўсти унга содиқлигини айтинг. Яқин кунларда унга хат ёзиб юбораман.

– Онангизга бизнинг номимиздан салом айтиб қўйинг, – дея қўшиб қўйди дезембаргдор.

– Сезишимча, Мануэл бизни алдади, – деди Москейра шеригига, ташқарига чиққач, – бундан бир йил аввал Мануэл Ботельо эри бор бир жувон билан Испанияга қочиб кетган, деб эшитган эдим. Бу аёл унинг синглиси эмас.

– Демак, бу такасалтанг ўйнашига ҳурмат билан мурожаат этишимизни истаб, ёлғон гапирибди-да!.. Сўраб-суриштираман, – деди ўзини таҳқирлангандек ҳис этган судья.

У тез орада Домингос Ботельога хат жўнатди. У хатни шу жумлалар билан тугатган эди: “Мен ўғлинг Мануэл, қизларингдан бири билан танишишга муяссар бўлдим: менинг номимдан сени кучоқлаб қўйишини истаб, уни кучиб қўйдим. Агар кексалар гўзал қизларга ота-оналарини қандай кучиш кераклигини ўргатиш одат тусига кирган бўлганида эди, қизингни ҳам жон деб кучиб қўйган бўлур эдим.”

Мануэл ота-онасининг уйига етиб келгач, гамхўр ва мурувватли онаси ёрдамида жазмани учун оддийроқ кулба қидира бошлади. Домингос Ботельога ўғлининг келганини хабар беришганда, у ўғлини кўришга кўзи йўқлигини айтди ва унга қўмондонлик рухсати билан ўқиётган университетини ташлаб кетган (у олтинчи кавалерия полкини ўз ихтиёри билан тарк этган эди) кунидан бошлаб қочоқ ҳисобланишини ёзиб юборганди.

Айнан шу кунларда Домингос Ботельо ҳамкасби судьядан мактуб олди. Хатда номи тилга олинган синьора Вила-Реалда бор-йўқлигини пинҳона равишда аниқлаш бўйича кўрсатма берди. Тез орада шундай хоним меҳмонхонада истиқомат қилишини, Мануэл Ботельо эса унинг хонасини жиҳозлаш билан овора эканлиги ҳақида хабар бердилар.

Қария мансабдорнинг ёзган хатига биноан шаҳар судьяси Мануэлнинг жазманини ҳузурига чақиртириб, уни бор ҳақиқатни айтишга мажбур қилди. Жазман кўзида ёш билан бор ҳақиқатни сўзлаб берди. Судьянинг бу аёлга раҳми келиб, эшитганларини Домингос

Ботельюга ёзиб юборди. Домингос Ботелью Вила-Реалга етиб келиб, шаҳар судьяси уйига Мануэлнинг жазманини иккинчи бора чақиртирди. Шу вақт оралигида ҳарбий округ қўмондони олтинчи кавалерия полкидан қочган кадетни ҳибсга олиш ҳақида буйруқ берди.

Шаҳар судьяси уйда қочқин жазман судьянинг ўзига эмас, балки башараси хунук, кўринишидан яхшилик чиқмайдиган бир одамга дуч келди.

– Мен Мануэлнинг отасиман, – деди Домингос Ботелью. – Сизнинг ўғлим билан қилиб юрган ишларингиздан хабарим бор. Ўғлим, бориб турган аблаҳ! Сиз эса унинг қурбонисиз. Сиз хато иш қилганингизни тушуниб етганингиздан бошлаб, виждонингиз албатта қийналаётган бўлса, ажаб эмас. Шу вақтгача виждонингиз қийналмаган бўлса, энди қийналади. Қаерликсиз?

– Файал оролиданман, – кўркувдан титраб деди аёл.

– Туғишганларингиз борми?

– Онам ва сингилларим бор.

– Агар сиз илтимос қилсангиз, онангиз қабул этармиканлар?

– Қабул қилишади, деб ўйлайман.

– Мануэлнинг қочоқ эканлигини биласизми? Ҳозир у ё ҳибсда, ё қочиб юрибди.

– Хабарим йўқ.

– Демак, сиз, унга ҳомийлик қилгансиз.

Бечора аёл ҳаяжондан нафаси тикилиб, тинмай кўз ёши тўкарди.

– Онангизнинг ёнига қайтиб борсангиз бўлмайдими?

– Бир чақа ҳам пулим йўқ, – деди Мануэлнинг жазмани.

– Шу бугуноқ кетишни хоҳлайсизми? Тез орада дарвоза олдига арава келади ва мен сизни Портогача кузатиб боришлари учун бир хизматкор ёллайман. Манави хатни сиздан олган одам сизни Лиссабонгача етиб олиш муаммосини ҳал этади. Лиссабонда эса бошқа бир киши Озор оролларига борадиган биринчи кемага сизни ўтказиб юборди. Келишдикми? Хўш, розимисиз?

– Сиз ҳазратларининг қўлингизни ўпишга тайёрман... Мендек бир бахти қаро аёлга кўрсатган бундай мурувватдан жуда бахтиёрман.

Бир неча соатдан сўнг бўлажак шифокорнинг рафиқаси...

Шундай қилиб, талаба университетда ўқишни давом эттира бошлади ва патология соҳасида анча билимдон бўлгани учун шармандалик ва муҳаббат можароларидан қутулиб кетди.

Мануэл бошига тушган ишдан қайғургани ҳам, ҳатто озиб-тўзгани ҳам йўқ. Рухий кечинмалар сабабли имтиҳон топширишда ҳам қийналмади.

Унинг рафиқаси эса қайғуга ботиб, қадди букилганча, соғинчдан тинмай кўз ёш тўкар, келажакдаги орзу-умидларидан тамоман умидини узган эди. Унга тасалли берувчи инсондан айрилган ҳолда аравага ўтириб Портога етиб келди. У ерда у Домингос Ботельюнинг ҳамкасбини излаб топиб, унга хатни топширди. Унинг сўнгги жумласида шу сўзлар битилган эди: “Сен менга мен билмаган ва билишни истамаган қизим ҳақида ёзган эдинг. Бу хонимнинг онаси Файалда истиқомат қилар экан, қизи онасининг ёнига кетаяпти. Илтимос, унга ғамхўрлик кўрсатсанг ёки уни Лиссабонга жўнатишни бирон кимсага топширсанг. Лиссабондаги танишлардан бири уни Азор оролларига кетаётган биринчи кемага ўтказиб юборишларини илтимос қилсанг. Бу иш билан боғлиқ барча харажатлар ҳисоб-китобини менга жўнат. Ўғлим Мануэл ўзига жазман топишда ҳарҳолда одам ўлдирмади. Бизнинг ҳозирги давримизда севган аёлининг эрини ўлдирмаган йигитлар яхши фа-

зилатли инсон ҳисобланади. Аниқлашимча, ҳозирги кунда бир қариндошнинг уйида яшириниб ётган ўғлим Мануэлни шу кунларда Портода бўлиб турган ҳарбий округ қўмондонидан кечиришини илтимос қилиб кўр. Симанга келсак, менимча, бир неча йиллик сургундан қутқариб олиб қолишнинг иложи йўқ. Уни дор остидан қутқариб қолиш учун кўп ҳаракат қилишга тўғри келди. Лиссабонда жуда нуфузли одамлар бечора ўғлимга қаршилар, мен эсам ҳозир олий поғонадаги раҳбариятнинг газабига учраганман, чунки Вила-Реалдан кетиб қолдим. Ва ҳоказо...”

Мануэлнинг жазмани Лиссабонга етиб боргач, у ердан ўз ватанига, онасининг ёнига жўнаб кетди.

Қизини тирик кўришдан умидини узган онаси уни бахтли бўлмаса ҳам соғ-омон қайтганига шукур қилиб, осуда яшашига имконият яратиб берди.

Мануэл Ботельо отасининг нуфузли дўсти ёрдамида авф этилиб, хизматини Лиссабон полкига ўтказди ва у ерда отасининг ўлимига қадар хизмат қилди. Сўнг истеъфога чиқиб, ўзининг туғилиб ўсган вилоятга қайтиб келди.

XVII

Жоан да Круз маъюс ва иштаҳаси йўқ ҳолда нонушта қилишга ўтирди.

– Жоан, нега тамади қилмаяпсан? – деб сўради янги қалиғи.

– Мана бу ерга тиқилиб қолаяпти, – деди бармоғи билан томоғини кўрсатиб темирчи.

– Сенга нима бўлди?

– Қизимни соғиндим... Ҳозир унинг шу ерда бўлиши учун бор нарсамдан кечган бўлардим. У хафа бўлган пайтимда бир қараб қўйса борми, енгил тортардим. Эҳ, бу бошимга тушган кулфатларга ўт тушсин! Уларни деб қизимдан ажраб қолмасам эди. Худо билади, бу узоқ муддатга чўзиладими ё бир умргами! Агар подачини ўлдириб қўйганимда эди, коррежидор олдида қарздор бўлиб қолмаган бўлардим. Унинг ўғли ҳозир тирик қоладими ёки ўликми ишим бўлмасди.

– Агар соғинган бўлсанг, қизингни чақиртир, бир оз бу ерда туриб, яна синьор Симаннинг олдида қайтиб кетар, – деб Жоаннинг гапини бўлди синьора Жозефа.

– Эркак кишига бундай ишлар ярашмайди, синьора Жозефа. Агар Мариана Симаннинг олдида бўлмаса, у зерикиб, ёлғизликдан ўлиб қолади. Бугун шундай тушқунликка тушиб қолдим-да. Биласанми? Қанча ишласанг ҳам бой бўлиб қолмас экансан. Эртага Портога жўнаворсаммикан?

– Тўғри қиласан.

– Албатта бораман. Пул топиладиган нарса. Шу вақтгача ҳаммасини ўз меҳнатим билан ишлаб топганман. Қизимга камроқ сеп қиларман. Қолганини ўзи ишлаб топар. Қизим ҳам шуни истаган эди.

Темирчининг кайфияти бир оз кўтарилиб, Портога бориш режасини тузди. Овқатдан сўнг у, тирсагини столга тираганча хаёл сура кетди.

– Ҳалиям ўйляяпсанми? – сўради Жозефа.

– Шайтон хаёлимни ҳар қаёққа олиб кетаяпти. Касал бўлиб қолган ёки ўлиб қолган бўлса-чи?

– Худо асрасин! – қўлини силтаб деди Жозефа. Нималар деяпсан, Жоан.

– Ичимга чироқ ёқса, ёримаяпти. Кўнглим гаш.

– Ўзингни чалғит, ташқарига чиқ, бир оз ишла, қарабсанки, енгил тортасан.

Жоан да Круз устахонасига кириб, темирчилик ўчоғи ёнига келди, сандонни олди-да, миҳ яшашга киришди. Таниш-билишлар темирчининг устахонаси ёнидан ўтиб, одатдагидек у билан суҳбатлашмоқчи бўлишарди, лекин темирчи лом-мим демасди. Ҳазил-хузулларнинг мавриди эмасдек туюларди.

– Жоан, сенга нима бўлди? – сўради ўткинчилардан бири.

– Ҳеч нарса, йўлингдан қолма, мени тинч қўй, гап сотишга вақтим йўқ.

Яна бошқа йўловчи тўхтаб, гап қотди:

– Сени Худо ўз паноҳида асрасин, синьор Жоан.

– Сизларни ҳам, азизлар. Нима янгиликлар бор?

– Нимаям бўларди.

– Янгилик бўлмаса, йўлингиздан қолманг. Бугун кайфиятим йўқ.

Темирчи болгачасини четга қўйиб, гўла устига ўтирди, жон-жаҳди билан энсасини қаший бошлади. Сўнг яна ишга киришар, аммо иши унмас, дам миҳни яхши ясай олмас, дам бармоғини уриб оларди.

– Эҳ, ишиям қуриб кетсин! – деди у ва ошхонага кириб сопол кўзачани олиб, сув ича бошлади.

– Сени қалбимдан қуваман, қоронғу кўнглимга нур топаман, – деди темирчи ер депсиниб, қўлларини силтаганча.

У устахонага қайтиб киргач, йўлда хачир миниб келаётган бир йўловчига кўзи тушди. Гарчи салқин бўлмаса-да, у испан бичимидаги кенг ёпинғичга ўралиб олган эди. Фақат хом теридан тикилган этигининг сариқ темир пошнаси-ю, кўзларигача бостириб кийиб олган бош кийими кўринарди, холос.

– Ассалому алайкум, – деди йўловчи.

– Ваалайкум ассалом, – деди Жоан хачирнинг тўғини кузатар экан. – Хачирингиз яхши экан.

– Ёмон эмас. Сиз, жаноблари, синьор Жоан да Круз бўласизми?

– Ҳа, менман. Хизматингизга тайёрман.

– Мен қарзимни тўлагани келдим.

– Менгами? Фикри ожизимча, сиз мендан қарз эмассиз.

– Отамнинг қарзи, менинг қарзим эмас, у менга тўлашни буюрган.

– Отангиз ким бўладилар?

– Отам қарқанлик Бенто Машадо исмли хачирлар подачисиси бўлганлар.

Нотаниш кимса гапини ярмига етказмаёқ, ёпинғичини очиб юборди ва ичига яширган милтиқни темирчининг кўкрагига қадаб, ўқ узди. Темирчи ортига тисарилиб, гўлдиради:

– Қуним битибди... Мариана, энди сени кўра олмайман!

Қотил ҳуркиб кетган хачирини йўрттирганча йўлида давом этди. Ҳозиргина ўқ узилган жойдан эллик қадамча узоқликда Жоан да Круз бундан ўн йил аввал подачининг кўкрагига ўқ узган томонга қараганча ерга узала тушиб, жон таслим қилди.

Югуриб кетаётган хачирнинг орқасидан қараб, ҳеч қандай шубҳа қилмаётган ўткинчилар жон таслим қилган темирчининг жасади атрофига тўплана бошладилар.

Ўқ овозини эшитиб, югуриб келган Жозефа Жоаннинг охириги сўзларини эшитолмай қолди. У темирчини уйига олиб кириб, табибга югурмоқчи бўлган эди, лекин тўпланганлар орасида табиб бор экан, у Жоан да Крузнинг жони узилганини айтди.

– Уни ким ўлдирди? – бир овоздан сўради ўттиз нафар одам.

Шу куниёқ Визеудан суд ходимлари етиб келиб, тергов ишларини бошлаб юбордилар. Аммо қотилнинг изини топишга ёрдам бера-

диган бирон-бир далил топа олмадилар. Натариус бор мол-мулкени рўйхатга олиб, уйни муҳрлаб кетди. Шу вақтда Жоан қўнғироқлар садоси остида қабрга қўйилмоқда эди.

Жозефа Марианага юбориш учун қўшнисига хат биттирди. Ишончли бўлиши учун уни Симан Ботельо номига ёзиб жўнатди. Хатни Симанга олиб келишганда Мариана унинг ёнида эди.

– Дастхат менга нотаниш, Мариана...Муҳри ҳам қора...

Мариана хатжилдга тикилиб қараркан, ранги докадек оқариб кетди.

– Мен бу дастхатни танийман, у баққол Жоакимнинг ёзуви, — деди Мариана. — Хатни тезроқ очинг, Симан. Отамга бирон кориҳол бўлмадимикан?

– Мияга ҳар хил фикрлар келаверар экан-да! Ҳафтанинг учинчи куни отангиздан хат олгандингиз-ку! Уша хатида у соғ-саломатлиги ҳақида ёзмабмиди?

– Хўш, нима бўлибди? Иссиқ жон-да. Қаранг, ким имзо қўйибди?

Симан имзога қараб, деди:

– Жозефа Марияники... Сизга бу мактубни ўша берди.

– Ўқинг, ўқинг-чи... Нималар деб ёзибди. Бу ёққа беринг, ўзим ўқий қолай.

Симан хатни овоз чиқармай ўқиётган эди, Мариана тинчимай:

– Худо хайрингизни берсин, овозингизни чиқариб ўқинг, синьор Симан, кўрқиб кетаяпман, овозингизни чиқариб ўқинг, сизнинг ҳам рангингиз оқариб кетди!.. Эй, худо, нима гап ўзи?— деди.

Симан қўлидаги хатни тушириб юбориб, ўтириб қолди. Унинг томоғига бир нарса тикилгандек бўлди. Мариана ерга тушган хатни олмоқчи бўлган эди, шу он Симан уни қўлидан ушлаб:

– Менинг бечора дўстим!.. Иккимиз биргалашиб йиғлаймиз... Сизга қўшилиб йиғлайман, чунки у менга ҳам отадек бўлиб қолган эди... — деди.

– Отам ўлибдими? — қичқариб юборди қиз.

– Ҳа, уни ўлдиришибди!..

Мариана дод солиб йиғлаганча пешонасини темир панжарага қўйди.

Симан унинг бошини кўксига қўйиб, самимий меҳр билан далда бера бошлади:

– Мариана, сиз менинг ишонган яккаю ягона суянчиғимсиз. Шуни унутманг. Эслаб кўринг-а, отангиз сўнгги хатида сизга мурожаат қилиб, меҳрибон қўлларингиздан таом еяётган бир бахти қарони унутмаслигингизни ёзган эди: Мариана, севимли сингилжоним, бу қайғуга дош беринг, бўлмаса у сизни хароб қилади, менга бўлган муҳаббатингиз ҳурмати қайғу-аламни енгилшингиз керак! Сўзимни эшитаяпсизми, қадрдон дўстим?

– Йиғлашимга ижозат беринг! Тўйиб-тўйиб йиғлаб олай...— деди Мариана. — Эй худойим, яна жинни бўлиб қолмасам эди!

– Унда менинг ҳолим нима кечади? Меҳр тўла қалбли Марианадан бошқа тортаётган азобларимни ким енгиллаштира олади? Яратганга ишониш учун менга қуч-қувват бағишлайдиган сўзларни сиздан ўзга ким айта олади? Йўқ, Мариана, сиз эс-хушингизни йўқотмайсиз, чунки мен сиз учун азиз инсон эканлигимни, сиз мени севишингизни, менга раво кўрилган дўзах азобларига сиз ҳам жасурлик билан қалқон бўла олишингизни мен яхши биламан! Йиғланг, сингилжоним, йиғланг, лекин ёш тўла кўзларингиз билан менга тикилиб-тикилиб йиғланг.

XVIII

Орадан бир неча кун ўтгач, Мариана отасидан қолган мерос масаласида Визеуга жўнаб кетди. Меҳнаткаш отасидан қизига озми-кўпми кўр-кут қолган эди. Ерлардан келадиган даромад унга бир умрга татиғулик эди, устига-устак устахонадан отаси ўзининг куч-қувватдан қолган кексалик даври учун йиғиб қўйган тўрт юз мил рейсларни ҳам топиб олди. Мариана ерларни сотиб юборди. Уй-жойни эса ўтай онасига қолдирди.

Мерос масаласини ҳал этиб бўлгач, Мариана Портога қайтиб келди ва жамғармасини ўғирлаб қўйишларидан кўрқаётганини айтиб, барчасини Симан Ботельога топширди.

– Мариана, нима учун ерларни сотиб юбордингиз? – қизиқиб сўради Симан.

– Чунки у ёққа қайтиб боришни истамайман.

– Истамайсиз? Мариана, мени сургун қилиб юборсалар, сиз қаерда яшайсиз? Ёки Портода қоласизми?

– Йўқ, синьор, Портода қолмайман, – деди қиз. Уни бу савол ажаблантиргандек эди. Қалбида эса аллақачон бу саволга жавоб топиб қўйганди.

– Хўш, унда нима қиласиз?

– Сизни қаерга сургун қилсалар, ўша ерга кетаман, агар сиз жаноблари қаршилиқ қилмасангиз...

Симан қизнинг ниятини аввалдан яхши биларди, шунинг учун ажабланмади.

– Мариана, шундай жавоб беришингизни кутгандим ва бошқача жавоб бўлмаслигини билардим. Дўстим, сиз бадарға нима эканлигини биласизми?

– Бир неча марта эшитганман, синьор Симан... У юртлар бизни-кидан иссиқроқ экан, лекин у ерда ҳам одамлар яшаркан...

– У ерда кўпроқ қуёш иссиқлигининг зараридан ва Ватанини соғинганидан, кўпинча сургундаги маҳбуслар устидан турган бошлиқларнинг маҳбусларга ёввойи ҳайвонлардек қиладиган муносабатларидан ўлиб кетар эканлар.

– Бас, етар. Эри ўн йил муддатга Ҳиндистонга сургун қилинган бир аёлни танийман. Ундан барчасини суриштириб билганман. У Солор деб номланувчи жойда истиқомат қилган. У ерда дўкон очиб, баққолик қилган экан. Унинг айтишича агар туғилиб ўсган юртига бўлган соғинччи ҳисобламаса, ўша ердаги ҳаёти бу ердагига нисбатан анча яхши бўлган экан. Сиз ҳам рози бўлсангиз, мен ҳам юбориладиган ерда баққолик қилган бўлур эдим. Бу ишнинг улдасидан чиқишимни ўзингиз шоҳиди бўлгансиз. Иссиққа ўрганганман, сиз жаноблари эса ўрганмагансиз, лекин Худо ўнгласа иссиққа чиқишингизга ҳожат ҳам бўлмайди.

– Мариана, у ерга боришим билан ўлиб қолсам-чи?

– Бундай совуқ гапларни гапирманг, синьор Симан.

– Гаплашишимиз керак дўстим, ахир жон чиқар пайтида мен қийналаман-ку, чунки сизнинг тақдирингиз учун мен жавобгарман... Қандай ўла оламан?

– Агар сиз ўлсангиз, унда мен ҳам ўламан.

– Ўз ихтиёри билан одам ўла олмайди, Мариана...

– Жудаям мумкинки!.. Ўз ихтиёри билан тирилиш ҳам мумкин!..

Бу ҳақда менга дона Тереза сўзлаб берганди!

– У нима деганди?

– Сизни Портога келишингиздан аввал у ўлим ёқасида эканлигини, сўнг сиз Портога келишингиз билан у яна қайта тирилганлигини сўзлаб берган. Дунёда бундай одамлар кам эмас, синьор Симан... У ойимқиз нозиккина, мен бўлсам деҳқон фарзандиман, ҳар қандай иш қўлимдан келади. Агар қонсираб ўлишим керак бўлиб қолса борми, чурқ этмай томиримни кесиб юборган бўлар эдим.

– Менга қаранг, Мариана, мендан нимани кутаяпсиз?

– Ниманиям кутардим!.. Нега сиз бу ҳақда сўз очдингиз, синьор Симан.

– Мариана, сиз менга жуда кўп нарсани қурбон қилдингиз. Ва яна қурбон қилишни истаяпсиз. Гарчи сиз булар эвазига мукофот кутмаётган бўлсангиз ҳам, бу яхшиликларингизни бир йўл билан қайтариш мумкин. Менга қалбингизни очинг.

– Мендан нимани эшитишни истайсиз?

– Ахир сиз ҳаётимни мендан кам билмайсиз-ку, тўғрими?

– Биладан, ҳўш, нима бўпти.

– Менинг ҳаётим ҳам, ўлимим ҳам бахти қаро дона Тереза де Албукерке билан боғлиқлигини яхши биласизми?

– Ҳўш, билсам нима бўпти?..

– Мен қалбингиздаги ҳис-туйғуларга фақат дўстлик билан жавоб қайтаришим мумкин.

– Синьор Симан, мен сиздан бундан бошқа нарса сўраганмидим?!

– Йўқ, Мариана, лекин сизнинг олдингизда шундай қарздорманки, буни ўйласам, ўзимни янада бахтсизроқ ҳис этаман.

Мариана лом-мим демай йиғлаб юборди.

– Нега йиғлаяпсиз? – меҳрибонлик билан сўради Симан.

– Сиз яхшиликни билмайдиган инсонсиз... Қайси айбларим учун бахтсизлигингизда мени айблаяпсиз.

– Сиз мени нотўғри тушундингиз, Мариана... мен бахтсизман, чунки сизга ўйланолмайман. Мариана, шундай дейишингизни истардим; “Симан учун бор нарсамни қурбон қилдим; уни жароҳатланган ҳолда отамнинг уйига олиб келишганида тунларни ухламай унинг бошида ўтириб ўтказдим. Бахтсизлик уни қамоққа етаклаб келди, ундан бой-бадавлат ота-оналари воз кечганида мен уни оёққа турғиздим; унинг устидан осиб ўлдириш ҳукми чиқарилганида мен эс-ҳушимни йўқотдим. Худонинг муруввати билан ўзимга келгач, мен унинг зимистон хонасига ошиқдим ва унинг оғзига овқат тугиб, кийинтирдим, шип-шийдам хонасини безадим; уни сургун қилганларида у билан бирга кетдим ва унинг қалби мен учун ватан вазифасини бажарди; уни саргардонликдан асраб қолиш учун қуёшнинг жазирама иссиғида ишладим ва уни муқаррар ўлимдан сақлаб қолдим ”.

Мариана маҳбуснинг сўзлари маъносини ақл билан тушунолма-са-да, аммо қалби билан уни ҳис этарди. Бечора қиз йиғлаб туриб, куларди. Симан сўзини давом эттирди:

– Мариана, сизнинг ёшингиз ўн олтида. ўз ҳаётингиз билан яшамонгиз лозим. Ҳозирги ҳаётингиз азобда, ўз ёгингизга ўзингиз қоврилиб яшаяпсиз. Уни деб тўккан кўз ёшларингиз эвазига фақат кўз ёши билан жавоб бера олиши мумкин бўлган инсонга ўз ҳаётингизни бағишламай яшанг. Мен ватанимда озодликда ёки тутқунликда қолганимда эди, мен ҳаётимдаги охирги сўзимни айтмагунимча мурувват кўрсатиб ёнимда бўлишингизни сиздан илтижо қилиб сўраган бўлар эдим. Мен билан ё Африкага ёки Ҳиндистонга бирга бор-

манг, чунки мен у ерда ўлиб кетишимни, сиз эса ватанга ёлғиз ўзингиз қайтиб келишингизни биламан. Агар мен тирик қолсам, ўлим менга таҳдид қилмай, ҳаётимни янги қулфатлар учун сақлаб қолса, унда мен қачонлардир ўз ватанимга қайтаман. Ана шунда сиз шу ерда туриб, мени қутиб олишингиз керак бўлади. Шунда мен, мени кутаётган фидойи қалбли инсон бор, деб айта оламан. Мабодо, сиз турмушга чиқиб, эрингиз ва болаларингиз ёнингизда бўлса, мен уларни ўз оилам деб қабул қиламан. Агар сиз ёлғиз бўлиб, бошингиз очик бўлса, сингилжон, мен сиз билан бирга бўламан. Хўш, Мариана, бу гапларимга нима дейсиз?

Жоан темирчининг қизи бошини кўтариб, шундай деди:

– Синьор Симан, агар сиз бадарға қилинсангиз, нима қилишни ўшанда ўйлаб кўраман.

– Мариана, аввалдан ўйлаб қўйсангиз яхши бўлур эди.

– Ўйлайдиган ҳеч нарса йўқ, ҳаммаси ҳал бўлган.

– Яширманг, дўстим, нима ҳал бўлганини айтинг.

Мариана бир оз иккианиб тургач, хотиржам оҳангда:

– Сизга керак эмаслигимни билганимдан сўнггина ўзимни ўлдираман. Бунинг уддасидан чиқмайди, деб ўйлайсизми? Отам энди йўқ, умуман, энди ҳеч кимим йўқ, менинг ҳаётим кимга ҳам керак. Синьор Симан менсиз ўз кунини кўраверади, тўғрими? Начора... Мен эсам...

Айтмоқчи бўлган сўзидан уялиб, у гапини охиригача айтмади. Мариананинг бу гапларидан ҳаяжонланиб кетган Симан уни бағрига босди, ва:

– Сиз мен билан кетасиз, сингилжоним, биз бирга кетамиз. Бундан буён барча кўргуликларни бирга кўрамыз. Ўлим шарбатини бир фиңжондан сипқорамиз. Ўша ерда бирга ўлим топамиз.

Ўша кундан буён Мариана ёлғиз ўзига аён хурсандлигидан сархуш эди. Фидойилик мўъжизалари ҳақида кўп эртақлар тўқилган. Мариананинг қалби тоза, ҳақиқий аёл қалби эди. У севарди ва унинг севгиси мўъжизаларга бой эди. Шоирга илҳом бериб, унинг сатрларида ўз ифодасини топадиган севги эди. Мариана севар, Терезага нисбатан рашк ҳам қиларди. Аммо унинг бу рашки ножўя хатти-ҳаракатларга олиб келмайдиган ва аламзадалиқ пайдо қилмайдиган, балки танҳо ўзи ҳис этадиган дўзах азоблари эди. Симаннинг сургундаги ҳаёти Марианага ранг-баранг манзаралар кўринишида намён бўларди, чунки у ерда унинг бошида “оҳ” тортувчи бегоналар бўлмасди. Агар Марианани сингилликдан воз кечишга зўрлаб кўндирсалар-да, у: “Уни ҳеч ким менчалик сева олмайди, унга ҳеч ким менчалик беғараз тасалли бера олмайди”, деган бўлур эди.

Мариана Симанни қанчалик севмасин, унга ёзилган хатларни ё Тереза қўлидан, ё қашшоқ кампир қўлидан ҳеч иккиланмай оларди. Хатларини эса ўқиётган Симаннинг пешонаси тиришганда, йигитга яширинча назар солиб турган Мариананинг юраги сиқилар ва ичида: “Ойимқиз бу йигитга бунчаям кўп азоб бермаса!” деб кўярди.

Тереза ҳақиқатан ҳам Симанга кўп азоб берарди!

Тереза қалбида умри қисқа умидлар пайдо бўлар ва уларнинг амалга ошмаслиги аччиқ ҳақиқат эди. Тутқинликда яшаётган Тереза хаёлан ўзини озодликда, Симанни эса афв этилган, уларнинг чеккан азобларига хотима ясалиб, тўю-томоша ва роҳат-фароғатда яшаётгандек туюларди. Монастирдаги дугоналари Терезанинг бу хаёлан ўйлаётган ўйларини янаям бўрттириб кўрсатар эдилар. Чунки бирлари аччиқ ҳақиқатдан беҳабар бўлсалар, бошқалари – монастирдаги тақводорларнинг дуоларидан жуда умидвор бўлар эдилар. Агар башоратчилар-

нинг айтганлари амалга ошганда эди, Симан қамоқдан қутулиб чиққан, Тадеу де Албукерке қариликдан ва газабдан бандаликни бажо келтирган бўлур эди. Тўй бўлиб, бахтиқаро севишганлар бахтли ҳаёт кечирган бўлур эдилар.

Беш ойлик қамоқдан сўнг, Симан Ботельо уни қандай қисмат қутқатганидан хабар топди. Шунинг учун муқаррар айрилиққа дош бериши учун Терезани аввалдан хабардор қилиб қўйишни маъқул топди. Йигит қизни сургун муддатини ўтагач, қайтиб келишидан умидвор ҳам қилиши мумкин, аммо унинг тасаллилари ачинарли ва бесамар, чунки уларга ишонч йўқ эди. Тереза бу ёлғон сўзлардан ҳам тасалли ололмасди, чунки унинг кўксидан чиқаётган оҳу нолалар гўё соат миллари каби унинг қолган умрини санаётгандек эди, гарчи унинг ташқи кўринишидан атрофдагилар хавотирга тушмасалар ҳам.

Севгилисига ёзаётган хатда дарду аламларини тўкиб солди; у Яратганга илтижо қиларди, ўз тақдирини лаънатларди! У дам юввош ва сабр-тоқатли бўлиб қолар, дам газаб билан отасини лаънатлар эди; ниҳоясига етиб бораётган ҳаётига ёпишиб олгани, уни руҳий ва жисмоний азоблардан қутқаришни ортга сураётган ўлимдан норози бўларди.

Етти ойдан сўнг иккинчи босқич суди олий жазони Ҳиндистонга ўн йиллик сургун муддати билан алмаштирди. Тадеу де Албукерке Лиссабонда бу қарордан норози бўлиб шикоят хати ёзди ва Симан Ботельо устидан ўлим жазоси ҳукмини қайта тиклаган одамга ўз уй-жойини ҳадя этишни ваъда қилди. Катта ўғли Мануэл сабабли катта харажатга тушганидан хабар топган Домингос Ботельо саройда ҳам, шикоят судида ҳам нуфузли шахсларнинг хомийлигига эришиш учун пулни аямаётган Тадеу де Албукерке билан жангга киришиш мақсадида Лиссабонга ошиқди. Домингос Ботельо ғалаба қозонди. Бу ғалаба отанинг фарзандига бўлган меҳри сабабли эмас, балки рақибини енгиш мақсадида эришган ғалаба эди. У шахзодадан ўғли Симанга белгиланган ўн йиллик сургун муддатини ўташни Вила-Реалдаги қамоқхонада ўтказишга алмаштирди. Симан Ботельога шахзода томонидан кўрсатилган бундай мурувват ҳақида айтганларида, маҳбус бу қарорни қабул қилмаслигини айтди. Бундан кўра унинг учун сургундаги эркинлик афзаллигини ва ўзи бу ҳақда илтимос қилмаганлигини билдирди. Бундан кўра ўлиб кетганим афзал деди, шу сабабли юқори суд босқичларига шикоят қилишини айтди.

Домингос Ботельо ўғлининг бу қарорини эшитиб, энсаси қотганидан, ўғлим кўнглига нима келса, шуни қилаверсин, деди. Унинг учун энг асосийси визеулик Фидалго ва унинг порага сотилган хомийлари устидан эришган ғалабаси муҳимроқ эканлигини айтди.

Иш полиция бошлиғига юборилди. Симан Ботельонинг исми ша-риффи Ҳиндистонга сургун қилинадиганлар рўйхатига киришиб қўйилди.

XIX

Бир ярим йиллик қамоқда Симан Ботельо куёш нуруни, тоза ҳавони, боши узра мовий осмонни жуда соғинган эди. У ўтирган қамоқхонанинг шифти ниҳоятда паст бўлганидан эзилиб кетганди.

Энди у муҳаббатга эмас, балки ҳаётга ташна эди.

Дорга тортилиш хавфи остида ўтказган ярим йиллик умри севиб-севилиш афтидан, жон томирларинию юрагини ишдан чиқариб қўйганди; қалб севиши ва тақдир ўйинларига дош бериши учун у кучли ва дадил бўлмоғи лозим, дадилликни унга тўлақонли ҳаёт ба-

ғишловчи уни мустаҳкамловчи жўшқинлик, умид хурсандчилик, шодлиги ато этади.

Симан дорга тортилишдан қутулиб қолган бўлса-да, қўлларига кишан солинган эди, у қамоқхонанинг ажал чақирувчи оғир ҳавосидан нафас оларди. Деворлари кўпчиб, тузлари чиқиб кетган хонада нафас олиш, шифтидан томчилар томиб турган хонада ўтириш ниҳоятда қийин эди. Виждон азоби ҳали нималигини билмайдиган, шон-шуҳрат ва роҳат-фароғатли ҳаёт орзусида юрган ўн саккиз яшар йигитнинг қалби бир ярим йиллик ҳаёт азобларидан сўнг қай даражага тушиши мумкин?

Юрак вужуднинг уриб турувчи бир бўлаги, холос, ўзини табиат билан яхлит ҳолда ҳис этадиган руҳиятдаги исён сабабли биринчи бўлиб жон беради. У табиатга чанқоқлигини ҳис этиб, у томон талпинади. Хаёлидаги роҳат-фароғат томон етакловчи муҳаббат эса асло тасалли бера олмайди.

Бўйнидаги сиртмоқдан қутулган Симан Ботельо гўё дор қурилган устун қулагандек, маълум вақтгача ўзини енгил ҳис этди. У ўз орзуларини Терезанинг қалби билан боғламоқчи бўлди.

Аммо Симаннинг барча орзу-умидлари қумга синган сувдек ғойиб бўлди, юрагини тўлдирган сафрода муҳаббати сўниб борарди, чунки қалбининг қамраб олган зимистонда бирон-бир умид учқуни йилт этмасди. Улими муқаррар эди.

Симан Ботельо нимадан умид қилиши мумкин? Уни олдинда нималар кутмоқда?

Ҳиндистон, ҳўрланиш, муҳтожлик ва очлик азоблари.

Унинг қалби шуҳратпарастлик ҳисси билан тўлганди, барчага ўз номини танитмоқчи эди. Симан муҳаббатдан ўз бахтини топишга интилиб, бор қобилиятига жуда суянган эди; у нафақат муҳаббатга, балки шон-шуҳратга, обрў-эътиборли бўлишга ва доимо одамлар орасида донг таратиши абадий бўлишга интиларди, бундай интилишлар эса қалби кенг инсонларга, даҳоларга хос. Улар ўлимларидан кейин ҳам абадий яшаб, келажак авлод тилларида дoston бўладилар.

Аммо муҳаббат атиргулларидан ясалган гулчамбарлар ва уларнинг тиканларидан томаётган қон кемириб борувчи заҳар гирдобига тортиб борарди. Бу эса қалбидаги мардонавор умидлар учқунини ўчирмоқда эди. Дунё ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини сўндираб ва жўшқин қалбини музга айлантирмоқда эди.

Эй, бахти қаро йигитча, бир ярим йил кўзингга дор кўринган ҳолда, сўнг бадарға қилиниш хавфи билан яшадинг. Булар қалбингдаги орзу-умидларни поймол қилди, яхши хислатларингни ер билан яксон этди.

Сен ўз ўтмишингга қараб савол бера бошладинг. Ақл ҳукми таъсирида жавоб бермоқчи бўлган қалбинг эзилган. Монастир деворлари ортида ўлим азобини тортаётган яна бир инсоннинг юракни эзувчи оху ноалари эшитилиб турарди. Бу эса жароҳатингни қайтадан тирнар, сен унга тасалли беришга на куч, на имконият тополардинг. Сен раҳм-шафқат фаришталаридан бокира қиз учун тасалли беришларини ёлвориб сўрардинг.

Ўн йиллик қамоқ муддатини ўташ, Симанга дорга осилишдан ҳам даҳшатли бўлиб туюлди. Агар у мусаффо осмон остида ўпкаси тобора ишдан чиқаётган Тереза нафас олиб турганини билганида, балки бу ўн йиллик қисматга ҳам у рози бўлган бўлурмиди? Қамоқдан бўлса ҳам севимли инсоннинг бўғиқ овозини эшитиб туриш қандай ёқимли.

Майли, ўн йил қамоқхонада қийналиб ўтсин. Аммо ўлим олдидаги сўнгги дақиқада эҳтиросларнинг сўнгги учкуни самога кетар йўлини ёритади.

Тереза ўз хатида Симан Ботельодан ўн йил қамоқ муддатини ўташлигини ва ниҳоят, оқланиб чиқишига ишончи комиллигини айтди.

“Ўн йил! — деб ёзарди Тереза.. — Ўн йил ичида отам вафот этади, мен эсам сенинг ёринг бўламан. Мабодо, шу вақт ичида жазо муддатинг тугамаса, сени афв этишларини қиролдан илтимос қиламан. Агар сен сургунга кетгудек бўлсанг, мен сени унутамаман, чунки сен у ерларда ўлиб кетасан, ёки қайтиб келгач, менинг изимни ҳам тополмайсан!”

Бечора қиз умри тугаб бораётганидан беҳабар эди. Кўнгил айнишлар, ранги бирданига оқариб кетиши ва қувватсизлик яна қайтадан бошланди. Тереза дам-бадам йўталиб, қон тупура бошлади. Ё муҳаббат ёки раҳмдиллик сабабли уч минг олти юз эллик марта қамоқхона эшиклари очилиб, ҳар оқшом зах хонада ёлғиз тунашга маҳкум бўлган маҳбус қамоқхонада ўн йил ўтиришга розилик берганида ҳам Тереза тугаб бораётган ҳаётини бир дақиқага ҳам узайтириш кўлидан келмасди.

“Заҳматқашим, аламдийдам, севгилим Тереза, энди умидингни уз, — деб ёзарди Симан. — Бу бахтсизликка қарши курашишдан фойда йўқ. Курашишга ортиқ кучим қолмади. Бизнинг учрашувимиз ҳалокатга олиб борувчи йўллардан иборат экан. Бу дунёда умид қиладиган бизнинг ҳеч нарсамиз қолмади. Ўлимдан ўзга чорамиз йўқ... Ўлимдан сўнг нима бўлади, ёлғиз Худога аён. У дунёда кўришармикинмиз?”

Мен кетаман. Ватанимни, ўз оиламни ёмон кўраман. Ватаним кўзимга ҳар қадамда қурилган дорга ўхшаб кўринади. Менинг тилимда сўзловчи ҳар бир кишининг оғзидан жаллодлар каби фақат ҳақорат сўзларини эшитишга тайёр тураман! Португалияда мен на озодликка, на бахт-саодатга эриша оламан. Тереза, жоним, сенинг муҳаббатинг ҳадея этган орзу-умидлар энди рўёбга чиқмайди.

Мени унут, тақдирга тан бер. Мен ўлишни хоҳлайман, аммо қамоқхонада у дунёга рихлат этишни хоҳламайман. Майли, кўзларимдаги нур сўнса-да, осмон шуъласини кўришни истайман. Сўнгги нигоҳим осмонга тушишини жуда-жуда истайман!

Азизам, мендан ўн йил қамоқда ўтиришимни илтимос қилма. Қоронғи, зах қамоқхонада кўлимда кишан билан ўн йил ўтириш нималигини сен билмайсан, азизам! Ўтган йигирма ой давомидв кўрган азоб-уқубатларимни сен тасаввур ҳам қила олмайсан. Бу ерда менга раҳм-шафқат қилиб ҳар куни овқат келтирадиган бир меҳрибон қизнинг овозини эшитаман, холос. Ва яна менга киноя билан яхши хабар келтирган, яъни дорга осииш жазоси ўрнига қамоқхонада ўн йил ўтириш жазосини айтган судьянинг овозини эшитдим, холос.

Тереза, яшаб қолишга ҳаракат қил. Бир бахти қарога аталганман, деган аҳдингдан қайт. Мабодо, отанг чақиргудек бўлса, олдига қайтиб бор. Осуда ҳаёт кечирishi имконияти бўлса, шукур қилиб яшагин. Иложи бўлмаса, ўлимингни кут. Шунда сен осойишталик топасан. ”

Бахти қаро йигитнинг кўнглидаги изтиробни баён этувчи бу хатга жавобан Тереза қисқа жавоб хати ёзди:

“Ҳа, Симан, мен ўламан, ўламан. Кечир, азизим, менинг қисматим сенга кўп аччиқ кўргуликларни келтирди. Мен сени йўқотдим... Мен сенга пок самимий муҳаббатимни тортиқ этиб, сени бахтли қилишни истаганлигимни ўзинг яхши биласан. Мен борган сари сўлиб бораёпман. Сени бу азоблардан қутқаза олмайман. Иложини қилсанг

яша, ўлишингни истамайман, Симан. Сени яшашингни, мени доимо ёдга олиб юришингни истайман. Руҳим сенга тасалли беради... Мен хотиржамман. Абадий ором олиш вақти тобора яқинлашиб келмоқда... Фоний дунёда учрашгунча. Алвидо, Симан!”

Ушбу хатни олгач, Симан Ботельо бир неча кун хавотирда сукут сақлаб юрди. Мариананинг саволларига жавоб ҳам бермади. У ўзини ўзи йўқ қилиш режасини тузаётгандек эди. Ўн саккиз ёшлик маҳбус билан ёнма-ён яшаш пешонасига ёзилган қиз тинмай йиғларди. Симан Мариананинг кўз ёшларини кўргач, сукут ҳолатидан қайғу-алам чекиш ҳолатига ўтди.

Орадан яна ярим йил ўтди.

Тереза ҳамон яшаб кетишга интилса-да, ёнидаги қайғудаги ҳамроҳларига ўзининг ўлиш кунини аниқ билишини айтарди.

Симан Ботельо қамоқхонада яна икки баҳорни қаршилади. Учунчи баҳор Кандала боғларни гулларга буркади, ўрмонларни ям-яшил этди.

1807 йилнинг март ойи.

Шу ойнинг ўнинчи санасида маҳбус Портодан Ҳиндистон томон кетадиган кемада ватанидан чиқиб кетиш ҳақида буйруқ олди. Ўша вақтларда кемалар сургун қилинганларни олиб кетиш учун Доуро дарёсининг этагига кириб келарди. Лиссабондан қамоқхоналардаги сургун қилинувчиларни олиб кетарди.

Жиноий ишлар бўйича судьяга маҳбуснинг хизматкори сифатида таништирилган ва унинг кемада кетиш сарф-харажатлари тўланганлиги учун Марианани Симан билан кетишига ҳеч нарса ҳалақит бермади.

– Хизматкори ҳам зўр экан, – деб қўйди аёлларга ўч бир амалдор.

Мариана олиб кетиладиган нарсаларни йиғиштираётганда, Симан гўё уни нима кутаётганлигидан беҳабардек ўзини жуда хотиржам тутарди. Бир неча бор у сўлиб бораётган Терезага хайрлашув хатини ёзмақчи бўлди, лекин хат ёзишга қўли бормади, кўзёши ҳам тўка олмади.

– Эй, худо, бу қандай кўргулик! Эй, худо! – хитоб қиларди йигит ва бошини қўллари орасига олиб, сочини юлмақчи бўлгудек. – Йиғлашга имкон бер, йиглаб кўнглимни бўшатиб олай, бўлмаса бу азобларга қандай чидайман!

Симаннинг талвасага тушиб, ақлдан озиш даражасига етган ҳолатини кўриб, Мариана қўрқиб кетди.

– О, Тереза! – хитоб қиларди йигит ўзига келгач. – О, бахти қаро қиз, сени мен ўлдирдим! Энди уни ҳеч қачон кўра олмайман! Ҳеч ким сургунда юрган одамга унинг ўлими ҳақида хабар бера олмайди. Сенинг муҳаббатингга муносиб равишда ўлиб кетаётганимни кўришинг учун сени чорлаганимда, менинг ўлганлигим ҳақида сен жафокашга хабар берувчи бирон кимса топилмайди!

XX

1807 йилнинг мартада Симан Антонио Ботельо Касацион суд қамоқхонасидан чиқиб, етмиш беш нафар маҳбус билан бирга Рибейра бандаргоҳида турган кемага ўтқазилди. Дезембаргдор Моуран Москейранинг илтимосига кўра, полиция бошлиғининг буйруғига биноан Симанни бошқаларга қўшиб кишанламадилар, қолган маҳбуслар жуфт-жуфт қилиб – бирининг қўли иккинчисининг қўлига боғлаб кишанланган эди. Симан қамоқхонадан кема бортигача миршаб ва жомадонларни кўтариб келаётган Мариана ҳамроҳлигида етиб

келди. Дона Рита Пресъозанинг қадрдон дўсти бўлмиш амалдор ҳам улар билан бирга кема бортига кўтарилди ва маҳбус Ботельога алоҳида эътибор беришларини, палубада ўтиришга ва капитан билан бирга бир дастурхонда овқатланишини кема капитанидан илтимос қилди. Сўнгра Моуран Москейра Симанни четга олиб, унинг қўлига онаси бериб юборган тилла тангалар ўралган тугунчани тутқазди. Симан Ботельо Моуран Москейранинг кўз олдида капитандан бу пулларни барча маҳбусларга бўлиб беришини илтимос қилди.

– Синьор Симан, бу қандай тентаклик?! – қичқириб юборди дезембаргадор.

– Бу шахсий қадр-қийматимни билдирувчи тентакликдир: ўз қадр-қийматимни сақлаб қолиш мақсадида мен ўзимни ҳалок қилдим. Энди бу эрк-туйғусига берилганларни қандай фалокатлар кутиб турганлигини тажрибада синаб кўрмоқчиман. Бурчи сабабли эмас, балки сидқидилдан берилган садақа мени камситмайди. Бу пулларни менга бериб юборган хонимни мен танайман.

– Пулларни онангиз бериб юбордилар, – деди Москейра.

– Менинг онам йўқ. Бу садақани мен олмайман. Бу садақани эгасига олиб бориб беришни хоҳлайсизми?

– Йўқ, синьор.

– Синьор капитан, илтимосимни бажаринг. Бўлмаса пулларни сувга улоқтираман.

Капитан пулларни олди. Симаннинг газабидан ҳайратланган дезембаргадор эса жуфтакни ростлаб қолди.

– Моншике монастири қай тарафда жойлашган? – сўради Симан Марианадан.

– Ҳов анави ерда, синьор Симан, – деди қиз Доура дарёсининг соҳилида жойлашган Мирагая тарафини кўрсатиб. Қўлларини кўкрагига чалиштириб турган Симан ўша тарафга тикилиб қаради ва назорат минораси панжараси ортида турган аёл қиёфасига кўзи тушди.

Бу Тереза эди!

Яқинда у Симанинг видолашув хатини олганди ва унга жавобан ўзининг қирқилган сочларини юборган эди.

Ўша куни кечқурун Тереза диний маросим ўтказишларини илтимос қилди, шу баҳонада уни хизматкори ҳамроҳлигида меҳробсиз кичик ибодатхонага олиб келдилар. Тун бўйи ибодат қилиб чиққан холасининг қия столи олдида Тереза тун ярмигача ибодат қилиб ўтказди. Бир неча маротаба қиз денгизга қараган дераза ёнига етаклаб келишларини илтимос қилди. Денгиз тарафдан совуқ шабада эсмоқда эди. У роҳибалар билан хотиржам суҳбатлашиб, уларнинг ҳар бири билан хайрлашди. Шол бўлиб ётиб қолганларнинг ҳужрасига ўзи кириб, улар билан ўпишиб хайрлашди.

Барча роҳибалар унга далда беришга ҳаракат қилардилар. Тереза бунга жавобан жилмайиб кўярди, холос. Уларнинг диний насиҳатларига жавоб қайтармас, бу панд-насиҳатлари билан меҳрибон дўстлари куч, амалга ошмайдиган умидлар билан унинг қўйини пуч ёнгоққа тўлдирар эдилар. Тонг саҳарда Тереза Симан Ботельонинг барча хатларини қайта ўқиб чиқди. Мондего соҳилларида ёзилган бу хатларни меҳр ёшларини тўкиб ўқирди. Булар келажакдаги бахтга атаб ёзилган мадҳиялар эди: эҳтирослар назми фикрларга тиниқлик бахш этиб, жўшиб илҳомлантирувчи гўзал табиат назмни ўз ранглари билан безаган бир пайтда инсон қалбидан тошиб чиққан ҳис-туйғулар унда мужассам эди. Терезанинг кўз ўнгидан ўша фарахли кунлар ўта бошлади; ўзида йўқ севинч, ширин қайғулар, ғам-ғуссани чекинти-

рувчи орзу-умидлар, Симаннинг синглиси билан қилган сўзсиз суҳбатлар, бир сўз билан айтганда, бахтсизлар эслайдиган барча ҳолат унинг кўз ўнгидан бирма-бир ўтарди.

Сўнгра у хатларни устма-уст тахлаб, уларни ипак боғич билан боғлаб қўйди. Қачонлардир шу боғич билан боғланган, ҳозирда эса қуриб битган гулдастани Симан ўз уйининг деразасидан унинг хонасига улоқтирган эди.

Гул барглари қуриб битганди. Тереза уларга қараб туриб: “Худди менинг ҳаётимга ўхшайди!” деб қўйди ва илк севги кунлари олган гулларнинг наваларини ўпа туриб, йиғлаб юборди.

Тереза хатларнинг барини Констансага топширди ва хизматкорига кейинчалик бажариладиган бир топшириқ берди.

Шундан сўнг қиз ибодат қила бошлади. У тиз чўкиб кўкрагини курсига тираганча ярим соатлар чамаси ибодат қилди. Тереза ўзи турмоқчи бўлди-ю, лекин туролмади, атрофдагиларнинг ёрдамида ўрнидан турди, сўнг қайнатма шўрва тановул қилишга розилик бериб, кулимсираб “йўл олдидан” деб қўйди.

Эрталаб соат тўққизларда у Констансадан назорат минорасига етиб боришга ёрдам беришини илтимос қилди. Тереза шу минорада ўтирганча, ўлим талвасасида бир тўда маҳбусларни кутиб турган кемадан кўзини узмай нигорон термулиб ўлтирарди.

Кемага жуфт-жуфт қўллари кишанланган маҳбусларни олиб чиқишгаётганини кўрган Терезанинг кўз олди қоронғулашди, қўллари ҳавода ниманидир ушламоқчи бўлгандай қалтирай бошлади-ю ҳушидан кетди. Симан Ботельо айна шу вақтда Терезани кўриб қолди.

Шу тобда кема ёнига везеулик хат ташувчи камбағал аёл ўлтирган қайиқ яқинлашиб келди. Аёл Симанни чақира бошлади. Симан кемага чиқадиган зина ёнига келди. Аёл унга бир боғлам хат тутқазди. Боғлам устида турган хат Симанинг хати эмасди, чунки йигит қоғознинг силлиқлигидан билди, лекин уни очмади.

Лангарни кўтариш ҳақида буйруқ берилди. Симан кема панжарасига суянганча минорага тикилди. У ўзи томон кимдир рўмол силкитаётганини пайқади-ю, жавобан ўзи ҳам Тереза томон рўмолчасини силкитиб қўйди. Кема йўлга тушиб, монастир ёнидан ўта бошлади. Симан панжарани ушлаб турган қўлларни ва чехрани яққол кўрди, лекин у севгилиси Тереза эмасди. Гўё номаълум бир мурда қабрдан чиқиб, қўл силкитаётгандай туюлди Симанга.

— Шу Терезами? — сўради Симан Марианадан.

— Ҳа, синьор, Терезанинг ўзгинаси, — деди йиғидан ўзини тутиб турган қиз. Шу тоб унинг қалби яқинда маҳбуснинг руҳи ҳам уни ҳалокатга учратган қизнинг орқасидан тез орада етиб боришини қалби ҳис этиб турарди.

Баногоҳ Тереза кўринмай қолди. Кимдир қўл силкиётганига кўзи тушди. Энди Симан на Терезани ва кейинроқ таниб қолган Констансани кўрмай қолди.

Собрейрасдан унча узоқ бўлмаган жойда кема тўхтаб қолди: саёзлик ортидан уфқда қора булутлар пайдо бўлди. Денгизда кутилмаганда тўлқинлар ўйнай бошлади. Кема капитани сузиб бораётган кемани тўхтатиш ҳақида буйруқ берди. Шу заҳотиёқ Фос томондан ичида катта лоцман ўтирган парусли қайиқ етиб келди ва у янги кўрсатма берилмагунча кема лангарини тушириб туриш ҳақида буйруқ берди. Денгизга чиқиш кейинги кунга қолдирилди, кема капитани соҳилга тушиб кетди.

Симан Ботельонинг кўзлари гўё мумланган мурданинг кўзларига ўхшаб қолганди. Киртайган бу кўзлар бир нуқтага тикилганча, ҳаёлан назорат минораси ичида юргандек. У гўё ҳаётдан тамоман узилиб қолгандек кўринарди киши кўзига. Куёшнинг сўнгги нуллари монастыр панжараларини кўрсатмай қўйгунга қадар бир неча соат шу кўйи ўтирди.

Кечки пайт капитан кемага қайтиб келди, у назорат минораси устида пайдо бўлган дастлабки юлдузларга тикилиб турган маҳбусга назар солди.

— Сиз уни осмондан қидираяпсизми? — сўради капитан.

— Осмондан! — деди Симан беҳосдан.

— Ҳа! Тўғри, у ўша ерда...

— Ким, синьор?

— Тереза.

— Тереза!.. У ўлдими?..

— Ҳа, у бандаликни бажо келтирибди. Сизга рўмолча силкитаётган назорат минорасида.

Симан панжарага қаддини букканча тўлқинланаётган сувга қараб қотиб қолди. Капитан унинг елкасидан кучиб:

— Бардам бўлинг, менинг бахтсиз дўстим, бардам бўлинг! — деди. — Биз денгизчилар Худога ишонамиз. Умидсиз бўлманг. Жаннат эшиклари Худонинг иродаси ила очилур!

Симандан бир қадам орқада турган Мариана қўлларини кўкка кўтариб, йиғлай бошлади.

— Ҳаммаси тугади!.. — гўлдиради Симан. — Энди бемалол ўлаверсам бўлаверади, мени дунёда яшашга ундайдиган ҳеч нарсам қолмади. — Синьор капитан, — деди Симан, — мен жонимга қасд қилмайман, кўйиб юборинг.

— Сиздан каютангизга тушишингизни сўрайман.

— Бу буйруқми?

— Сизга буйруқ бермаяпман, жаноблари, илтимос қилаяпман. Бу илтимос, буйруқ эмас.

— Начора, қайғумга шерик бўлганингиз учун раҳмат. Кетаяпман.

Мариана қайғули ва мулойим кўзларини Симандан узмас эди.

Симан Марианага бир қараб кўйди-да, капитанга муражаат этди:

— Бу бечора қиз нима қилсин?..

— Бунга сизнинг ёнингизда бўлишга рухсат берилган, — жавоб қилди художўй, раҳмдил капитан.

Симан каюта томон йўл олди, капитан эса унинг ортидан эргашди, каюта ичига киргач, унинг рўпарасига ўтириб олди. Мариана тўйиб йиғлаб олиш учун каютанинг қоронғу жойига ўтиб ўтирди.

— Синьор Симан, ичингизни бўшатиш, йиғланг, кўзёши тўкиб ичингиздаги ғубордан фориг бўлинг!

— Кўзёшим қолмади, синьор!

— Кўп азобларга чидадингиз, дўстим. Етар, ўзингизни қўлга олинг. Инсон зоти сиз кўрган дилгир ҳолатни кўрмаган. Мен денгизда ҳам, қуруқликда ҳам даҳшатли нарсани кўрган бўлсам-да, мени ҳозир титроқ босаяпти...

Капитан атайлаб Симанни кўнглини бўшатишини истаб, гапга солмоқда эди. Аммо маҳбус унга лом-мим демасди. У Мариананинг йиғисига қулоқ тутиб, каравот устига қўйилган хатларга тикиларди, холос.

Капитан сўзида давом этди:

— Мирагайеда менга бечора қиз вафот этганлигини айтишганда мен монастырда таниш-билишлари бўлган бир хонимдан бу қайғули

воқеанинг тафсилотини айтиб беришлари учун бирон-бир роҳиба билан учраштиришларини илтимос қилдим. Аммо роҳиба гапиришдан кўра кўпроқ оҳ-воҳ қилди. Эшитишимча, биз Ойро яқинида бўлганимизда қиз “Алвидо, Симан! У дунёда учрашгунча!” деган хитобларини эшитишган эмиш. У шундай деб хизматкорининг қўлида ҳушидан кетибди. Хизматкори роҳибаларни ёрдамга чақирибди. Улар шоша-пиша тепага чиқиб, чалажон қизни пастга олиб тушибдилар. Қиз минорада жон таслим қилган экан. Менга ҳикоя қилишларича, қиз бу монастирда икки йилу тўққиз ой азоб чекибди. Улар у сизни қандай севишлигини ва умидсизликка тушганда неча бор ўлим билан олишганлигини айтиб беришди. Ўз бахтига эриша олмаган бечора қиз! Эҳ, бахтини қўлдан берган йигитча!

– Бунга чидаш осонмас... Узоққа бормайди... – деди Симан гўё ўзига ўзи гапираётгандай.

– Узоққа бормаслигига ишонаман, – деди капитан, – агар дўстларим сиз учун бирон ёрдам қилишлари мумкин бўлса, ишонтириб айтманки, Португалияликларга қараганда, Ҳиндистондагилар ишончлироқдирлар. Сизни Гоада қолишингизга қиролнинг рухсатномасини олиб беришга ваъда бераман. Ҳа, чин сўзим! Сиз Осиёда яхши ҳаёт кечирингиз учун барча шарт-шароитни яратиб беришга қўлимдан келганча ёрдам бераман. Сургунда эканлигингизни хаёлингизга келтирманг, синьор Симан. Фам-андухни унутинг, бахтли бўлинг, синьор Симан!

– Менга ортиқ тасалли берманг капитан, яхшилик қилсангиз, синьор!.. – капитаннинг гапини бўлди маҳбус.

– Биладан, келажакдаги режаларни тузишга ҳали эрталигини биламан. Кўп гапириб юборганлигим учун кечиринг. Сизни ёқтирганлигим сабабли шу гапларни айтаяпман. Ҳозирги қайғули кунларингизда мени ўз дўстингиз деб билинг.

– Сизни дўст деб биламан, сизнинг дўстлигингизга муҳтожман... Мариана! – чақирди Симан. – Бу жанобнинг рухсати ила олдимизга чиқинг.

Мариана уларнинг ёнига чиқди.

– Бу қизни менга тақдир инъом этди. Унинг меҳри туфайли мен қамоқхонада икки йилу тўққиз ой оч қолганим йўқ. У мени кийинтириш ва егулик билан таъминлаш учун бор-будини сотиб бўлди. Мана энди мен билан кетаяпти. Синьор, унга яхши муносабатда бўлсангиз, чунки у жуда бокира, пок инсон. Агар мен ўлсам, синьор капитан, унга мени туғишган синглим каби ғамхўрлик қилишингизни васият қиламан. Агар у Ватанига қайтмоқчи бўлса, ёрдам беринг.

Симан шу гапларни айтиб, капитанга қўлини чўзаркан:

– Ваъда берасизми, синьор? – деб сўради.

– Ҳа, ваъда бераман. Онт ичаман.

Ўз ишлари юзасидан капитан ташқарига чиқиб кетди; Симан билан Мариана ёлғиз қолдилар.

– Дўстим, сизнинг келажакингиз учун энди қайғурмасам ҳам бўлади.

– Мен авваллари ҳам қайғурмаганман, синьор Симан, – жавоб қайтарди қиз.

Улар узоқ сукут сақлаб қолдилар. Симан икки чаккасини кафти билан ушлаган қўйи бошини стол устига қўйди. Ёнида турган Мариана чайқалиб турган чироқнинг хира нурига тикилиб турганча ўлим ҳақида ўйларди.

Шимоли-шарқдан эсаётган шамол кема анжомлари орасидан ғувиллаб ўтиб, ҳуштак чаларди.

ХОТИМА

Кеч соат ўн бирларда капитан маҳбус яшаётган кўшни хонага кириб келди. Мариана каюта полида бошини тиззасига қўйганча ўтирарди. У кун давомидаги қилган меҳнати ва оғир ҳис-ҳаяжонлардан толиқиб, худди ухлаётганга ўхшарди.

Симан Ботельо бедор эди. У қўлларини кўкрагига қўйганча, тепасида осилиб турган чироқдан кўзини узмай, каравотида чўзилиб ётарди. Шамолнинг гувиллаши унга эшитилиб турарди; ер билан осмон оралиғидаги бу сокин тунда қулоқни қоматга келтираётган шамолнинг гувиллаши унинг қулоғига ғариб мунгдай кирарди.

Симан ярим тунда титраётган қўлини Тереза унга қайтариб юборган хатлар томон узатди. У бир неча вақт хат боғламлари устидаги мактубга тикилиб қолди. Сўнг хатдаги муҳрни очиб, хира чироқ нури остида уни ўқий бошлади. Хатда шу жумлалар ёзилганди:

“Азизим Симан, ҳозир сен билан руҳим сўзлашмоқда. Севгилинг бу дунёни тарк этди. Хатни ўқийётган пайтингда сенинг шўрлик Терезанг, агар Худо мени янглиштирмаган бўлса, унинг ҳузурда бўлман.

Мен сени охирги азобдан қутқармоғим, бу ҳақда сенга ёзмаслигим керак эди. У дунёда сенга жуфти ҳалол бўлгучи севгилингни кечир. Умримнинг сўнги ўтаётган тундаги дақиқаларида сен билан суҳбатлашиш бу мен учун ягона тасаллидир, ягонам!

Ўлимим ҳақида ўзимдан бошқа ким ҳам сенга хабар берарди, азизим. Симан тез орада бу монастир кўз олдиндан ғойиб бўлади. Сен бу ердан жуда узоқлашиб кетган бўласан. Ва ҳеч қаерда, ҳеч бир юртда сенга, сенинг маъшуқанг сени у дунёда кутиб турибди, Худога илтижо қил, сени ҳам чақириб олсин, деган сўзларни бирон-бир кимсадан эшитмайсан.

Севгилим, наҳотки сен сургундан қайтиб келиб, мен билан бирга бўлишга ўзингни-ўзинг ишонтира олсанг? Шундай бўлиши ҳам мумкин эди, лекин ҳозир ҳаётимнинг сўнги дақиқаларида мен фақат бир истак билан яшамоқдаман: менинг умрим поёнига етиб бораётганини сен билишинг керак. У ўлган, мен уни сўнги умидидан маҳрум қилганимдан сўнг, у ўлди дейишингни истайман.

Бу таъна тошлари эмас, Симан! Балки сен шу ерда қолганинга эди, мен яна бир неча кун ўлим билан олишган бўлур эдим. Лекин қандай бўлмасин, сўнги ришта узилгач, барибир мен бу дунёдан кўзимни юмишга мажбур бўлардим... Ҳозир эса мен сўнги ришталарнинг узилаётганини ҳис этиб турибман.

Бу сўзларим қайғуингга яна қайғу қўшмаслигини истайман. Ўринсиз гапларим билан сени азобингга азоб қўшишдан Худо мени асрасин.

Азизим Симан, бу дунёда сени бахтли кўриш менга насиб этганда эди! Оллоҳ буни ўз кўзларим ила кўриш бахтини берганда эди!.. Бадарга қилинаётган менинг бечора севгилимни бахтли кўриш насиб этармикан!... Сени бахтли бўлишинг мумкинлиги тўғрисидаги тахмининг қалбингга жароҳат етказиши мумкин. Сени соғинч азоби кутмоқда. Руҳий азоблардан кўра бораётган жойингнинг иқлими жазирамаси сени қийнайди, деб ўйлайман.

Жоним Симан! Мен ҳозиргина ўқиб чиққан хатларингда сени таърифлаган даражада ҳаёт гўзал бўлиши мумкин эди. Сен Мондего соҳилидаги Коимбре рўпарасидаги сен таърифлаган уй, ён-верида дарахтлар, анвойи гуллар, сайраётган қушлар ҳозир кўз ўнгимдан ўтмоқда. Куёш уфққа ёнбошлаганда сен мен билан соҳил бўйлаб сайр

қилар эдинг. Осмонда бирин-кетин юлдузлар чақнай бошлади, ой кумуш нурларини сув устига таратаётган эди. Бахтимиз қувончидан бир-биримизни сўзсиз тушунардик. Ва мен мисоли онамнинг елкасига бош қўйгандек, сенинг елканга бошимни қўярдим. Буларнинг барчасини сенинг менга ёзган хатларингни қайта ўқиб эсладим. Қалбимдан ушбу хотиралар кечганида ўлим олди азоблари йўқолгандек туюларди менга. Яна бир хатингда сен бажармоқчи бўлган буюк ишларинг, иззат-хурматинг ҳақида, номинг абадий бўлиши ҳақида ёзгансан. Бу орзуларинг амалга ошишини жони-дилдан истардим. Ҳатто сенинг хурсандчиликларингни бир қисмини менинг хизматларим туфайли деб билардим. Уч йил аввал мен ёш бола эдим, Симан. Аммо ўша пайтданоқ сенинг баландпарвоз орзуларингни тушунардим ва сен авваллари бир неча маротаба айтган “сенинг муҳаббатингсиз мен ҳеч ким бўлмасдим”, деган гапларингни бундан буён ҳам менга такрорлайдигин бўлсанг, орзуларингнинг ушалишига ёрдам беришни чин дилдан истаган эдим.

Эҳ, Симан! Биз гўё осмондан, ҳа, ажойиб осмондан тушгандекмиз! Ҳозир мен сенга мактуб ёзаётганимда сени сургунга олиб кетувчи кема ичидасан. Мен эса гўр ёқасидаман!

Уч йил аввал биз орзу қилган умидлар бу ҳаётда рўёбга чиқмас экан, бундан кўра ўлганимиз афзал эмасми?! Симан, сен руҳий тушқунлик билан яшаб кета олармидинг. Кечир, мен буни уддасидан чиқолмас эдим. Уйқу онлари менга Худонинг кўрсатган марҳамати эди. Мен учун ўлим шунчаки зарурат эмас, у мен учун Тангри инъом этган роҳатдир.

Азоб-уқубат чекаётган дамларингда сенга шерик бўлган севгилингсиз қандай яшай оласан? Бахтсизлик туфайли тилка-пора бўлган юракка мадор бўлгувчи юракни қаердан олишинг мумкин? Сенга сўзсиз итоаткор бўлиб, нотавон тақдиринг юлдузи орқасидан эргашган севгилинг сиймосини қандай қилиб унутишинг мумкин? Бундан кейин бошқа севмайсан-ку, шундайми, маҳбубим менинг? Агар қачонлардир менинг шарпам рўпарангда намоён бўлса-ю, шунда кўзларингга ёш қалқимаса, сен ўзингдан-ўзинг уялган бўлмасмидинг? Хатимни очиқ денгизда ўқиб туриб, қалбимдан кечган бу сўнги саволларни берганим учун мени кечир, азизим!

Тонг ёришмоқда. Мен ҳаётимнинг сўнги кунини... ўн олти ёшлик умримнинг сўнги кунини қаршиляяпман!

Симан, сени Худо ўз паноҳида асрасин! Тангрим, раҳм-шафқатига олиб, сени узоқ давом этадиган ўлим талвасасидан қутқарсин. Сен қилган гуноҳларингни Яратган менинг тортган азобларим звизига кечирсин.

Алвидо! Наздимда сени абадий дунё нурлари остида кўраяпман, жондан азиз Симаним! ”

Симан ўрнидан даст турди-да, ён-верига аланглади, Марианага тикилиб қараб қолди. Мариана унинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турарди, бу гал ҳам бошини даст кўтариб:

– Сизга нима бўлди, синьор Симан? – деди қаддини ростлаб.

– Мариана, сиз шу ердамидингиз? Нега ўз жойингизга бориб ётмадингиз?

– Капитан шу ерда қолишимга рухсат этди.

– Тун бўйи бу ерда ўтириб чиқолмайсиз-кў?! Ўтиниб сўрайман, мени деб бунчалик азоб чекишингизнинг хожати йўқ.

– Синьор, агар сизга ҳалақит бермаётган бўлсам, шу ерда қолишимга рухсат эдинг.

– Дўстим, майли, қола қолинг... Мен палубага чиқмоқчиман.
– Палубага чиқмоқчимисиз, синьор Симан? – деди капитан каютасидан чиқиб келаркан.

– Ҳа, чиқмоқчи эдим, синьор капитан.

– Бирга чиқамиз.

Симан Терезанинг хатини қолган хатлар устига қўйди-да, аста қадам ташлаганча палубага кўтарилди. Палубага чиққач, арқон ўрами устига келиб ўтирди ва узоқдан қорайиб кўзга ташланаётган Мон-шике монастирининг назорат минорасига тикилиб қолди.

Капитан палубада у ёқдан-бу ёққа бориб келаркан, унинг хатти-ҳаракатини кузатиб турарди. У маҳбус ўзини-ўзи ўлдириб қўйишидан хавотир олмоқда эди. Бу шубҳа ҳақида Мариана унга шипшиганди. Капитан Симанга тасалли бермоқчи бўлди-ю, аммо “шунчалар изтироб чекаётган одамга нима ҳам дейиш мумкин”, деб ўйлаб қолди. Баъзан Симанни назорат минорасига тикилиб туришидан чалғитмоқчи бўлгандек, унинг шундоққина ёнига келиб тўхтарди.

– Мен ўзимни ўлдирмоқчи эмасман! – бехосдан қичқирди Симан. – Агар сиз меҳрибонлигингиз туфайли яшашимни истасангиз, бу ёғидан хотиржам бўлинг, ўз жонимга қасд қилмайман!

– Илтимос, мен билан бирга пастга тушмайсизми?

– Йўқ! У ерда ўтира олмайман!..

Капитан лом-мим демай, қаттиқ шамол эсишига қарамасдан яна палуба бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Мариана Симандан унча узоқ бўлмаган юк қутилари ортига ўтиб олган эди. Капитан Марианани кўргач, у билан бир оз гаплашиб, сўнг кетди.

Тунда соат учларда Симан Ботельо икки қўли билан бошини чангаллаб олди: унинг боши оғриқдан тарс ёрилай дерди, дабдурустан ҳарорати кўтарилиб кетди. У ўтира олмай, бошини орқага ташлади. Унинг калласи нақ Мариананинг тиззасига тушди.

– Меҳрибонлик фариштаси доим мен билан бирга, – гўлдиради Симан. – Тереза қанчалар бахтсиз бўлди-я.

– Каютага тушмоқчи эмасмисиз? – сўради Мариана.

– Етиб боришга... мадорим йўқ. Ёрдамлашиб юборинг, синглим.

У трап томон қадам ташлар экан, сўнгги бор минорага тикилиб қаради. Арқон тутқичларни ушлаганча тик зинадан пастга туша бошлади. У ўзини тўшакка ташлаб, сув келтиришларини сўради. Сув ичди, тагин сўради. У сувга ҳеч тўяй демасди. Сўнг ҳарорати бирдан кўтарилиб, уни қалтироқ босди, кўнгли айниб, алаҳсирай бошлади.

Эрта тонгда капитан чақиртирган шифокор етиб келди. У маҳбусни текширгач, безгак касаллиги билан оғриганлигини ва Ҳиндистонга етмай йўлда бандаликни бажо келтиришини айтди.

Мариана шифокорнинг ташхисини эшитса-да, йиғидан ўзини тийди.

Соат ўн бирда кема саёзликдан силжий бошлади. Симаннинг безгак касаллигига денгиз касаллиги ҳам қўшилди. Капитаннинг илтимоси билан Симан барча дориларни ичар, аммо титраб-қақшаши тўхтамай, ҳаммасини қайт қилиб ташларди.

Кема сафарининг иккинчи куни Мариана Симанга юзланиб:

– Агар сизга бирон кори ҳол бўлгудек бўлса, қутичадаги хатларни нима қилай? – деб сўради.

Мариана бу саволни жуда хотиржам берди.

– Мабодо, йўлда бандаликни бажо келтирсам, – деди Симан, – Мариана, барча қоғозларимни, шу жумладан, бошим тепасидаги хатларни ҳам денгизга улоқтириб юборинг.

Гапиришга йўл бермаётган кўнгил айниш хуружи бир оз тўхтагач, Симан гапида давом этди:

– Мен ўлиб қолсам, сиз нима қиласиз, Мариана?

– Мен ҳам ўламан, синьор Симан.

– Сиз ҳам?! Эҳ, неча кишининг ўлимига сабаб бўлаяпман-а!..

Безгак тобора кучайиб бормоқда эди. Капитаннинг кўзига Симан-да ўлим белгилари кўрина бошлади, чунки бу касалга дучор бўлган ва ҳар қандай дори-дармондан маҳрум бўлган юзлаб маҳбуслар денгиз сафари чоғида ўлиб кетганларига кўп марта шоҳид бўлган эди.

Сафарнинг тўртинчи куни кема Каскайс яқинидан ўтиб бораётганида денгизда тўсатдан кучли тўфон кўтарилди. Бу тўфон кемани соҳилдан анча узоқлаштириб юборди ва Лиссабон томон кетаётган йўналишдан адашиб, бошқарувни йўқотиб қўйди. Беш кун давомида тахминий йўналиш бўйича ҳаракат қилган кема Гибралтар рўпарасига келганда, унинг рули синиб, ишдан чиқди. Рул синиши билан, шамол тўхтаб, денгиз тинчиди ва чиқаётган қуёш нурлари остида янги баҳор куни бошланди. Бу март ойининг еттинчи санаси, яъни Симан касалга чалинганининг тўққизинчи куни эди.

Мариана бир кунда қариб кетди. Уни кўрган капитан бор овози билан: Ҳиндистонда ўн йил жазо муддатини ўтаб, қайтиб келаётган одамга ўхшайсиз-а! – деб ҳайратдан ёқасини ушлади.

– Ҳа, жазо муддатини ўтаб... тўғри, – деди Мариана.

Кечга бориб Симаннинг ўлим олди талвасаси бошланди. У: “Коримбре рўпарасидаги сен тарифлаган уй, ён-вериди дарахтлар, гуллар, сайраётган қушлар, қуёш уфққа чўкканда сен мен билан соҳил бўйлаб сайр этар эдинг. Осмонда юлдузлар чақнай бошлади. Ой кумуш нурларини сув устига тарата бошлади. Онаминг елкасига бош қўйгандек, сенинг елканга бошимни қўярдим. Биз гўё осмондан, ҳа, ажойиб осмондан тушгандекмиз!.. Сенинг севикли Терезанг ўлди, бахти қаро Терезанг!..

Азоб-уқубатлар чекаётган дамларингда сенга шерик бўлган севгилингиз сен қандай яшай оласан? Бахтсизлик сабабли тилка-пора бўлган юракка мадор бўлгучи кучни қаердан олишинг мумкин.

Тонг ёришмоқда. Мен ҳаётимнинг сўнгги кунини... ўн олти ёшлик умримнинг сўнгги кунини қаршилаяпман! Сен қилган гуноҳларингни Худо менинг тортган азобларим эвазига кечирсин... Мариана... – деди. Ўз исмини эшитган Мариана жон таллашиб ётган Симаннинг кўкариб кетган лабларига қулоғини тутди.

– Сен биз билан бирга бўласан, у дунёда биз ака ва сингил бўламиз... Мариана, агар сен ҳам ер фарзанди бўлсанг, синглим, сен энг беғубор ва пок фаришта бўлгайсан.

Аввал алаҳсираб, кейин хириллашнинг бошланиши Симаннинг куни поёнига етганидан далолат берарди.

Тонг отмай осма чироқ ўчиб қолди. Мариана ташқарига чироқ қидириб чиқаётганида унинг қулоғига Симаннинг хириллаши эшитилди. У қайтиб келиб, юзини пайпаслаб топмоқчи бўлганида унинг бармоқлари Симанинг бармоқларига тегиб кетди. Симан Мариананинг бармоқларини маҳкам сиқдию шу он шалвираб тушди.

Капитан қўлидаги фонусини Симаннинг лабига тутди. Фонус ойнаси буғланмади.

– Бандаликни бажо келтирибди, – деди капитан.

Мариана жасад устига энгашиб, Симанинг пешонасидан бўса олди. Бу унинг биринчи бўса олиши эди. Сўнгра у Симан ётган каравот олдида тиз чўкиб ўтирди. У на ибодат қилди, на йиғлади.

Орадан бир неча соат ўтгач, капитан Марианага:

– Дўстимизни дафн этиш керак, – деди. – У яхши ўлим топди. Мариана, хонангизга боринг. Ҳозир мурдани олиб кетгани келишади.

Мариана ёстиқ остидаги хатлар боғламини, қутичадан эса Симаннинг барча қоғозларини олди. У барча хатлар ва қоғозларни ўзи телбаликка тушиб қолгунга қадар кўзёшларини артган пешбандига ўраб, боғлаб қўйди.

Симаннинг жасадини оқ матога ўраб палубага олиб чиқдилар. Унинг ортидан Мариана ҳам чиқиб келди.

Пароход трюмидан бир тошни олиб чиқдилар. Денгизчилардан бири уни мурданинг оёғига боғлаб қўйди. Капитаннинг кўзига ёш қалқди, дафн маросими қўриқчи аскарларнинг ҳам юрагини эзиб юборди, улар бош кийимларини ечдилар.

Мариана бир бурчакда тик турганича денгизчи тошни мурданинг белига маҳкам боғлаётганига маъносиз боққанча қараб турарди.

Икки киши Симаннинг жасадини кема тутқичидан баландроқ кўтариб, кемадан узоқроққа улоқтириш мақсадида у ёқдан-бу ёққа тебратаётганларида сувнинг шалополагани эшитилди. Жасадни сувга ташлашдан аввал Мариана ўзини денгизга отганини ҳамма кўрди, аммо уни бирон кимса ушлаб қолишга улгурмади.

Капитаннинг буйруғига биноан зудлик билан денгизга қайиқ туширилди, матрослар Марианани қутқариш мақсадида ўзларини қайиққа отдилар.

Мариана қутқаришларини асло истамасди!..

Матрослар бир неча дақиқа давомида қизнинг қўл силтаётганини кўрдилар – аммо бу ўлимдан қутулиш учун қилинаётган талвасали ҳаракат эмасди. Балки у, Мариана сув тўлқинлари унинг олдига келтирган Симаннинг жасадини кучиб олиш учун қилинаётган ҳаракатлар эди. Капитан Марианага қарар экан, арқонга илиниб қолган унинг пешбанди, сув юзасида эса, қайиқдаги денгизчилар йиғиштириб олган бир боғлам қоғозлар қалқиб турганини кўрди. Булар Симан билан Терезанинг хатлари эди.

Симан Ботельонинг оиласидан Вила-Реал де Трас-ос-Монтесда Симаннинг сеvimли сингиси дона Рита Эмилия да Вейга Кастело Бранко ҳаётдир. Йигирма олти йил муқаддам вафот этган ушбу китоб муаллифининг отаси Мануэл Ботельо эди.

*Рус тилидан
Назира ЖУРАЕВА
таржимаси.*

Собир ЎНАР

БУЮК БУРЧ

Мустақилликнинг дастлабки йилларида, аниқроғи, 1993 йилда Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шукур Холмирзаев Адабиёт газетасида “Адабиёт ўладими?” деган баҳс қўзғовчи мақола билан чиққан эди. Ростдан ҳам шунгача ва бундан кейин ҳам қисса, романларда ҳануз райком, исполком, комсомол, пионерлар “жавлон уриб” юришардики, албатта, бу яқин тарихнинг тез воз кечилган қаҳрамонлари эди. Шунини ҳам тан олиш лозимки, ўша даврда жамиятда иккиланишлар, энди бу ёғи нима бўлади, деб саросимага тушиш, мустақилликнинг порлоқ келажагига ишонишни хоҳламайдиган тоифалар ҳам бор эди.

Ш.Холмирзаев эса Юртбошимиз таъкидлагани каби энди ортга қайтадиган кўприклар бузиб ташланганига чинакам ишонар, шу боис тургун адабиётни “ўладими?” дея атай “фитна” қўзғитиб, ўзи эса енг шимариб янги “Динозавр” романини ёзишга киришиб кетган эди. Ва бу билан адабиёт, хусусан, ўзбек адабиётидай кўҳна ва мумтоз адабиёт нафақат ўлмайди, балки ривожланишга қодир эканини исботлашга тушган ҳам эди. Кези келганда айтиш жоизки, Мустақиллик йиллари Ш.Холмирзаев ижодининг энг гуллаган ҳамда баракали даври бўлди. Ўнлаб ҳикоя, қисса, эсселар ёзди. Эссе жанрининг имкониятлари нақадар кенг эканини кўрсатиб берди. О.Ёқубов, М.Қўшжонов, А.Орипов, Шухрат, Б.Зокиров, Ў.Умарбеков ва бир қатор ўзидан ёши кичик шоирлар, замондошлар ҳақидаги эсселари чинакам бадиий юксак асарлардир. Айниқса, академик М.Қўшжонов хусусидаги “Бу кишим устоз, биз шогирд” эссеси танланган асарлари жамланган китобида қарийб 400 бетлик ҳажмни эгаллайди. Аммо мароқ билан ўқилади. Ш.Бурхонов ҳақида алоҳида эссеси бўлишига қарамай, ёзувчи мазкур асарида у инсоннинг бошқа фидойи жиҳатларини ҳам йўл-йўлакай очиб беради, ўзи, илк севгиси, тенгқурлари, улар ўртасидаги садоқат, хиёнат, талабалик ҳаётининг ўчмас томонлари, ва ниҳоят, умр йўлдошига қай тахлит эришиб, тўй бўлгунича бўлган тафсилотларни ҳам киритадики, бу беихтиёр, кўз олдинда бутун борлиғи билан пайдо бўлган улкан панорамани эслатади. Шу асно ёзувчи адабиётдаги аввалдан пайдо бўлган тарафкашлик иллатларига ҳам қитмирона бир бўйлаб қўяди.

Хўш, Ш.Холмирзаев “Динозавр” романида нимани ёзган эди? Роман тугадими-тугамадими, ҳар қалай ўша биринчи китоби “Ёшлик” журналида эълон қилинди. Шукур ака аввалги романларида у ёқ-бу ёққа оғиб, ўз таъбири билан айтганда “ўтлаб кетадиган” одати бор эди. Лекин бу сафар пишиқ роман ёзди. Янги ҳаётга мослашолмаётган театрнинг актёр-режиссёри — таниқли инсон ҳақида. Бора-бора қаҳрамон ҳаёт олдига қўяётган янги талабларни қабул қилолмаётгани аён бўла боради. Зиддиятли фикрлар қуршовида қолади. Кейинги китобда қаҳрамон динозавр янги эрадаги табиий турланишга дош беролмагани сингари янги ҳаётга бегоналигича қолади ва ўз жонига қасд қилади. Чунки унинг суяги ҳам, онг-шуури, мафкураси ҳам кечаги ҳаёт билан қотиб бўлган. Демак, бугунги кўриб турган истиқлол даврини у аввал тасаввур қилмаган, эҳтимол, орзу ҳам қилмагандир, унинг жаннат даври ўша ёқда қолиб кетди. Ёзувчи уни янги даврга муносиб кўрмайди.

Бу катта интеллект, истеъдоднинг фожиаси.

Шу даврда таниқли ёзувчи Одил Ёқубов “Бир хонадон сирлари” номли саҳна асари ёзди. У Миллий театримизда муваффақият билан қўйилди. Гарчи маиший мавзуда бўлса-да, ёзувчи ўзига хос теран нигоҳи ила янги одамлар-

нинг нақадар ўзгарганини, охир-оқибат ҳалоллик чирик бойликка нафақат бас келади, балки галаба қилишини маҳорат билан, қизиқарли, жонли диалоглар асосида кўрсатиб берди.

Менимча, 1995 йил эди. Муҳтарам Президентимиз бир гуруҳ олимлар, таълиқли адибларни қароргоҳига чорлаб, атрофлича суҳбат қурди, фикр алмашди. (Чамаси “Жаҳон адабиёти” журналининг зуваласи ҳам ўшанда пишувди). Ва гап айланиб замонавий қаҳрамонга тақалган, Юртбошимиз кечаги замонда қаҳрамонлар яратолган улкан адиблар бугуннинг қаҳрамонларини ҳам яратмайсизларми, деган ҳақли савол, керак бўлса, талабни қўйган эди.

Мана, келаси йили шонли Мустақиллигимизнинг 20 йиллигини нишонлаймиз. Бу улуг сана. Бир йигитнинг навқирон, кучга тўлган ёши. Ўтган йиллар мобайнида адабиёт ҳам кучга тўлмади?

Шунча вақт ичида кўплаб тарихий мавзудаги асарлар, романлар ёзилди. Романларнинг ҳаммасини ҳисоблаганда 120 тадан ошар экан. Рақам мақтанарлик. Аммо уларнинг ичида эсда қолмайдиган, тор маиший мавзудагилари, бадиий савияси саёзлари чунон кўпки, яхшилари-чи, деган саволга каловланиб фалон-писмадон деб тўрт-бештасинигина айта оламиз.

Хўш, ўтган йиллар ичида адабиёт боймадими, ривожланмадими?

Айтиш жоизки, Адабиёт деб аталмиш катта, улкан оқим депсиниб тургани йўқ. У ривожланишда, турли хил кўринишда, турли йўналишда, шаклда қайнаб ётибди. Бир нарсани қувонч билан эътироф этишим мумкин. Мустақиллик йилларида том маънодаги аёллар насри пайдо бўлди ва кучайди. Зулфия Қуролбой қизи ва Саломат Вафо иккитадан роман ёзди. Салмоқли асарлар бўлгани, ҳар ким ҳам роман ёзишга қурби етмаслигини ҳисобга олганим учун айтяпман. Аслида улар адабий жамоатчилик томонидан жуда яхши асарлар сифатида эътироф этилди. Маъсума Аҳмедова, Меҳринисо Қурбонова, Дилфуза Кўзиева, Мамлакат Нормуродоваларнинг бадиий савияси баланд асарларини матбуот орқали ўқияпмиз. Жиззахлик ёш талаба Гулноз Мамарасулова, хивалик Гўзалой Матёқубова, нукуслик Гулойим Айимбетовалар ҳам талаба бўлишларига қарамай қисса ва ҳикоялари билан адабиётда ёрқин истеъдодлар сифатида бўй кўрсатишмоқда.

Эҳтимол, адабиётда эркак, аёл насри деган гап ғализроқ жаранглар, аммо аёл-қизларимизнинг кейинги йиллардаги фаоллиги, маҳоратларини намоён этаётганлиги уларни алоҳида таъкидлаб ўтишга ундайди.

Оқсоқол адиблар қатори Эркин Аъзам, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонқул, Аҳмад Аъзам, Нормурод Норқобилов, Улуғбек Ҳамдам, Луқмон Бўрихон, Абдуқайом Йўлдошев, Исмоил Шомуродов, Исажон Султон, Фафур Шермуҳаммад, Наби Жалолиддин, Шойим Бўтаев сингари ёзувчиларнинг чинакам ижод қилишаётгани бугунги адабий наср муҳитини белгилаб турибди. Улар қаламидан яралган кўплаб қиссалар кинога олиниб, телевизор ёки киноэкран орқали томошабинлар ҳукмига ҳавола этилди.

Муҳтарам Президентимизнинг шу йил ёзда Бухородаги янги театр биноси очилишида билдирган фикр ва мулоҳазалари нафақат театр ижодкорлари, балки Ёзувчилар олдига ҳам чинакам замонавий қаҳрамонларни юзага келтириш муаммоси кун тартибда турганини кўрсатди. Шундан сўнг Республика Киночилар уйида киноматографчилар, режиссёр, актёрлар билан бирга ёзувчи-шоирлар иштирокида давра суҳбати уюштирилди. Қилинажак ишлар, келгуси вазифалар ҳақида фикр алмашилди. Биргалашиб қилиниши мумкин бўлган ишлар ҳақида гаплашилди.

Шу ўринда таъкидлаш жоиз, Президентимиз қарори билан Ёзувчилар уюшмаси ҳузурида “Ижод” жамоат фонди ташкил этилди ва иш бошлади. Дўрмон ижод фонди ва ёзувчилар сиҳатгоҳи қайта таъмирланиб, фойдаланишга топширилди. Ёзувчилар ундан имтиёзли тарзда фойдалана бошладилар. Фондга ҳам маблағлар тушяпти. Айтиш керакки, буларнинг барчаси адиблар учун мислсиз шарт-шароитлар туғдирди. Қалам ҳақларининг оширилиши, нашрларга молиявий ёрдам, кекса авлод вакилларига моддий кўмак бериш хусусида гаплар бормоқда. Шундай экан, нимага энди ёзувчилар керак бўлса, аввалги замонларда бўлгани каби ижтимоий буюртмалар олишлари мумкин эмас? Ҳозирги вақтда нафақага чиққан, вақти, тажрибаси кўп атоқли адибларни Дўрмон

ижод боғига таклиф қилиб, киноижодкорлар билан, театр иждоқорлари билан ойлаб ҳамкорлик қилишларига шароит яратиб бериш мумкин-ку. Бу юмуш навқирон авлод вакилларининг ҳам қўлидан келади, балки замонавий шаклда, янгича қарашлар асосида қойилмақом қилиб уддалаши мумкин.

Бинобарин, Юртбошимиз қўяётган талаблар ҳар биримизга юксак масъулият юклайди. Мавжуд шарт-шароитлардан оқилона фойдаланиб ижодий имкониятларимиз қай даражада эканини намоён этиш вақти келди.

Хўш, ўзи замонавий қаҳрамон ким? Пахтакорми, ғаллакорми, фермерми, қурувчими, муҳандисми, зиёлими — ким ўзи? Балки раҳбар, жамоат арбоби-дир? Ҳар қалай, у яхши одам. Юртнинг корига ярайдиган, бошқалар учун керакли инсон. Балки у сипогина, тартибли, тоза, ўйлаб гапирадиган доно, ўгил-қизи, хотинига меҳрибон, эрталаб кетиб кечқурун шом тушмасидан қайтиб келадиган рисоладаги одам ҳам эмасдир. Муҳими, у тақдирга бепарво эмас, бизнинг, ҳар кимнинг бошига тушаётган савдолар унинг ҳам бошига тушади, яхши-ёмоннинг қуршовида, сизу биз дуч келадиган тўсиқлар, таъмагир, фирибгарлар унинг ҳам олдидан чиқади. Аммо у енга олади, чидай олади. Шунинг учун ҳам қаҳрамон.

Бу йўлда ҳар хил савиядаги асарлар яратилади. Бу тушунарли. Чунки ҳаммам зўр ёзолмайди. Бунинг иложи йўқ. Лекин яхшилари сараланади. Китобхон, томошабин тез ажратади. Бирданига қўл силтаб қўяқолиши мумкин. Энг ашаддий ҳукм шу. Лекин ҳаёт ҳақида, одамлар ҳақида рўй-рост ёзилган, оқибати яхшиликка етакловчи бадиий юксак асар бировни бефарқ қолдириши мумкин эмас.

Кези келганда муҳтарам Юртбошимизнинг “Адабиётга эътибор — маънавиятга, келажакка эътибор” рисоласидаги қуйидаги фикрлар билан сўзимизни мухтасар қилишни лозим топдик. “...Ёзувчиларимиз ўз истеъдоди билан одамларнинг онги ва дунёқараши, маданий савиясини юксалтириш, халқ қалбининг куйчиси бўлишдек оғир ва мураккаб, улғу бир вазифани зиммасига олган экан, аввало эл-юрт олдидаги фарзандлик бурчини, фуқаролик позицияси ва масъулиятини чуқур сезиши, англаши ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Менинг фикримча, ёзувчилик — бу оддий касб эмас. Худо берган истеъдоддир. Бу — қисмат, пешонага ёзилган тақдир. Бу касбга ҳеч қаерда ўқитиб, ўргатиб бўлмайди. Ёзувчиликнинг мактаби ҳам, дорулфунуни ҳам битта. У ҳам бўлса, бир умр ҳаётнинг ичида бўлиш, ўз халқи билан ҳамдарду ҳамнафас бўлиб яшаш, ҳақиқат ва адолатга садоқат билан хизмат қилишидир”.

Видия НАЙПОЛ

Икки дунё

Бугун мен ғалати ҳолатдаман. Омма олдида қироатлар қилар эдим-у, аммо маърузалар ўқимаганман. Мендан маъруза қилишни сўраганларга, бу менинг кўлимдан келмайди деб жавоб берар эдим. Ҳақиқатан ҳам шундай. Қарийб ярим асрлик ҳаётини сўзлар ва ҳиссиётларга бағишлаган одамнинг айтадиган гапи бўлмаслиги қизиқ туюлиши мумкин. Бироқ шахсиятимдаги мавжуд қимматли ҳисобланган нимаики бўлса, ҳаммасини китобларимга жамлаганман. Замонанинг у ёки бу палласида шууримни банд этган бошқа ҳаммаси тўлиқ шаклга солинганича йўқ. Ана шу яшириниб ётган “бир нарса”нинг нималигини аниқ билишимга ҳам ишонмайман; у кейинги китобни кутиб ётибди. Борди-ю, омад менга кулиб боқса, у бевосита китобни ёзаётган вақтимда намоён бўлади-да, мени довдиратиб қўяди. Ёзаётган вақтимда фавқулоддаликнинг айнан мана шу унсурини топишга ҳаракат қиламан. Ўз ишим хусусида ана шундай мулоҳаза юритаман — бу эса айтишгагина осон.

Оддий ёзувчи ва ижтимоий хилқат сифатидаги ёзувчи ўртасида қандай тафовут борлиги ҳақида Пруст гоят синчковлик билан ёзган эди. Унинг бу борадаги фикрларини илк кўлёмаларидан тикланган „Сент-Бёвга қарши“ китобидаги бир қанча эсселарда топасиз. XIX аср француз танқидчиси Сент-Бёв айтган эдики, ёзувчини тушуниш учун унинг шахсиятининг ташқи жиҳатлари, ҳаётидаги шароитлар ҳақида иложи борица кўпроқ нарса билмоқ зарур. Киши ижодини тасвирлаб бериш учун унинг ўзидан фойдаланиш — мароқли услуб. У бенуқсон бўлиб кўриниши мумкин. Бироқ Пруст гоят ишонч билан унинг авра-астарини ағдариб ташлади. “Сент-Бёвнинг бу услуби — деб ёзади Пруст, — ўз-ўзини англашнинг энг юзаки тажрибаси ҳам бизга ўргатган нарсани писанд этмайди, айнан: китоб — шахсдан тугилган нарса, у ўз одатқилиқларимизда, ижтимоий ҳаётимизда, иллатларимизда кўрсатиб ўтганларимиздан фарқ қилади. Борди-ю, шу шахсни тушунмоқчи бўлсак, уни қалбларимиздан қидирмоқчигимиз ва уни ўз шууримизда қайта тиклашга ҳаракат қилибгина оқлай олмоғимиз мумкин бўлади”.

Иши илҳом билан боғлиқ бўлган ҳар қандай одамнинг ёки ёзувчининг таржимаи ҳолини ўқиганимизда Прустнинг бу сўзлари ёдимизда бўлиши керак. Биз унинг ҳақидаги барча тафсилотлардан, барча қилиқларидан ва шахсий муносабатларидagi шарт-шароитларидан воқиф бўлишимиз мумкин дир, бироқ барибир ҳам ёзувчилик сирини сир бўлиб қолаверади. Ҳатто энг сеҳрли ҳужжатлар ҳам бизга ҳамма нарсани очиб беришга қодир эмас. Ўзи ёзадиган ё бошқалар томонидан ёзиладиган ёзувчининг таржимаи ҳоли ҳар доим ана шундай нотугаллиги билан ажралиб туради. Пруст — ажойиб умумлашмалар устаси ва мен “Сент-Бёвга қарши” китоби устида узоқ тўхталиб ўтирмоқчимасман. “Аслини олганда, — деб ёзади Пруст, — муаллиф ўзининг кўнгли тубидаги “Мен”ининг сирли изҳорларини, ёлғизликда ва ўзи учун ёзган сатрларни ҳаммага баралла ошкор этади. Сухбатда-

Видиадхар Суражпрасад НАЙПОЛ 1932 йил 17 августда Тринидадда, камбағал ҳинд оиласида дунёга келган. Инглиз тилида ижод қилади. 1950 йилдан Англияда яшаб келмоқда. У 14 роман, 10 эсселар китоби ва бир қанча саёҳатномалар ёзган. 1971 йилда “Эркин мамлакатда” романи учун Букер мукофоти, 2001 йилда эса адабиётдаги ҳалоллиги учун Нобель мукофоти сазовор бўлган. Унинг деярли барча асарларида асосий қаҳрамонлар — оддий халқ вакиллари дир, адиб уларнинг турмуш тарзини ҳаққоний бўёқларда ифода этади.

ми... ёки моҳияти чоп этилган суҳбатдан ошмайдиган ўша гуруҳбоп очеркларда-ми, умуман инсон шахсий ҳаётида ифода этадиган нарса – бу ўта юзаки “Мен”-нинг натижасидир, ёруғликдан ёки ёруғлик иштирокидаги шахсийликдан воз кечиб қўлга киритиш мумкин бўлган ботиний табиат маҳсули эмас”.

Пруст бу сатрларни ёзаётганда, у ҳали уни буюк адабий муваффақиятга олиб келиш насиб этган нарсага эга бўлмаганди. Келтирилган иқтибосдан хулоса чиқариш мумкинки, у савқи табиатига ишонадиган ва муваффақият кутадиган одам бўлган эди. Мен бу сўзларни олдин ҳам тилга олиб ўтган эдим. Гап шундаки, улар менинг ёзувчилик ҳунари билан шундай шуғулланганимни кўрсатиб берар эдилар. Мен юрагим сезгиларига ишонардим. Йўл бошидаёқ уларга суянган эдим ва ҳозир ҳам шундай қилиб келаяпман. Воқеалар бундан кейин қандай тус олади-ю, асар ёзиш асносида мен қаёққа интиламан, бу тўғрида менинг заррача тасаввурим йўқ эди. Мавзулар танлашда дил амримга итоат этар эдим ва дил амри билан ёзардим. Ёзишга киришганимда, менда қандайдир гоё, қандайдир шакл бўлади, бироқ йиллар ўтгандан кейингина ёзиб бўлганимни тўлиқ англайман.

Ўзимдаги ҳар қандай қимматли нарса китобларимда жамланган деб айтиб ўтган эдим. Энди мен бунга тагин ҳам ривожлантирмоқчиман. Китобларимнинг ҳаммаси менда жамланган демоқчиман. Ихтиёрсиз тарзда топилган ва агар гап бадиий адабиёт хусусида кетаётган бўлса, савқи табиий тарзда яратилган ҳар бир китоб ўтиб кетган нарсага таянади ва ундан ўсиб чиқади. Ўз адабий рутбамнинг ҳар бир пиллапоёсида, айтишим мумкинки, менинг яқинда чиққан китобим барча олдинги китобларимдан иборатдек бўлиб туюлади менга.

Бунга сабаб – менинг оддий ва айни вақтда олий даражада жумбоқли келиб чиқишим. Мен Тринидадда туғилганман. Тринидад Венесуэла дарёси Ориноконинг мансабида жойлашган мўъжазгина орол. Шу билан бирга Тринидад на Жанубий Америкага қарайди, на Кариб ҳавзасига. Орол мустамлака-плантация сифатида ривожланган ва 1932 йилда мен туғилганимда, у ерда 400 минг нафар аҳоли яшарди. Шулардан 150 000 нафари Ганга пасттектислигидан келиб чиққан ҳиндулар ва мусулмонлар эди.

Менинг миттигина жамоам ана шундай бўлган. Ҳиндистондан кўчиб келганларнинг анча қисми 1880 йилдан кейин келганди. Аҳвол қуйидагидек эди. Одамлар куллик шароитида беш йил давомида плантацияларда ишлашга ёлланардилар. Бу муддат тугагандан кейин уларга беш акр ёки шунга яқин миқдордаги арзимангина ер парчаси бериларди ёки Ҳиндистонга қайтиб кетиш ҳақи тўланарди. Ганди ва унинг маслакдошлари чиқишлари туфайли 1917 йилда оғир шартли битим тизими бекор қилинди. Эҳтимол, бу ёки бирон бошқа сабаб билан ер гарови ва кўчирма бўлганларни ватанига қайтариш кейинги кўчиб келганлар учун исноддек санала бошлаганди. Бу одамлар ҳемирсиз қашшоқлар эдилар. Улар пойтахт Порт-оф-Спейн кўчаларида ухлардилар. Болалигимда мен уларни кўрганман. Назаримда мен уларнинг қашшоқ эканликларини англаб етмагандим, ўйлашимча, анча кейинроқ тушуниб етганман бунга, улар менда ҳеч қандай туйғу уйғотмас эди. Мустамлака-плантация зулми кўринишларидан бири ана шундай эди.

Мен Чагуанас деб номланган бир вилоят шаҳрида туғилганман, у Пария қўлтигидан оролнинг уч ёки тўрт мил ичкарасида жойлашганди. Чагуанас – галати ном, ёзганда ҳам, айтилганда ҳам галати туюлади, вилоятимизда кўпчиликни ташкил этадиган ҳиндларнинг аксарияти ўз ҳинду тоифалари номи билан Чауҳан деб аташни афзал кўрар эди.

Шаҳрим номининг қандай келиб чиққанини англаб етганимда ёшим ўттиз тўртта эди. Мен Лондонда яшардим ва бу вақтга келиб Англияда истиқомат қилганимга ўн олти йил бўлганди. Мен ўнинчи китобимни ёзган эдим. Бу Тринидаднинг, унинг одамлари тарихини, орол аҳолиси ва улар ҳикояларини қайта тирилтиришга ҳаракат эди. Бу минтақа ҳақидаги испан ҳужжатларини ўқигани Британия музейига борар эдим. Испан архивларидан териб олинган ҳужжатлар XIX асрнинг 90 йилларида Венесуэла билан жирканч тўқнашув вақтида британ ҳукумати учун кўчирма қилиб олинган эди. Ҳужжатлар 1530 йил билан бошланиб, Испания солдатининг гоийб бўлиши билан узиларди.

Мен Эльдорадонинг аҳмоқона изланишлари ва инглиз қаҳрамони сэр Уолтер Рэлининг қонли тажовузи ҳақида ўқиган эдим. 1595 йилда у Тринидадга туширилган, уддасидан чиққан қадар испанларни ўлдирган ва Эльдорадони

қидириб, Ориноко ёқалаб юқорига кўтарилган. У ҳеч нима топа олмаган, аммо Англияга қайтиб боргач, топдим дея ахборот берган. У ўзи билан бир парча олтин ва озгина қумни олиб келган. У олтинни Ориноко соҳилидаги қоядан парчалаб олдим, дейди. Миқдор таҳлили учун қумни топширган қироллик таксолнинг айтишича, қум ҳеч қандай қимматга эга эмас экан, Рэли олтинни аслида бундан илгари Шимолий Африкада сотиб олгани ҳақида гап чиқиб қолади. Кейин, ўз кашфиёти исботи тариқасида у китоб чоп эттирган, тўрт юз йил давомида одамлар Рэли ростдан ҳам қандайдир нарса топганига ишониб келганлар. Рэлининг ўқиш унча осон бўлмаган китоби жозибаси унинг узундан-узун ном билан аталишида эди: “Улкан бой ва гўзал Гаяна салтанатининг кашф этилиши, шунингдек буюк олтин шаҳар Маноа (уни испанлар Эльдорато деб аташган) ва Эмелия, Аромай, Амапая, шунингдек ичидан дарёлар оқиб чикувчи бошқа мамлакатлар таърифи”. Нақадар ҳаққоний жаранглайди, тўғрими? Аслида унинг Ориноконинг асосий ўзанигача етиб боргани ҳам номаълум эди.

Манман одамларда учраб турганидек, кейин Рэли ўз хаёлотига гирдобига гарқ бўлиб кетади. Йигирма бир йилдан кейин уни кексайган ва бемор аҳволда Лондон қамоқхонасидан чиқариб юбордилар, Гайанага йўл олиши, ўзи айтганидек, у ерда кашф этган олтин конларини топиши керак эди. Мазкур товламачилик сафариди унинг ўғли ҳалок бўлади. Ўз обрўйини сақлаб қолиш ниятида ота ўғлини ажал қомига йўллайди. Фам-андухга ботган ота кейин икки кўлини бурнига тиқиб қайтиб келади ва Лондонда қатл этилади.

Воқеа шу жойда ниҳоясига етиши лозим эди. Бироқ испанларнинг хотираси кучли бўлади, салтанат почтасининг имилланувчанлиги сабаб бўлгани тайин: мактуб Тринидаддан Испанияга етиб борганича икки йил ҳаш-паш демай ўтиб кетар эди-да. Саккиз йилдан сўнг Тринидад ва Гайана испанлари маҳаллий ҳиндлар билан ҳамон ҳисоб-китоб қилиш ила овора эдилар. Бир куни Британия музейида испан қиролининг Тринидад губернаторига ёзган хатини ўқиб қолдим. Унга 1625 йил 12 октябр санаси қўйилганди.

“Сиздан илтимос, — деб ёзганди қирол, — чагуанас номли бир неча минг нафардан иборат аллақандай ҳинди халқи ҳақида менга маълумот берсангиз, сизнинг сўзларингизга қараганда бу халқ шу қадар адоватда эканки, айнан унинг вакиллари шаҳарни босиб олган инглизларга йўл бошловчи бўлган экан. Уларнинг жиноятлари жазосиз қолиб кетган экан, чунки бизда куч етарли бўлмаган экан, яна бир сабаб шундаки, ҳиндилар ўз хоҳиш-иродаларидан бошқа ҳокимиятни тан олмас эканлар. Сиз улардан қасд олишга жазм этибсиз. Сизга тайин қилиб берган қондаларга риоя этинг ва муваффақиятларингиз тўғрисида менга хабар юборинг”.

Губернатор қандай йўл тутгани маълум эмас. Музей ҳужжатларида чагуанаслар ҳақида бошқа биронта эслатмани учратмадим. Эҳтимол, чагуанаслар ҳақида яна қандайдир ҳужжатлар Севильядаги испан архивларида бордир, бироқ Британия ҳукумати топшириғи билан ишлаган филологлар уларни кўрмай қолишгандир ёки аҳамиятга молик деб топишмагандир. Фақат шу нарса аниқки, мингтадан сал куйироқ миқдордаги унча катта бўлмаган қабила, — улар, афтидан, Пария қўлтигининг иккала соҳилида яшашган, — шу тариқа беиз йўқолиб кетган. Чагуанас ёки Чауҳан шаҳарчасидаги одамлардан биронтаси ҳам улар ҳақида ҳеч нарса билмас эдилар. Ўша ердаги музейда ҳам мияга шундай фикир келдики, 1655 йилдан бошлаб мен, балки испан қиролининг мактубида ҳақиқатдан ҳам маъно бор дейдиган биринчи одам бўлсам керак. Архивлардан эса бу хатни 1896 ёки 1897 йиллардагина титкилаб топишган. Шундан кейин йўқолиб кетиш, сўнгра асрлар сукунати. Биз чагуанаслар заминида яшардик. Ўқув йили вақтида ҳар куни бувамининг уйидан Чагуанаснинг давлат мактабига яёв қатнар эдим. Ўшанда энди мактабга бора бошлагандим. Катта кўчадаги икки ёки учта дўкон, хитой каппони, Юбилей театри, арзон кўк ва сариқ, қайроқнамо совун чиқарадиган ҳидли португал заводи олдидан ўтар эдим. Яхши қуриши ва қаттиқлашиши учун совунларни эрталаб очик ҳавога териб қўйишарди. Мактабнинг нарёғидан Пария қўлтигигача чўзилиб кетган шакарқамиш пайкаллари ястаниб ётар эди. Бу ердан ҳайдаб юборилган одамлар ўз қишлоқ ҳўжалигига, ўз тақвимига, ўз қонунлари ва сиғинадиган жойларига эга эдилар. Улар Ориноконинг сувлари келиб қуйиладиган Пария қайиридаги оқимларни яхши фарқлар эдилар. Уларнинг барча лаёқатлари ва меҳнатлари билан боғлиқ бўлган ҳамма нарса йўқ қилиб юборилган эди.

Дунё доим ҳаракатда. Ҳамма жойда ва барча замонларда одамлардан ерни тортиб олишган. 1967 йилда киндик қоним тўкилган жойлар тарихини билганимда, бу кашфиётдан лол қолган бўлсам, ажаб эмас, чунки бундан илгари бу ҳақда заррача тасаввурга эга эмас эдим. Аммо қишлоқ хўжалиги мустамлакасида бизларнинг кўпчилигимиз ана шундай басирона ҳаёт кечирардик. Бизни жаҳолатда сақлаш ҳокимият томонидан ўйлаб чиқарилган фитна эмасди. Менимча, бу оддий ҳол эди: ҳеч ким ҳеч нарса билмас эди. Чагуанас халқи тарихи унчалик аҳамиятга молик эмасди ва у ҳақда бирон маълумот топиш ўлимдан қийин эди. У кичик бир қабила бўлиб, туб жой аҳолиси эди. Булар ўшанда Британия Гвианаси деб аталмиш қитъада, мамлакатда яшовчи одамлар бўлиб, уларни биз билар ва устларидан кулар эдик. Эсимда, Тринидаддаги барча элат гуруҳларининг вакиллари бақироқ ва ўзларини телбаларча тутадиган одамларни варраҳунлар деб атар эдилар. Бу менга ясама сўздай, ваҳшийликни англашти учун ўйлаб чиқарилгандай туюларди. Фақат Венесуэла бўйлаб саёҳат қила бошлаганимдагина, бу пайтда ёшим қирқда эди, у ерда бундай сўздан кўплаб қабилалар номини аташда фойдаланишларини англаб етдим. Кичкиналимда қандайдир галати воқеани эшитган ва эндиликда бу воқеадан жуда қаттиқ мутаассир бўлмоқда эдим. Унга кўра туб аҳоли қитъадан каноэда сузиб келар эканлар, орол жанубидаги ўрмондан юриб ўтиб, маълум жойда қанақадир меваларни узишар экан ёки қандайдир садақа маросими ўтказишаркан, кейин эса Пария кўлигини кесиб ўтиб, Ориноконинг сув босган ўзанига қайтишаркан. Модомики, тўрт асрлик бўронли воқеалар ва Тринидаднинг туб аҳолиси қирилиб битишидан омон қолиб, етиб келган эканми, демак, бу маросим катта аҳамият касб этган. Гарчи Тринидад ва Венесуэла наботот олами бир хил бўлса-да, улар қандайдир ҳеч кимга маълум бўлмаган мевалардан узгани келишгандир. Билмадим. Буни билишга уринган биронта одамни ҳам билмайман. Энди эса бу ҳақдаги бор-йўқ хотиралар ҳам ўчиб кетган. Агар ҳозир ҳам ўша жой йўқ бўлиб кетмаган бўлса, қутлуғлигини йўқотиб, оддий ерга айланиб қолган.

Нима бўлганда ҳам энди бари ўтиб кетган. Умумий муносабат шундай бўлгандир, эҳтимол. Ҳиндистондан келиб қолган биз муҳожирлар ҳам оролга шундай муносабатдамиз. Биз ўз-ўзига баҳо беришга қодир бўлмаган, расм-русумчиликка жиддий хайрихоҳлардан эдик. Билим эса ана шу ўз-ўзига баҳо беришдан бошланади. Бизнинг чагуанас заминиде яшайдиган ярмимиз ўзимиз билан гўё гиламдай ерга тўшаш мумкин бўлган қандайдир Ҳиндистонни олиб келгандек тутар эдик — балки шундай тутмасдиг-у, ёрқин бир шаклни тасаввур этолмай, шунчаки ҳис этар эдик, холос. Бувимнинг Чагуанасдаги уйи икки қисмдан иборат эди. Унинг гиштин ва сувоқ қилинган олд томони оққа бўялганди. Иккинчи қавати айвон билан ўралган, учинчи қавати ибодат қиладиган меҳроби бўлган катта ҳинд иморатининг бир тури эди. У бошдан-оёқ жимжимадор қилиб безатилган, устунлари учига нилуфарсимон шаклдаги устунқоши кўйилган ва ҳинду маъбуди ҳайкатчалари териб ташланганди. Уларнинг ҳаммаси Ҳиндистон ҳақидаги хотираларгагина таяниб ишлаган одамлар кўлидан чиққан эди. Тринидаддаги бу уйга меъморий мўъжиза деб қараларди. Унинг орғида бостирмали хона билан уланган француз-кариб услубидаги ёғоч уй қад кўтариб турарди. Унга иккала уй ораллигидаги ён эшикдан кириларди. У ёғоч ромга ўрнатилган тарам-тарам баланд темир дарвоза эди.

Шу тариқа болалигимда мен икки дунёни ҳис қилиб яшаганман, бири тарам-тарам баланд темир дарвозадан ташқаридаги дунё бўлса, иккинчиси уйдаги дунё, ёки, жилла қурмаганда бувимнинг уйи дунёси. Бу табақачилик қолдиги, ҳамма нарсадан ажратиб ва тўсиб қўювчи туйғу дунёси эди. Худди яқинда кўчиб келган одамлардек, Тринидадда биз хосиятсиз жамоага мансуб эдик, лузумсизликнинг бу гоёси ўзига хос ҳимоя бўлиб хизмат қиларди, у бирмунча вақт, ҳа, фақат бирмунча вақт ўз-ўзимизга ва ўз қоидаларимизга кўра ўзимизнинг тиниқ Ҳиндистонимизда яшашимизга имкон берар эди. Бу фақат ўзимизнигина ўйлаб яшашимизга имкон берарди. Биз ўз батинимизга қарардик; биз ўз ташвишларимиз билан яшардик; ташқи олам бамисоли зулмат ичида қолиб кетгандек эди; биз ҳеч нарса ҳақида сўрамадик.

Ёнимизда мусулмон дўкони жойлашганди. Бувим дўконининг чоққина айвони шу дўконнинг эшик-дерзасиз деворига тиралганди. Дўкондорни Миён деб қақирришарди. Унинг ўзи ва оиласи ҳақида бор билганларимиз шугина эди,

холос. Биз рўпара келган бўлсак керакдир-у, ammo ҳозир унинг чехрасини эслолмайман. Биз мусулмонлар ҳақида ҳеч нарса билмас эдик. Остонада ташлаб чиқиш лозим бўлган галатилик гоёси, нарсалар ҳақида тушунча ҳатто бошқа ҳиндуларга ҳам дахл қилар эди. Масалан, биз гуручли овқатни туш вақти ердик, қуймоқ нонни эса — кечқурун. Бу табиий тартибнинг оёгини осмондан келтирган ўзбошимчалар ҳам учрарди ва гуручли овқатни кечқурун ейишарди. Улар менга чиндан галати бўлиб кўринар эдилар — етти ёшга тўлмаган болани кўз олдингизга келтиринг-а; чунки Чагуанасдаги бувимнинг уйида кечган ҳаётим айни етти ёшимда ниҳоясига етган эди. Биз пойтахтга кўчиб ўтдик, кейин эса оролни шимоли-ғарбига, тепаликларга бориб ўрнашдик.

Бироқ ҳеч қанақанги ёт насага йўл бермовчи ва тўсиб турувчи ҳаётдан келиб чиққан одатлар яна бирмунча вақтгача яшаб келди. Агар отам ёзган ҳикояларни ҳисобга олмаса, мен ҳинд жамоамиз турмуши ҳақида деярли ҳеч нарса билмас эдим. Бу ҳикоялар менга билимдан ҳам кўпроқ нарсалар берди. Улар менинг ёруғ оламда оёқ тираб тура олишим мумкин бўлган заминни берди. Бу ҳикояларсиз онгим қанақанги бўлиб кетишини тасаввуримга ҳам келтиролмасдим.

Ташқи дунё зулмат қаърида эди ва биз ҳеч нарса ҳақида сўрамасдик. Ҳинд достони, жумладан, “Рамаяна” ҳақида қандайдир тасаввурга эга бўлиш учун мен хийла вояга етиб қолган эдим. Беш ё ундан ортиқроқ йил кейин туғилган болалар энди бундай имкониятларга эга эмас эдилар. Ҳеч ким бизга ҳиндий тилини ўргатмасди. Кимдир қачондир биз учун алифбо ёзиб берган эди, бор-йўғи шу; қолганини ўзлари эплашади деб ўйлашган бўлса, эҳтимол. Шу тариқа инглиз тилига зеҳн қўйиб, биз ўз тилимизни унута бошлагандик. Бувимнинг уйидагилар гирт диндор эдилар; бу уйда кўп маросимлар ва қироатхонликлар бўлиб турарди, уларнинг айримлари бутун кун давом этарди. Бироқ ҳеч ким бизга ҳеч нарсани таржима қилиб бермасди, тушунтирмасди, биз эса тобора “тилдан қолиб” борардик. Шу тариқа ажодларимиз эътиқоди чекиниб, кундалик ҳаёт билан боғланмай, сирли тус олиб борарди.

Биз Ҳиндистон ҳақида ёки у ерда қолган қариндош-уруғларимизнинг оилалари ҳақида саволлар бермас эдик. Усиб, билишни хоҳлаганимизда эса ҳаддан ташқари кеч бўлган эди. Отам томонидан қариндош-уруғларимиз ҳақида мен ҳеч нарса билмасдим; билган нарсам уларнинг айримлари Непалдан келиб чиқишгани эди, холос. Икки йил бурун менинг исми шарифимни ёқтириб қолган қандайдир оққўнгил бир непаллик менга 1872 йилдаги Ҳиндистон тўғрисида ёзилган бир британча китоб нусхасини берди, бу жуғрофий маълумотномага ўхшаган нарса бўлиб, “Банорасдаги ҳинду тоифалари ва қабилалари” деб номланарди, у ерда кўплаб номлар орасида муқаддас Банорас шаҳридаги непалликлар гуруҳма-гуруҳ санаб чиқилганди, улар умумий ном билан Найпол деб аталарди. Бисотимдаги бор-йўқ нарса шулар эди, холос. Бизлар тушда гуруч таом, кечқурун қуймоқ нон сийдиган бувим уйининг дунёсидан ташқарида ҳеч кимга маълум бўлмаган, аҳолиси 400000 нафар бўлган улкан орол мавжуд эди. У ерда кўпчиликни ташкил этувчи африканлар ёки африка зурёдлари бор эди. Полициячилари, ўқитувчилари бор эди. Мураббиялардан бири, Чагуанас давлат мактабидаги менинг биринчи муаллимамни мен кўп йиллар ҳаяжон билан эслаб юрдим. У ерда биз тез орада кўчиб ўтишимиз ва етти ёт бегоналар орасида доимий жойлашиб таълим олишимиз ва иш қидиришни давом еттиришимиз керак бўлган пойтахт бор эди. У ерда оқ танли одамлар бор эди — улар инглизлар бўлиши шарт эмасди, гоҳо португаллар ҳам бўлар эди, бир вақтлар бизга ўхшаб муҳожир бўлиб келган хитойликлар ҳам бор эди. Биз испанлар деб атайдиган паньоллар янада сирли кўринар эдилар, улар истаралари иссиқ, қорачадан келган одамлар эди, Испаниядан келиб қолган бу одамлар орол Венесуэла ва Испания империяларидан ажратиб олингандан олдинроқ бу ерда яшаб келар эдилар — булар мозийдаги гаплар бўлиб, болалик идроким доирасига сиғмас эди.

Сизларга ўзимнинг келиб чиқишимни ҳикоя қилиш учун кейинроқ, асосан адабий ишим шарофати билан ҳаёлимга келган билим ва тасаввуримдан фойдаланишимга тўғри келди. Гўдаклик вақтларимда бувим уйининг деворлари ортида нима ётганидан деярли бутунлай беҳабар эдим. Назаримда, барча болалар бу дунёга ўзларининг ким эканликларини билмай келадигандай. Шундай бўлса-да, мисол учун, француз боласини олдиндан билим кутиб турарди. Билим уни ҳар томондан қуршаб оларди. Билвосита тарзда билим катталарнинг суҳбатларидан келиб чиқарди. Билим рўзнамаларда ва радиода бўларди. Мак-

табда ҳам бўларди — дарсликларда ҳикоя қилинган кўплаб авлодларнинг ишлари унга Франция ва французлар тўғрисида тасаввур берар эди.

Гарчи мен қобилиятли бола бўлсам-да, Тринидадда мени зулмат қоплаб олганди. Мактаб ҳеч нарсага аниқлик киритмасди. Мени далиллар ва қоидалар билан кўмиб ташлашарди. Ҳамма нарсани ёд олишимга тўғри келарди; ҳамма нарса мавҳум бўлиб қолаверарди. Барибир ҳам, ўқув курсларимизга бундай шакл беришда қандайдир ғаразгўйлик бор эди деб ўйламайман. Биз одатдаги мактаб таълимини олардик. Бошқа шароитларда у ўзини оқлаган бўлар эди. Ҳеч бўлмаганда масъулиятнинг бир қисми менинг зиммамга тушар эди. Болалигим ўтган ҳалиги яққаланиб қолишни ҳисобга олган ҳолда жуғрофий жиҳатдан алоҳида бирон-бир бошқа жамият шароитларига ҳаёлан кўчиб ўта олмас эдим. Мен китоблар гоёсининг ўзини севардим, аммо уларни ўқиш менга осон эмасди. Ўзидан бегона қилмайдиган кўпроқ тушунар эдим. Ниҳоят, коллежнинг сўнгги олтинчи синфида Мольер, Сирано де Бержерак сингари ёзувчиларнинг айрим адабий матнлари менга ёқа бошлаганди, бу ҳодиса уларнинг эртак сифатига эга эканлигидан содир бўлган бўлса, ажаб эмас.

Мен ёзувчи бўлиб етилганимда мени қуршаб олган зулмат китобларим мавзуларига айланди. Ер; туб жой аҳолиси; Янги Олам; мустамлака; тарих; Ҳиндистон; мусулмонлар дунёси — унга дахлдорлигимни ўзим ҳам сезар эдим; Африка; кейин эса Англия — бу ерда мен асар ёзишни ўрганганман. Китобларим бир-бирининг устига тахлаб ташланган ва мен китобларимнинг йиғноғиман деганимда худди шуларни назарда тутган эдим. Менинг келиб чиқишим, яъни ишимнинг манбаи ва илҳомчиси айнаи вақтда ҳаддан ташқари жўн ва беҳад даражада мураккаб деганимда шуларни назарда тутган эдим. Чекка Чагуанас шаҳарчасидаги ҳаёт бу қадар оддийлигини англаб етгандирсиз деб ўйлайман. Ёзувчи сафатида у мен учун ҳаддан ташқари мураккабдир. Айниқса, бошланғич паллаларда, менга сохта таълимларни тақдим этган адабий рамзларим (буни бошқача атаб бўлмайди) менга мутлақо ёт жамиятга мансуб бўлганда. Аммо хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, ашёлар жуда бой эди ва асарга киришимизга имкон берган эди. Ўзимнинг келиб чиқишим ҳақида мен айтган гаплар китобларим устида ишлаган вақтидагина билим сифатида кўнглимга келган эди. Борди-ю, асарларим каштаси мен учун фақат сўнгги икки ой ёки шунга яқин вақт давомида аён бўлди десам, бунга ишонаверинг. Бунгача мен учун энг қийин нарса одамларга ўз ишимни англатиш, кўрганларимни ҳикоя қилиб бериш эди.

Мен кўнгил сезгиси йўлидан борувчи ёзувчиман деб айтган эдим. Олдин ҳам шундай эдим, қарийб йўлнинг охирида турган айнаи кунда ҳам шундайман. Мен ҳеч қачон режа тузмаганман. Ҳеч қандай тизим этагидан тутмаганман. Дил сезгиларимга маҳлиё бўлиб ишлаб келдим. Ҳар гал мақсадим китоб ёзиш, ўқиш осон ва қизиқ бўлган нимадир яратиш бўлган. Ҳар бир босқичда мен ўз билимим, идроким, истезодим ва дунёқарашим доирасидагина ёзишим керак эди, чунки менга зарур мавзуларни очиб берувчи китоблар йўқ эди. Мен ўз дунёмни ривожлантириб олиш ва уни ўзим учун талқин қилишим керак эди. Мустамлака тарихини ҳаққоний ҳис этиш учун мен Британия музейига, бошқа архивларга мурожаат этишимга тўғри келди. Ҳиндистонга саёҳат қилишимга тўғри келди, зеро ота-онамнинг ота-оналари келган Ҳиндистон ҳақида ҳикоя қилиши мумкин бўлган ҳеч кишим йўқ эди. Неру ва Гандининг асарлари бор эди; шуниси қизиқки, айнаи Жанубий Африкада тажриба орттирган Ганди менга ҳаммадан кўп нарса берди, аммо бу ҳали етарли эмасди. Киплинг бор эди; Жон Мастер сингари инглиз-ҳинд муаллифлари бор эди (мазкур муаллиф 50-йилларда машҳур эди, у Британия Ҳиндистони ҳақида ўзаро бир-бири билан боғлиқ ўттиз бешта роман ёзишни ваъда қилганди ва, афсуски, бу ваъдалигича қолиб кетганди янглишмасам); аёл ёзувчиларнинг шундай асарлари бор эди. Ўшанда пайдо бўлган бармоқ билан санарли ҳинд муаллифлари шаҳарликлар эдилар ва ўрта синфга мансуб эдилар: улар биз келиб чиққан Ҳиндистонни билмас эдилар.

Кейин эса ҳинд ташналиги қонгач, бошқа мавзулар пайдо бўлди: Африка, Жанубий Америка, мусулмонлар дунёси. Мақсадим ҳар доим дунёни ўзим билган манзарада тасвирлаш бўлиб келди, фикр эса болалигимдан келиб чиқарди: ўзимни хилватда ўзим билан бемалол ҳис қилсам дердим. Яхши одамлар гоҳо

мендан Германиями ёки, дейлик, Хитой тўғрисида ёзишни илтимос қилишади. Бироқ ҳар иккала мамлакат тўғрисида аллақачон кўп нарсалар ёзилган ва яхши ёзилган; бу ерда мен мавжуд ишларга таянишни афзал кўраман. Бу мавзуларни бошқаларга қолдирайлик. Улар мени болалигимда қуршаб олган зулмат эмасди. Шундайин, ишимда содир бўлган тараққиёт билан, ҳикоя қилиш уқуви, билимлар ва идрок тараққиёти билан бир қаторда мен барибир ҳам қандайдир ягоналикни, маълум йўналишни сақлаб қолдим, ҳолбуки, айни дамда турли йўналишларда кетаётганимдай бўлиб кўринади.

Ишни бошлар эканман, олдинда мени нималар кутиб турганини билмасдим. Мен китоб ёзишни хоҳлар эдим, бас. Мен университетдан кейин қолганим Англияда ёзишга уриндим ва тажрибам ҳаддан ташқари оздек, китобларда ёзишим керак бўлганларига асло ўхшамагандек бўлиб кўринди ўзимга. Ҳеч бир китобда болалик тажрибамга яқин кела оладиган нарсани топа олмадим. Ёзишни истаган ёш инглиз ёки француз адиби ҳар доим уни кенг йўлга олиб чиқиб қўйишга қодир кўплаб рамзу қиёфаларни топади. Улар менда йўқ эди. Ҳинд жамоаси ҳақидаги отамнинг ҳикоялари ўтмишга дахлдор эди. Менинг дунём бутунлай бошқа эди. У кўпроқ шаҳарча, аралаш-қуралашроқ эди. Катта оиламизнинг бесаранжом ҳаёти — оромгоҳ ва хобгоҳлар, овқатланиш вақтлари, уйдаги одамлар миқдорининг бир хиллиги тасвирилар учун гоё қийин нарсалар бўлиб кўринарди. Уйдаги ҳаётим ва ташқи оламдаги ҳаётим ҳақида ҳаддан ташқари кўп тавсифлар талаб қилинарди. Бундан ташқари, биз ҳақимиздаги кўп нарсалар — ажлодларимиз ва тарих менга номаълум эди. Ниҳоят, бир кун миямга биз Чагуанасдан кўчиб ўтган Порт-оф-Спейндаги кўчалардан бошлаш фикри келиб қолди. У ерда ташқи дунёдан ажралиб турувчи тарам-тарам катта дарвоза йўқ эди. Кўчадаги ҳаёт шундоқ кўз ўнгимда турарди. Уни айвондан туриб томоша қилиш менга дунё-дунё лаззат бағишларди. Мен айнан шу кўча ҳаёти ҳақида ёза бошладим. Ўзимга саволларни қалаштириб ташламаслигим учун мен тез ёзмоқчи бўлардим ва шу боис ихчамлаштирдим. Мен тасвирамоччи бўлган боланинг келиб чиқиши тўғрисидаги ҳикояни пинҳон қолдирдим. Кўчадаги ирқий ва ижтимоий муаммолардан нафратланардим. Одамларни улар кўчада қандай бўлса ўшандай-лигича тасвирилардим. Кунда биттадан ҳикоя ёзардим. Дастлабки ҳикояларим гоё қисқа бўларди. Ашёлар етармикан деган хавотирда яшардим. Аммо кейин-кейин асар ёзиш сеҳри пайдо бўла бошлади. Ашёлар ўзи турли манбалардан келар эди. Ҳикоялар узайиб бораверди, энди уларни бир кунда ёзиб тугатиб бўлмас эди. Сўнгра мени осонлик билан ўзига маҳлиё қилган илҳом тугагандек бўлди. Бироқ китоб ёзиб бўлинган ва ўз наздимда мен ёзувчи бўлиб қолган эдим.

Кейинги иккита китобим ёзувчи ва ашё ўртасидаги масофани орттирди. Сўнгра кўнглим оилами ҳақида катта китоб ёзишга ундади. Уни ёзиш асносида менинг ориятли фикрларим ўсди. Бироқ китобни ёзиб тугатгач, ўзимнинг орол ашё билан қўлимдан келган ҳамма нарсани қилганимни ҳис этдим. У ҳақда ҳар қанча узоқ мулоҳаза юритмай, бундан энди адабиёт чиқмас эди.

Мени тасодиф сақлаб қолди. Мен саёҳатчига айландим. Мен Кариб ҳавзаси мамлакатларини бир-бир бориб кўрдим ва ўзим бир узви бўлган мустамлака тизимини анча яхшироқ англаб етдим. Мен Ҳиндистонда, ажлодларим мамлакатида бир йил бўлдим; у менинг ҳаётимни қоқ иккига бўлиб юборган саёҳат эди. Мана шу икки саёҳат ҳақида ёзган китобларим мени ҳис-туйғуларнинг янги оламига олиб кирди, илгари ўзимда бўлмаган ёруғ дунё қиёфасини тақдим этди, касбий малакамни чархлади. Шундан кейин ёзган асарларимда Англияни Кариб мамлакатлари билан бирлаштиришга муваффақ бўлдим — эҳ, бунинг қанчалик оғир вазифа эканлигини билсангиз эди! Мен яна орол аҳолисининг барча ирқий гуруҳларини тасвирилар беролган эдим, илгари сира бу нарса қўлимдан келмаган эди.

Янги асарим мустамлакачилик изтиробини ва хаёлотини ҳақида ҳикоя қиларди — бу шундай китоб эдики, унда чорасиз одамлар ўзлари ҳақида ёлгон гапирардилар, ўзларини ўзлари алдайдилар, чунки ёлгон — уларнинг ягона паноҳи. Китоб “Тақлидчилар” деб аталарди. Аммо унда тақлид ҳақида гап кетмасди. Унда мустамлакадаги одамзод наслига тақлид қилувчи, ўзига ишончи бутунлай қолмаган одамлар ҳақида сўз юритиларди. Бир неча кун олдин менга шу китобдан бир неча бетни ўқиб беришди — мен уни қарийб ўттиз йилдан бери очиб кўрмаган эдим, — шунда миямга мустамлакачилик жазаваси ҳақида ёзган экан-

ман деган фикр келди. Ўшанда бундай гап кўнглимга келмаганди. Китобларим мавзуини ифода этиш учун мен ҳеч қачон мавҳум сўзлардан фойдаланмас эдим. Акс ҳолда ҳеч қачон бир сатр ҳам ёзмаган бўлардим. Китобларимни кўнглим буюрганида ва фақат синчиклаб кузатиш асосида ёзаман.

Мен асарларимда ватаним атиги ўн йил давомида ўзгаргани ёки ривожланганини кўрсатишга ҳаракат қилиш учун ўз ёзувчилик фаолиятимнинг илк йиллари тавсифини келтириб ўтдим, холос: кулгили кўча ҳаётининг қандайдир кенг тарқалган жазават тадқиқотиғача бўлган ҳолатни. Оддий нарса мураккабга айланди.

Бадиий наср сингари саёҳатлар китоби жанри ҳам менга идрок этиш усулидан дарак бериб туради; нима учун барча адабий шакллар мен учун бирдай қимматга эга эканини тушунарсиз деб ўйлайман. Масалан, биринчисидан йигирма олти йил кейин Ҳиндистон тўғрисидаги учинчи китобимни ёзишга киришганимда, миямга саёҳатлар китобида энг муҳими ичида муаллиф саёҳат қилган одамлардир, деган ўй келди. Гоя ўзига етганча оддий, аммо унинг учун янги хилдаги китоб талаб этиларди; у саёҳатларнинг бошқача усулига даъват этар эди. Муслмонлар дунёсига иккинчи бор йўл олганимда мен кейинчалик айнан шундан фойдаландим.

Мен фақат ички сезгим буюрганидей иш тутиб келаман. Мен сиёсий ёки адабий тизимга риоя қилмайман. У ёки бу сиёсий гоя менга ҳукмини ўтказолмайди. Бу менинг насабим билан боғлиқ деб ўйлайман. Бу йил дунёдан ўтган ҳинд ёзувчиси Р.К. Нарайан қандайдир муайян сиёсий курашларга риоя этмаган. Гоят овлоқ замонларда ҳеч бир рағбатларсиз ҳикоялар ёзган отам сиёсий эътиқодга эга эмас эди. Бизлар неча асрлар давомида ҳокимиятдан узоқда яшганимиз учун шундай бўлгандир. Бу бизга алоҳида нуқтаи назар тақдим этган. Назаримда, биз нарсанинг кўпроқ кулгили ва ачинарли томонига мойилмиз.

Ўттиз йилча аввал Аргентинага борган эдим. Бу партизанлар уруши давом этиб турган вақтлар эди. Одамлар кекса мустабид Пероннинг қувгиндан қайтишини кутарди. Мамлакат бошдан-оёқ нафрат ўтида ёнарди. Перончилар олдинги алампдан чиқиш пайида эдилар. Улардан бири менга бундай деди: “Яхши қийноқ ва ёмон қийноқ бор”. Яхши қийноқ — бу сизнинг халқ душманлари билан қилган ишларингиз. Ёмон қийноқ — халқ душманларининг сизлар билан қилган ишлари. Баррикаданинг нариги томонидаги одамлар ҳам шу гапни айтишади. Ҳақиқий музокаралар ҳали-ҳанузгача юз бергани йўқ. Фақат эҳтирослару Европадан кириб келган сиёсий лаҳжа бор эди, холос. Мен бундай ёздим: “Лаҳжа жонли масалаларни мавҳумга айлантирганда ва лаҳжа лаҳжа билан қувлашмачоқ ўйнаганда, одамлар калаванинг учини йўқотиб қўядилар. Уларда фақат душманлик қолади, холос”.

Аргентина эҳтирослари эса ўша-ўша ақл-идрокни мағлуб этиб ва умрларни ҳазонга айлантирганча ҳамон аланга олиб турибди. Бунинг ҳали-вери охири кўринадемайди.

Ишимнинг муддатига ҳад-чегара йўқ. Мен қилган нарсаларимни қилишга улгурганимдан, ижодий жиҳатдан қўлимдан келганча узоққа бора олганимдан мамнунман. Ҳар бир китоб мен учун бахт эди, ҳар бир китоб мени ҳайратга соларди; энди-энди ёза бошлаган дақиқамгача китоб менга мунтазир эканини билмас эдим. Ёза бошлаганим эса буюк мўъжиза эди. Бошламасдан олдинроқ мағлуб бўлишим эҳтимолдан узоқмаслигини ҳис этиб тураман ва бу ҳаяжон ҳали-ҳануз вужудимда яшаб келяпти. Нимадан бошлаган бўлсам, шу билан тугатаман, яъни “Сент-Бёвга қарши” китобидан Прустнинг ажойиб митти эсселаридан бирини келтираман. “Агар истейдодимиз бўлса, биз ёзган ажойиб нарсалар, — дейди Пруст, — ичимизда мавжуд, бизни тўлқинлантирган куйга ўхшаб, уларни бир-биридан фарқлаб бўлмайди, ҳолбуки биз унинг тарҳини қайта тиклашдан ожизмиз. Ғира-шира хотиралар таъқиб этган одамлар — Худо берган одамлардир... Истейдод — бу хотиранинг шундай турики, у охири уларнинг мана шу ноаниқ мусиқага яқинроқ боришга, уни яхшилаб тинглашга, ёзиб олишга имкон беради...”

Истейдод ҳақида гапирар экан Пруст уни ҳамини омад ва оғир меҳнатдан иборатдир, — дейди.

*Русчадан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

Пётр ФАЛЁВ

Кримтатар зиёлилари мафкурасига доир

Туркийшунос олим Пётр Александрович Фалёв (1888-1922)нинг асарлари ҳақида маълумот кўп эмас. Унинг “Кримтатар зиёлиларининг мафкурасига доир” деб номланган рисоласи (у П.А.Фалёв асарлари библиографиясига кирмаган, фанга номаълум ҳисобланади) ва 1922 йилда босмадан чиққан “Туркий халқларнинг сўз санъати ва лаҳжаларига кириш” номли мўъжаз китобчаси бахтли тасодиф билан Ўзбекистон Миллий кутубхонасида бир нусхада сақланиб қолган. Бундан ташқари, 1922 йилда “Билим ўчоғи” журналининг 2- сонида чоп этилган “Қорақирғиз достонининг тузилиши” номли ўртача ҳажмли бир мақоласи ҳам борки, унда олим В.В.Радлов ёзиб олган “Манас” эпоси матнига таянган ҳолда, қирғиз, шу билан бирга умуман туркий халқлар шеърятининг, шеър тузилишининг бир талай ўзига хосликларини кўрсатиб беришга муваффақ бўлган.

П.А.Фалёв Петербург университетининг араб-форс-турк-татар сўзшунослиги бўлимида таҳсил олади. 1915 йилдан ўзи ўқиган университетда приват-доцент лавозимимда иш бошлаб, илмий ишларини эълон қилади. 1918 йилда унга доцент ва 1919 йилда профессор илмий унвони берилади.

1921 йилда П.А.Фалёв Жонли Шарқ тиллари марказий институти йўланмасига кўра Тошкентга келади ва бу ерда қизгин илмий-педагогик фаолият билан шугулланади. 1922 йилда маҳаллий ҳукумат уни шу ерда доимий қолиб ишлашни таклиф этади. Буни мамнуният билан қабул қилган П.А.Фалёв оиласини Тошкентга кўчириб олиб келиш ниятида Петербургга жўнайди, аммо поездда терлама касалини юқтириб олиб, вафот этади.

В.В.Бартольднинг қайд қилишича, “П.А.Фалёвдан қўлёзма ҳолида жуда кўп асарлар қолган. У “Нўғай эпоси тарихий манба сифатида”, “Қирғизлар тарихи очерклари”, “Ўрта Осиё кўчманчилари орасида синфий кураш ва унинг эпосдаги инъикоси” деган асарларни нашрга тайёрлаган эди”.

Олимнинг “Туркий халқларнинг сўз санъати ва лаҳжаларига кириш” рисоласини таржима қилиб, “Жаҳон адабиёти” журналича (2008, 9-сон) нашр эттирган эдик.

П.А.Фалёв қаламига мансуб асарлар рўйхатида “Кримтатар мақол, матал ва удумлари...”; “Нўғай эпосидаги араб новелласи”; “Қўбланди ботир”; “Оққўбак ҳақида нўғай нақли”; “Эдиге ҳақида нўғай достони” сингари ўнлаб асарлар борки, йўналишига кўра улар олимнинг туркий халқлар сўз санъати ҳақида кенг қамровли улкан бир асар ёзишига чоғланганидан далолат беради. Афсус, бу ният амалга ошмай қолди.

Диққатингизга ҳавола этилаётган “Кримтатар зиёлиларининг мафкурасига доир” рисоласида П.А.Фалёв кримтатар адиби Ҳасан Сабри Айвазовнинг «Не сабабдан бу ҳолга тушидик?» деган пьесаси мисолида миллий уйғонши ҳаракатининг илдизи ҳақида сўз юритиб, бу ижтимоий воқеликнинг баъзи қатламларини кўрсатишига муваффақ бўлади. Бир ёқдан, муҳтарам журналхонларга ХХ аср бошида туркишунослик илми сарзаминида турган алломалар ҳақида қисқача бўлса-да, маълумот бериш, иккинчидан эса, туркий сўз санъатида инқилобий ўзгартирилари қандай тарихий ва ғоявий шароитда юзага чиққанини кўрсатиш ниятида П.А.Фалёвнинг ушбу мақоласини таржима қилдик. У фақат тарихий нуқтаи назардан эмас, илмий-назарий жиҳатдан ҳам фойдали бўлади, деб ўйлаймиз.

ТАРЖИМОНДАН

* * *

Бошимиздан кечираётган ушбу кунлар бир қатор миллий масалаларнинг майдонга чиққани билан қимматлидир. Россия ҳудудида умргузaronлик қиладиган турли элатларнинг аҳволи ва бир-бирига муносабати масаласи рус жамияти учун янгилик эмас, бироқ яқинда тутаган охириги уруш¹ жанг майдонларида ҳам, “ичкари” да ҳам жамоатчилик эътиборини бу муаммога илгари кўрилмаган даражада куч билан яна ўзига жалб этди. Сўнгги йиллар давомида Россияда миллий масалани инкишоф этишга бағишланган бир талай мақолалар, китоблар, тўпламлар ва ҳатто махсус журналлар майдонга келди. Албатта, бундай мукошафанинг биринчи шarti – Россияда яшайдиган миллатлар билан яқинроқ танишишдир, аммо рус жамияти бу борада ҳам унча мақтана олмайди.

Мусулмонлар Россиянинг бизга камроқ таниш элатларидан биридир. Шу ондаёқ айтиб қўя қолай: “мусулмонлар” атамаси, дарҳақиқат, улусга эмас, динга оид истилоҳ, аммо мен уни бу жойда бежиз қўлламадим. Россиянинг аксар мусулмонлари ягона қабила, айнан туркийлардан иборат бўлиб, улар муайян динга эътиқод қилганликлари боис, айни сўзни этник маънода қўллаш ҳам хато бўлмайди. Россиядаги мусулмон эллардан ҳеч қайсисининг этник номи кенг ёйилган эмас. Чунончи, ўз кўламига кўра энг кўп таниш бўлган номлардан бири “татар” лардир, аммо бунга қозоқлар, сортлар, туркман ва бошқалар кирмайди.

Кейинги пайтларда мусулмон зиёлилари орасида ўз қабиладошларига “турк” деган умумуруғ номини тақишга уринишлар сезилади. Бунда шуниси диққатга сазоворки, “турк” номининг ўзи дастлаб алоҳида, турга оид маънода фақат тарихий тасодиф тақозоси билан европа ҳамда араб адиблари ижодида қўлланган² ва ана шундан кейингина бу атама умумий маънода россиялик мусулмонлар томонидан ҳам қабул қилинган. Бинобарин, ҳозирда айрим татар зиёлилари “биз – туркмиз” деярг экан, бу билан улар унутилиб кетган эски номларини тиклашаётгани ёки қабилаининг асл номини ўз тилига олиб кираётгани йўқ, балки ўзлари алоқага киришган элларда тасодифан шаклланган атамани ўзларига нисбатан қўллашяпти, холос. Нима бўлганда ҳам, россиялик мусулмонларнинг ҳозирги адабиётида мазкур атамани аниқлаштирувчи баҳсларга кўп вақт ҳамда жой ажратилади.

Аммо мусулмон зиёлилари фақат номлар ҳақидаги баҳс-мунозаралар билан чекланиб қолишаётгани йўқ. Мусулмон матбуотининг асосий мавзуи халқ маърифати³, иқтисодий турмушни ривожлантириш, миллий онгни ўстириш ва ҳоказоларни муҳокама қилишдан иборат. Ақлий тараққиётнинг мана шу бутун бир оқими бизнинг кўз ўнгимизда кечади, бироқ биз у ҳақда ҳеч нарса билмаймиз. Дорилфунунларимиз илм-фани эса эски ёзув ҳақидаги материалларни ишлаб чиқиш, ҳатто янги даврга тўқнаш келганда ҳам илдизлари ўтмишга боғлиқ ҳодисотларни кўриб чиқиш билан чекланиб қолаяпти⁴. Россиялик мусулмонларнинг янги адабиётига эса рус шарқшунослари гоҳо мурожаат этиб

¹ Биринчи Жаҳон уруши кўзда тутиляпти. – З.И.

² Турк деганда Ўрта Осиёда VI аср бошларида улкан кўчманчилар империясига асос солган қабила (сулола) тушунилади. Бу империя VIII аср ўрталарига қадар ҳукм сурган. Унинг таркибида бўлган кўпгина қабилалар, гарчи ҳукмрон қабила билан муштарак илдизга эга бўлса-да, ўзларини турк деб атаган эмас. Масалан, уйғурлар. Уйғур тили билимдони С.Е.Малов ўзига «турк-уйғур тили» атамаси маълум эканини менга айтган эди. Турк давлатчилиги даврида Ўрта Осиёга араблар бостириб келишган ва улар билан бўлган муҳорабаларда турклар енгилган. Оқибат, «турк» атамасини араблар барча туркий қабилаларга нисбатан қўллай бошлади. Кўчманчи турк давлати асосчиларининг бевосита аждодлари эса кейинчалик Эрон орқали Кичик Осиёга ўтишган. Византияликлар унга қадар ҳам турклар билан алоқага киришган, тобрхос атамаси уларга ҳам маълум эди. Византияликлардан сўнг турклар билан гарбий европаликлар ҳам танишиб олдилар ва уларда ҳам, худди араблар сингари, «турк» атамаси умумий мазмун касб этди. (*Барча изоҳлар муаллифники*).

³ 1908 йилда Оренбургда чоп этилган «Миллатчилар» рисоласининг муаллифи бўлмиш Маҳмуд исмли кишининг сўзларига қараганда, ҳозир барча масалалар билим бериш ва таълим масалаларга боғланади.

⁴ Масалан, А.Н.Самойловичнинг «Абду-с-Сатаръ Казы» асари. СПб., 1915 г.

қоладилар. Бу бир жиҳатдан тушунарли – россиялик мусулмонларнинг замонавий адабиёти энди-энди оёққа туриб келаяпти, аммо уни муайян режа асосида тадқиқ этиш зарурати ҳам пишиб етилдики, бундан кўз юмиб бўлмайди.

Россия мусулмонларининг (ва нафақат Россия мусулмонларининг) замонавий адабиётини ва янада тўғрироғи, адабиётларини, ўрганишда бизнинг замонамизда мусулмонларга қай йўллар билан таъсир этганликдан келиб чиқиб ёндашиш, яъни рус адабиёти ҳамда рус ижтимоий тафаккури орқали (янги усмонли адабиётини ўрганишда эса Ғарбий Европа ҳаётининг шунга мувофиқ воқелигидан келиб чиқиб)¹ ёндашиш лозим. Албатта, айна вақтнинг ўзида ўтмиш законларнинг адабиётга оид маълумотларни ҳам ҳисобга олмаслик мумкин эмас, зеро, янги мусулмон адабиётларида эски анъаналар таъсири ҳали каттадир. Нима бўлганда ҳам, бизда Россия мусулмонларининг янги адабиётлари бўйича мутахассислар етишиб чиқмас экан, ахён-ахёнда баъзи бир майдагина масалаларга тўхталиш билан қаноатланишимизга тўғри келади.

Энди биз ёш қрим адиби Ҳасан Сабри Айвазов қаламига мансуб «Неден бу ҳоле қалдық?» деган уч актли пьесага тўхтаб ўтамыз. Ушбу пьеса аввал Бокуда чиқадиган «Феюзат» журналида 1907 йилнинг 12-сонидан бошлаб чоп этилди ва ўша йилнинг ўзида Бокуда алоҳида китоб сифатида нашр қилинди. Гарчи муаллифнинг бу пьесаси Кавказда босилиб чиққан бўлса-да, у Қримда ёзилган, асарда бошдан-оёқ Қрим ҳақида сўз боради ва менга у фақат тасодифий равишда ўз юртидан узоқда нашр этилгандек туюлади.

Ҳ. Айвазовнинг пьесасида ифодаланган гоюлар унинг ўзи учун эндиликда ўтмишга айланган бўлса ҳам ажабмас, бироқ мен бу ўринда муаллиф ижодини бутун тўлалигича тасвир этиш ниятида эмасман, балки уни тавсифлаши мумкин бўладиган материалларни тақдим қилмоқчиман. Аввало шуни айтиш керакки, Ҳ.С.Айвазовнинг пьесаси сиёсий памфлетдан ўзга нарса эмас. Муаллиф бу асар орқали ўз сиёсий *credos*ини баён қилади, шунга кўра, асар персонажлари ҳам фақат сиёсат хусусида сўзлашадилар.

Пьесанинг марказий ўқи Россия университетини тамомлаган ва ҳозирда адвокатлик билан машғул бўлган ёш татар зодагони Саидбей образидир. Бу йигит ҳаддан ташқари европалашиб кетади, татарча урф-одатларга нафрат билан қарайди, татар тилини эса шу қадар унутганки, она тилида энг оддий бир гапни айтар бўлса, унинг ярмини русча сўзлар билан омихта қилмай қўймайди. Сиёсий эътиқодига кўра, у социалист. Унга қарама-қарши тип сифатида татар миллатчиси, «она тили муаллими» Рашид афанди қўйилган. У Саидбейни қишлоқдаги фақирона бир тўйга олиб боради ва у ерда меҳмон бўлиб ўтирган икки чол – Абдулватан ва Абдулислон билан таништиради. Саидбей кўпни кўрган бу оқсоқолларнинг татарлар ўтмиши ҳақидаги хангомаларини тинглаб ўтиради ва унда ҳам ўз она халқи бўлмиш татарларга хос барча нарсаларга муҳаббат уйғонганини кўрамыз. Гарчи пьеса охирида у ўжар социалистлигича қолса ҳам, илгариги қарашларига дарз кетгани аён бўлиб қолади.

Абдулватан ва Абдулислон реал фигуралар эмас, тимсоллардир; уларнинг биринчиси ватан – Қрим тимсоли, иккинчиси эса ислом дини тимсолидир². Саидбейни улар билан танишиб олишга ундар экан, Рашид афанди улар билан мусоҳаба қилиш Горький, Толстой, Плеханов, Лассаль ва Маркс асарларини ўқишдан кўра мароқлироқ бўлади, деб айтади. Шундан кейин бу чоллар бақувват, тўғрисўз, дили пок, тани-жони соғ, олижаноб одамлар сифатида гавдалантирилади. Улар ўз вақтида бой-боёнлардан хўп азият чекишган, аммо халқ иши, ҳақ иши учун ҳеч нарсадан қайтишмаган. Суҳбат чоғида улар Пуш-

¹ Туркий қабилаларнинг халқ ижодчилигини ўрганиш ҳам худди шундай алоҳида усуллар ва алоҳида тайёрликни тақозо этади. Албатта, бу ижодчилик муайян даражада (жанубдаги қабилаларда эса, тўлигича) эски адабиётларнинг, чунончи усмонли, озарбайжон ва чигатой адабиёти таъсиридадир. Шу билан бирга, кўпдан-кўп халқ асарлари (масалан, нўгайларнинг эпик кўшиқ ва нақллари) борки, уларнинг хусусиятини инкишоф этиш учун мўгул адабиётига, мўгул фольклори ва мўгул тилига оид маълумотларни ҳам жалб этишга тўғри келади. Шарқий турклар ижодига буддавийликнинг ҳам таъсири бўлган. Бошқа таъсирлар ҳам мавжуд. А.Н. Самойлович келтирган «Шўрлик ўлди ҳарбий касалхонада» деган оммавий кўшиқнинг қрим-татарлар орасида пайдо бўлгани диққатга сазовордир.

² А б д у л в а т а н – ватан қули, Абдулислон – исломият қули демек.

кин, Лермонтов, Надсон ёки Алексей Толстойдан эмас, Саъдий, Ҳофиз, Муҳаммад Гарой ва Фузулий асарларидан иқтибос келтиришади. Шу билан бирга, улар Шекспирни, Гюго, Жан Жак Руссо ва Монтескёларни ҳам яхши билишади. Шунга қарамай, халқ урф-одатларини унутишмайди ва унга менсимай назар ташлашмайди. Булар — кўча-кўйларда, бозорда, таъяхоналарда ҳар қадамда учратиш мумкин бўлган, соқоли тамаки тутунидан саргайиб кетган, бири-бирини калака қилиб, ўтган-кетганнинг гийбати билан машғул бўладиган чоллар эмас.

Ушбу образлар реал воқелик хоссаларига эга эмас. Татар чоллар орасида бундай шахсларни топиш амри маҳол. Бироқ ҳамонки Абдулватан билан Абдулисом образлари мажоз деб эътироф этилган экан, уларни шундай қиёфада гавдалантириш муаллифнинг ҳаққидир. Ватан ва унга чамбарчас боғлиқ миллат тушунчаси — бир томондан ва ислом дини иккинчи томондан — татар миллиятчиларининг дунёқарashi негизда турган асослар мана шулардир. Гарчи гоҳо миллий ва диний қарашлар татарларнинг сиёсий назариялари билан қоришиб кетса-да, умуман олганда, уларнинг ҳар бири ўз ўрнига эга. Чунончи, биз кўриб чиқаётган пьеса муаллифи исломиятчиликдан кўра аввало миллатчи-туркчидир. Унинг асарида Абдулватан кўп ўринни ишғол этади. Айнан унинг ҳикоялари Саидбейни инонтиради. Гоҳо муаллиф диний ақидаларга, аниқроғи, расмий диний ақидаларга қарши ҳам чиқади. Рашид афанди Саидбейни олиб келган тўйда хуфтон намози вақтида ҳамма ибодатга кўзғалади. Хўш, дин тимсоли бўлган Абдулисомдан бўлак ким ҳам имом бўлиши мумкин жамоатга? Бироқ муаллиф Абдулватанни имомликка ўтказди. У ўқиган намоз қисқагина ва тушунарли эканлиги боис, ҳамма унга таҳсин ўқийди, ҳолбуки, ҳамма эътироф этган мусулмонча намозлар узоқроқ давом этади ва татарча эмас, араб тилида ўқилади. Мана шу воқеа орқали муаллиф диний расм-русумларда нуқсон бор, деб ишорат қилади. Унингча, буларни диннинг ўзи эмас, балки ўзлигини англаган ва тўғри йўлни топиб олган татар халқи юзага чиқарган кучлар ислоҳ этмоғи керак.

Ҳ.С.Айвазов пьесаси қаҳрамонларини чулғаб олган тушкун кайфият ҳар турли хўрликларга учраган ва ички низолар юки остида эзилган кримтатарларнинг оғир аҳволи туфайли келиб чиққан. Илгари бунақа эмасди.

«Олтмиш-етмиш йиллар илгари, — дейди Абдулватан, — одамлар ҳозиргидан кўра олийжаноб, ҳалол, самимий ва раҳмдил эдилар. Ҳамма бир-бири билан оға-ини қаби иноқ яшарди. Ёлгон, тўхмат, ароқхўрлик, ахоқсизлик, маккорлик эса йўқ нарсалар эди. Савдогарлар дўконга қулф урмас, боғбонлар боққа қоровул қўймас эди. Кишининг мол-мулкини талаб, ҳаётини барбод қиладиган ҳозирги золим амалдорлар ҳам у маҳалларда бўлмасди. Полиция не, урядник не, улар жонли нарсамон ё бир матоҳми, билмас эдик. Қрим аҳолисининг ярми деҳқончилик ва боғдорлик қилса, қолган ярми қўй-эчки боқиб тирикчилик ўтказар эди. Ер, ўрмону яйловлар ҳамманики бўлган. Одамлар манови давлатнинг ери, буниси эса менга қарашли, деган гапни билмасди. Граф, князь, барон деган гаплар ҳам яқинда чиқди. Ҳар ким қаерни хоҳласа, ўша ерни, бунинг устига, қачон хоҳласа ўшанда ҳайдаб экин экар эди. Ҳар кимса ўрмонга бориб, керагича ўтин, иморат қурадиган бўлса, шунга яраша ёғоч опкелар, яйловлар эса очик бўларди, экинзор жойларгина ходалар билан тўсиб қўйилар эди, ўшанда ҳам, мол-ҳол кириб кетмасин деб. Мирзолар ҳам одамнинг қонини ичмас эди» .

Сўнг, Абдулватан «талоқ» масаласига тўхталиб, бу одат масаласида мақтана олмаслигини баён этади. Аммо татарлар орасида ўзаро ёрдам ва ҳамкорлик шу даражада эдики, ҳар ким ўзганинг кўраси ва ҳовлисига бемалол кириб, от-аравасини ёки пулини олиб кетаверарди. Унга ҳеч ким қаршилиқ қилмасди, чунки олган одам омонатни албатта қайтаришини ҳамма яхши билар эди.

«У замонларда, — дейди Абдулватан, — одамлар саккиз ой меҳнат қилиб, тўрт ой дам олишарди. Аммо бўш пайтларини қовоқхона ва чойхонада эмас, навбати билан бир-бирлариникида тўплашиб гап ейиш билан ўтказардилар. Бу гапларда миллий чолғулар чалинар, миллий ўйинлар ўйналар эди. У маҳаллар мактаб деганнинг сони бунчалик кўп бўлмаса-да, ҳар кишининг имонини камолга етказиб, дилида ватанга муҳаббат уйғотиш учун етарли даражада эди.

Уй-жойлар ҳозиргидай ҳашаматли қилиб қурилмас, одамлар кулбаларда истиқомат қилар, аммо бахтиёр ва хотиржам эдилар. Ревматизм, камқонлик, асабийлик каби хасталиклар уларга яқин йўламаган. Ҳар ким ўз меҳнати билан кун кўрарди, бировникига кўз олайтирмасди. Аёллар асосан кўп хунари билан машғул бўлишарди, енгил-елпи кийиниб, юмшоқ парку қўрпа-тўшақларга аганаб кунни кеч қиладиган, арзимаган нарсалар ҳақида эртаю кеч гап сотиб, тамаки чекадиган ҳозирги хотинларга тамоман ўхшамас эди улар. Оилада эр-хотиннинг ҳуқуқи тенг бўларди. Хотинлар боласини ўзи эмизиб, ўзи тарбия қиларди. Оталар ҳам кечқурунлари қаҳвахоналарда вақт ўтказмай, уйда бўлишарди» .

Кримнинг ўтиб кетган олтин асри ҳақидаги бу хил афсоналар ёлғиз Ҳасан Сабри Айвазовда эмас, бошқаларда ҳам учрайди. Ўз ўлкасининг ўтмишига қизиқадиган ўқитувчи О.Мурасов ҳам яқинда ўзи тўплаб нашр эттирган кримтатар мақоллари тўпламига ёзган сўзбошида Кримда яқин-яқинларгача урфда бўлган кўҳна урф-одатлар йўқолиб бораётганидан қайғуради¹. Кримнинг у ер-бу ерида ҳалигача сақланиб қолган хунармандлик устахоналарига кираверишда «Саккиз соат иш, саккиз соат уйқу, саккиз соат ибодат» дея кўлда ёзилган иш тартиби осиелик туради. Татарлар бунга ишора қилиб, ижтимоий турмуш соҳасида Европа социалистлари келажакда эришишни ният қилган нарсалар Кримда қадимдаёқ мавжуд бўлган эди, дейдилар². Кўҳна Кримда ижтимоий тартиботлар қанақа эканлиги ҳали ўрганилмаган, аммо, ҳарҳолда ҳозиргидай мураккаб бўлмагани аниқ, Таврия ярим ороли (Крим ярим ороли. — *З.И.*)да рус ҳукмронлигининг жорий этилиши эскича турмуш тартибларини тамомила издан чиқарди. Амалга оширилган тўнтаришлар натижасида кўп қурбонликлар беришга тўғри келди. Масалан, ушбу ярим оролнинг шимолида яшайдиган кўчманчилар — нўғайлар ўз турмушларига асло тўғри келмайдиган вазият бостириб келганлиги сабабли, Севастополь кампаниясидан сўнг ялписига Туркияга кўчиб кетишга мажбур бўлдилар³. Бу ерда қолганларда эса ўтмиш ҳаёти ердаги жаннат каби бўлган эди, деган шоирона бир хотирот юзага келди.

Ҳ.С.Айвазов ҳам одамларнинг маънавий айниши Кримда рус ҳукмронлиги ўрнатилиши сабабли юзага келганлигини эътироф этади. Бироқ унинг пьесаси русларга қарши қаратилмаган. Муаллиф Абдулватан тилидан ўз халқига нисбатан хиёнат қилган татар зиёлилари ва уламоларини қоралайди. Урислар уларга унвон бериб, мансаб ва медаль бериб ўз томонларига оғдириб олдилар, раҳбарларидан шу йўл билан ажраб қолган шўрли халқ эса йўлдан озди. Қаллоблик, мунофиқлик, ўғрилиқ, ароқхўрлик каби иллатлар цивилизация меваси сифатида кириб келди.

Хўш, кримтатар халқини бу офатдан қандай қилиб қутқариш керак? Ўтмишга қайтиб кўяқолишнинг иложи йўқ. Крим Россия билан бирлаштирилган, шундай экан, истасин-истамасин, унга тақдирдош бўлади. Татарлар Россияда юз бераётган сиёсий курашга қўшилишлари лозим, аммо бунда ҳеч қайси рус сиёсий партияларига қўшилиб кетмаслик ҳам шарт. Айни пайтда Россияда умргузаронлик қиладиган бошқа элатлардан ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туриши керак. Ушбу ҳар хил элатлар қаршисига муаллиф Россиянинг туркий қабилалари — Крим, Кавказ, Ўрта Осие ва Сибирь татарларининг бирлашувини келтириб қўяди. Аммо ўшанда ҳам бу бирлашувга қабилавий қардошлик эмас, диний муштараклик негиз бўлади. Бу партия «Мусулмон демократик партияси» деб номланади. Мусулмонлар бирлашувининг дастлабки воситаси — амалда қўлланадиган ва ёзма адабиётга эга лаҳжалардан бирини умумадабий тил сифатида эътироф этиш бўлади. Татарлар ана шундай умумадабий тил намунаси сифатида кримтатар тилини тақдим этадиларки, Ҳ.С.Айвазов пьесаси ҳам айни тилда ёзилган⁴. Крим татарлари тили усмонлилар тилига анча яқин, бироқ

¹ «Известия Таврии. Уч.Арх.Комиссии», № 52, стр. 10.

² Бу қоида кримтатарлар орасида мақол сифатида ҳам қўлланади. Мазкур қонидани татарлар шу тариқа талқин этишларини мен А.Н.Самойловичдан эшитдим.

³ Нўғайларнинг кўчишдан олдинги ва кўчиш давридаги турмуши тўғрисида жаноб Сергеевнинг мақоласига қаранг: «Известия Таврии. Уч. Арх. Комм.», №№ 48 и 49.

⁴ А.Вамберининг мақоласига қаранг. У И.Гольдцигернинг «Ислом тўғрисида маърузалар»ига илова сифатида таржима қилиб берилган («Брокгауз-Евфрон» нашр., 1912, стр. 300-301).

Қозон адабий тилидан бирмунча фарқ қилади. Умумэтироф этиладиган ягона тилга кўчиш баъзи шевадардаги ўзига хосликларнинг йўқолишига олиб келади, бу эса, айрим қабилалар этник мустақиллигига путур етказиши турган гап. Бироқ муаллиф ўз ақидаларидан келиб чиқадиган бу гайримиллий хулосадан андиша чекмайди. Бу ўринда у қатъий равишда миллатчиликка қарши. Чамаси, халқ оммаси учун миллий қарашлар диний тамойиллар даражасида тушунарли эмас, шунинг учун ҳам муаллиф ташкилий масалалар кўндаланг бўлиб қолса, ана шу исломият байроғи остига кўчиб ўтади. Европа жамоатчилиги олдида ҳам турклар партияси тарзида майдонга чиқишга қараганда мусулмонлар партияси сифатида иш юритиш қулайроқ. Туркларнинг маданият бобидаги хизматлари жаҳон афкор оммаси олдида сиёсий партия бўлиб ажралиб туришга ҳақ берарли даражадами? Аммо ислом маданияти умумжаҳон тарихида ўзига хос бир ўринга эга эканлиги ҳаммага аён ҳақиқат. Буни европаликлар ҳам эътироф этадилар.

Шубҳасиз, Ҳ.С.Айвазов исломга юқори баҳо беради. Ислоом маданияти чинакам инсонпарварлик намунаси, Фарб тамадуни эса фақат ташқи кўринишга эга, деб ҳисоблайди у. Фарб халқлари маданият тарқатиш баҳонасида бошқа элларни талаш билан машғулдир. Уларнинг кўп кашфлари одамларни қириб ташлаш соҳасига оид. Бирон беш дақиқада минглаб одамни ўлдиришга қодир қуролни ихтиро қиладилар-да, буни «мислсиз кашфиёт» деб баҳолайдилар. Ҳозирги ҳукмрон маданият кишилиқни ҳалокат чоҳи томон судраб олиб бормоқда, ислом эса бунга қарши ўлароқ, асл тараққиёт йўлидир. Эскича миллий ҳаётга хосликлар йўқолиб бораётганидан шикоят қилган муаллиф исломиятни шу тариқа улуғлаш билан ўз ғояларини тараннум этади. Пьеса персонажларидан бири бўлмиш Али афандининг хитоблари муаллиф дунёқараши билан бир хиллиги жиҳатидан эътиборга лойиқ. Татар аёллари қадимда тўқиган бир парча матони кўриб, у: «Меним учун булар табаррук! — деб хитоб қилади. — Мен буларни Морозов фабрикасининг бежирим читларига, ҳатто Лодзия нафис шоҳиларига алиштирмайман. Негаки, улар — *миллий*. Нимаики *миллий* бўлса, кўзимга муқаддас кўринади. Илгари ҳамма нарса қўлда тўқилган, энди бўлса, ҳатто кафанликни ҳам Коншин фабрикасининг бўзидан қиладиган бўлиб қолдик. Бунга йўл қўйиш мумкинми? Йўқ, нима қилиб бўлса ҳам, биз ўз *мусулмонча* фабрикамизга эга бўлайлик!»

Кримга сафар қилган чоғларимда мен Крим зиёлиларининг Ҳ.С.Айвазов тасвирлаган мафкуравий оқимларига мансуб вакиллари билан кўп бор кўришганман. Ўз ватани ўтимишини севган, ўз элатдошларининг маданий бирлашишини тилайдиган одам аввало, исломий маърифат йўлида хизмат қиладиган Ҳ.С.Айвазовнинг ўз тимсолидир. У ўз миллатдошларини Европа маданияти эришган ютуқлар билан таништиришга, аммо ўз миллий хусусиятларини йўқотиб қўйишларидан огоҳлантиришга ҳаракат қилади. Ҳ.С.Айвазов японларни мисолга келтиради. Японлар европаликлардан барча мақбул жиҳатларни қабул қилиб олганлари ҳолда, ўзига хосликларини ҳам сақлаб қола билдилар. Мусулмонлар ҳам шу йўлни танласалар, яхши бўларди. М.Ленгиелнинг «Тўфон» асарини¹ таржима қилиб, 1914 йилда Богчасаройда нашр эттирган Ҳ.С.Айвазов унга ёзган сўзбошисида ана шундай тилакларни изҳор қилади. Сўзбошига «Европа тамадуни ва японлар» деган сарлавҳача қўйилиши ҳам бежиз эмас, албатта.

Эҳтимол, японларга Европа маданиятини эгаллаш бобида идеал ахлоққа эришган одамлар сифатида қараш Ҳ.С.Айвазовда туркиялик адиблар таъсири билан юзага келгандир. Тужарзода Иброҳим Хилший 1332-ҳижрийда Истанбулда чоп эттирган «Европалашиш» китобида (мен уни Богчасаройда китоб дўконидан сотиб олдим) японларни кўп тилга олади ва ҳатто асар хулосасида шундай деб ёзади: «Ярим асрлар муқаддам японларнинг ҳам Европага муносабати салбий эди. 50—60 йиллар илгари уларда худди ҳозир биздаги каби вазият ҳукм сурадди. Ҳозирда биз динимиз таъсирида эски анъаналари тарафида бўлганимиз, Ҳижоз² турмушини ва тамаддуини ёқлаганимиз сингари, японлар ҳам

¹ М е л ь х и о р Л е н г и е л ь — венгер драматурги ва публицисти. — *З.И.*

² Ҳ и ж о з — Арабистондаги Макка ва Мадина шаҳарларини ўз ичига олган вилоят, ислом илк бор ёйилган диёр.

ярим асрча илгари хитой маданиятига, буддавийликка ҳамда синтоистик урф-одатларга, афсоналарга берилган эдилар. Европа илм-фани борасида ҳеч балога ақли етмайдиган биздаги айрим нодонлар европалашишни ижтимоий ва диний инқирознинг бирдан-бир манбаи деб билганидай, Японияда ҳам эски самурайлар, даймиос ва сиогунлар янги Европа тамадлунига тиш-тирноқлари билан қарши тургандилар, ғарбча тартиботларга нафрат билдиргандилар. Худди биздаги жоҳил эл-юрт бошлиқлари каби, уёқлик феодаллар ҳам жамиятни Европадаги каби бошқаришга қарши қўзғалган ва европалашишга қарши қилич кўтариб майдонга чиққан эдилар. Аммо вақт ҳамма нарса устидан голибдир; японларнинг даққи урф-одатлари ва ақидаларини ҳам у тор-мор қилди. Навқирон ва ватанпарвар ёш самурайларнинг фаолияти софистларнинг бутун миллат онги ва қалбини заҳарламакда бўлган ваҳший, бемаъни ҳаракатини йўққа чиқарди. Ана шундан сўнг Европа тамадлуни худди куёш нури сингари, Нипон (Ниппон, Нихон – Япония. *З.И.*) ороллари узра дарҳол ёйилди. Орада ўтган 30 йиллик давр мобайнида конституцион тузумнинг чинакамига қўлланиши ажойиб муваффақиятларга олиб келди. Илгари Америка командори Перрининг замбараклари қаршисида бўйин эгган Япония сал ўтмай атиги 60 миллионлик халқи билан 400 миллионлик Хитой устидан галаба қозонди; 160 миллионлик халққа эга бўлган зolim ўрис ҳукуматини Узоқ Шарқдан баайни копток сингари учириб юборди. Японлар бундай муваффақият ва толега фақат европалашиш туфайли, Европа маданиятига эргашиш натижасида, ватанни кутқариш учун ва бу маданиятдан кўп нарсаларни ўзлаштириш ҳисобига эришдилар» Аммо шу билан бирга, японлар, муаллифнинг айтишича, “христиан бўлиб кетмадилар”. Улар ўз миллий характерини ўзгартирмадилар, ахлоқсизликка юз тутмадилар, билъакс, ўз эски удумларининг энг яхшиларини сақлаб қолиш имконига эга бўлдилар.

Ҳ.С.Айвазов ҳам мусулмонлар билан японларнинг вазияти орасида жуда кўп муштаракликлар топади. Ҳ.С.Айвазовнинг яқин дўстлари менга айтишларича, айнан мана шундай қарашлари боис, у “Тўфон” таржимасига қўл урган. “Тўфон” пьесаси Россия мусулмонлари орасида кўп шуҳрат топди; менга унинг Искандар Сақаев қаламидан чиққан таржимаси ҳам маълум (Қозон, 1915). Афтидан, Ленгиель қаҳрамонлари уларга ёқиб қолган кўринади. Бироқ Ҳ.С.Айвазов Саидбей тимсолида тақдим этган “ғарбчилар” бундай илғор қарашларга бегона. Қолаверса, улар татар зиёлилари орасида унчалик мавқега эга эмаслар. Ҳ.С.Айвазов сингари арбоблар уларга қарши эмас, балки исломга, ҳар қандай янгиликнинг, у қай соҳада бўлмасин, кириб келишини хушламайдиганларга қарши курашишларига тўғри келади. Бироқ бу тўғрисида суҳбат Ҳасан Сабри Айвазов пьесаси доирасидан ташқарига чиқади, ҳалиям биз анчагина “ўтлаб” кетдик.

Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
таржимаси

Рустам МИРЗАЕВ

Муқаддас қадамжолар бўйлаб

Жаҳонгашталик, саёҳатга ташналик, турли манзиллар оғушига талпиниш азал-азалдан инсоният қон-қонига сингиб кетган. Ибтидоий даврда ҳам қабилалар мўл ризқ-рўз илинжида замин бўйлаб кўчиб юрган. Асрлар мобайнида одамлару миллатлар ва элатларнинг ялпи юриши, кўчиши ва янги ўлкаларга жойлашиши даври ўтроқ турмуш тарзи салмоғидан қолишмайди. Рим империяси юзага келаётган даврда хунн қабилалари халқларнинг Буюк кўчишини бошлаб берди. Улар ҳосилдор замин уйловлар ахтариб, Марказий Осиёдан Қора денгиз соҳилларигача кўчиб борган. Шунинг асносида сон-саноксиз қабилалар элатларни, хусусан, готларни ҳам азалий манзилларидан кўчишга мажбур қилдилар, аҳолининг беқийёс кўчиши тўлқини бутун Европани қоплаб олди.

Янги даврнинг Буюк жуғрофий кашфиётлари ҳам шу жумлага киради. Буюк Ипак йўли бўйлаб эмас, нисбатан қулай денгиз йўли орқали Ҳиндистон ва Хитойга боришни мақсад қилган Христофор Колумб экспедицияси яхлит Америка қитъасини кашф қилди. Х.Колумб юксак ғояга сафарбарлик ва мақсадга садоқат, теран амалий тафаккур ва беназир ташкилотчилик қобилияти, собит қатъият ва метин ирода, мардлик ва сабр-тоқат сингари истеъдодли саёҳатчига хос фазилатлар соҳиби бўлгани шубҳасиз. Ниҳоят, буюк денгизчининг ҳайратомуз лойиҳалари юзага чиқишида омад маъбудаси ҳам хайрихоҳ бўлган. Христофор Колумб ва унинг замондошларини афсонавий Шарқ бойликлари — олтин, нозу неъматлар, дуру жавоҳирлар сафарга чорлаган.

1896 йили Аляскада, Клондайк дарёси ҳавзасида йирик олтин кони топилган. Натижада машҳур “олтин талвасаси” бошланган. Минглаб одамлар саргузашт, таваккалчилик, кўз очиб-юмгунча бадавлатга айланиши дардига чалинган. Беҳисоб бойлик фақат санокли кишиларигагина насиб этган. Оқибатда “ранепар сукунат” шимолий ўлкаларда яна қўланка ёйган.

Инсоният, оқибатдан қатъи назар, ҳазиналар қидиришдан ҳеч қачон воз кечмайди, бинобарин, саргузашт иштиёқмандлари барча замону маконларда истаганча топилади. Анд тоғларидаги Инклар олтинини топиш мақсадида 1911 йили Маку-Пикчу сирли шаҳри кашф этилади. Олтин ёмбиларини қўлга киритишга ташналик давримизда денгизлар ва уммонлар оғушига кўчди. Америкадан йўлга чиқиб, қадрдон соҳилларга етиб келмай уммон қаърига чўкиб кетган, машҳур Испания кемаларидан олтин у жавоҳирларни олиш мақсадида энг замонавий техникавий воситаларга неча-неча экспедициялар ташкил қилинмоқда. Ҳазина қидирувчилар дасти ҳатто уммон тубидаги “Титаник” кемасига ҳам етди.

XX асрда энг янги техникавий ютуқлар қўлланган ҳолда йирик халқаро экспедициялар тарзида ҳам, ўта ғаройиб техникавий воситаларда якка ҳолда ҳам саёҳатлар уюштирилди. Жумладан, Тур Хейердал Тинч океани бўйлаб дастлаб “Кон-Тики” солида саёҳат қилган бўлса, кейинги сафар “Ра” папирус қайиғида Атлантика океанини сузиб ўтди.

Шарқ билан Фарбни боғлаган асосий қитъалараро йўл — Буюк Ипак йўли саёҳатчилар ва тадқиқотчиларни жалб қилиши борасида жаҳонда етакчи ўрин тутди. Буюк Ипак йўли бўйлаб дастлаб эрамиздан олдинги II асрда сафар қилинган. Ушанда хитойликлар Фарбий ўлкалар — Марказий Осиё мамлакатларини илк дафъа кашф қилган. Жаҳоншумул йўлнинг икки шохобчаси шу асно туташган. Бири Фарбдан, Урта Ер денгизи мамлакатларидан Марказий Осиёга Яксарт — Сирдарё соҳилларигача келган. Бошқаси Шарқдан, Хан империясидан Бақтрия ва Сугд орқали Марказий Осиёга узанган. Мазкур тарихий маданият ўчоқларининг Буюк Ипак йўли воситасида бирлашувида Марказий Осиё халқларининг сарбон сифатидаги хизмати беқиёс.

Буюк Ипак йўли номланиши Фарб мамлакатлари учун қимматбаҳо маҳсулот ипак номи билан чамбарчас боғлиқ. Хитойликлар беш минг йил муқаддам ипак қуртидан ипак толаси ола бошлагани ривоят қилинади. Башарият тарихидаги дастлабки трансконтиненталь йўл воситасида икки олам — Фарб билан Шарқни эрамиздан олдинги иккинчи аср поёнида туташтирган дастлабки маҳсулот шойи матоси бўлган. Бу адоқсиз йўл дориламон замонларда Япония соҳилларидан Рим империяси пойтахтигача минтақани қамраб олиб, улкан чинор дарахти каби минглаб шохобчаларга эга бўлган.

Тижорат карвонлари, элчилар, ҳарбий лашкарлар, тақводорлар ва миссионерлар силсиласи, саргузаштлаб тўдалар, илмий тадқиқотчи олимлар, хулас, Буюк Ипак йўли бўйлаб сафар қилганларнинг сони бор-у, саноғи йўқ. Хитой тарихий манбаларида Эрон билан савдо алоқалари ва эрамизгача II асрда Фарғонага қилинган ҳарбий ҳужумлар қайд этилган. Бутпарастлик IV—V асрларда Буюк Ипак йўли бўйлаб Ҳиндистондан Хитойга ёйилган. Кейинчалик Кичик Осиёдан Шарқ ва Шимолга ислом дини таълимоти тарқалган.

Европадан Жанубий Осиёга денгиз йўлини португалиялик Васко да Гама очган. Рус савдогари Афанасий Никитин Эрон ва Ҳиндистон бўйлаб сафари ҳақида “Уч денгиз оша” саёҳат таассуротларини мерос қолдирган. Буюк Ипак йўли шаклланиши ва раванқ топишида кўплаб мамлакатлар ва халқларнинг аҳамияти катта. Унинг асосий йўналишлари ва шохобчалари бўйлаб минглаб саёҳатчилар ўтганига қарамай, санокли кишилар саёҳат ҳақида ёдномалар, илмий рисоалар ёзиб қолдирган.

Хитойлик Сюань Цзян, олмон Шильтбергер, америкалик Пампелли каби турли миллат намоёндалари қаламига мансуб тарихий ёдномалар шу жумлага киради. Зиёратчи, жангчи ва олим бўлган мазкур шахслар саёҳат иштиёқи билан йўлга отланган. Уларнинг китоблари, илмий асарлари, кундаликларини ўқиш асносида Буюк Ипак йўли бўйлаб жойлашган мамлакатлар тарихига шўнғиймиз, Урта асрлар ва теурийлар даври урф-одатлари ва анъаналари билан танишамиз, турли сулола вакиллари ўртасида тожу тахт учун қирғин-баротлар гувоҳи бўламиз. Россия империяси таркибида ва “социалистик тажриба” давридаги Туркистон ҳаёти лавҳалари кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Европани Марказий Осиё билан дастлаб юнонлар — Искандар Зурқарнайн ҳарбий юриши қатнашчилари таништирган. Лекин шундан кейин бир неча аср мобайнида Осиё овпуроликлар учун сирли ўлкага айланган. VII асрда яшаган будда роҳиби Сюань Цзяннинг “Фарбий ўлкалар бўйлаб саёҳат битиклари”ни Хитойнинг Марказий Осиё билан алоқаларига оид дастлабки ишончли ёзма манбалардан бири сифатида тилга олиш мумкин. Ёш роҳиб бутпарастлик дини матнларини ўрганиб, санскрит тилидан таржималарда кўплаб ноаниқликлар ва чалкашликлар мавжуд, қўлёзма жилдларида эса талай саҳифалар етишмайди, деган хулосага келади ва мазкур таълимот юзага келган ва асосчиси яшаган Ҳиндистонга боришга аҳд қилади. У Такла-Макон, Турфон воҳаси, Тангритоғ орқали сафар қилади. Самарқанд, Шаҳрисабз ва Термиз шаҳарларини зиёрат қилади. Натижада “Фарбий ўлкалар бўйлаб саёҳат битиклари” яратилади. Мазкур битикларда тарихчиларнинг эътирофича, муаллиф “саналар, турли сулолалар вакилларининг исми шарифлари ва расмий матнларнинг яланғоч танасига шоирона сўзамоллик билан жон баҳи этиди”. Мазкур асар Осиё мамлакатларида илк Урта асрларга оид тадқиқотлар олиб боришда ҳозир ҳам беназир тарихий манба вазифасини ўтаётир.

* * *

Айтишларича, саёҳатга ўчлик инсоннинг қонида бўлиши керак. Аксинча, аксарият кишилар қадрдон гўшасини бир умр тарк этмагани ҳолда кимлардир бор ҳаётини сайру саёҳатларда ўтказишларини англаш даргумон. Эҳтимол, шу боис жаҳонга машҳур сайёҳлар барча замонларда санокли бўлган. Савдо карвонлари билан бирга сафар қиладими ёхуд муқаддас қадамжоларни зиёрат қилиш мақсадида ёлғиз жаҳон кезадими, Шарқда ҳам жаҳонгашталарга алоҳида эҳтиром билан муносабатда бўлинган.

Навқирон будда роҳиби Сюань Цзян Хитойдан Ҳиндистонга сафар қилиши асносида йирик карвон соҳиби ҳам бўлган, шунингдек оддий ҳассага суянган ҳолда содда зиёратчи сифатида ҳам манзилдан-манзилга кўчишига тўғри келган. Сафар асносида кўплаб хавф-хатарларга дуч келган, талай саргузаштларни бошдан кечирган, бир неча бор ўлим билан юзма-юз келган, лекин ҳатто ўта оғир лаҳзаларда ҳам хушёрликни қўлдан бермаган, ёш бутпараст сифатида барча воқеаларга файласуфона муносабатда бўлган. Сафар давомида барча машаққатларга тишини- тишига қўйиб чидаган, ҳар қанча оғир бўлмасин, ортга қайтишни ҳаёлига ҳам келтирмаган. Шу тахлит минглаб фарсаҳ масофани босиб ўтган. Айни шу боис Тан сулоласига мансуб хитой императори Таи Тсун саргузаштгалаб Сюань Цзянни “салтанат жавоҳири” деб атаган. Оврупода Марко Поло қанчалик машҳур бўлса, Буюк Ипак Йўли бўйлаб етгинчи асрда сафар қилган хитойлик ёш сайёҳнинг исми шарифи Шарқда шунчалик машҳур бўлган.

Сюань Цзяннинг “Буюк Тан сулоласининг Хитойдаги ҳукмронлиги даврида Фарбий ўлкалар бўйлаб саёҳат битиклари” император Таи Тсунга багишланган. Бу асар дини ислом лашкарлари Осиёни забт этиши арафасида ёзилган асосий тарихий солнома сифатида қадрланади. Унда Буюк Ипак йўлининг ўзига хосликлари, гаройиб тарихий давр қаламга олинган. Уша даврларда жаҳонгашта сайёҳлар эзгулик элчиси, ўзига хос тадқиқотчи, фалсафий ва диний таълимотларнинг тарғиботчиси вазифасини бажарган.

Сюань Цзян Хитойнинг Хунань вилоятида 602 йили, таълим олиш ва билимдонлик анъанавий тусга эга конфуцийпараст оилада таваллуд топган. Етти акасининг бири будда роҳиби бўлиб, унинг таъсири остида Цзян саккиз ёшидан будда битикларини ўрганишга киришади.

Ўн икки ёшидаёқ барча талабларни адо этиб, роҳиб мақомига эришади. Устозига ягона мақсади Будда динининг ёғдусини бутун олам бўйлаб ёйишдан иборат эканини баён этиш баробарида ёши бир неча барабар катта номзодлардан қанчасини ортда қолдириб, эркаклар ибодатхонаси тингловчилигига қабул қилинади.

Сюань Цзян бутпарастлик таълимоти, Йирик Доира ёхуд Махаяна диний ақидаларини бир неча йил кунт билан ўзлаштиради. “Бодҳисатва” донишмандлиги – ахлоқий баркамоллик сирларини ўрганади. Мазкур фалсафий йўналиш ҳамдардлик ва меҳру шафқат билан йўғрилган бўлиб, ҳар бир онгли мавжудотга нажот йўлини кўрсатиб берарди. У 622 йили тўла-тўқис роҳибликка қабул қилинади. Замондошларининг хотираларига кўра, ёш роҳиб баланд бўйли, очиқ чехрали, кўзлари ёниб турадиган, бир сўз билан айтганда, фариштали хушрўй йигит бўлган. Одми кийиниб, энли белбоғ боғлаб юргани учун олимона рафторга эга бўлган. Овози ҳам нафис бўлиб, бетакрор жозива билан йўғрилган. Ҳамиша жиддий бўлиб, асл будда роҳиблари сингари қаддини гоз тугиб юрган.

Сюань Цзян будда матнларини ўзлаштириш асносида санскритдан таржима қилиш жараёнида қатор ноаниқликларга йўл қўйилиши оқибатида мавҳумликлар мавжудлигини, шунингдек, қўлёмаларнинг бир неча саҳифалари йўқлигини пайқаган. Шу боис ёш роҳиб Шимолий Ҳиндистонга, бутпарастлик таълимоти юзага келган ва унинг асосчиси яшаган муқаддас жойларни зиёрат этишга аҳд қилган. Сафар асносида асл будда таълимоти баён қилинган китобларни олиб келишни мўлжаллайди.

Мазкур эзгу сафарга хуфёна, яъни ярим кечада отланади, чунки императорга бу гоя ёқмайди. Қаҳрамонимиз шу тариқа 629 йили Сиань вилоятини тарк этиб, Хитойнинг фарбий вилоятлари томон йўлга тушади. Буюк Ипак йўлининг карвон сўқмоқлари бўйлаб поёнсиз чўл-биебонлардан ўтар экан,

йўл-йўлакай очлик ва ташналиқдан жон таслим қилган одамлару жониворларнинг устунхонларига дуч келади. Зиёратчи Хитой салтанати сарҳалларини билдирувчи бешта соқчилик минораси ёнидан ўтиб, хитойликлар “Қум уммони” деб атайдиган Такла-Макон чўлини кесиб ўтади. Биёбон чўл гармсели сўқмоқни зумда гойиб этар, шу боис тўғри йўл топиб юриш осон эмасди. У бир неча марта қароқчилар хужумига учрайди, ўзини йўлбошловчи қилиб кўрсатган, аслида қотил кимса қўлида жон таслим қилишига сал қолади. Кўзаси қўлидан тушиб кетиб синади-да, чексиз саҳрода бир томчи сув тополмай ташналик азобини тортади. Вафодор оти сайёҳ жонига ора киради — ақлли жонивор уни чашма қошига элтади.

Харитага, назар ташлайдиган бўлсак, саёҳатчи Сюань Цзянни на Гоби саҳроси, на Такла-Макон чўллари кўрқита олганига гувоҳ бўламиз. Ҳималай тоғларини ошиб ўтиш имкони бўлмаган. Ҳиндистонга элтадиган тўғри йўл йўқ эди. Шу боис осмонўпар тоғ чўққиларини шимоли-ғарбдан, Марказий Осиё орқали айланиб ўтиш талаб этиларди. Шунга қарамай, айна йўналишда ҳам бир неча баланд тоғ довларидан ошишга тўғри келади.

Зиёратчи, ниҳоят Тангритоғ этагидаги Хоми ўлкасига етиб келади. Сюань Цзян рўпарасида оппоқ қор билан қопланган юксак тоғ чўққилари юксалади. Юксак қоялардан тушган тоғ жилғалари билан обод воҳадан ўтадиган Буюк Ипак йўлининг Шимолий шахобчаси бўйлаб саёҳатчи роҳиб Турфон шахрига етиб келади.

Сюань Цзяннинг ташрифидан хабар топган Турфон ҳукмдори машъала билан пешвоз чиқиб кутиб олади. Саёҳатчи шарафига катта ҳурмат-эҳтиром билан зиёфат уюштирилади. Бир неча кун ҳордиқ чиқаргандан кейин йирик карвон ва соқчилар, муҳофаза мактуби ва бошқа давлатларнинг султонларига ҳадялару эҳсонлар билан яна йўлга тушади. Сюань Цзян ҳамроҳлари билан Турфондан чиқиб, Қашқар замини бўйлаб Тангритоғ тизмаларига рўпара бўлади. Улар Хонтангри узра қор билан қопланган довлдан ошади. Мазкур хатарли саёҳат чоғида Сюань Цзян ҳамроҳларининг қарийб учдан бир қисмидан айрилади, ўнлаб отлари нобуд бўлади.

Сон жиҳатдан анча гариблашган карвон Иссиққўл бўйида чодир тикади. Сюань Цзян мазкур “илиқ қўл”нинг “сувини ранги кўкимтир-қора, таъми ачқимтил ва шўрроқ” эканини таъкидлайди. Фарбий Турк ҳоқонлигининг хони Иссиққўл соҳилидаги қароргоҳида қишлаб, ёзни қадимий Шошда ўтказиши шоҳиди бўлади.

Сюань Цзян турк хоқони билан 630 йил қиш фасли охирларида Тўқмоқда учрашади. Овдан қайтган хоқон сайёҳни эҳтиром билан қабул қилади. “Хон сабзаранг зарбофт тўн кийган, бошига боғланган шойи дастор пеши орқасига ташланган. Атрофида икки юзтача аёёнлари бўлиб, улар ҳам шоҳона зарбофт тўн кийган, уларнинг бошида ҳам салла бўлган. Хоннинг ўнг ва сўл томонидаги соқчилар моҳирона тўқилган мовут ва мўйна кийимда бўлиб, туялар ва отлар узра қўлларида найзалар ва туглар ушлаганча салобат билан ўтиришган. Уларнинг ҳисобини бир қарашда чамалаш мушкул эди”. Сюань Цзян Турк хоқони билан илк учрашувини ана шундай баён этади.

Роҳиб Турфон ҳукмдорининг мактуби ва совғаларини хонга ҳадя қилади. Ўз навбатида зиёфатга таклиф қилинади. “Хон чодир кўзни қамаштирадиган заррин матолар билан безатилган. Барча аёёнлар узун бўйралардан жой олишган. Уларнинг эғнидаги шойи кийимлар ҳам кўзни қамаштирган. Хоннинг хос соқчиси орқасидан жой олди, у кўчманчилар ҳукмдори бўлса ҳам атрофида белгиланган тартиб ҳукм суларди”, дея ҳайрат билан баён этади роҳиб сайёҳ.

Дастурхонга ҳил-ҳил пишган қўй ва мол гўшлари мўл-кўл тортилади. Сюань Цзяндан бўлак барча бўзаю шаробларни беармон ичиб, мусиқа садолари остида ниҳолдай тебраниб, айшу ишрат қилади. Гўшт емайдиган роҳибни гуруч нон, қаймоқ, қимиз, қанду новвот, асал ва кишмиш билан сийлайдилар. Турк хоқони билан суҳбат асносида Сюань Цзян барча жонзотларни эъозлаш зарурилигига ургу бериб, пировард-нагигада, нажот келтирадиган диний таълимот ҳақида сўзлайди.

Сюань Цзян бу жойдан жангчи ҳамюрти билан хоннинг ўз вассали — Гандҳар ҳукмдорига муҳофаза мактуби билан йўлга чиқади. Фарбий хоқонлик султони эса унга эллик той шойи ва қизғиш-қорамтир атлас тўн ҳадя қилади.

Фарбий хоқонлик пойтахти Шош шаҳрида қисқа муддат ҳордиқ чиқаргач, Сюань Цзян сафарининг энг фарбий нуқтасига – машхур Самарқанд замини томон юзланади.

“Шимоли-гарбда кимсасиз чўл бўйлаб йўл юрдик. На оқар сув, на булоқ, на ўт-ўлан ўсадиган дашти биёбон бўйлаб йўл топиб юриш азоб. Фақат ҳар томонга сочилган устунларни мўлжал қилиб йўл юрдик. Юзлаб чақиримлик кимсасиз масофани минг азобда босиб ўтдик”. Сюань Цзян қадимий Мирза-чўл бўйлаб сафарини шундай таърифлайди.

Жаҳонгашта роҳибни қадимий Самарқанд нозу неъматлар, улкан қозонларда қайнаётган шўрваларнинг хушбўй ҳиди билан қарши олади. Буюк Ипак йўли чорраҳасида жойлашган Самарқанд шаҳри бозорларидан, Сюань Цзяннинг айтишича, “қўлаб мамлакатлардан келтирилган ашёларни топса бўлади, самарқандлик хунармандлар маҳорати эса бошқа мамлакатлардаги касбдошларидан ортиқ бўлса ортигу асло кам эмас”. Ҳиндистондан келган бой қарвон Хитойдан келган қарвон билан шу шаҳри азимда учрашади.

Сюань Цзян маркази Самарқанд бўлган Шимолий Шарқдаги Чу дарёси воҳасидан Жанубий Шарқдаги “Темир дарвоза” гача бепоён ўлкани Сўғд деб атайди. Бу даврда сўғд савдогарлари Буюк Ипак Йўли бўйлаб қизгин савдо-сотик билан шуғулланган. Ўрта Ер денгизи ҳавзасидаги мамлакатларга, Византияга, Марказий Осиё ва Ҳиндистонга Хитойдан шойи, биринж буюмлар, атир-упа каби безак ашёлари, гуруч, бўёқ айни шу йўл орқали олиб ўтилган. Бу мамлакатлардан Хитойга шиша буюмлар, қуруқ мевалар, сархил сазавот ва мевалар, пахта, зотли отлар, хилма-хил антиқа ашёлар ташилган. Сўғддан бўрдоқи қўчқорлар, овчи тозилар, қимматбаҳо феруза ва тоғ билтури олиб бориб сотилган.

Жаҳонгашта роҳиб Самарқанд шаҳрини, ҳосилдор заминини, мевали богроғларию гулзорларини ҳайрат билан тасвирлайди. Саманқандликлар маҳоратли тужжорлар эканини таъкидлайди. Суви хуштаъм, ҳавоси мўътадил эканига ургу беради. Аҳолисининг меҳнатсеварлигию мардона экани эътиборини тортади. Самарқанд ҳукмдорига ён-атрофдаги ўлкалар беклари итоат қилишларини ёзади.

Будда роҳибни билан суҳбатлардан илҳомланган Самарқанд ҳукмдори 631 йили Хитойга элчилар жўнатади ва тез орада икки мамлакат ўртасида дипломатия ва савдо муносабатлари йўлга қўйилади.

Сайёҳ Самарқанддан жанубга – Шаҳрисабз сари бурилади. Кейин эса Ҳисор тоғлари бўйлаб “Темир дарвоза” номини олган довондан ошиб, Дарбанд яқинидаги дарадан чиқади.

Сюань Цзян Амударё бўйидаги қадимий Термиз шаҳрида ҳам, албатта, тўхтаб ўтади. Мазкур шаҳардаги бутпарастлар жамоаси, бутхоналару ибодатхоналар унга манзур бўлади.

“Фарбий ўлкалар бўйлаб саёҳат битиклари”ни ўрганган замонавий тадқиқотчилар Сурхондарёда қатор археологик кашфиётлар қилган. Улар бутпарастлик Марказий Осиёга Буюк Ипак йўли бўйлаб кириб келганини тасдиқлайди. Жумладан, Кўҳна Термиз яқинидаги Қоратепа ва Фаёзтепада топилган бутхоналар Сюань Цзяннинг “Битиклари”да қайд этилган. Будда, Бодҳисатва, Кушон давлати равнақ топган даврларда яшаган шаҳзодалару сарой аъёнларининг ҳайкаллари жаҳон маданияти ҳазинасини бойитди. Далварзинтепа шаҳристонидан 36 килограмм олигин ҳазинасининг топилиши илмий доираларида кутилмаган фавқуллодда воқеа бўлди. Далварзинтепадаги қазилма ишлари ўзбек ва япон олимлари томонидан давом эттирилмоқда.

Ўз даврида Искандар Мақдунийнинг қароргоҳи бўлган Балх шаҳри ҳам будда роҳибидан катта таассурот қолдиради. Сюань Цзян мазкур саёҳати асносида будпарастлик таълимотини ёйишда савдо алоқалари катта аҳамиятга молик эканига ишонч ҳосил қилади. Жаҳонгашта савдогарлар янги эътиқод тарғиботчилари вазифасини ўтаган.

Сюань Цзян шундан сўнг Ҳиндикуш тоғлари орқали Бомийн томон отланади. Тоғ довонидан ошишда қор бўронлари сафарни яна ҳам машаққатли этади. Зиёратчининг ўзи бу борада шундай ёзади: “Бу тоғ довони жуда баланд, жарлари эса тубсиз, шу боис йўл юриш ўта хатарли. Шамол ва қор бўронлари тинмайди, ёз фаслида ҳам жуда совуқ. Тубсиз жарликларни қор уюмлари

тўлдиргани боис тўғри йўл топиб юриш мушкул. Йўлдан адаштирадиган саробларни айтмайсизми. Боз устига ҳар қадамда каллакесар қароқчиларга дуч келиш мумкин”.

Сюань Цзян карвони йўл машаққатларини мардона енгиб, қароқчиларнинг хужумларига чап берган ҳолда Бомийнга — Буюк Будда водийсидаги воҳашаҳарга етиб келади. Йўловчилар рўпарасидаги адирликлар поёнида юксак қоялар қад ростлайди. Қояга ўйиб ишланган бир жуфт улкан Будда ҳайкали уларни ҳайратга солади. Мазкур ҳайкалларнинг йирик ўлчамлари кейинчалик Хитой ва Японияда шундай маҳобатли ҳайкаллар яратишда андоза вазифасини ўтайди. Бомийндаги мазкур улугвор ҳайкаллар орадан асрлар ўтиб, диний ақидапарастлар томонидан “мажусийлик асоратлари” сифатида портлатилиши ўша пайтда будда роҳибининг ҳатто хаёлига ҳам келмаган бўлса керак!

Сюань Цзян Бомийнга ташриф буюрганда шаҳар ҳокими унга пешвоз чиқади ва саройга шахсан ўзи бошлаб келади. Роҳиблар кейинчалик уни водий бўйлаб саёҳатга олиб чиқадилар ва Сюань Цзян ўнлаб бутхоналарни зиёрат қилиб, минглаб роҳиблар билан учрашади.

Жалолобод Будда тўғрисидаги афсоналар билан боғлиқ шаҳарлардан бири ҳисобланади. Шаҳар атрофидаги Соялар ғорида Будда шахсан бўлган ва унинг сояси сақланиб қолган, деган ривоят таъсирида Сюань Цзян мазкур горни зиёрат қилади. Ғор яқинига етиб келишганда тиш-тирноғигача қуролланган қароқчилар унинг ва ҳамроҳи йўлини тўсади. Қилиб яланғочлаган қароқчилар ҳамласидан ўзини йўқотмаган зиёратчи: “Будда қадамжосини зиёрат қилишга қатъий аҳд қилганман. Шу боис йиртқишлар йўлимни тўсганига ҳам парво қилмайман. Сизлар эса қароқчи бўлсангиз ҳам биз сингари инсонларсиз”, дея уларнинг кўнглига йўл топади. Зиёратчининг жасоратидан ҳайратланган қароқчилар унга йўл берадилар.

Сюань Цзян зим-зиё горга киради. Дастлаб ҳеч вақо кўрмайди. Тиз чўкиб тавалло қилиб кўзларидан шашқатор ёш тўкиб, гуноҳлари учун тавба-тазарру қилади, муқаддас битикларни ўқийди. Ниҳоят, ғор деворида шуъла пайдо бўлади. Бу билан қаноатланмаган Сюань Цзян яна тиз чўкиб, таваллога берилади.

Дафъатан ғор равшанлашади ва деворда Будданинг сояси жилва қилади. Аранг кўзга ташланадиган улугвор тахт узра ўтирган Будда эгнида қизғишсариқ либос бўлиб, чеҳрасидан нур тараларди...

Сюань Цзяннинг эзгу орзуси ушалиб, Ҳиндистон заминига қадам қўяди. Будда асарларини ўрганиб, будпараст роҳиблару олимлар билан суҳбатлашиб, мамлакатнинг турли чеккаларидан санскрит қўлёзмаларни қидириб, ўн йил шу диёрда қолади. Юзлаб бутхоналарда бўлиб, будда битикларини тўплайди. Ҳиндистонда қолишни ундан қаттиқ илтимос қиладилар. Бунга жавобан шундай дейди: “Офтоб нима учун жаҳон бўйлаб сайру саёҳат қилади? Соя-қўланкаларга изн бермаслик учун!”

Хитойга қайтиш фурсати етганда, Шимой Ҳиндистон ҳукмдори Харш роҳибга ҳамроҳ қилиб ўнлаб жангчилар, тўплаган ҳайкаллару қўлёзмаларни элтиш учун отлар беради. Зиёратчига эса фил совға қилади. Бунга қадар оддий роҳибга фил совға қилинмаган эди. Боз устига йўл харажатлари учун уч минг тилла танга ва ўн минг кумуш танга тортиқ қилади, шунингдек, бошқа мамлакатлар ҳукмдорларига муҳофаза мактуби ҳам ёздириб беради.

Ғарбга яширин сафарга отланган Сюань Цзян ўн олти йил ўтиб, Хитойга қайтади. Сафардан кўплаб будпарастлик қўлёзмалари, нодир хужжатлар, сафар қайдлари билан қайтиб келади.

“Ғарбий ўлкалар бўйлаб, саёҳат битиклари”ни яратиш устида эса бир йилдан ортиқ вақт тер тўқади. Сўғд, Фарғона водийси, Укшона, Кеш ва Тоҳаристон, Ҳиндистон каби бетимсол ўлкаларнинг тасвири, мазкур мамлакатларнинг бетақрор табиати, эл-элатларнинг урф-одатлари баёни, савдо ва иқтисодий муносабатларнинг шарҳлари, диний-фалсафий мулоҳазалар мазкур китобни бебаҳо тарихий-абадий ёдгорликка айлантирган. Тарихчиларнинг баҳолашларича, “яланғоч саналар ҳукмдорларнинг шунчаки исми шарифларига ва қуруқ расмий маълумотларга Сюань Цзян афсунгар қалами билан мангу ҳаёт бахш этган”.

Жаҳонгашта роҳиб умрининг қолган қисмини будда матнларини хитой тилига таржима қилишга бахш этди. Бу борада биронта хитойлик олим унга

тенглаша олмайди. У 664 йил 5 февралда вафот этади. Сюань Цзяннинг исми шарифи жасоратли сайёҳ, назокатли дипломат, йирик файласуф ва тилшунос олим, эзгу гоёга садоқатли диний намоянда сифатида башарият хотирасига мангу муҳрланган.

ТЕМУРИЙЛАР ХИЗМАТИДА

Навқирон Иоганн фон Шильтбергер рицарь Леонгард Рихадтингар яроқ-бардори бўлган. Боязид Елдириим лашқари билан жангда Рихадтингар ҳалок бўлади ва яроқбардори асир тушади. Ёш Иоганн шу асно етти ухлаб тушига кирмаган қисматни бошдан кечиради ва уларни “Саргузаштлар китоби”да баён этади.

Иоганн Шильтбергер ўн тўрт яшар ўсмирлигида Бавариядан 1394 йили насронийлар қадамжоларини халос этиш учун солиб юриши қатнашчилари билан жангга отланади. Султон Боязид кўшинлари томонидан салб юриши қатнашчилари Дунайга қуйиладиган Шиль дарёси бўйида тор-мор қилинган, Никопол қалъа-шахристонида остонасидаги жангда туркларга асир тушади.

1396 йил 15 сентябрда рўй берган мазкур қиргин-барот ҳақида у шундай ёзади: “Қирол Сигизмунд қочганини кўрган рицарлар ва бошқа жангчилар ҳам Дунай дарёси томон қоча бошладилар ва уларнинг айримлари кемага чиқишга улгурди. Кемаларда жой бўлмагани учун қочишга уринганларнинг қўлларини чопиб ташладилар ва улар чўкиб кетишди. Менинг валинеъматим Леонгард Рихадтингар ва бошқа бўлинмаларнинг қўмондонлари олишув қурбони бўлди. Ҳалок бўлганларга нисбатан кўп жангчилар асир олинди. Улар орасида Бургундия герцоги, икки француз аслзодаси ва яна кўплаб бошқа таниқли шахслар, рицарлар, жангчилар бор эди”.

Олтмиш асир билан бирга навқирон йигитча ҳам Боязид лашқари томонидан салтанат марказларидан Бурсага олиб кетилади ва олти йил шу шаҳарда бўлади. Бир гуруҳ насронийлар билан қочишга ҳам уринади, бироқ изидан тушган усмоний жангчилар томонидан яна қўлга олинади. Боши омон қолган Шильтбергер тўққиз ой муддат зиндонбанд қилинади. Кейинчалик султон назарига тушади ва сарой хизматига олинади. У шундай ҳикоя қилади: “Султон Боязид Бобил ва Форс султонларига, Оқ Ўрдаю Буюк Арманистон ва бошқа ўлкалар ҳукмронларига асирларни ҳадя қиларди. Мени Турк султони саройига хизматга олишди ва ўша пайтдаги тамойилга биноан бошқалар билан бирга султоннинг олдида югуриб юришим талаб қилинарди. Олти йил мобайнида хизматимни сидқидилдан адо этганим учун султон аёнлари билан бир сафда отда юришимга ижозат беришди”.

Шильтбергер хизмати мобайнида насронийлик эътиқодига содиқ қолгани ҳолда дини ислом қоидаларига эҳтиром билан муносабатда бўлади. Жумладан, “Муҳаммад с.а.в. таваллуди ва ислом дини тўғрисида”, кунига беш марта ўқиладиган номоз, мусулмонлар масжидларию мадрасалар ҳақидаги ҳикоятларни ёзиб боради. Шу билан бирга Рамазон ва Қурбон ҳайити оммавий нишонланишини батафсил баён этади. Қурбон ҳайити муносабати билан кўчқорлар ва бўрдоқилар қурбонлиқ қилиниши, уларнинг маълум қисми фақирларга улашилиши, Макка мукаррамадаги муқаддас Каъбанинг тавофи асносида ҳаж зиёратлари адо этилиши ҳақида ҳам тўхталади. Мусулмонлар Муҳаммад пайгамбар с.а.в. билан бир қаторда Иброҳим алайҳиссалом, Исойи Масиҳ каби набийларни ҳам гоёт эҳтиром қилишларига алоҳида урғу беради.

Усмоний турклар Яқин Шарқда ҳукмронлик қилиш учун Амир Темир билан рақобатга киришади. Тўхтамишхон устидан 1395 йили зафар қозонган, Соҳибқирон кўшинлари яна ҳам ўзгача куч-қудрат касб этади. Миср мамлуклари билан битим тузган Султон Боязидга илтимосига кўра султон Сайфиддин Баркук мадад сифатида йигирма минг кишилик лашқар юборади. Мазкур ҳарбий юришда “Саргузаштлар китоби” муаллифи ҳам иштирок этади. Амир Темир қўл остидаги Кичик Арманистонга Султон Боязид ҳужум қилиб, Савастия шаҳрини қўлга киритади. Темурнинг вассали бўлган бек Отман шаҳардан қувиб чиқарилади. Унинг даъватига “Лаббай!” деб жавоб берган Соҳибқирон босқинчига қарши жангга отланади ва 1402 йил 20 июлда Анқара яқинида

бўлган жангда Султон Боязид қўшинларини енгади. Бошқалар қатори Шильтбергер ҳам асир олинади ва Амир Темир хизматига ёлланади.

Соҳибқирон лашкари билан ҳарбий юришларда иштирок этган Шильтбергер Туркия ва Озарбайжондан Эрон ва Дамашққача, Бобилдан Ҳиндистонгача ўлкаларни кезади.

Шильтбергер битикларида соҳибқирон Амир Темир Ҳиндистонда тўрт юз минг кишилик лашкари билан қилган юриши чоғида сувсиз дашт-биёбонлардан қандай қийинчиликлар билан ўтганини қайд этади. Шундан сўнг машаққатли тоғ доvonларидан саккиз кун давомида йўл юришга тўғри келганини, тик тоғ йўлларида тушишда “туялар ва отларни тахталар билан боғлашга тўғри келгани”га ургу беради.

Ҳинд султонининг жанговар филларига қарши Амир Темир ишланган ҳарбий санъат соҳибқирон галабасини таъминлагани, натижада жуда катта ўлжа қўлга киритилгани Шильтбергер битикларида алоҳида тилга олинади.

Соҳибқирон ярим дунёни забт этган жаҳонгир бўлиши баробарида илм ва адабиёт равнақига ҳам алоҳида аҳамият бергани ҳам унинг битикларида таъкидланган. Амир Темир забт этган ўлкаларда шаҳарсозлик ва меъморчиликка алоҳида эътибор қаратгани, Шаҳрисабзда Оқ Сарой, олис Туркистонда эса Аҳмад Яссавий қабри узра мақбара барпо этгани ҳайратомуз бунёдкорлик сифатида таърифланади.

Соҳибқирон хизматида бўлган Шильтбергер, шубҳасиз, Самарқанд заминига ҳам қадам қўяди. У мазкур кўҳна шаҳри азим - замин сайқалини “Чигатой ўлкасининг пойтахти”, дея таърифлайди. Кўп минг кишилик аҳолисининг жасоратли экани, ярми форсийзабон, ярми эса туркийзабон экани ҳам эътиборидан четда қолмайди. Самарқанд пойтахт сифатида Амир Темир салтанатининг куч-қудрати тимсоли ҳам бўлгани эътироф этилади. Шаҳар улкан муҳофаза девори билан ўралгани, олти дарвозаси бўлгани, марказда эса муҳташам Кўксарой қад ростлаганини битиклар муаллифи ҳайрат билан ёзади. Шаҳар атрофидаги боғ-роғларда ҳам сон-саноқсиз шоҳона кўшклар барпо этилгани муаллиф эътиборига сазовор бўлади. Уша пайтда шаҳардаги қурилиш ишлари нечоғ жадаллик билан олиб борилганини Шильтбергер алоҳида таъкидлайди.

Амир Темир вафотидан кейин Шильтбергер соҳибқирон ўғли Шоҳрух Мирзо ихтиёрига ўтади. Соҳибқирон васиятга кўра, Табриз Мироншоҳ Мирзо ихтиёрига ўтиши керак эди. Бироқ Юсуф Туркман уни ўзбошимчалик билан эгаллаб олади. Шильтбергернинг ёзишчи, Мироншоҳ Мирзо ёрдам сўраб, Шоҳрух Мирзога мурожаат қилади. Шу асно ака-ука темирзодалар Табризни Юсуф Туркмандан тортиб олади. Шоҳрух Мирзо ёрдам тариқасида Мироншоҳ Мирзога йигирма минг кишилик лашкар қолдиради. Шильтбергер ҳам айни лашкар таркибида Мироншоҳ Мирзо тасарруфига ўтади.

Шильтбергер кейинчалик Мироншоҳ Мирзонинг ўғли амирзода Абу Бакр қўл остида тўрт йил хизмат қилади.

Амирзода Абу Бакр саройида Олтин Ўрдадан шаҳзода Чакра истиқомат қиларди. Унга Олтин Ўрда тахти таклиф қилиниб, олти юз кишилик хос соқчилар берилади. Улар таркибида Шильтбергер ҳам Дашти Қипчоқ сари йўл олади.

Иоганн Шильтбергер ўз битикларида кўчманчиларнинг антиқа турмуш тарзига оид ноёб фикрларни қайд этади: “Бошоқли экинлардан асосан тарих экишади. Нонни кам истеъмол қилишади ва шаробни ҳам кўп ичишмайди. Асосан бия, туя сути ва эти билан озиқланиб, қимиз асосий ичимлик вазифасини ўтайди. Хон ҳам, аёнлари ҳам ёзу қишда бола-чақаларию бор-будини карвонларга ортиб, пода-отарлари билан яйловдан яйловга кўчиб юради”.

Синчков ва қизиқувчан Иоганн Шильтбергер Дашти Қипчоқ аҳолисининг ҳаётига хос оддий жиҳатларни ҳам эътибордан қочирмайди: “Егуликлар муаммо бўлган кезларда отнинг танасига бигиз тиқиб, қонини ичакларга тўлдириб, қайнатиб истеъмол қилганларини кўрдим. Шошиличч сафар қилиш зарурияти пайдо бўлса, гўштни тасмадай бўлақларга бўлиб, эгарнинг тагига босадилар. Эгар остида эзилиб сели оқади ва қуриши асносида от танасининг ҳарорати билан гўшт майинлашади. Олдиндан тузланган бундай гўшт гўё махсус пиширилгандай жуда хуштаъм бўлади. Улар чордона қурган ҳолда овқатланадилар ва ичимлик ичадилар”.

Дашти қипчоқ жангчиларининг ўта жасоратли эканига Иоганн Шильтбергер битикларида алоҳида ургу беради. У бир неча жангларда иштирок этади, ярадор бўлади. Турли ўлкалар бўйлаб ҳарбий сафарда иштирок этиш асносида тақдир тақозоси билан Кавказга, Мингрелияга бориб қолади. Шу ерда беш насроний билан “ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам ўз она юртимизга қайтамиз”, дея аҳд қилади. Улар Кафу, Батуми, Синоп каби бирнеча кўҳна шаҳарлар бўйлаб ўз юртига қайтади.

Иоганн Шильтбергер Баварияга 1427 йили, қирқ етти ёшида қайтиб келади. Жаҳонгашта Шильтбергер муқаддас қадамжойларни қилич билан эмас, чинакам зиёратчи сингари асо билан тавоф қилиш зарур, деган хулосага келади. Ҳаётининг сўнгги ўн йилини саргузаштлари ва саёхатлари билан боғлиқ хотираларни ёзишга бахш этади.

Туркия, Болқон ороли мамлакатлари, Олтин Ўрда, энг муҳими она ватанимиз Ўзбекистоннинг ўрта асрларга оид тарихини ўрганувчи тадқиқотчилар учун Иоганн Шильтбергернинг “Саргузаштлар китоби” ўзига хос дастуриламал вазифасини ўтайди.

ҚАДИМИЙ ТАМАДДУНЛАР ШАЙДОСИ

Жаҳонгашта сайёҳлар орасида америкалик Рафаэль Пампеллининг алоҳида ўрни бор. Нью-Йорк штатининг Овего шаҳрида 1837 йил банкир оиласида туғилган Пампелли ватанида академияда таҳсил олгач, Франция ва Германияда геология ва тоғ-кон илмини чуқур ўрганади. Корсикадаги геология-разведка ишларида иштирок этади, Аризона штатидаги кумуш конларида тер тўкади, Япония ҳукуматининг таклифи билан мазкур мамлакатда илмий тадқиқотлар билан шуғулланади.

Пампелли Япониядан Хитой, Мўғулистон ва Сибирь орқали қайтишга қарор қилади. У бошчилик қилган тадқиқотчилар гуруҳи йўлининг маълум қисми қадимий Буюк Ипак йўли орқали ўтади. Кимсасиз чўлу биёбонлардаги геологик намуналар жуда қимматли бўлгани учун мазкур машаққатли йўл танланади. Мўғулистон паст текислиги бўйлаб қишки сафар, айниқса, машаққатли кечади.

Кўшма Штатларга қайтиб келган Пампеллига Осиёга такрорий сафар уюштириш нияти тинчлик бермайди. XIX асрнинг ўрталарида орийлар ирқи келиб чиққан жой масаласи аксарият олимлар учун муҳим муаммога айланади. Шунга оид қатор ҳужжатларни синчиклаб ўрганган Пампелли орий ирқига мансуб миллатлар ва элатлар ватани Марказий Осиё бўлиши мумкин, дея тахмин қилади. Шу мақсадда Марказий Осиё бўйлаб тегишли илмий изланишлар билан шуғулланадиган тадқиқотчилар гуруҳи ташкил қилади. 1903 йил Карнеги институти орийларнинг асл ватанини излаб топиш ишларига Пампелли шахсан раҳбарлик қилиши шарт билан тегишли маблағ ажратади.

Рафаэль Пампелли, унинг ўғли Велес Пампелли, профессор М.Дейвис ва ассистент Э.Хангтингтондан иборат тадқиқотчилар гуруҳи Боку шаҳридан сафарни бошлайди. Каспий денгизидан кечаси сузиб ўтадилар. “Тонг ёришаётганда кема палубасида эдим, — деб ёзади ҳаяжон билан Пампелли. — Нурафшон Шарқ осмони кўзимга қадимий сирли олам дарвозасидай кўринди. Жамики миллатлар ва элатлар, Тангрилар ва афсоналарнинг ватани оғушига чорлаётгандай энтикдим”.

Сайёҳлар ҳозирги Туркменистон замини бўйлаб сафар қилар экан, геологик нуқтаи назардан қизиқарли маълумотларга эга бўладилар. Айни пайтда тупроққўрғонлар, мақбаралар сингари тарихий обидалар уларнинг эътиборини тортади.

Илмий тадқиқотчилар Ашхободдан бир неча чақирим шарқда жойлашган Анау шаҳристонини вайроналарини кўздан кечиради. Шаҳристон ёнида иккита йирик кўрғон бўлиб, улардан бири хазина қидирувчилар томонидан чуқур қазилган бўлиб, бир неча маданий қатламларга эга экани билан уларни қизиқтиради.

Байрам Али шаҳри яқинида жойлашган қадимий Марв шаҳри вайроналарини ҳам улар катта қизиқиш билан томоша қиладилар. Мўғул босқинчилари томонидан вайрон қилинган мазкур шаҳарда Султон Санжар мақрабасини

синчиклаб кўздан кечирадилар. Пишиқ гиштдан тикланган мазкур мақбара ўзига хос меъморий улугворлиги, шарқона безаклари билан тадқиқотчиларда алоҳида қизиқиш уйғотади.

Тошкентга келгач, тадқиқотчилар икки гуруҳга ажралади. М. Дейвис ва Э. Хангтингтон Қашқар ва Иссиққўл томон йўл олади. Р. Пампелли ва унинг ўғли эса Марғилон, Андижон ва Ўш орқали Помир тоғларини мўлжаллаб йўлга тушади.

Пампелли ўз ўғли билан Андижон шаҳри яқинида поезддан тушишга мажбур бўлади. Уларнинг ташрифидан бир неча ой муқаддам рўй берган даҳшатли зилзила қадимий шаҳарни салкам ер билан яксон қилганди.

Пампелли ўз ўғли билан Помир тоғлари узра “Дунё томи”га юксалади ва Қоракўл кўли воҳасига энади. Уларнинг нигоҳи қаршисида ўзига хос яланг музлик тамоён бўлади. Ҳаво ҳароратининг тез ўзгариши натижасида ҳатто тоғлар ҳам емирилишини қайд этадилар.

“Бу тасаввурга сигмайдиган манзара эди, — деб ёзади Р. Пампелли. — Ўғлим иккимиздан бўлак зоғ ҳам учмайдиган кимсасиз даштда музликлар билан қопланган қоялар ва чўққиларга ҳайратланиб тикилардик. Кечаси шундай сукунат ҳукм сурдики, биз ўзимизни чексиз коинот бағрида кичикдан ҳам кичик зарра сингари ҳис этдик.

Орийлар ирқи келиб чиқиши хусусида шуни айтиш мумкинки, бу жой бирон тамаддун бешигидан кўра, қабристонга кўпроқ ўхшарди. Лекин юксак Помир тоғининг ён бағирларида орийлар тилига яқин лаҳжада гапирувчи элатлар истиқомат қилади. Улар турли босқинчиларнинг ҳужумларидан жон сақлаш мақсадида мана шу жойлардан бошпана топган қабилаларнинг қодиқлари бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас”.

Помир сафари муҳим геологик маълумотларни қўлга киритишда алоҳида аҳамият касб этади. Хусусан, камида учта Музлик даври рўй берган, деган хулосага келинди.

Помирдан қайтиш асносида толмас саёҳатчи Наманган шаҳри яқинидаги Ахсикент шаҳри вайроналари билан қизиқиб, маълум муддат қазилма ишлари билан шугулланади. Ахсикент XIII асрга қадар Фарғона водийсининг йирик шаҳарларидан бири бўлиб, Самарқанд, Бухоро билан бир қаторда Буюк Ипак йўли бўйлаб жойлашган савдо маркази бўлган.

Саёҳатчилар Самарқанд шаҳрида ҳам маълум муддат бўлгач, Бухоро хонлигида ҳам бўладилар. Толмас тарихшунос бўлган Пампелли қадимий Пойкент шаҳри вайроналарини ҳам кўздан кечиради. Мазкур шаҳар эрамизгача биринчи асрда Буюк Ипак йўли бўйлаб жойлашган йирик марказлардан бири бўлган. Шарққа Хитой томонига ва Фарбга Европага элтадиган қарвон йўлларини қум барханлари кўмиб юбориши, энг муҳими эса Зарафшон дарёси сатҳининг пасайиши оқибатида мазкур қадимий шаҳардаги ҳаёт заволи топади.

Мазкур сафар натижасида тўпланган маълумотлар Марказий Осиёда қадимий тамуддунларни қидириб топишда муҳим аҳамиятга эга обидалар мавжудлиги яна бир марта ойдинлашади.

Осиё бўйлаб беармон сафар қилган Пампелли Бухорони гўзал шаҳарлардан бири сифатида эътироф этади.

“Минораи Калон ҳақида жуда кўп эшитгандим, ниҳоят салкам эллик метрлик мазкур минора маҳобатини ўз кўзим билан кўриш бахтига мушарраф бўлдим. Мазкур бетакрор меъморий обида Бухоро ўтмишда нақадар буюк шаҳар бўлганидан шохидлик берарди.

Бухоро шаҳрининг улкан бозоридаги тартиб лол этди. Тор кўчаларнинг барчаси усти ёпилган. Мазкур Тимлар остидан жой олган дўконлардан исталган нарсангизни харид қилишингиз мумкин. Бухоролик чеварлар томонидан тикланган зардўзлик кийим-кечаклари, камалақдай товланадиган гиламлар маҳлиё қилди. Уларнинг айримларидан харид қилдик. Бу шарқона безаклардан кўпроқ харид қилмаганимиз учун кейинчалик афсусландик”.

Олим ва унинг ҳамроҳлари бухоролик мансабдорлардан бирининг уйида зиёфатда бўлади. Кечки пайт эса кўҳна шаҳар фахри Лаби ҳовузни зиёрат қилишади.

“Лаби ҳовуз атрофида бой-фақирлигидан қатъи назар бутун Бухоро аҳли

тўплашининг гувоҳи бўлдик, — деб ёзади Пампелли. — Айрим бухороликлар бошдан-оёқ зарбофт кийимлар билан безанган бўлса, айрим қашшоқлар энига дуч келган увадани илиб олгандай туюларди. Мешкобчилар ҳовуздан сув олишар, бир қанча кишилар эса ҳовуз зиналарида уларни биз сингари томоша қилишарди”.

Сафар қатнашчиларида Самарқанд шаҳри ҳам катта таассурот қолдиради. Пампелли мазкур шаҳар қадимда Мароқанд деб аталганини ҳам қайд этади:

“Самарқанд азал-азалдан кенглиги жиҳатидан ҳам, аҳолисининг кўплиги борасида ҳам, фаровонлик нуқтаи назаридан ҳам буюк шаҳар бўлиб келган. Кўҳна шаҳар ҳамон бетақрор тарихий обидалари, сўлим хиёбонлари ва тўкин боғ-роғлари, сарвқад теракзорлари билан ром этади”.

Пампелли Самарқанд шаҳрининг тарихий муҳташам обидалари, Афросиёб шаҳристонини катта қизиқиш билан кўздан кечирганини ўз эсдаликларида алоҳида таъкидлайди.

Мазкур кўҳна шаҳарда экспедиция қатнашчилари яна икки гуруҳга ажралади. Рафаэль Велес билан Хомер Киддер Зарафшон ва Помир тоғлари орқали Қашқарга йўл олади. Иккинчи гуруҳ эса Хива шаҳри зиёрати сари йўлга тушади. Рафаэль Пампелли ўз юртига йўл олар экан, келаси йили Марказий Осиёга яна қайтиб келишга қатъий аҳд қилади.

Янги илмий сафар учун барча ҳозирликлар қўрилади ва 1905 йил навбатдаги сафарни бошлаш мўлжалланади. Бироқ Россияда бошланган инқилобий воқеалар. Туркистон ўлкаси бўйлаб эса ўта юқумли касаллик тарқалгани боис сафар қолдирилади. Профессор Р.Пампелли қадимий тамуддунлар ва уларнинг Шарқ билан алоқаси масаласини Европа ва Америкада ҳам ўрганишни давом эттиради. Олимнинг ўғли, тоғ муҳандиси Р.В.Пампелли эса Америкага қайтгач, фермерлик билан шуғулланади. Лекин мафтункор Осиёни ҳеч қачон ёддан чиқармайди. Ўзининг йирик гўзал боғ-роғини қадимий ва ҳамшиша навқирон шаҳар — “Самарқанд” номи билан атади.

Л.Н. Толстой вафотининг 100 йиллигига

Лев ТОЛСТОЙ

Асосий қаҳрамонларим – ҳақиқат

Кундаликлардан

1851 йил

Апрель-май. Ламартин айтадики, ёзувчилар халқ адабиётини назарга илмайдилар, холбуки китобхон ўқувчилар халқ орасида кўп, ёзаётганларнинг ҳаммаси ўзи яшаётган муҳитга мослаб ёзадилар, халқнинг ичидаги маърифатга ташна одамларда эса адабиёт йўқ, халқ учун махсус ёзилмагунча бўлмайди ҳам.

Мен кўп ўқувчи орттириш учун ёзиладиган китобларни назарда тутаяётганим йўқ, улар асар эмас, косиблик маҳсули бўлиб, чинакам шеърият қаторида тура олмайди.

Навр билан шеърият орасидаги чегарани мен сира англай олмайман, сўз илмида бу масала мавжуд, аммо жавобини тушуниб бўлмайди. Поэзия – шеър, проза эса шеър эмас; ёки: иш қоғозлари ва дарслик, китоблардан бошқа ҳамма нарса – поэзия. Барча асарлар яхши бўлиши учун Гоголь сўнги видолашув қиссасида¹ айтганидек, муаллиф қалбидан отилиб чиқмоғи зарур.

1852 йил

2 январ. Ҳар бир ёзувчи ўз асарини қабул қиладиган идеал китобхонларни назарда тутиши зарур. Бундай идеал китобхонлар нимани хоҳлашини аниқ тасаввур қилиш лозим, агар бутун дунёда иккита шундай ўқувчи топилса, – фақат улар учун ёзиш керак.

¹ “Ўлик жонлар” нинг иккинчи китоби назарда тutilмоқда. (Муҳ.)

Жаҳон адабиётининг кўзгуси, фаҳри ва ифтихори бўлган Лев Толстой асарлари миллион-миллион китобхонларнинг улкан маънавий мулкига айланган. Толстой асарларига бағишланган тадқиқотлар, янги талқинлар оқими бутун дунёда ҳамон давом этмоқда. Бу улуғ санъаткор бир умр ўзининг юксак эътиқоди, улкан инсонпарварлик идеаллари, покиза ахлоқий қарашлари билан порлоқ машғал каби чарақлаб ёниб, эзгулик ва тараққиёт, маънавий поклик, олижаноблик йўлида хизмат қилиб келмоқда. Буюк адибнинг адабиёт ҳақидаги беҳисоб мақолалари, замондошларига битилган минглаб мактублари ва бир умр тинимсиз ёзган кундаликлари, дил изҳорлари ҳам катта эстетик аҳамиятга, маърифий-маънавий қимматга эга. Уларда ёзувчининг юрак сўзлари, интилишлари, қизиқишлари, сўз санъатига бўлган катта талабчанлиги абдий муҳрланган.

Толстойнинг дил сўзлари битилган мактублари ва кундаликларини ўзига хос адабиёт дарслиги, адабий сабоқлар тўплами дейиш мумкин. Ҳақиқат ва адолатни ниҳоятда юксак қадрлаган бу буюк зот ҳаётда рўй бераётган барча ҳодисаларга фаол му-

27 март. “Отечественные записки”нинг февраль сонини ўқидим. “Қишлоқ йўллари” жуда яхши, аммо афсуски, тақлиддан иборат.¹ Эртага қайта-қайта ёзаман...буни икки кундан бери ўйлаяпман.² Уларни тузатиш мумкинми ёки бутунлай ташлаб юбориш керакми? Мавҳум, чўзилиб кетган, кераксиз, бир сўз билан айтганда, ўзича чиройли кўринса ҳам, қониқтирмайдиган барча жойларни шавқатсиз йўқ қилиш керак....

22 сентябр. Замоनावий Европа тарихининг ҳаққоний манзарасини яратиш керак. Бу бир умрга татийдиган мақсад.

24 сентябр. Ёзиш ва ёзиш зарур....

29 сентябр. Янги “Современник”ни ўқидим. Менинг “Болалигим”га ўхшайдиган яхши бир қисса чоп этилган, аммо қиёмига етмаган.³

8 октябр. Тузатмасдан ёзаман деган хаёлни миядан чиқариб ташлаш керак. Уч-тўрт марта қайта ёзиш — бу ҳам кам.

1853 йил

Н.А. Некрасовга

17 сентябр. Бештов

...Жураналингизда чоп этиш учун кичик бир мақола юборяпман.⁴ Мен уни “Болалик” ва “Босқин” дан кўра яхши деб биламан ва шунга кўра уни чоп этишга доир шартимни учинчи марта такрорляяпман — у қандай ёзилган бўлса, шундай чиқиши шарт. Менга ёзган охириги хатингизда бу масалада хоҳиш-истагимни инобатга олишга ваъда берган эдингиз. Агар цензура яна бирор жойини қисқартирган бўлса, худо ҳаққи, мақолани менга қайтаринг ёки нашр этишдан олдин хат орқали бу ҳақда маълум қилинг. Мақолани дафтарга қайд этилган ном билан чиқаринг ёки: “Жонига қасд қилган киши. Ҳисобчи ҳикояси” деб ўзгартирсангиз бўлади — бу томони бутунлай Сизнинг ихтиёрингизда...

27 июл. Тургеневнинг “Овчининг мактублари”ни ўқидим, ундан кейин ёзиш ниҳоятда қийин.

1 ноябр. “Капитан қизи” ни ўқидим, хайҳот, тан олишим керакки, бугун Пушкин насри анчайин эскириб қолди — бу услубда эмас, баён қилиш тарзида кўринади. Ҳозир адолат юзасидан айтиш лозим — янги йўналишда ҳиссиётларни батафсил тасвирлаш ўрнига воқеаларнинг ўзини кўрсатиш тамойили етакчилик қилади. Пушкин қиссалари қандайдир яланғоч....

¹ Д.В.Григоровичнинг помешчиклар ҳаётига бағишланган “Қишлоқ йўллари” романи. Толстой бу асар Гоголнинг “Эски замон помешчиклари”га тақлид деб ҳисоблайди.

² “Болалик”нинг иккинчи қисми (XVI боб, “Шеърлар”дан кейинги саҳифалар) назарда тутилган.

³ “Современник”нинг 1852 йил 8-сонида босилган Николай М. (П. Кулиш) нинг “Ульяна Терентьевна қисмати” қиссаси ҳақида гап боради.

⁴ “Ҳисобчининг мактублари” ҳикояси.

носабат билдирган, адабиётнинг юксак қадрини, бадииятини қаттиқ ҳимоя қилган, заиф ва ўртамиёна, бўлмағур асарларни шавқатсиз рад этган эди. Айни замонда у заррача йилт этган истеъдодни авайлаб асраган-қалбида ижод алангаси ловуллаб турган ижодкорларни ҳимоя қилиб, дадил майдонга тушган. Толстой ҳаётдаги ижтимоий адолатсизликларни кўрганда ўзини қўйишга жой топа олмас, тутақиб кетар ва покиза ахлоқий идеалларига ёт нарсаларга қарши жасорат билан курашдан ҳайиқмас эди. Бунинг юксак намунаси “Иқрорнома”, “Жим тура олмайман” каби рисола ва мақолаларида, шавқатсиз ҳаққоният билан ёзилган ҳикоялари, “Ҳожимурод” қиссаларида яққол кўзга ташланади.

Улуғ санъаткорнинг мактублари ва кундаликларидан айрим саҳифаларни танлаб олиб, эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз. Толстой асарлари — улкан уммон. Қўлингиздаги парчалар эса ана шу уммондан терилган бир сиқим марварид доналаридир.

Бундан кейин ҳам ҳозир бошлаган эзгу ишимизни давом эттириб, буюк даҳо яратган тафаккур дурдоналарини журналимиз саҳифаларида кенг ёритиб борамиз.

Адабий қондалар

1853 йил декабр — 1854 йил январ

- 1) Ҳар қандай асардан мақсад — эзуликка хизмат қилишдир.
- 2) Асар мавзуси юксак бўлиши лозим.
- 3) Эскирган услублардан қочиш керак.
- 4) Асар битгандан кейин қораламасини қайта кўриб чиқ, ортиқча ўринларни бутунлай чиқариб ташла, бирон нарсани кўшма.
- 5) Ҳар бир асарни китобдан жозиба изловчи ўқувчи нуқтаи назаридан танқидий қайта кўриб чиқ.

1854 йил

Н.А. Некрасовга

19 декабр. Эски Ўрда

...Сизга ёзган хатларим ёки Сизнинг хатларингиз ҳар иккаласи ҳам негадир етиб келмаяпти — олти ойдан бери сукут сақлаётганингиз сабабини бошқача изоҳлай олмайман; ҳолбуки, мен сиз ҳақингизда кўп нарсаларни билишга қизиқаман. Августдан бери “Современник”ни ҳам олганим йўқ. “Ҳисобчининг мактублари” ва “Ўсмирлик” қачон бўлса ҳам босиладими? Ва нега “Современник” менга етиб келмаяпти? Бу ҳақда, марҳамат қилиб, хабар берсангиз. Ишончли бўлиши учун кафолатли мактуб юборганингиз маъқул.

Манзилим ҳамон ўша: Кишинёв, Жанубий армия бош қароргоҳи. Ёзганларимни матбуот орқали ўқиш ва бошқа нарсалар билан машғул бўлиш, уларни унутиш ҳамда ҳозир қалашиб ётган воқеалар ҳақида журналимизга материаллар юбориб туриш учун ана шу икки нарсани билишим зарур. Ҳарбий мавзудаги замонавий материалларни саралаб тайёрлаб сизнинг журналингизга эмас, Жанубий армия ҳузурида нашр этиш мўлжалланиётган “Аскар варақаси”га, сиз бу ҳақда Петербургда эшитган бўлсангиз керак, ҳавола этмоқчиман. Менинг лойиҳамга нисбатан император ҳазрати олийлари катта ҳиммат кўрсатиб, уни ўзимизнинг “Инвалид”да¹ чоп этишга рухсат берди.

Кундалиқдан

5 январ. Баъзан асар яхши ёки яхши ифодаланган фикрни шунчаки ўтказиш истаги туфайли тўхтаб қолади; шунинг учун бундай фикрни бирон жойга ёпиштиришга уриниб ўтирмасдан кундаликка ёзиб қўйган маъқул. Фикрининг ўзи жойини топиб олади.

8 июл. Шу кунларда Лермонтов ва Пушкиннинг шоирона топилмаларини кашф этдим. Биринчисида “Ўлаётган гладиатор” (унинг ўлими олдидан ўз уйи бўлишини орзу қилиши ниҳоят даражада яхши) ва иккинчисининг (яъни Пушкиннинг — *Тарж.*) эҳтиётсизлик қилиб, дўстини ўлдириб қўйган “Янко Марнавич”и. У черковда камоли ихлос билан ибодат қилиб уйига қайтгач, ўрнига ётади. Сўнг хотинидан дераза ташқарисида бирон нарсани кўрмаяпсанми, деб сўрайди, у йўқ деб жавоб беради. У яна саволини такрорлайди, шунда хотини дарёнинг нариги томонида шуъла кўринаётганини айтади; у учинчи марта сўраганда хотини шуълани кўраяпман, у ниҳоят катта бўлиб қолди ва яқинлашиб келмоқда, дейди. Мафтункор тасвир! Сабаби нега? Шундан кейин бадийий ҳиссиёт нималигини тушунтириб кўринг-чи.

9 июл. ...Гёте, Лермонтов ва Пушкинни ўқидим. Биринчисини мен яхши тушунмайман, қанчалик уринганимга қарамай немис тилидаги кулгили жумлалар гашимга тегади. Иккинчисида “Исмоилбек”ни яхши деб ҳисоблайман. Балки бу ҳолат мен кечикиб бўлса-да, Кавказни ниҳоятда севиб қолганимдан бўлса керак. Уруш ва эркинликдек бир-бирига мутлақо қарама-қарши ҳодиса-

¹ “И н в а л и д” — Петербургда 1813-1917 йилларда нашр этилган расмий ҳарбий газета.

ни ажиб шоирона тарзда ўз бағрига сингдириб юборган бу ёввойи ўлка ҳақиқатан ҳам гўзал. Пушкиннинг “Лўлилар”и мени асир қилди, уни шу пайтгача англай олмаганимга ҳайрон бўламан.

10 июл. Лафонтен ва Гётени ўқияпман, ўқиганим сари уларни яхши идрок этмоқдаман.

11 июл. “Замонамиз қахрамони”ни, Гётени қайта ўқидим... Ҳозир Гёте ва Лермонтов драмасини ўқияпман. Уларда яхши, янги жиҳатлар кўп, Диккенснинг “Совуқ уйи”да ҳам.

1855 йил

И.И. Панаевга

14 июн. Бельбек дарёсидаги истеҳком

...Агар Тургенев Петербургда бўлса, ундан сўраб кўринг-чи, “Ҳисобчининг мактублари”га “Тургеневга бағишлайман” деб ёзишим учун рухсат берармикин? Бундай хулосага келишимга сабаб шуки, мақолани қайта ўқигач, ўзим билмаган ҳолда унинг ҳикояларига тақлид қилганимни сезиб қолдим.

И.И. Панаевга

8 август. Боқчасарой

...Сизнинг мактубларингизни олдим ва айниқса кейингисига жавоб қайтаришга ошиқмоқдаман. “Баҳор туни”ни цензурадан ҳимоя қилишга интилангиз учун Сиздан миннатдорман, марҳамат, ўчиринг, майли, юмшатинг, аммо, худо ҳақи, ҳеч нарса қўшманг, бу мени қаттиқ ранжитади. Сизни ишонтириб айтаманки, Л.Н.Т.да қилча ҳам иззатталаблик йўқ, аммо у адабиётда ўз йўналиши ва қарашларига ҳамиша содиқ қолишни хоҳлайди...

Кундаликдан

6 июл. Бугун кун бўйи Бальзакнинг қандайдир бемаза романини ўқидим¹.

11 июл. Бальзакнинг бемаза асарини ўқидим.

17 сентябр. Кеча “Тун” узук-юлуқ ҳолда босилгани ҳақидаги хабарни олдим. Мен, чамаси, мақолаларим учун яшилларнинг қаттиқ таъқибига учраганга ўхшайман. Шунга қарамай, Россияда ҳар доим маънавий жиҳатдан юксак ёзувчилар бўлишини хоҳлайман; аммо мен ҳеч қачон қантдек ширин бўлолмайман, шунингдек, ичи бўш, юки енгил, энг муҳими, мақсадсиз ҳеч нарса ёзолмайман...

1856

Д.В. Григоровичга

5 май. Петербург

Кўпдан, кўпдан бери сизга ёзишни режалаштирган эдим, биринчидан, сизнинг “Кўшчи” асарингиздан олган ғоят ибратли таассуротларимни билдирмоқчиман, мен ҳам бу борада унча-мунча нарсалардан хабардорман, иккинчидан, апрелда эълон қилинган “Муҳожирлар” романингиз ҳам менда ёқимли таассурот қолдирганини айтишни истайман. Энди ҳеч нарса ёзмайман, сизни ниҳоятда яхши кўришим ва тезда учрашиш ниятида эканим бундан мустасно.

М.Н. Толстойга

5 сентябр. Ясная Поляна

...Уйга эрталаб соат тўртда келдим, ҳамма уйқуда эди, мен балконда ўтириб, Пушкиннинг “Дон-Жуан”ини² ўқиб шунчалик севинганимдан шу заҳотиёқ Тургеневга ўз таассуротларим ҳақида мактуб ёзмоқчи бўлдим...

¹ Бальзакнинг “Водийдаги нилуфар” романи.

² Пушкиннинг “Тош меҳмон” драмаси.

В.В. Арсеньевага*9 ноябр. Петербург*

...Сизга Тургеневнинг қиссаларини ҳам юборяпман, уларни ўқинг, агар зерикарли бўлмаса, менимча, улар гоят латофатли, лекин ўз фикрингизни, қандайлигидан қатъи назар, ёзиб юборинг. Шиллер: “Мардона адашмоқ ва орзу қилмоқ зарур!” — деган. Даҳшатли даражада тўғри фикр, дадил, қатъиятли, бардам бўлиб адашишдан ҳайиқмасанг, ҳақиқатга етиб борасан...

В.В. Арсеньевага*23-24 ноябр. Петербург*

...Сизга аввал айтганим, кўпдан бери менга тинчлик бермай келаётган ишнинг бугунга мўлжалланган қисмини битиргач, кўлимга китоб олдим ва Гётенинг ажойиб асари “Ифигения”ни ўқидим. Сиз ҳозир буни ҳис қилмасангиз керак, аммо поэзияни севиш ва тасвирлашга қалам ожизлик қиладиган юксак туйғулар завқи нималигини маълум вақтдан кейин англаб оласиз.

Кундалиқдан

3 июн. Пушкиннинг “Дон-Жуан”ини ўқидим. Мафтункор. Пушкинда шу вақтгача кўрмаганим ҳақиқат ва қудрат бор.

7 июн. Пушкиннинг 2- ва 3-қисмини ўқидим¹. “Лўлилар” жуда гўзал. Бошқа достонлари, “Онегин”ни ҳисобга олмаганда, бўлмағур нарсалар.

25 июл. ...Ўлик жонлар”ни роҳатланиб ўқидим, мустақил фикрга тўла.

29 сентябр. “Вертер”ни ўқидим. Жозибали.

28 октябр. Тургеневнинг “Фауст”ини ўқидим. Жуда гўзал.

10 ноябр. Китоблар сотиб олдим. Тургеневнинг барча қиссаларини ўқидим. Ёмон.

11 декабр. “Лир”ни² ўқидим. Таъсири кам.

1857 йил.**А.А. Толстойга***18 август. Ясная Поляна*

...Россияда расволик, расволик, расволик. Петербург билан Москвада ҳамма нимадир деб бақиради, норозилик билдиради, ниманидир кутади, чекка жойларда ҳамон ибтидой ёввойилик, ўгрилик, қонунсизлик ҳукм суради. Ишонасизми, Россияга қайтиб келгач³, ўз диёримга нисбатан нафратланиш туйғуси билан узоқ вақт курашдим ва фақат эндигина ҳаётимизнинг таркибий қисмига айланиб кетган барча даҳшатларга кўника бошладим. Бу фикрларимни маъқулламаслигингизни биламан, аммо на илож, Афлотун менинг яқин дўстим, лекин ҳақиқат ундан юқори туради, деган мақол бор. Бир ҳафта ичида мен гувоҳ бўлган нарсаларни кўрсангиз эди: бир бека кап-катта кўчада чўри қизни калтаклади, даҳа бошлиғи менга бир арава пичан келтирасан деб буйруқ қилди, акс ҳолда у хизматкоримга қонуний ҳужжатни бермас эмиш, менинг кўз ўнгимда бир амалдор ўзига қўққисдан тегиб кетган 70 ёшли касалманд қарияни ўласи қилиб урди, гумаштам эса менга хушомад қилиш учун майшатга берилган богбонни калтаклашдан ташқари уни ялангоёқ ҳолда яланг ерда жун қирқишга мажбур қилди ва богбоннинг қонга беланган оёғини кўриб, ўзидан кетгунча шод бўлди, буларнинг ҳаммасини ва бошқа тубанликларни кўргангизда менга ишонган ҳамда Россиядаги ҳаёт доимий қора меҳнат ва ўз ҳиссиётларинг билан

¹ Пушкин асарларининг 2-3-жилди.

² Дружинин таржима қилган В.Шекспир трагедияси.

³ 1857 йил январ-июл ойларида Л.Н.Толстой чет элга биринчи марта саёҳатга чиқиб, Франция, Швейцария ва Германияда бўлган эди.

курашдан иборат эканини англаган бўлардингиз. Яхшиямки, нажот йўли — маънавият олами, поэзия сингари маърифат воситалари бор. Бу ерда менга даҳа бошлиғи ҳам, бурмистр ҳам халақит бермайди, танҳо ўтираман, шамол увиллайди, лой, совуқ, мен эса афтодаҳол, тўмтоқ бармоқларим билан Бетховенни чаламан ва кўнглим эзилиб, кўз ёши тўқаман ёки “Илиада”ни ўқийман, ёки ўзим одамларни, аёлларни ўйлаб топаман, улар билан яшайман, қоғоз қоралайман, ё ҳозиргига ўхшаб жонимдан ортиқ яхши кўрадиганим инсонлар қисматини ўйлайман...

Н.А. Некрасовга

11 октябр. Ясная Поляна

Яқинда “Современник”нинг сентябр сонини олдим. Мактубингиз менга таъсир кўрсатгани равшан: сиз билан гаплашгим келади. Биринчидан, индаллосини айтганда, менинг мақолам¹ нақадар ярамас, ёмон ҳолда нашрдан чиқди. Мен, чамаси ўзимни ҳам, сизни ҳам ҳижолатда қолдирдим. Авдотья Яковлевнанинг повестини ҳали ўқиганим йўқ. Энди шеърларингиз ҳақида. Балки Сизга мулоҳазаларимнинг кераги ҳам йўқдир, негадир уларни ўзингиз мен билан қандай самимий гаплашсангиз, худди шундай эътиборингизга ҳавола қилишни хоҳлайман. Биринчи шеърингиз² юксак даражада. Асл шеър, ажойиб шеър, қолганлари заиф ва зўрма-зўраки ёзилган, ҳарҳолда, менда шундай таассурот қолдирди. “Современное обозрение” ўзича қизиқ бўлса ҳам, мен кутган даражада чиқмаган.

Кеча “Петербург хабарномаси”да мени сўкишганига кўзим тушди³, тўғри қилишган.

Н.А. Некрасовга

25 ноябр. Москва.

Суюкли Николай Алексеевич, Сизга ваъда қилинган повестни⁴ юбормоқдаман, агар яхши деб топсангиз, декабр китобчасида босиб чиқаринг. Бутун корректурани ўзим қайта кўришни жудаям хоҳлар эдим. Вақт имкони бўлса, уларни менга жўнатинг. Аммо 8 ва 9 қисмларнинг корректурасини зудлик билан юбориб, улар хусусида фикрингизни билдиринг. Бу боблардан кўнглим тўлмаган. Айниқса, кейинги пайтларда мен кўлим тезроқ бўшасин деб у билан кўпроқ банд бўлдим, у бошқа ишларимга тўғоноқ бўлиб турарди, аммо қайта кўлга олгач, жиддий шуғулландим, чамаси, ёмон чиқмаган жойлари борга ўхшайди. 11-қисм ҳақида ҳам фикрингизни айтсангиз, у ҳам менга ёқмаяпти...

Яна Беранженинг вафотидан олдин ёзган шеърини ҳам сизга юборяпман. Уни Фет таржима қилган. Таржима яхши, шеърнинг ўзи эса юксак даражада. У француз журналларида чоп этилмаган, рус тилида босилиб чиқса ёмон бўлмасди...

Кундаликлан

2 январ. ...Белинскийни ўқидим, у энди менга ёқа бошлади.

3 январ. ...Пушкин ҳақидаги гўзал мақоласини ўқидим.

4 январ. Пушкин ҳақидаги мақола — мўъжиза. Мен ниҳоят Пушкинни англадим.

5 январ. ...Писемскийнинг “Бека”си таъсир кўрсатмади.

11 январ. Чернишевский келди, ақлли ва қизиққон.

12 январ. Григоровичнинг повести бемаза⁵.

29 март / 10 апрель. Инжилдаги “ҳукм қилма” сўзи санъатга тўла мос келади: ҳикоя қил, тасвирилла, аммо ҳукм қилма.

¹ “Люцерн” ҳикояси.

² “Жимжитлик” шеъри.

³ Газетада “Люцерн” ҳикояси қаттиқ танқид қилинган эди.

⁴ “Альберт” повести.

⁵ Григоровичнинг “Пойтахтдаги қариндошлар” повести бўлса керак.

29 июн / 1 июл. Тушгача “Люцерн”ни қайта ёздим. Яхши. Дадил бўлиш керак, акс ҳолда дабдабозликдан бошқа ҳеч нарса айта олмайсан, мен эса кўп янги ва фойдали гап айтишим керак.

2 август. Уйдаман, ўқияпман. Салтиков жиддий истезод.

15 август. “Илиада”ни ўқидим. Қандай мўъжиза!

17 август. “Илиада” мени “Қочқин”ни қайта ишлашга мажбур қилмоқда.

24 август. Ҳомерни ўқидим. Гўзал.

23 сентябр. Гёте “Фауст”да совуққон. Агар у ёш ва кучли бўлганда Фаустнинг тафаккури ва шиддатини ривожлантирган бўлар эди. Аммо энди ривожлантирилса, аввалги шаклига тушмай қолади.

30 октябр. ...Виждонан ишлаш, барча куч-қувватни ишга солиш керак, кейин меҳробга туфласалар ҳам майли.

28 ноябр. Тютчевнинг шеърлари яхши эмас.

1858 йил

Н.А. Некрасовга

21 январ. Москва

Менинг фикримча, “Ася” Тургеневнинг ёзган асарлар ичида энг заифи ҳисобланади. Островскийнинг¹ нарсасини охиригача ўқимадим; уни ўқиш қийинлигини биламан...

1859 йил

А.А. Фетга

Октябрнинг бошлари. Ясная Поляна

...Мен сизни севаман, амакижон, қўлим кўксимда. Аммо барибир қиссалар ёзишни йиғиштираман. Ўйлаб қарасанг, уят: одамлар йиғлайдилар, ўладилар, уйланадилар, мен эса “унга қандай шайдо эди-я” деб қисса ёзаман. Телбалик, уят.

А.В. Дружининга

9 октябр. Ясная Поляна

...Писемскийга, Гончаровга ва бошқаларга айтиб қўйинг, менинг азиз дўстларим, азалий собиқ фикрдошларим мени унутмасликларини хоҳлайман, шуни билдириб қўйинг. Мен уларни ҳар доим қадрлайман. Ростдан ҳам азиз, шарафли Полонскийнинг аҳволи оғирлашиб қолдими? Фет Москвага жўнаб кетди, у бечоранинг бошига катта ташвиш тушган — синглиси оғир касал.

Ҳа-а, Фет яқин дўстона муносабатларда фақат фойда кўради, уни қанчалик яқиндан билсам, шунчалик ёқтираман ва хурмат қиламан. Тургенев эса унинг тескариси, охирги марта келганида, у ақлли ва истезодли бўлса-да, дунёдаги энг тоқат қилиб бўлмайдиган одам эканига узил-кесил ишондим. Ана шу хулосага келган кунимдан бошлаб унга нисбатан муносабатим ўзгарди...

1861 йил

А.И. Герценга

8 / 20 март. Брюссель

...Қадрдонларингизнинг қўлини сиқиб қоламан. Сиздан яна бир нарсани сўрайман дедим-у, аммо улгуролмадим, одамови инглиз мураббийангиз қанақа одам ўзи? Сиз унга ўрганиб қолгансиз, у эса жуда галати. Николай Платоновичга² хурматим баландлигини етказиб қўйинг деб ўтинаман. Кечаги оқшомда

¹ “Мижози тўғри келмади” комедияси.

² Н.П.Огарёв.

(у ижро этган) Гунонинг “Фауст” ини тинглаб, бу мусиқий асарми ёки дунёдаги энг буюк драмага хос жозибам, буни аниқ ажрата олмасам ҳам, ниҳоятда кучли ва теран таъсирландим. У французча (опера) либреттосига айланганига қарамай, буюклигни сақлаб қолган. Аммо мусиқаси ҳақиқатан ҳам ажойиб.

1865 йил

А.А. Фетга

3 январ. Ясная Поляна.

...Биласизми, Сизга галати бир мўъжиза ҳақида хабр етказмоқчиман. Яқиндан отдан йиқилиб, қўлимни синдирдим, хушим жойига келгач, ўзимга ўзим мен — адабиётчиман дедим. Ҳа, мен адабиётчиман, аммо хилватда яшовчи, камсуқум адабиётчиман. 1805 йилнинг дастлабки боблари яқинда чиқади¹. Марҳамат қилиб мулоҳазаларингизни батафсил ёзиб юборинг. Сизнинг ҳамда мен ёқтирмайдиган кишининг, мен ҳам улғайиб бораяпман, Тургеневнинг мулоҳазалари, мен учун қимматли. У тушунади...

А.А. Толстойга

14 ноябр. Ясная Поляна

...Романининг фақат 3-қисмигина ёзилди², яна олти қисмини ёзмагунимча уни нашр эттирмайман, фақат шунда — беш йилдан кейин — яхлит асар сифатида босиб чиқариш мумкин. Островский — менга ёқадиган ёзувчи — бир пайтлар жуда ақлли гап айтган эди. Икки йил олдин комедия³ ёзган эдим (нашрга бермадим), уни Рождествогача Москва театрида саҳналаштириб бўладими, деб Островскийдан сўрадим. “Қаерга шошилсан, яхшиси янаги йилда саҳналаштир”, — деди у. Мен: “Ҳозир қўйилишини хоҳлайман, сабаби комедия ўта замонавий, келаси йили у муваффақият қозонмаслиги мумкин”, — деб эътироз билдирдим.

“Одамлар тез орада жуда ақлли бўлиб кетишади, деб қўрқаяпсанми?”

Романимга келганда хавотир оладиган жойим йўқ”.

Кундаликдан

7 март. Ёзаяпман, тузатаяпман. Ҳаммаси аниқ, аммо олдидаги вазифаларнинг кўплиги ваҳимага солади. Қилинадиган барча ишларни пухта аниқлаб олиш зарур. Шунда катта ишлар олдида довдираб қолмайсан ва сон-саноксиз майда-чуйдаларни қайта-қайта тузатиб ўтирмайсан.

20 сентябр. Мерименинг “Карл XII салтанати солномаси”ни ўқидим. У билан Пушкин ўртасидаги ақлий боғланиш ҳайратлантиради. Жуда ақлли ва хушёр, аммо истеъдоди йўқ.

23 сентябр. “Консуэло”ни ўқидим. Фан, фалсафа, санъат, ахлоқ ибораларига тўла бемаза атала. Ачиган хамир, сасиган қўзиқорин, чириган балиқ ва ананас қўшилган пирог.

1866 йил.

А.А. Фетга

10-20 май. Ясная Поляна

... Кўпдан бери ёзилаётган мана шу романим. Сизга жўнатган дилкаш мактубимдир. Қайси бир француз: асар барча нотаниш дўстларга йўлланган мактубдир, — деган экан. Марҳамат қилиб, ўз фикрларингизни очиқчасига ёзиб юборинг. Мулоҳазаларингизни ниҳоятда қадрлайман, аммо сизга айтганимдек,

¹ “Уруш ва тинчлик” романи назарда тутилмоқда.

² “Уруш ва тинчлик” романи назарда тутилмоқда.

³ “Касал теккан оила” комедияси.

мен қанча меҳнат, вақт ва ҳаддан ташқари кўп куч-қувватимни сарфлаганим учун бу асаримни, айниқса, ҳозир ёзилаётган 1812 йил воқеаларини ёқтираман. Фақат хайрихоҳикни эмас, танқидий мулоҳазаларни жуда қадрлайман. Масалан, Тургеневнинг NN қўлини қандай ушлагани ҳақида 10 бет ёзиш шарт эмас, деган мулоҳазаси менга катта ёрдам берди, келажакда бундай нуқсонлардан қутуламан деб умид қиламан. Марҳамат, кескин бўлса ҳам ҳақиқатни айтинг...

Аристофанни ўқитган экансиз. Мен буни жуда қадрлайман, ўзим эса янгироқ нарсаларни — “Дон Кихот”, Гёте ва кейинги пайтларда узлуксиз Виктор Гюго асарларини ўқияпман. Биласизми, В.Гюго ҳақида ҳеч ким гапирмайди, ҳамма уни унутди, сабаби у ҳаммага Байронлар, Вальтер Скоттларга ўхшаб товланиб кўринмайди. Унинг тўла асарлар тўпламидаги танқидий мақолаларини ўқиганмисиз?

Биздаги санъат соҳасида ўн йил олдин ва ҳозирда ҳам рўй бераётган ҳодисаларни у ўттиз йил аввал кескин қоралаб билдирган мулоҳазаларига бирон сўз қўшиш ёки олиб ташлаш мумкин эмас...

А.А. Фетга

7 ноябр. Ясная Поляна

Азиз дўстим Афанасий Афанасьич! Охирги мактубингизга 100 йилдан бери жавоб қайтарганим йўқ, бунинг учун айбдорман, боз устига мактубингизда романим хусусида менга жуда фойдали маслаҳатлар берганингиз ва яна баджаҳл шоирлар тоифаси ҳақида ёзганингиз ёдимда. Мен шундайман-да. Қаҳрамонларимдан бири, князь Андрей ҳақидаги мулоҳазаларингиздан хурсанд бўлганим ҳам эсимда, мен айтганларингиздан зарур хулосалар чиқариб олдим. У бутун 1-қисм давомида бир тусда, зерикарли, аммо ёқимтой қиёфада кўринадди. Бу тўғри, аммо бунинг учун у эмас, мен айбдорман. Характерлар ҳаракати ва характер тўқнашувини кўрсатишдан ташқари олдимда тарихни (тўғри) тасвирлаш нияти ҳам турибди, бу ҳолат ишимни ниҳоятда қийинлаштирмоқда, чамаси мен буни удалай олмаётганга ўхшайман. Шу туфайли мен 1-қисмда тарихий жиҳатларга кўп урғу бердим, характер эса ҳаракатсиз туриб қолди. Сизнинг мактубингиздан кейин мен бу нуқсонни тўғри англай олдим ва тўғриладим деб умид қиламан. Марҳамат, азиз дўстим, мен ҳақимда, яъни заиф машқларим хусусида нимани ўйлаган бўлсангиз, шуни (яширмасдан) ёзиб юборинг. Бу менга жуда катта ёрдам беради, сиздан бошқа ҳеч кимим йўқ...

1870 йил

А.А. Фетга

17 ноябр. Ясная Поляна

...Сизни соғинаман, ҳеч нарса ёзмай қўйдим, аммо қийналиб ишляяпман. Мен уруғ сепиладиган далани яна қайтадан чуқур ҳайдашга мажбурман, бунинг учун қанчалик оғир меҳнатга дучор бўлганимни сиз тасаввур ҳам қилолмайсиз. Бўлажак асарда иштирок этадиган одамларнинг тақдири қандай кечилишига боғлиқ воқеалар ичидан миллиондан бир имкониятни танлаб олиш ва унга ишлов бериш учун ўйлаш ва ҳаёлдан қайта ўтказиш даҳшатли даражада қийин. Мен шу иш билан бандман. Шу кунларда Беранженинг охирги жилди қўлимга тушди. Унда ўзим учун янги бўлган “Бахт” шеърини учратдим. Уни таржима қиласиз, деган умиддаман...

1873 йил.

П.Д. Голохвастовга

30 март. Ясная Поляна

...Кўпдан бери бунчалик завқланмаган эдим десам, ишонмасангиз керак, сўнги пайтларда, сиздан кейин “Белкин қиссалари”ни ҳаётимда еттинчи марта қайта ўқияпман. Ёзувчи бу ноёб хазинадан муттасил баҳраманд бўлиши керак. Янгидан ўқиганимда у ниҳоятда кучли таъсир қилди...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

166

Н.Н. Страховга*11 май. Ясная Поляна*

Мен Пётр I га ҳеч қандай алоқаси бўлмаган роман ёзпман¹. Бир ойдан кўпроқ ёзиб, қораламасини тамомладим. Бу роман — айнан роман, ҳаётимда биринчи марта ўзимга маъқул бўлди, у бутун борлигимни забт этди, шунга қарамасдан, бу йилги баҳорда фалсафа масалалари ҳам қизиқтирмоқда. Сизга жўнатмаган мактубимда бу роман илоҳий Пушкин туфайли хаёлимга ихтиёрсиз келиб қолгани ҳақида ёзган эдим, уни (Пушкин қиссаларини) тасодифан қўлимга олдим ва охиригача янгича завқ билан ўқидим...

1878 йил**И.С. Тургеневга***6 апрель. Ясная Поляна*

Иван Сергеевич!

Кейинги пайтларда орамиздаги муносабатларни эслар эканман, ўзимдан ҳайратланиб ва қувониб шуни сездимки, сизга нисбатан ҳеч қандай душманлигим йўқ экан². Худо шоҳид, Сиз ҳам шундай бўлсангиз керак. Тўғриси айтганда, сиз жуда олижанобсиз. Орамизга тушган адоват туйғусига сиз мендан олдин барҳам берганингизга тўла ишонаман.

Агар шундай бўлса, марҳамат, бир-биримизга қўл узатайлик ва сиз марҳамат қилиб олдингизда айбдорлигимни бутунлай кечирсангиз.

Мен, табиийки, сизнинг фақат яхши фазилятларингиз ҳақида ўйлайман, чунки ана шу фазилятларингиз ўзаро муносабатларимиз давомида кўп марта намоён бўлган. Сиз туфайли адабий шўхрат қозонганим яхши эсимда, ёзганларимни ва истеъдодимни не чоғли ардоқлаганингиз асло ёдимдан чиқмайди. Балки сиз ҳам мен ҳақимда шундай ўйларсиз, чунки бир пайтлар сизни ниҳоятда яхши кўрганамни биласиз.

Агар мени кечира олсангиз, кучим етганича қадрдон дўст бўлиб қолар эдим. Бизнинг ёшимизда одамларга яхшилик қилишдан кўра юксак мартаба йўқ. Орамиздаги шундай муносабат қайта тикланса — ниҳоятда бахтиёр бўлардим.

Гр. Л. Толстой.

(Тургенев бу мактубга 8 майда шундай жавоб ёзди:

“Бугун... хатингизни олдим. У мени қаттиқ севинтирди ва ҳаяжонга солди. Юксак мамнуният билан аввалги дўстлигимизни тиклашга тайёрман ва менга узатган қўлингизни қаттиқ сиқаман. Сизга нисбатан ҳеч қандай кек сақламаганимни ниҳоятда тўғри топгансиз, агар бўлганда ҳам улар аллақачон йўқолиб кетган, Сиз ҳақингизда бир пайтлардаги қадрдон дўстлигимиз, ёзувчи сифатида эса Сизни ҳаммадан олдин табриклаганим ва ҳар бир янги асарингиз менда қизгин хайрихоҳлик уйғотгани ҳақидаги яхши эсдаликларгина қолган. Орамиздаги англашилмовчиликлар барҳам топганидан чин юракдан қувонаман. Шу ёзда Орёл губерниясига бориш ниятидаман — шунда биз, албатта, учрашамиз. Шунгача Сизга энг яхши тилаklarимни билдираман ва яна бир бор қўлингизни дўстона сиқаман”.

(Икки буюк ёзувчи 1878 йил 8 августда Ясная Полянада учрашадилар).

Н.Н. Страховга*5 сентябр. Тула*

...Агар мен подшо бўлганимда, ўзи ишлатган сўзнинг маъносини тушунтириб беролмайдиган ёзувчини ёзиш ҳуқуқидан маҳрум қилар ва юз дарра билан калтаклаш ҳақида буйруқ чиқарган бўлардим...

Тургенев ҳамон дилга яқин ва ёрқин...

¹ “Анна Каренина” романи.

² Икки ёзувчи 1861 йилда қаттиқ жанжаллашиб қолган эди. Толстой 17 йил ўтгандан кейин биринчи бўлиб И.С.Тургеневга хат ёзди.

1888 йил**Кундаликдан**

29 ноябр. Эльснер романини олиб келди¹. Яна сокин телбалик.

13 ноябр. Кавказда бўлган Бороздиннинг мукофот олиш умидида бир татарни ўлдириб, унинг қўлини қандай кесишгани ҳақидаги ҳикояси яхши².

19 декабр. Тунда ўқидим. Чернишевскийнинг Дарвин ҳақидаги мақоласи гўзал. Кучли ва тиниқ.

22 декабр. Лесковнинг “Коливанлик эркак” ҳикоясини ўқияпман, яхши. «Болалар орасида» эса гўзал.

1900 йил**Максим Горький (А.М. Пешков)га***9 феврал, Москва*

Қадрли Алексей Максимич, мени кечирасиз (агар исмингизни адаштирган бўлсам, яна бир бор узр), сизга ўз вақтида жавоб ёзолмадим ва суратни юборолмадим. Сизни таниганим учун жуда-жуда хурсандман, сизни ёқтириб қолдим. Аксаков шундай деган эди: одамлар ўз китобларидан яхши (у ақлли деб айтганди) ёки ёмон бўлади. Сизнинг ёзганларингиз менга ёқди, ўзингизни эса ёзганларингиздан ҳам яхши деб ҳисобладим. Энг яхши фазилатингиз — самимийлик, сизни шундай деб эркалатиб қўймоқчиман. Хўш, майли, хайр, қўлингизни дўстона сиқаман.

Лев Толстой.

Мактубим соғайиб қолганингизда етиб боради деб умид қиламан. Чеховнинг “Ҳаёт” даги³ ҳикояси нақадар яхши. Мен ундан жуда хурсанд бўлдим.

1901 йил.**Шаҳзода П.А. Ольденбургскийга***6 май. Москва*

...Ўтган йили Сиз билан гаплашганимиз — унинг асарлари Сизга жуда манзур бўлган эди, Горький (ҳақиқий исми Алексей Максимович Пешков) ҳозир оғир аҳволга тушиб қолди: уни оиласидан юлиб олдилар, ҳомиладор хотини туғиш арафасида, ўзи ўпка силига чалинган, суд қилмай туриб, санитария ҳолатига мутлақо зид бўлган Нижегород турмасига қамаб қўйишган. Уни ёзувчи ва инсон сифатида яхши биламан. Шу туфайли хотини ва дўстлари мендан мадад сўрашмоқда. Мен ёзувчи ва унинг оиласини бу оғир кулфатдан фақат Сиз қутқара оласиз деб қаттиқ ишонганим учун Сизга мурожаат этаяпман.

Эзгулик йўлида тугилган бу имкониятни қўлдан чиқармаслигингизга ишонман⁴.

*Рус тилидан
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
таржимаси*

¹ А.О.Эльснернинг “Санам ҳимоясида” романи.

² Кавказ халқларига доир тадқиқотлар ёзган К.А.Бороздиннинг ҳикояси.

³ “Ҳаёт” журнали.

⁴ А.М.Горький 17 майда уй қамоғига ўтказилиб, сўнг озод этилган. Бу эзгу ишда Толстойнинг мактуби катта хизмат қилгани маълум.

Мангуликка дахлдор

Антон Павлович Чехов, худо умр берса, 2010 йилда юз эликка тўлган бўларди. Умри қисқа экан: қирқ тўрт ёшида вафот этди. Йигирма олти йилгина ижод қилди. У 1878 йилда чоп этилган илк асарларидан бири “Ниначи”га “Ўспирин қария” деган тахаллус қўйди. Ёзувчи ҳаёти, асарлари билан танишар эканман, мавжудлиги шубҳасиз, лекин элас-элас англашиладиган зиддиятни сездим. Қаранг, адиб қисқа умр кўрди. Асарлари эса 110-130 йилдан бери яшаяпти. Муҳими, йилдан-йилга навқиронлашиб, ойдек тўлишиб бормоқда. А.Чехов жисмонан увоқ-қина, кўз нури туғма хира эди. Ўттиздан ошгач, сил касали уни чирмовуқдай чирмаб бораверди. Ёзувчи руҳан тетик, шўх, ҳазилкаш, улфат файзи, суҳбати жанон эди. Уни Л.Толстой, В.Короленко, М.Горький, И.Бунин, А.Суворин сингари ёрқин сиймолар ниҳоятда хурмат қилганлар. XIX асрнинг 80–90-йилларида ижод қилган режиссёр, актёрлар Чеховни “ўз одамлари” ҳисоблаганлар, дилдан суҳбат қурганлар. А.Чехов замонасининг газета, журналлари тахририят аъзолари билан дўстона алоқада бўлган, ҳамкорлик қилган. Ёзувчи вазиятга, асар йўналиши, руҳига кўра тахаллус танларди. Унинг эликдан ортиқ тахаллуси бўлган. Мана, улардан айримлари: “А.Ч”, “Антоша”, “Антоша Чехонте”, “Оғамнинг оғаси”, “Дон-Антонио Чехонте”, “Лаэрт”, “Рувер”, “Талоғи йўқ одам”, “Қичитқи”, “Насрнинг шоири”, “Ч.Хонте”, “Навқирон қария”, “Улисс”. Уларда пичинг, энгил юмор, қочириқ, кесатиқ, фожиавий қаҳрамонларга ишора, теранлик бор. Қизиқ, Жеймс Жойснинг “Улисс”и яратилгунча бу атама деярли қўлланилмасди. Чехов эса “Улисс” яратилишидан 20 йиллар илгари бу атамани тахаллус сифатида танлаган. Шу тахаллусгина А.Чеховнинг Қадимги юнон маданияти, адабиёти, санъатидан мукаммал маълумотга эга бўлганини кўрсатади.

А.Чехов табиатан одамохун, улфатсевар бўлган дилдошлар суҳбатисиз яшай олмаган. Рус зиёлилари орасида Чехонте билан боғлиқ хангома, латифалар мавжуд. Мана шундай қувноқ, қалби кенг инсон ўта камтар, тортинчоқ эди. Кимдир уни “ардоқли”, “атоқли”, “улуғ” деб қўйса, ўзини кўярга жой тополмай қоларди, юзлари уят-андишадан лов-лов ёнарди. Зинҳор пьеса муаллифи сифатида саҳнага кўтарилмас, ўйналаётган асарини залнинг охирги қаторида ўтириб томоша қиларди. Лекин Вл.Немирович-Данченко, К.Станиславский сингари режиссёрлар, актёрлар билан қизгин баҳсларга киришарди.

А.Чехов табиат ошиғи, гўзаллик шайдоси эди. Кўп юришни, саёҳат қилишни ёқтирган, рус ўрмонини кезиб хузур-ҳаловат олган. У қўли гул боғбон бўлган. Туғилган шаҳри Таганрогда, Москвада, Ялтада ундан анвоий гуллар, манзарали ва мевалаи дарахтларга бой боғлар қолган. У ўзи яратган олчазорга шунчалик меҳр қўйган эдики, ижодининг шоҳ асарларидан бирини “Олчазор” деб атади. “Ваня тоға” асаридаги шифокор, ўрмон ошиғи Михаил Астров — Чехов идеалидаги одам. Бу характерни у суйиб, ардоқлаб, ҳавас қилиб яратган.

Чеховда ҳам хом сут эмган бандаларга хос фазилатлар, нуқсонлар бор эди, албатта. Ҳеч ким онасидан гижинглаган отдай сергайрат, ерга урса, кўкка сапчийдиган бўлиб туғилмайди. Инсон қонидан жой олган шайтони лаин одамзотни тўғри йўлдан оздиришга интилади. Танбаллик, ялқовлик, дангасалик ҳаммада бўлади. Чеховнинг шапалоқдай “У” номли асари бор. Ёзувчи ёш, инжиқ, эрка келинчак ҳақида ёзаётибди деб ўйлаймиз. У қошини қоқади, кўзини сузади, ўзига чорлайди. Инон-ихтиёрингизни олади. Қалбингизга эга бўлади, хаёлингизни ўғирлайди. “У туну кун ёнимда, боримда. Кечалари уйку бермайди, кундузлари ўзидан бир баҳя ҳам йироқлаштирамайди. У Тансиқ, Таянчга оҳангдош. У менинг Танбаллигим...”

Антоша Чехов танбалликни енгди, уни ўзига яқинлаштирмади. Акс ҳолда, бу улуг адиб 26 йиллик ижоди давомида катта-катта ҳажмли 30 жилд асар ёзарми-ди? Юзлаб актёр, режиссёрларни ўз асарларига асир қилиб қўярмиди? Минглаб томошабинлар қалбини поклаб, гўзалликка ошно этармиди? Ёзувчи сал ялқовликка изн берса, юзлаб новелла, ҳикоя, саёхатнома, қиссалар яратармиди? Энг муҳими, асарларига неча-неча юз йиллаб яшаш васиқасини олиб бера оларми-ди? Ёзувчининг бир асрлар муқаддам ёзилган асарлари шу кунларда нафақат тирик, балки навқирон, янги замон, ёш авлодларга хизмат қиляпти.

Халқда: “Кўнглингдан топ!” деган гап бор. Чехов табиатан қўли очиқ инсон бўлган. У одамларга моддий, маънавий бойлик улашса, терисига сиғмай кетарди. Ночор аҳволга тушиб қолганида ҳам фалончига қарз берган эдим деган ҳаёлга бормайди. Берганга беради, деган гап рост экан-да, Чехов зинҳор ночор аҳволда, моддий қийинчиликда қолмаган. Қўли очиқлик, саҳийлик унинг қон-қонига сингиб кетган. Асарларида бахиллар, товламачилар, порахўрлар тимсоллари сероб. Лекин кўзи оч биронта каснинг бири икки бўлмаган. Яков Иванов (“Ротшильднинг скрипкаси”) кичкинагина, харобгина шаҳарчанинг ном чиқарган тобутсози. Ҳанузгача унинг молидан ҳеч ким нолиган эмас. Лекин Яков — зикна, чақа санайдиган одам. Доим хотинини овқатдан, кийим-кечакдан, яхши гап-сўздан-да сиқарди. Бечора хотин зикна эр билан тору зах хонада ғарибона кун кечирди. Касалга чалинди. Ўлди-кетди. Яков хотинига тобут ясади-да: “Марфа Ивановга тобут — 2 сўм 40 тийин”, деб ёзиб қўйди.

А.Чехов ўнлаб асарлар, кўплаб пьесалар яратган бўлса-да, қилаётган ишларидан қониқмасди. Узоқ Сибиряга, Сахалин оролига боришни мақсад қилиб қўйди. Ёзувчининг Сахалинга бориши “йўл азоби, гўр азоби” эканининг айнан исботи бўлди. Тасаввур қилинг, йўлсизлик, зим-зиё тун, узлуксиз ёғин, гоҳ извош бузилади, гоҳ от ҳолдан тояди. Аравакаш ҳам, йўловчи ҳам қора терга ботиб, дам аравани суради, гоҳ отни тортади. Чехов сафарга наридан-бери тайёрланган эди. Пийма, пальто, телпак жиққа ҳўл бўлиб кетар, ҳолсизлик қийнар, уйқу истаги азоб берарди. Сахалинга келгач, Чехов ҳам шифокорлик, ҳам элшунослик, ҳам рўйхат тузувчилик қилди. Ҳеч ким мажбурламаган бўлса-да, ораси йироқ-йироқ қишлоқларни пойу пиёда кезди: минглаб одамлар билан учрашди, уларнинг рўйхатини тузди, бошқарув тартибот билан танишди. Ажаб, XIX асрда ҳам Сибирь, Сахалин қамоқхоналар ўлкаси бўлган экан. А.Чехов очиқ, ёпиқ қамоқхоналарда бўлади. Қўлоёғига кишан урилган маҳбусларни кўради. Александр номидаги бадарга-сургун қамоқхонасининг кишан урилганлар бўлимида у машҳур ўғри — Олтин қўл — Софья Блювштейнни бир кишилик камерада учратади. Нозик-ниҳол Софья қирқларга бориб қолган, сочларига қиров кўнган бўлса ҳам тиниб-тинчимас, камеранинг у бошидан бу бошига тинимсиз бориб келаверар, хаёллари билан банд эди. Қопқонга илинган сичқондай ҳавони ҳидлар, кўри-ниши ҳам кемирувчига менгзаб кетарди. Дарвоқе, 2010 йил октябр ойида Россия телевидениеси “Сонька. Афсонанинг давоми” номли кўпсерияли фильми кўрсатди. Қизиқ, Чехов ўз кўзлари билан кўрган ўғри хоним XXI аср томошабинига ҳам таништирилди. “Сахалин ороли”ни ўқисангиз кенглик, бепоеъликни, одам табиатида тубанликлар кўп эканини ҳис қиласиз.

Антон Чехов насрнинг деярли барча жанрларида ижод қилди. Лекин ёзувчи даҳси унинг ҳикояларида бус-бутун намоеън бўлди. Адабиётшуносликда тарихий-замонавий ёндашув деган масала бор. Буюк асарлар узоқ яшайди. Лекин Ер қуёш атрофида айланганидай, машҳур асарлар гоҳ сояда қолади, гоҳ қуёшнинг орт томонига ўтиб кетган бўлади. Ҳар бир давр, замон, мафкура ўлмас асарларнинг ўзига маъқулларини танлайди. А.П.Чеховнинг 18 жилдли асарларини кўриб, ўрганиб шундай хулосага келдим: Шўро давлати Чеховнинг асл моҳиятини акс эттирувчи асарларини кўздан панада сақлаган, ғози енгилроқ ҳикояларни кўз-кўз қилган экан. Биз ёшлигимизда “Унтер Пришибеев”, “Каштанка”, “Уйқу истаги”, “Ёвуз ниятли киши”, “Амалдорнинг ўлими”, “Бадфеъл одамлар”, “Буқаламун”, “Семиз ва ориқ”, “Ниқоб” сингари асарларини ўқирдик.

А.Чехов — дин-диёнатли, художўй, одам бўлган. Унинг асосий қаҳрамонлари ростгўй, инсофли, меҳнаткаш, юрагида ўти бор зотлар бўлган. “Ваня тоға”

драмасининг бош қаҳрамони Иван Петрович Войницкий вафот этган опаси арвоҳини чирқиратмаслик мақсадида чорак асрдан бери онаси ва жиянини ёнига олиб, тинмай меҳнат қилади. Топган маблағини поччаси Александр Серебряковга ойма-ой, тийинма-тийин жўнатиб туради. Серебряков ҳалол йўл билан олимликка эриша олмаслигини сезгач, гирромлик йўлига ўтади: пул кучи билан профессор бўлади, қизи тенги Елена Андреевнага уйланиб олади. Серебряков ўзини хўжайин ҳис қилади, собиқ қайнонаси, қайниси, қизига хизматкордай муносабатда бўлади. Сабр косаси тўлган Ваня тоға юрак дардларини тўкиб солади. Жафокаш тоғанинг фиғонлари тошни ҳам эритиб юборди: онаси, жияни, Елена, Астров, Илья Телегин, энага Мариналар юм-юм йиглайдилар. Асарни томоша қилган томошабинлар ҳам кўз ёшларини тия олмайдилар. Муҳими шундаки, “Ваня тоға” сентиментал асар эмас, фожиага йўғрилган драма. “Ваня тоға”да катарсис – асарнинг поқловчилик вазифаси кўзга яққол ташланади.

А.Чехов – реалист ёзувчи: у ҳаёт ҳақиқатини ниҳоятда теран ёритади, қаҳрамонлар руҳиятидаги ўзгаришларни санъаткорона акс эттиради.

“Жаҳон адабиёти” журнали 2010 йил 7 (июль) сонида Илҳом Ҳафизов таржимасида А.Чеховнинг “Роҳибнинг қайғуси...”, “Аза очиш”, “Гаров” ҳикояларини чоп этди. Бу ҳикояларда биз тамоман янги Чеховни кашф этамиз. Ҳикояларда сарроҳиб, қавм, монастыр, Поко Парвардигор, калисо, тавбатазарру, амру маъруф, Биби Марям ибодатхонаси, черков, меҳроб, ҳазрат, Худованди карим, маффираат, ҳазрат Григорий, ожиза банданг Мария сингар диний атама, иборалар бор. Тўғри, мутаржим ислом динидаги атамаларни ҳам ҳикоялар руҳига сингдириб юборган. Жиддийроқ изланса, у насроний динига оид атамалар, ибораларни топиб-топиб, ўрнига қўйиб-қўйиб ёзган бўларди. Лекин, барибир, таржимон ҳикояларни ўзбек китобхонига маъқул бўладиган тарзда етказган. У “Евангелие”ни “Муқаддас китоб” дея хато қилмаган. Аммо ҳикоядаги таянч, мустаҳкам жумлалардан бирини (“Гении всех веков и стран говорят на различных языках, но горит во всех их одно и то же пламя”ни) бошқачароқ, юксаклик чўққисидан қуйилатиброқ ўзбеклаштирган (“Қадимда буюк даҳоларимиз турли тилларда ижод қилишган, бироқ уларнинг қалбларида ягона маслак ўт бўлиб ёнган”). Бу жумлани оятдай сиқик, улугвор, беадад талқинларга асос бўладиган даражада ўгириш мумкин эди. Таржимон “қадимда”, “даҳоларимиз”, “маслак” сўзларини қаердан олди? Даҳолар бўлган, бор, бўлади. Улар турли юртларда камол топадилар. Қалбларида муқаддас олов ҳамisha ловуллаб туради.

“Гаров” ҳикоясида кекса банкир билан баҳс боғлаган 25 ёшли ҳуқуқшуноснинг танҳоликда кечирган 15 йиллик ҳаёти бир варақли тасвирда бус-бутун акс эттириб берилган. Бир варақдаги сўз, жумлаларга Миср эҳромларидаги тошлардай, Эйфель минорасидаги ускуналардай, юк, вазифа юклатилган. Ёзувчи маромни сал бузса, психологик ҳолат ҳам, тасвир ҳам, воқеалар ривожини ҳам бузилиб кетарди.

Ўн беш йил чилла ўтирган (танҳоликда яшаган, китоблар уммонида сузган, муסיқанинг ложувард осмонида сайр этган, жисм юкини руҳ кучига айлантирган) ҳуқуқшунос ким эди-ю, ким бўлди? У комилликка эришди. Ёлғон дунё сўқмоқларида кеза-кеза асл ҳақиқатни топди. А.Чехов яратган Ҳуқуқшунос насроний дини кишиси. Лекин у даҳо характер даражасига кўтарилди. Даҳолар маълум замон ва маконда дунёга келадилар, инсониятнинг Яратганга қадрдон кишиси сифатида боқий оламга ўтадилар. “Гаров” ҳикоясида, айниқса, унинг иккинчи қисмида Чехов услубига ўхшамаган кўпсўзлик, бийронлик учрайди.

“Жаҳон адабиёти” журнали А.Чеховнинг “Роҳибнинг қайғуси...”, “Аза очиш” ҳикояларини ҳам чоп этган. Биринчи ҳикоясининг илк жумласи воқеалар миллодий V асрда рўй берганидан хабар беради. У пайтларда насронийлик шаклланиш жараёнида эди. Роҳиблар куну тун тоат-ибодат қилишар, тили бурро сарроҳиб ваъзалар айтиб ҳаммани йиглатарди. Аммо роҳиблар руҳига боқий дунёдан кўра фоний дунё лаззатлари яқинроқ эди. Ҳатто сарроҳиб шаҳарда кўрганларини завқланиб, тамшаниб гапирадикки, роҳиблар ўшандай ҳаётни қўмсай бошлайдилар. Алал-оқибат, “ҳар тонг оламтоб уйқудан бош кўтарганида” барча роҳиблар “шаҳарга қочиб кетган эдилар”.

“Азага борган хотин ўз дардини айтиб йиғлайди”, деган гапни “масжид, ибодатхона, калисога борган диндор ўз дардини Ҳақ таолога айтиб солади” тарзида ўзгартириш мумкин. Боққол Андрей Андреевич Биби Марям ибодатхонасига оҳорли кийимларини кийиб, таҳорат олиб, ўзини ибодатга шайлаб борди. Унинг қизи Машутка уйдан кетиб қолди, ота таъбири билан айтганда, “актёрка” га айланди, тамаки чекди, чошгоҳгача ухлайдиган бўлди. Хуллас, қиз айнади, вафот этди. Отанинг дарди-дунёси қоронғи: чўқинаркан, “залолатга ботган ожиза банданг Марияни ўз раҳматингга олгин-да, уни билиб-билмай қилган маъсийатларини мағфират қил...” дер, мужикчасига сўкиниб кўярди. Ҳазрат Григорий дастлаб отанинг дардларини билмайди: Биби Марямни сўкяпти деб ўйлайди. Сўнг, у гап нимада эканлигини илғаб қолади. Ўртанаётган отага аза очишга рухсат беради.

А.Чеховнинг журналда босилган учала ҳикояси етук, юксак маҳорат самараси. Ҳар бир ҳикоя бетакрор драма – руҳий галаёнлар, зиддиятлар кўриниши.

Ёзувчининг юксак маҳоратини, даҳолигини намоён этувчи ҳикояларидан бири “Ротшильднинг скрипкаси” дир. Тобутсоз уста Яков назари паст, тийинни юз жойидан тугадиган зикна бўлганини, мумсик эр дастидан кун кўрмай ўлиб кетган Марфа ҳақида юқорида эслатиб ўтдик. Тобут ясовчининг бир хонали уйи, эски-тускилар, асбоб-ускуналар гўрдай совуқ, юракка кўрқинч солади.

Марфа вафот этгач, файзсиз хона яна ҳам ҳувиллаб қолди. Яков – Бронза дардга чалинди.

Увол кетган умр поёнига етяпти. Тобутсоз, ўйлаб кўрса, ўйнаб-кулмапти, табиат гўзаллигидан бебахра қолибди, дарёнинг ўйчан оқимиға маҳиё бўлмапти, оққушларнинг чаппор уриб учишидан завқланмапти.

Шунда у кўлига скрипкасини олди. Дарвоқе, шаҳарда жухудларнинг ягона оркестри бор эди. Уни мисгар Моисей Ильич Шахкес бошқарарди. Яковни тўй, маросимларга чорлаб туришарди. Яков эллик тийин иш ҳақи олганидан, Шахкес истёждодли скрипкачини оркестрга жалб этганидан хурсанд эди. Ориқ, малла жухуд Ротшильд Яков истёждодининг мухлиси эди. Бронза (Яков) кўпол, совуқ, баджаҳл бўлиб, камтару камсуқум Ротшильдни ёқтирмасди: уни ҳамиша кувиб солар, ҳатто итига қоптирган эди. Оркестрда Яковнинг ўрни ўртада, чап ёнида контрабас хириллар, ўнг томонда Ротшильд чаладиган темир сурнай “йиғларди”. Кувноқ куй чалинса-да, темир сурнай ғамгин садо берарди.

Умр поёнига ета бошлагач, яшаб яшамаган, ўз-ўзиё хотинига ҳам кун бермаган Яковнинг қалби гуссага тўлди. Кўлига скрипкани олди: мусиқа Яков юрагидаги андуҳни тўкиб сола бошлади. Машшоқнинг кўз ёшлари кийимларини жиққа ҳўл қилди, скрипкага чак-чак томди. Куйни тинглаб турган Ротшильд чидаб туролмади: “Ваххх!” деб юборди... Яков скрипкасини Ротшильдга беришларини васият қилди. Гоҳи-гоҳида Ротшильд Яков ижро этган ўша куйни чалиб туради: тўлиб-тошади, кўз ёшларини тия олмайди, еру кўкни титратиб: “Ваххх!” деб ҳайқиради. Уни қаерга чорлашмасин, “Ваххх!” дея ҳайқириладиган куйни чалишни қайта-қайта илтимос қилишади. “Ваххх!” инсоний дард, алам, ўкинч, дунёга сифмай кетишнинг ифодаси. Ажаб, ўн беш йил танҳоликда яшаган ҳуқуқшунос, тобутсоз Яков, фарзанд доғида куйган Андрей Андреевич ўртасида аллақандай сирли ришта бор. Уни “даҳоларгина ҳал қилиб бера оладиган жумбоқ”, деб аташ мумкин.

Антон Павлович Чехов яратган нодир ҳикоялар жаҳон адабиётининг дурдоналари неча-неча юзийликлардан кейин ҳам ўқувчини мафтун қилиб, барҳаёт яшайверади. Улар мангуликка дахлдор асарлардир

*Абдуғафур РАСУЛОВ,
филология фанлари доктори,
ЎзМУ профессори*

Адабий таъсирнинг ижодий самараси

Маданиятлараро мулоқотлар ва уларнинг бир-бирига таъсири адабиётшуносликнинг муҳим масалаларидан биридир. Бу жараёни ўрганиш, маданий алоқалар соҳасидаги бой тажрибаларни умумлаштириш катта илмий-назарий аҳамиятга эга. Муаммо кўп қиррали бўлгани учун адабиётшунослар томонидан ҳали тадқиқ этилмаган жиҳатлари ҳам талайгина. Адабий алоқалар бирор шахснинг хоҳишига боғлиқ тасодифий ҳодиса эмас, балки тарихий асосга эга. Ўзбек адабиётининг бошқа миллат адабиётлари билан ҳамкорлиги, Шарқ ва Ғарб мамлакатлари адабиётлари билан алоқаси ва таъсири адабий жараён марказида турган долзарб муаммодир. Адабиёт тарихида бу фикр ўз тасдиғини топади: қадимги ҳинд адабий ёдгорликларининг шарқ халқлари бадиий ижодига таъсири, форс адабиётининг ўзбек мумтоз шеърятининг ривожланишидаги ўрни, ўз навбатида ўзбек адабиётининг озарбайжон, қозоқ, қирғиз, туркман, татар адабиётига таъсири сезилади. Ғарб адабиётининг йирик сиймолари Ф.М.Достоевский ва Л.Н.Толстой асарларидан озиқланганини, қадимги юнон ва рим адабиётининг тажрибалари уйғониш даври инглиз, француз, немис адабиёти даҳоларининг етишиб чиқишида катта роль ўйнагани сингари мисолларни кўплаб кўриш мумкин. Бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ, чунки халқлар ҳеч қачон бир-бирдан ажралган ҳолда яшай олмаганидек, адабиётлар ҳам маданий бойликлардан баҳраманд бўлмай ривожланмайди. Шундан келиб чиқиб, мазкур мақолада бир адабиётнинг иккинчисига таъсирини, руҳан яқинлик натижаси бўлган таржиманинг ўқувчи маънавий дунёсини бойитишга хизмат қилишини асослашга уриниб кўрамиз. Табиийки, кичик мақолада ўзаро таъсир муаммоларини ҳар томонлама қамраб олиш мумкин эмас. Шунинг учун адабий таъсир муаммосининг айрим жиҳатларига тўхталамиз.

Бугунги ўзбек адабий алоқалар доирасини, фақат бир ёки икки адабиёт билан чегаралаш мумкин эмас. Адибларимиз бугунги кунда рус, турк, қозоқ, тожик, уйғур, қирғиз, озарбайжон, туркман, ҳинд, араб, испан, немис, хитой, инглиз, француз адабиётлари билан бевосита алоқаларни мустақамлаб бормоқда. Адабий алоқалар нафақат ёзувчилар, балки адабиётшунос олимлар томонидан ҳам ривожлантирилаётганини Озод Шарафиддинов фаолияти мисолида кўришимиз мумкин. Хусусан, олимнинг татаристонлик Жаудат Сайфиев, Р.Нуруллин, украиналик В.Канивец, россиялик Л.Бондина, озарбайжонлик Иброҳимбей билан ижодий алоқалари янги маълумотлар бериш билан бирга, олиб борилаётган тадқиқотларга қўшимча материал ҳам бўлган.

Адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ҳеч бир адабиётнинг миллий хусусиятларини инкор этмаганидек, биронта ёзувчининг ижодий ташаббусини, ўзига хос дунёсини ҳам чекламайди. Аксинча, амалда, кўпгина ёзувчиларнинг ички имкониятлари Шарқ ёки Ғарб адабиётларидан ўрганиш натижасида янада тўлароқ намоён бўлганини кўриш мумкин. Анъаналарга таяниб яратилган асар ўз навбатида жаҳон адабиёти хазинасига ҳисса қўшади ва бошқа миллат ижодиётига таъсир кўрсатади.

Миллий маданий алоқаларнинг ўзаро яқинлашуви кенг тус олиб бораётган бир даврда ўзбек ва жаҳон адабиёти ўртасидаги таржима орқали алоқалар ҳам бениҳоя ривожланмоқда. Бир халқ адабиётида мавжуд жанрий шакллардан фойдаланиш жаҳон адабиёти тарихида кўп учрайдиган ҳодисадир. Жамият тараққиёти давомида адабий ҳамкорликлар тобора мустақамланяпти. Ўзбек китобхонини жаҳон адабиёти дурдоналаридан баҳраманд қилиш борасида катта хизмат қилган Озод Шарафиддинов илмий фаолияти давомида таржима билан ҳам мунтазам шуғулланган. Олимнинг кичик латифалардан тортиб, катта

романларгача, адабий мақолалардан то салмоқли маърузаларгача қилган таржималари алоҳида эътиборга сазовор. Асосийси, таржима орқали у маданиятлараро кўприк ярата олди ва ўзбек китобхони жаҳонга юз тутган илмий-бадиий адабиётлардан баҳраманд бўлди. Озод Шарафиддинов таржималари унинг бадиий-эстетик дунёсини англашга, қарашлари, руҳий оламини ўрганишга ёрдам беради. Эътиборлиси шундаки, таржимон биринчи галда энг сара асарларни ўзбек китобхонига етказишга ҳаракат қилган. Шу билан бирга муаллиф айтмоқчи бўлган маъно орқали асар руҳини, аслиятдаги миллий ўзига хослик ва услубни сақлаган ҳолда китобхонга етказган.

Хусусан, олимнинг Л.Толстой, И.Бунин, В.Войнович, А.Рибоков, асарлари таржимасида машҳур адиблар услубига хос етакчи бадиий фазилятлар тўлалигича акс этиб, миллий руҳ сақланганини кўрамиз. Фикримиз исботи учун Л.Толстойнинг “Иқрорнома” асари таржимасига мурожаат қилайлик. Аввало адиб нима учун “Иқрорнома” таржимасига қўл урди, деган масалага эътибор берайлик. Бу асар 1928 йилда адиб таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан чоп этилган “Мукамал асарлар тўплами”га киритилган (1000 нусхада нашр этилган – *Ш.Т.*). Кейинчалик 1991 йилда яна бир бор босилган. Бундан кўринадики, нафақат кенг китобхон, балки адабиёт ихлосмандларининг ҳаммаси ҳам улуг рус адабининг бу асаридан етарлича хабардор эмас эди. Ҳасби ҳол жанрида ёзилган бундай асарлар жаҳон адабиётида ҳам жуда кам учрайди. Уларда муаллифлар ўз ҳаёт тажрибалари орқали инсон фаолияти ва руҳий дунёсининг энг мураккаб жиҳатларини ёритадилар. Л.Толстой “Иқрорнома”да инсон умрининг моҳияти, яшашдан мақсад, эътиқод, диний қадриятлар ҳақидаги машҳур файласуфларни ҳар доим безовта қилган доимий саволларига жавоб излайди. “Иқрорнома”нинг ўзбек тилидаги таржимасида даҳо санъаткор услубига хос қўламдорлик, ўткир фикрларни аслиятдагидек етказишга астойдил интилади ва ёзувчи тафаккурига хос синчковлик, кенг мушоадакорлик хусусиятини сақлаб қолади. Бу асар орқали ўзбек китобхони Л.Толстой ижодининг янги қирраларини кашф этади: уни адиб фикрлари, кенг дунёқараши ўз ортидан эргаштиради. Рус маданиятининг йирик сиймоси билан бундай танишув ўзбек зиёлиси тафаккурида изсиз қолмайди. Л.Толстойнинг “Иқрорнома”сини анча аввал ўқиган ва ундан озиқланган О.Шарафиддинов “Эътиқодимни нега ўзгартирдим?” номли асарини 1997 йил “Тафаккур” журналида эълон қилади. О.Шарафиддиновга ўзбек халқининг бугунги янги миллий сифатларини бадиий-публицистик шаклда ифодалашга ёрдам берган бу асарда олим ижодий фаолиятининг сарҳисоби, пучга айланган эътиқоддан воз кечиш сабаби, янги имон эгасининг теран фалсафий қарашлари ўз ҳаётидан келтирилган мисоллар билан асосланган. Аҳамиятлиси шундаки, Л.Толстой ҳам, О.Шарафиддинов ҳам ҳар икки асарни умр шомида, ҳаётга муносабати, дунёқараши, мақсадлари янги босқичга кўтарилган бир вақтда ёзишган.

Адабиётшунослик ривожига ҳисса қўшадиган адабий-танқидий мақолаларни таржима қилиш, мазмунга путур етказмасдан муаллиф фикрини тўлалигича сақлаб қолиш осон эмас. Бунинг учун муаллиф даражасига кўтарилиш зарур. Айтишимиз мумкинки, Л.Толстой ва Н.Гоголь, Э.Савелла ва Ларошфуко, Г.Гессе ва Ж.Голсуорси, А.Генис ва И.Стоун асарлари таржимони Озод Шарафиддинов ўртасида ўзаро руҳий яқинлик мавжуд. Бу эса ўз навбатида таржиманинг юқори даражада чиқишини таъминлаган ҳодиса.

О.Шарафиддиновнинг таржимонлик фаолиятини кузатиш давомида бадиий ижод, маърифат йўлидаги қадамлари, инсон руҳий дунёсини кашф қилишга интилиши, маънавий камолотга эришиш йўлларини тадқиқ қилишга буюк немис адиби Г.Гессе билан ҳамфикр эканлигини таъкидлаш жоиз. Озод Шарафиддиновнинг машҳур ёзувчи ижодига қизиқиши тасодифий эмас, албатта. Бунинг сабаби О.Шарафиддинов ва Г.Гессе ижодий фаолиятларида китобнинг ўрни, инсон маънавияти юксалишига бефарқ бўлмаслик, инсоний эътиқод руҳан яқинликка олиб келган. Фикримиз исботи учун Г.Гессенинг “Жаҳон адабиёти кутубхонаси” мақоласига мурожаат қилайлик. О.Шарафиддинов мақолани рус тилидан таржима қилган бўлса-да, муаллифга хос барча фазилятларни сақлаб қолган. Мақола чуқур психологизм руҳи билан суғорилган. Зеро, таржимон дунёқараши ва унинг муаллифида уйғунлик сезилади. Шу ўринда мақоладан бир парча келтирайлик: “Жаҳон адабиётига жонли бир нарсаянглик муносабатда бўла билмоқ учун китобхон ўзига кучли таъсир кўрсатган

асарларни аллақандай қолиплар ёхуд таълимий дастурлар асосида эмас, балки ўзлигини таниш орқали ўрганмоғи муҳимдир. У бурч йўлидан эмас, ишқ йўлидан юрмоғи лозим. Бирон-бир дурдона асар машҳур бўлгани учун ва уни билмаслик уят саналгани учунгина бу асарни ўқиб чиқмоққа ўзини мажбур этмоқ хатодир. Аксинча, мутолаа, танишув ва муҳаббат ҳар бир кимса учун табиий бўлмоғи лозим.” Худди шу фикрнинг давомини ёки унга жавобни О.Шарафиддиновнинг “Истеъдод билан учрашиш – байрам” (Тоир Юнус билан суҳбат. 1995) мулоқотида кўришимиз мумкин: “... Адабиётга ҳавас уйғониши қизиқ бўлган. Туманян деган арман ёзувчиси бор. Шунинг бир ҳикоясини ўқигандим. Ҳикоянинг қаҳрамони Гекор деган бола. Жуда қийналиб ҳаёт кечиради. Ҳикояни биров менга ўқиб бердим ё ўзим ўқидимми, ҳозир эсимда йўқ, лекин танишганимда Гекорнинг тақдирига йиғлаб, ачинаб, эзилиб кетганман.” Олимнинг китобга бўлган меҳри ҳаётининг охирига қадар уни тарк этмади. Бу боғланиш “фармон ёхуд ҳашар йўли билан” амалга оширилмайди, фақатгина тинимсиз меҳнат ва бутун умр давомидаги машаққатли изланишлар билангина бунга эришмоқ мумкин. Мана шу йўл бойликларнинг ички маъносини, моҳиятини намоён қилади, шундагина биз беқийс гўзалликлардан баҳраманд бўлиб, қалб ўзгаришини сезамиз. Ушбу йўл орқали инсон яратилган битмас-туганмас хазинани тўла бўлмаса ҳам, имкон қадар ўзлаштириб, ўз мулкига айлантириб, ўзини маданиятга бўлган ҳисоблаши мумкин.

Адабиётшунос олим жаҳон адабий жараёнидан узилмаган ҳолда, дунёда рўй бераётган инсон муаммосига ҳам бефарқ бўлмади. Унинг очиқ хатлари, мақолалари билан бир қаторда таржималари ҳам мавзу доирасини белгилашга хизмат қилади. Биргина Г.Гессенинг “Нон” сўзи ҳақида” номли асари таржимаси фикримизни далиллайди. Лавҳани ўқиган китобхон биринчи галда унинг немис адаби қаламига мансублигига ишонмаслиги ҳам мумкин. Чунки олим бу лавҳани ўқиб, ўзига маъқул бўлгани учун эмас, балки ўзбек китобхони қалбига, руҳиятига ҳамоҳанг гоёни етказиш учун таржима қилган. Мисол учун: “Асрлар мобайнида яшаб келган, ёмбидек залворли, пишиқ ва тўлақонли сўзлар – она, ота-боболар, ер, дарахт, тоғ, водий каби сўзлардир. Улар астойдил айтиладиган, дилларнинг туб-тубидан чиқадиган чин сўзлардир. ... Ана шундай қалб тубидан чиқадиган залворли, мазмуни бўлиқ сўзлар қаторига “НОН” сўзи ҳам қиради. Бу сўзни талаффуз этасизу, унинг товушларида мужассам топган маънони тафаккурингиз бағрига оласиз. ... Кейин эса бутун инсоният тарихини ағдар-тўнтар қилиб биз, албатта, минглаб воқеалар ҳамда турфа хил манзараларни эслаймиз. Бу манзараларнинг ҳаммасида нон жуда муҳим роль ўйнайди.” Дарҳақиқат, лавҳага жо бўлган ҳаёт ҳақиқати киши туйғуларига таъсир этмай қолмайди. Таржимоннинг усталик билан танлаган сўзлари ўзбек китобхони қалбида муҳрланади. Лавҳадаги бирон-бир парчани четлаб ўтишнинг имкони йўқ. Бу албатта муаллиф маҳорати ва таржимоннинг фикрни аниқ етказиб бериш истеъдодига боғлиқ. И.Фафуров таъкидлаганидек, бундай таржима биринчидан, катта билим талаб қилади, иккинчидан моҳир ихтисос эгаси сифатида фикр ва гоёларни англаш ва тушунишни талаб қилади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, адабий алоқалар, нафақат таъсирланиш, балки фикр алмашиш воситасида ҳам самара бериши мумкин. Бу ўз навбатида миллий адабиётларнинг анъаналари ва ўзига хослигини инкор этмаган ҳолда, уларни ёрқинроқ намоён бўлишига кўмаклашаётганини исботлайди. Маданиятлараро мулоқотлар ва адабий таъсир натижаларини мақола доирасидаги муаллиф ва таржимон мисолида кўришимиз мумкин. Айни шу ўринда адабларнинг самимий фикрлаши, ўзига нисбатан талабчан ва ҳақиқатни айтиши уларни миллат фидойиси сифатида намоён қилади. Адабий таъсир шундай қудратли кучга эгаки, у ҳар қайси миллий адабиётнинг тараққиёт йўлини ёритиб туради, ўзига хослик ва янги қирраларини очади. Жаҳон адабиёти намуналаридан қилинган таржималар орқали О.Шарафиддинов ўзбек халқининг маънавий юксакликка кўтарилишига ўз ҳиссасини қўшди. Мавжуд имкониятларимиздан оқилона фойдаланиш кераклиги ҳақида куюнган олим, аввало янги андазалар асосида яшаш тарзини ўзгартиришни таклиф этади. Лекин бунга эришиш йўллари осон эмас, чунки ҳеч нарса ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди. Бу ишга ҳар бир инсон ўз ҳиссасини қўшмоғи даркор. Зеро, маданиятлараро алоқалар адабий жараёнининг янги маҳсулидир.

Шаҳноза Тўйчиева
УзДЖТУ доценти

Маънолар хазинасининг калити

*Мумтоз адабиёт манбалари лугати. Тузувчи В.Раҳмонов.
«Мумтоз сўз» нашриёти, Тошкент – 2010 йил*

Шарқ алломалари Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғоти-т-турк”, Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддимату-л-адаб”, Рашидиддин Вотвотнинг “Ҳадойиқ ус-сеҳр ва дақойиқ аш-шеър” (“Сеҳр боёлари ва шеър теранликлари”), Доро Шукуҳнинг “Тасаввуф истилоҳлари луғати”, “Кимиёи саодат” луғати” (форсча), Шамсиддин Сомийбекнинг “Қомусул аълом” луғати”, “Ғиёсул-луғот”, Порсо Шамсиев, С.Муталлибов, Фатхиддин Исҳоқов, Ботирбек Ҳасан, Ёқубжон Исҳоқов, Ваҳоб Раҳмон, Жавқон Лапасов, Хосият Назарова, З.Холманова тузган Навоий ва Бобур асарларига луғатлар Ўзбекистон луғатшунослик илми аввал ҳам, ҳозир ҳам яхши тараққий этганлигини кўрсатади. Бундай луғатларга эга бўлган одам ўзини хазина эгаси санаса ҳақлидир. Чунки луғатда маънолари очиб берилган сўз бойликлари инсонга жуда кўп илм-маърифат беради. Яқинда “Мумтоз сўз” нашриёти нозиктаъб олимларимиздан Ваҳобжон Раҳмонов тузган “Мумтоз адабиёт манбалари луғати”ни нашр этди. Илмий лойиҳа раҳбари Ўзбекистон қаҳрамони Эркин Воҳидов. Масъул муҳаррир Ҳамидулла Болтабоев. Такризчилар: академик Алибек Рустамов, профессор Ҳамиджон Ҳомидий.

Серқирра олим Ваҳобжон Раҳмонов янги луғатни тузишда аввал тузган ва нашр этган луғатлари тажрибасидан, шунингдек, жаҳон луғатшунослиги тажрибаларидан унумли фойдаланган. У янги луғатда мумтоз адабиётимизда учрайдиган, маънавий ва маданиятга алоқадор барча фанларни ўрганаётган ёшлар билиши жуда зарур бўлган сўз бойликларига изоҳ бериб, бу сўз қайси мумтоз асарда учрашини айтиб, ўша сўз учраган байтларнинг аслиятини ва маъносини келтиради.

Мисол учун коллеж, академик лицей ўқувчиси ёки талаба луғатнинг бошланишидаги **абр** ва **абир** сўзларининг маънодаги фарқларини билмоқчи. Абр – булут. Бу ҳақда “Фарҳод ва Ширин”дан байт келтирилади:

Саводи назм анга абри баҳорий,
Бўлуб эл бошига гавҳарнисори.

Талаба бу байтнинг маъносини тўлиқ тушуниши учун билимдон устознинг жонли изоҳига ҳам муҳтождир. Яъни, бу ерда Фарҳод назм – шеърят саводи чиққанига севиниб, элга хайр-эҳсон, гавҳар сочади.

Абир – анбар, ифор каби хушбўйликни англатади. Бу сўзга Гулханий “Зарбулмасал”идан мисол келтирилади.

Ёки ўқувчи адвор сўзини билмоқчи. Луғатчи бу сўзнинг уч маъносини беради. 1. Айланиш. 2. Даврлар. 3. Мусиқий илм.

Адиб сўзи эса аввалги замонларда ҳозирги ёзувчи маъносидан ташқари яна бир неча маъноларда қўлланган: адаб берувчи, тарбия қилувчи, мураббий, устоз.

Яна бир ўринда муаллиф **адо** сўзининг беш хил маънода қўлланишига мисоллар кетиради. Муаллиф яна **аёқ** ва **аёл** сўзларининг ҳам кўпгина маъноларда қўлланишига гўзал мисоллар келтиради.

Лугат муаллифи кўп ҳолларда бир сўз маъносига мисол келтирганда байт ичида яна бир ёки икки сўз маънолари тушунилмай қолишини ҳисобга олиб, алифбо тартибига кўра ўша янги нотаниш сўзларнинг ҳам изоҳини беради. Масалан, муаллиф ажнос (турли жинслар, хилма-хил газлама, буюмлар)га куйидаги байтни мисол қилиб келтиради:

Яна қирқ уй аро ажноси зебо,
Ҳар уйда қирқ тўн тунг иксуну дебо.

“Фарҳод ва Ширин”дан.

Бу ерда ўқувчи **ажноси зебо** нималар эканлигини тушуниш учун лугатнинг бошқа ҳарфларига доир саҳифаларни очиб, **тунг**, **иксун**, **дебо** сўзларининг маъносини излайди. Алифбога кўра аввал дебо сўзини топади. Бу ҳарир ипак газлама эканлигини англайди. Сўнг **иксун** сўзини топади. Бу ҳам нафис, ипак кийим эканлигини билади. Сўнг **тунг** сўзини топади, бу – қанд, новвот солинадиган халта эканлигини билади. Энг муҳими, “Фарҳод ва Ширин” достонида ўқувчи бундай байтлар кўплигини, у ноаниқ сўзлар ҳам жуда кўплигини, бу сўзларнинг барчасини тушуниш учун “Мумтоз адабиёти манбалари лугати” унга доимо керак бўлишини ҳис этади.

Лугатдан ўқувчи бир сўзнинг турли тилларда турли маъноларни англашишини сезади. Баъзи бир сўзлар бир тилда ҳам турли маъноларни англатади. “Ёбуларнинг минган оти ёбулар. Ё булар турсин бу юртда ё булар” каби.

Алишер Навоийнинг “Саъбаи сайёр” достонининг бош қаҳрамонлари Ажам подшоҳи Баҳром Гўр ва Дилором эканлигини ўқувчи билади, деб фараз қилайлик. “Мумтоз адабиёт манбалари лугатида “гўр” сўзининг тўрт маъноси берилган: 1. Кўр, қара (озар шевасида). 2. Қабр. 3. Кулон. 4. Шоҳбахром ибн Язджирдиннинг лақаби. (У, доимо кулон овлаши сабабли шу лақабни олган).”

Шуни ҳам билиш керакки, табиатга беозор ҳайвонларга қирғин келтиргани, дашт ҳайвонлар қонидан ботқоқликка айлангани сабабли, Шоҳ Баҳромни ер ютган. Қон қўлмаги унинг гўрига айланган.

Озар, тотор ва усмонли турк лаҳжаларида **дагил**, **дегил** сўзи ҳозирги ўзбек тилидаги сўз айтгил деган маънини эмас, балки аксинча, инкор маъносини билдиради.

Лугат муаллифи шу сўзни изоҳлаш учун озар шоири Фузулийдан бир байт келтиради:

Булбули зорам, дагил беҳуда афгон этдиким,
Қолмишам нолон қафас қайдинда, гулзор истарам.

Хулоса чиқадики, бир туркий тил вакили бошқа туркий халқларнинг ҳам тилини тушуниши учун бир сўзларнинг қадимда бошқа, ҳозир бошқа маънода қўлланилишини ҳам билиши зарур. Узоқ асрлар давомида туркий, форс ва тожик халқлари тинч-тотув яшаб қуда-анда бўлиб келгани сабабли қўл маъносидаги “даст” сўзи кўшилган жуда кўп сўзларни ишлатаверганлар.

Мазкур лугатда ҳам шундай сўзлардан кўпчилиги келтирилган: **Дастандозлик** – қўл кўтариб рақс тушмоқ. **Тихи даст** – қўли қисқа, бечора. **Дастбўс** – қўл ўпиш, мулозамат (подшоҳларга, устоз – пирларга).

“Бобурнома”да ёзилишича, тоғаси Хисравшоҳ мол-давлати кўплигига қарамай, ўз жангчиларини оч қолдиргани учун, кўпол муомала қилгани учун, Бобур эса жуда камтарин ва қўли очиқ, топганини навкарларга бўлиб бергани сабабли, беш мингга яқин ёв аскарлари жанг қилмай, Бобур тарафига қўшилидилар. Иложсиз қолган кекса Хисравшоҳ асирликка тушади. Бобур уни ўлимга ҳукм этмай, унга ўз хазинасидан кўтарганингизча олиб кетинг, дейди. Тирик қолганига севиhib, Бобурга мулозамат қилиб, тиз чўкиб, қўлини ўпмоқчи бўлади. Бобур пасткаш одамдан нафратланиб, қўлини узатмайди.

“Дастгир” сўзи эса, ижобий маънода, қўлловчи маъносини билдиради. Бу ерда лугат муаллифи келтирган мисолда эса, Гулҳаний бу сўзни киноя оҳангида қўллайди:

Ҳамма ишга ёлгон сўзи дастгир,
Сўзин сарф этиб, қорнин айлар сер.

Муаллиф дастгоҳ сўзининг тўрт хил маъносини беради: 1. Асбоб, ускуна. 2. Бойлик, куч-қудрат. 3. Қўлловчи, ҳомий. 4. Амал қилиш.

Муқимийдан келтирилган байтда **дастгоҳ** сўзи иккинчи маъносида қўлланилган:

Манзилимни сўрма, эй мағрур мулки дастгоҳ,
Даҳр саҳрои жунун, уй бўлмаган девонада.

Луғат муаллифи “**дастмузд**” (қўл ҳақи, иш ҳақи) сўзига “Фарҳод ва Ширин” дан бир байт келтиради:

Анинг чун риштаи умрини уздум,
Эрур бу ганжи махфий дастмуздунг.

Ўқувчи бу сирли сўзларнинг маъносини англаш учун “Фарҳод ва Ширин” асарини ўқишга қизиқади. Шу зайлда бир билим бошқа билимларга йўллайди инсонни.

Муаллиф “**дастранж**” (қўл меҳнати, машаққат, захматкашлик) сўзига Навоийдан гўзал бир байтни мисол қилиб келтиради:

Бир дирам олмоқ чекибон дастранж,
Яхшироқ андинки, биров берса ганж.

(“*Ҳайратул-аброр*”дан)

Яъни, бировдан текинга ганж олганиндан кўра (унинг миннати бор), ўз меҳнатинг билан бир дирҳам топганинг аълодир. Бу ерда ҳалол меҳнат улугланади.

Луғат муаллифи мумтоз шеърят ва тасаввуф фалсафасининг асосий мавзуларидан бири бўлган дил, кўнгил билан боғлиқ сўзларни изоҳлашга ҳам яхши эътибор берган. Шарқ фалсафаси, ахлоқшунослиги, илоҳиёт, тавҳид илмларининг ёрқин вакилларида бири Зайниддин Муҳаммад Абу Ҳомид Ғаззолий ҳам “Иҳъё...” ва “Кимёи саодат” асарларида инсон руҳий оламининг кўзгуси бўлган дил ажойиботлари ҳақида теран фикрлар айтган. Муҳаммад Ғаззолий фикрича, инсон руҳий оламининг гўзаллиги ва мусаффолиги учун ақлдан кўра дил муҳимроқдир. **Ақл – вазир, дил – подшоҳдир.** Жуда кўп улугвор, юксак интилишлар, ахлоқий, маънавий фазилатлар дил, кўнгил олами билан боғлиқдир.

Кимнинг дили пок, мусаффо бўлса, у ақлни ҳам хайрли, гўзал, эзгу мақсадларга йўллайди. Йўқ, агар дил заифлашиб, тубан ҳой-ҳавасларга, майл-истакларга берилса, ақл ҳам ёмон, зарарли мақсадлар учун, масалан, ялпи қирғин қуролларини, заҳарли моддаларни кашф этиш учун хизмат қилади. XX аср ўзбек мутафаккирлари, атоқли жамоат арбоблари Абдулла Авлоний ва А. Фитрат тарбияни уч қисмга бўлиб ўргатади: 1. Жисмоний тарбия. 2. Ақлий тарбия. 3. Ахлоқ-одоб тарбияси. Авлоний ва Фитрат фикрича ҳам булар орасида энг муҳими – ахлоқ-одоб тарбиясидир. Чиндан ҳам агар одам жисман паҳлавон, ақли ўткир бўлса-да, ахлоқсиз бўлса, яъни дили маъюб, мажруҳ, тубан бўлса аввалги икки фазилати фақат ёмонлик, ёвузлик учун хизмат қилиши мумкин.

Шу маънода луғатда дилга алоқадор сўзларга жиддий эътибор берилгани таҳсинга лойиқдир. Муаллиф луғатда **дилафғор, дилафрўз, дилгир, дилдўз, дилжўъ, дилкушо, диловар, диловез, дилпазир, дилписанда, дилреш, дилсиз, дилистон (дилситон)** сўзларига Алишер Навоий, Фузулий, Машраб, Муқимий, Фурқат асарларидан, “Гул ва Наврўз”, “Зарбулмасал”дан қизиқарли манбаларни келтиради. **Дук** ва **дукчи** сўзларига изоҳ берганида мингтепалик Муҳаммад Али дукчи эшонни хоризм босқинчиларига қарши одил исёнкор деб таърифлаши ҳам ўринлидир.

Муаллиф **дур** (инжу, гавҳар) ва **дур** (узоқ) сўзлари билан боғлиқ **дурахшон, дурбор, дур аҳд** (аҳдидан узоқ, вафосиз), **дурахшон, дурдона, дурда, дурдошом,**

дурж, дурпош сўзларига ҳам Навоий, Бобур, Турди, Мунис, Муқимий асарларидан қизиқарли мисоллар келтиради.

Луғатда жав, **Жадий** (Бурж номи – 22 декабрдан, 22 январгача), **жавф, жавшан, жадал** (бу ерда муаллиф тезлик маъносини уқтиради, аммо Шарқ фалсафасида бу сўз диалектик фикрлаш маъносида келишини айтмайди), **жазира, жайб, жайн** (лашкар, қўшин), **жало** (кетгиш, жудолик), жалолат (буюклик), **жамъ ва жамшид, жамол** (бу сўз ҳам фалсафада камол ва жамол бирликда фалсафий тушунча эканлигини айтмайди, эҳтимол, бу коллеж ва лицей талабларига оғирлик қилади, деб ўйлагандир?), **жарас** (карвон кўнғироғи, арабча), **жаббор, жаррор**, (жангари) **жарф** (чуқур), **жашн** (байрам, тўй), **жобир, жовид, жовидон** (мангу), **жола** (дўл, сел), **жонкоҳ, жонсўз, жоҳ, жоҳ аҳли, жўмардлик, жўнг** (кема, туя), **жунун, журм, журъа, жуҳҳол** (жоҳиллар), **жўён** (изланувчи), **жўшин** (меҳмон), **заврақ** (қайиқ), **зажр** (дўқ, пўписа), **закот, залил, залолат** (М.Ғазолийнинг “Ал-Мункиз мон аз-залол” – “Янглишувлардан қутқарувчи” асарини эслаймиз), **зам, замима** (ёмонлик, мазаммат-ёмонлаш), **зарофат, зарҳ** (алдов, ҳийла, макр), **захро, зеру забар, зиллуллоҳ** (Аллоҳнинг сояси), **зокир, зоҳид, зуҳд, зуфунун** каби сўзларга ҳам яхши изоҳлар ва мисоллар берилган.

Бундай ажойиб, қимматли луғатда айрим камчиликлар ҳам учрайди. Бизнингча, кож ва комил сўзларига берилган изоҳлар етарли эмас. Сер сўзини умридан безорлик деб изоҳлаш тўғри эмас. Рабғузий асарида, Навоийда ҳам бу туркий сўз сероблик, тўқлик маъносида келади. Урам сўзи эса муаллиф таъкидлаган даргоҳ, хонадон эмас, балки маҳалла, қабила қароргоҳи, аймоқ маъноларини билдиради.

“Форати гўр” ва “Гўр форати” иборасига хато изоҳ берилган. “Гўрийлар сулоласидан бўлган Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг Ҳиндистонга қилинган даҳшатли ҳужуми. Гўрийлар талони”.

Тарихдан маълумки, Султон Маҳмуд гўрийлар сулоласидан эмас. Отаси Сабуктагин Тошкент ва Туркистонга яқин Барсхон шаҳри ва Иссиққўл атрофларида яшовчи туркий қарлуқ қабиласидан эди. Отасининг отаси Жўқ Қора Бежкем қорахоний ҳукмдорлари уругидан бўлиб, қорлуқлар қабиласининг раиси эди. Султон Маҳмуднинг онаси эса Зобулистон бекларидан бирининг қизи бўлиб, шу сабабли ўғлини гоҳо Маҳмуд Зобулий деб атар эдилар. (Доктор Эртўгон Мерчил. Ғазнали Маҳмуд. Анқара. 1987, саҳифа 19). Гўрийлар эса кўп вақтлар ғазнавийлар билан душманлашиб келган.

Низомий Арузий Самарқандий “Мажмаъун-наводир ёхуд чаҳор мақола”да ёзишча, гурийларнинг шансобийлар тармоғидан бўлган подшоҳи Аловуддин Ҳусайн ғазнавийлар томонга қочиб ўтган ва ножўя ишлари учун қатл этилган акаси учун қасос олиб, катта қўшин тўплаб, ғазнавийлар мамлакатига ҳужум қилиб, Ғазна ва Буст шаҳарларидаги ажойиб қасрларни кутубхоналар, бошқа асори атиқаларни ёндириб, кулини кўкка совуради. Атоқли олимларимиз Маҳмуд Ҳасаний ва Ҳамиджон Ҳомидий атоқли тарихчи Садриддин Али Ҳусайний асарига суяниб, эслатишча, бу фалокатда Ибн Синонинг 1136-йилда Исфahондан кўчириб келтирилган кутубхонаси ҳам ёниб кетган. Хуллас, “Форати гўр” иборасида Султон Маҳмуднинг ҳужуми ҳақида эмас, балки Гўр (пойтахти Ферузкўҳ) подшоҳи Аловуддин Жаҳонсўз (жаҳонни ёндирувчи)нинг ғазнавийлар мамлакатига ҳужуми ҳақида сўз боради.

Аммо, бизнингча, бундай жузъий хатолар бу ажойиб луғатнинг умумий мазмунига соя солмайди. Яна бир мулоҳаза: луғатдаги сўзларнинг қайсилари арабча, форс-тожикча, қадимги туркча эканлиги айтилса, нур устига нур бўлар эди. Чунки, луғатни ўқиб, яхши ўзлаштирган китобхонлар туркий, арабий, форсий тиллардан ҳам анчагина илм-маърифат ҳосил қилади.

Мазкур луғат Ўзбекистондаги барча олий ва ўрта махсус таълим тизимидаги мактаблар, лицейлар, коллежлар, хусусан, санъат коллежлари талабалари учун бебаҳо хазинадир.

*Маҳкам МАҲМУД АНДИЖОНИЙ,
Ўзбекистон миллий университети
докторанти.*

Элла ГРИФФИТС

Номаълум шерик

Роман

13

Рудольф билан Карстен Ронемларникидан Холменкуллосендаги Лингестиген, 12 манзилига қараб кетишди. Бу ерда ҳовлиси ҳам бор катта уйда директор Бекнинг оиласи яшарди. Уй қияроқ тепаликда қулайгина жойлашган бўлиб, ажойиб манзара кўзга ташланарди.

Қўнғироқ чалинганида Уле чиқди. Уларнинг ташрифи йигитни ажаблантиргандай бўлди.

— Отам идорада, синглим эса ухляпти. У туни бўйи ётмади.

— Кирсак майлими? — Рудольф таклифни кутмаёқ кенгроқ даҳлизга кирди.

— Отам идорада, синглим ухляпти, деб айтдим-ку, ахир, — такрорлади Уле.

— У ҳолда сен билан гаплашишимизга тўғри келади.

— Бироқ мен трейлерлар айтилган жойга етиб боришмаганидан бошқа ҳеч нимани билмайман-ку.

— Сенга Венке Ларсен деган ном танишми?

— Венке Ларсен? У психологми?

— Нима, у ҳам психологияни ўрганаётими? — сўради Карстен.

— Билмайман, — жавоб берди Уле, — шунчаки, ҳамон сиз у ҳақда сўраётган экансиз, бу бизнинг талабалардан биронтаси бўлса керак, деб ўйладим. Бироқ мен кам одамни танийман. Ҳозир ким эринмаса, психологияга қизиқаяпти.

— Уша аёлнинг бўйи баланд, озгин ва италияликларга ўхшашлиги маълум, — деди Рудольф ҳорғин. У фру Стенстадникида шунча печенье еб қўйганидан энди пушаймон эди. Оғзида нохуш ширали таъм қолган бўлиб, энди у аччиққина қовурилган гўшт ҳақида орзуларди.

— Уле кулиб юборди.

— Мен сирли аёл ҳақида эшитгандим, лекин унинг исмини билмасдим. Қизиқ, ҳайдовчиларнинг қайси бирининг қалласига бундай гоё...

— Унинг калондимоғ оҳангда гапириши Рудольф билан Карстеннинг аччиғини чиқарди.

— Тўғри! Ҳайдовчиларга умуман аёллар билан алоқа қилишни ман этиш зарур! — Карстен сигарет тутатди, унинг қўли газабдан бироз титрарди.

— Рудольф Лиллианнинг сўзларини эслади: “Уле — ўша сиз кўрган малласоч йигит, — менинг акам, у яқинда психология куллиётини битиради. Уле бизнинг фирмани расво дўконча деб атайди.

Давоми. Боши ўтган сонда.

Ҳолбуки, бу дўконча келтирадиган пулларсиз унинг таълим олиши амримаҳол бўларди. У ўқиши учун ўзи ишлаб пул топиш ёки кейин мустақил равишда тўлаб қутулиш учун қарз олишга лаёқатли одамлар тоифасига кирмайди”.

— Бизга Венке Ларсеннинг ҳайдовчиларингиз билан бирга Ларвикдан Фредериксхавнга паромда сузгани, улар билан то Крусогача боргани ва худди ўша меҳмонхонада тунагани маълум.

— Кўрдингизми, ҳаммаси нақадар оддийлигини! — хитоб қилди Уле ҳар нарсани биладигандек кўришиб. — Қиз омади келишидан умидвор бўлганча йўлга чиққан. У ҳайдовчилар билан паромда танишган ва уларни ўзини бирга олиб кетишга кўндирган. Улар битта меҳмонхонада тунашгани ҳам равшан — аёл хизмат эвазига ҳақ тўлаши керак эди-да! Бунинг устига, қиз афтидан, улар билан тагин бирга кетмоқчи бўлган. Мана, ҳаммаси аён!

— Эссизгина, ўз вақтида психологияни ўрганмаган эканмиз-да! — деди Карстен киноясини яширмай. — Қаранг-а, энг мураккаб ишни ҳам нақадар осон ечиш мумкин экан!

— Энди ўзгалар ақли билан яшашга тўғри келар экан-да, Карстен, — деди Рудольф унинг гапини бўлиб. — Улега ҳам бизга ёрдамлашиш истаги учун ташаккур билдирамиз. — У ҳам пичингини яширмасди.

— Уле саросималаниб нигоҳини меҳмонлардан биридан бошқасига кўчирарди.

— Сиз унинг Норвегияда туришини аниқ биласизми? Агар у шу ерда яшаётган бўлса, демак, унинг қандайдир манзили ҳам бордир?

— Унинг манзили йўқ деб сенга ким айтди? — сўради Карстен энсаси қотиб.

— Ундай бўлса бизникига нимага келдингиз? Нима учун тўппа-тўғри ўшанинг манзилига бора қолмадингиз?

— У ёққа бормадик деб сенга ким айтди? — деди Рудольф.

— Хўш, нима бўпти?

Рудольф ўзини унинг саволини эшитмаганга солди.

— Аёл тўрт йил муқаддам ўзгарган телефон рақамини кўрсатган.

— Ростданми? — Уле ўзини бутунлай йўқотиб қўйди. — У кимга берибди?

— Паромга чипта буюрганида олдиндан чипта сотиш агентлигига, — деди совуққина оҳангда Рудольф.

— Нима учун? Ахир ҳамма чипталар сотилиб тугагач, биронта “қуйиб кетаётган” чипта олишдан умидвор мижозлар телефон рақамини қолдиришади-ку? Кузда эса бўш жойлар ҳар доим бўлади. Йўқ, мен ростдан ҳам ҳеч нимага тушунмаяпман!

— Биз ўша аёл кўрсатган рақамнинг собиқ эгалариникига ҳозиргина кириб чиқдик.

— Хўш, уларнинг ўзи ким экан?

— Ронем деган кимсалар. Улар Берумда яшайдилар, — жавоб берди Рудольф.

— Ронемлар? — хитоб қилди Уле. — Кай билан Мартин эмасми?

— Уларни танийсанми?..

— Таниганда қандоқ! Ахир улар менинг энг яқин дўстларим-ку! Бу ишга уларнинг қандай алоқаси бор?

— Уларни анчадан буён биласанми?

— Болалигимдан бери — Уленинг кўзлари порлаб, ҳаяжонланиб кетди. — Фру Ронем онамнинг дугонаси эди. Ота-оналаримиз билан биргаликда тез-тез кўришиб турардик. Лекин кейин онам Канадага жўнаб кетди... Оиламиздан энди Ронемларникига ёлғиз ўзим бориб тураман, Кай билан Мартин эса уйда танҳо ўзим қолган чоғимдагина бизникига келишади. Улар билан ҳафтада бир бор теннис, баъзан

шанба кунлари тушдан кейин эса гольф ўйнаймиз. — Уле бошини чай-қаб қўйди. — Лекин барибир тушунмаяпман... Ронемлар-чи, уни танишарканми?

— Танишмайди, шекилли, — жавоб берди Рудольф.

— Меҳмонхона эшиги очилди ва Лиллиан кирди. У эгнига бўздан тикилган кенг ва узун рўдапо юбка билан блузка кийган, ҳар икковини ҳам бадий хунармандчилик дўконидан харид этгани аён эди. Блузканинг ёқасига қорпарча шаклида бронза тўғнағич қадалган эди. Оёқларида — ёғоч пойабзал.

— Кулоғимга таниш овозлар чалиниб қолди, — деди Лиллиан улар ёнига жадал яқинлашиб. — Қандай янгиликлар бор? Сиз Ронемлар ҳақида ростдан гаплашдингларми ёки буни тушимда кўрдимми? — сўради у ҳаяжонланиб.

— Карстен унга гапнинг моҳиятини тушунтирди.

— Энди мен умуман ҳеч нимани тушунмаяпман! — хитоб қилди Лиллиан улар ёнига ўтирар экан. — Ҳойнаҳой, Венке калласига келган биринчи рақамни ёзган-у, бу тасодифан Ронемларнинг эски рақами бўлиб чиққан. Буни бошқача тушунтириб беролмайман. Ронемлар онам тарафга ўтишган ва отам иккимиз улар билан борди-келдини тўхтатганмиз, улар жуда яхши одамлар. Фру Ронем — галатиуроқ хотин. Эрталабдан то кечгача, ҳафтама-ҳафта фақат қотиллик ҳақида тинимсиз ёзиш мумкин эмас. У ўзининг китобий қахрамонларини атрофдаги тирик одамлардан кўра афзалроқ кўради.

— Эҳтимол, у борликда шунчалар адашиб қолиб, бирон-бир жиноят содир этгандир? — ҳазиллашиб фараз қилди Уле.

Лиллиан ўзини унинг гапини эшитмаганга солди.

— Ронемнинг ўзини унча билмайман, у деярли ҳеч қачон уйда бўлмайди. Бироқ сизни ишонтириб айтаманки, улардан ҳеч бири биронта ножўя қилгилик содир этишолмайди. Улар жуда яхши, тарбия кўрган одамлар, улар Венке Ларсенга ўхшаганларни ҳатто ўзларининг яқинига йўлатишмайди!

— Унинг қанақалигини сен қайдан биласан? — ҳайрон бўлди Уле.

— Биладан! Мен ширкатимизда етарли даражада узоқ муддат ишлаб, ҳайдовчилар йўлларда қанақа турдаги қизларни бирга олиб кетишларини тасаввур қиламан. Ҳайдовчиларга ҳеч қанақа эътирозим йўқ. Қизлар эса бошқа гап! — У бирдан хато қилганини пайқаб қолди. — Кечирасиз, қизишиб кетдим. Бу ҳаммаси асабдан.

— Айтмоқчи, анави тоби қочиб қолиб, машинасида ҳалокатга учраган ҳайдовчи ҳақида... — гап бошлади Рудольф ва Уленинг чўчиб тушганини кўриб, гапи бўғзида қолди.

— Хўш, тан олгин-чи, сингилжон, сен имкон қадар кўпроқ шовқин кўтаришга қатъий жазм этдингми? — сўради заҳарханда оҳангда Уле. — Бу унутилган воқеани қайта кавлаштиришнинг сенга нима ҳожати бор эди? Сендан бошқа ким Свендберг ҳақида айтиши мумкин эди?

— Шунчаки отамнинг кўнгли ёмонликни олдиндан сезишини гапирганимда ўша воқеани эслагандим.

— Унинг кўнгли сезиши билан полициянинг нима иши бор? Свендберг эртами ё кечми, ҳаётини айнан қандай тугатишини аввалдан айтиш учун ҳеч қандай ғайритабiiй кўнгил сезишлар талаб этилмас эди. Шундай бўлди ҳам. Буни кутса бўларди. Унинг ҳаёт тарзини эсла. У худди этикдўздай ичарди!

— Фақат рудда ўтирганида эмас, — эътироз билдирди Лиллиан.

— Буниси сенга номаълум. Сен унинг ёнида ўтирмагандинг.

— Сенам ўтирмагансан.

— Нима қилибди? Уни кўрган кишилар бор. Ўша бахтсизлик рўй берган куни у бир кун олдинги ичкиликбозликдан бошоғриғида

бўлган. Қон текширувлари кўрсатишича, у растенид — ухлатадиган дорининг каттагина миқдорини қабул қилган экан. Ўзинг биласан, у бироз кўнгилхушлик қилиш учун йўлда тўхтаган.

— Бу ҳеч кимга маълум эмас!

— Унинг машинасидаги асбоблар қутисидан топилган аёллар иш-тончаси-чи? — Уле синглисига ўдағайлади.

— Уни ўша ёққа қачон тиқишганини ким билади?

— Хўш, пломба узилганини қандай изоҳлайсан? Юкни балки ўрмон шайтони титкилагандир?

— Нима сабабдан шунчалик қизишаётганингни тушунолмаёйман, — Лиллиан акасига синчков тикилди. — Ширкатнинг ишларига бефарқ-лигингни доимо таъкидлардинг-ку, ахир!

— Аммо мен учун бизнинг шаънимиз ва обрўйимиз ҳечам фарқ-сиз эмас! — Уле ўзини тутолмай қолди.

— Свендберг нима олиб кетаётганди? — сўради Рудольф ака-сингил гижиллашишдан бироз тўхтагач.

— Чиқинди қоғоз, — дея секин жавоб берди Лиллиан. — У аслида чалғи юклар кетиши керак эди. Бироқ у йўлга чиқишидан бир соат олдин менинг ёнимга келиб, ўша рейсга уни жўнатмаслигимни илтимос қилди. У ёмон туш кўрганини айтди. Унинг бахтига ҳаммаси осонгина ҳал бўлди. Лауритцен деган бошқа ҳайдовчи қоғоз чиқиндиси олиб кетиши керак эди. У Свендберг билан жон деб алмашди. Ҳаммаси шунақа тез содир бўлдики, ҳеч ким ҳеч нарсани пайқамасди. Лекин сиздан бир илтимосим бор... — Қиз аввал Рудольфга, кейин Карстенга қаради. — Бу иш бости-бости бўлиб кетган. Свендберг бинийдек обрўли одам эди. Унинг хотини ва беш боласи қолган... Ўшалар ҳаққи...

— Нима деб ўйлайсан, йўқолган трейлерлар билан Свендбергнинг машинаси орасида бирон боғлиқлик борми? — сўради Рудольф бошқармага қайтишаётганда укасидан. — Эҳтимол, уни маст қилиш учун атайлаб ичириб, кейин чалғиларни ўғирламоқчи бўлишгандир? Бу мақсадни амалга оширишда қиздан фойдаланишган, деб фараз қилсак. Қиз унга қандайдир тарзда уйқу дори ичирган ва у ухлаб қолган. Кейин қизнинг шериклари келиб, тамғани бузиб, Свендберг чиқинди қоғоз олиб кетаётганини кўргач, ҳафсалалари пир бўлган. Свендберг ўликдек қотиб ухлаб қолган. Улар омадлари юришмаганидан ғазабланиб, шунингдек, Свендберг сотиб қўйишидан хавотирланиб, трейлерларни ҳайдовчи билан бирга сувга улоқтириб юборишган. Шундай бўлиши мумкинмиди, нима дейсан?

— Жуда ишонарли эшитилмоқда, — жавоб берди ўйланиб Карстен. — Эҳтимол, бу қимматбаҳо юкни кутиб олиш олдидан машқ бўлгандир? Сенингча, ўшанда ҳам мана шу Венке Ларсен аралашганмикан?

— Айтиш қийин. Свендбергнинг ишини очиб қараб кўр, Карстен. Ва у ерда нима рўй берганини зудлик билан менга айт.

— Яхши! — Карстен жим қолди. — Свендберг бунчалар кўрқиб кетгани жуда қизиқ-да, — деди у бирдан. — Унинг туш кўрганига ишонмайман. Ҳойнаҳой, унга бирон нима аён бўлгандир.

— Улар бошқармага етиб келишди ва Рудольф машинасини тўхташ жойига қўйди-да, Рудольфнинг хонаси ёнида бироз туриб қолишди. Тўсатдан тез-тез чалинган телефон қўнғироғи эштилди. Рудольф хонасига югуриб кирди.

Роботтен қўнғироқ қилаётган экан.

Рудольф уни ўн дақиқалар чамаси диққат билан тинглади.

— Раҳмат, — деди у ниҳоят. — Мен Милан полицияси билан боғланаман. Бу манзил хусусида улар нима дейишини кўрамиз. Паспортинг ёнингдами? Яхши. Сенга эртага соат тўққизгача қўнғироқ қилман. Эҳтимол, яна нарироққа, Миланга жўнашинга тўғри келар. Қарши бўлмассан, деган умиддаман?

— У гўшакни қўяр-қўймас, ҳузурига инспекторлар Оге Орвик билан Харалд Харалдсен кириб келишди. Улар рўйхат бўйича “Инт-Транс” ширкатининг ҳамма хизматчиларини суриштириб, лекин ҳеч қандай қизиқарли маълумот топишмаганди. Энди улар ҳисобот ёзишлари керак эди. Уларнинг иккови ҳам ҳоргин кўринишарди.

— Ҳисобот эртагача кутиб туради, — деди Рудольф қатъият билан ва қўлида оғзини тўсганча эснади. — Уйларингизга бориб, дам олинглар. Бугунга етарли.

Кейин у Карстенга қўнғироқ қилди.

— Менга қара, ука, сен билан овқатланмабмиз ҳам, ахир! Театр қаҳвахонасида жаркоп ейишга тобинг қалай? — У кулиб юборди. — Узимам шунақа деб ўйлагандим. Беш дақиқадан кейин сени кутаман.

Соат ўндан ўттиз икки дақиқа ўтганида Милан полициясининг бош терговчиси Франко Франкоболло қўнғироқ қилди. У Венке Ларсен кўрсатган кўча Миланда борлигини тасдиқлади, бироқ ўша манзилда ҳеч қандай Манцини яшамаслиги ва ҳеч қачон истиқомат қилмагани ҳам аниқланибди. Ўша уйда фақат икки қария, қоровул билан унинг хотини туради. Улар ўттиз беш йилдан буён ўша ерда умргузаронлик қилишаркан. Биринчи қаватда унча катта бўлмаган но-дир китоблар дўкони жойлашган. Иккинчи қаватда Рим ширкатига қарашли бир нечта хона мавжуд. Одатда, бу хоналар бўш ётади. Учинчи қаватни ёдгорликлар тайёрлайдиган ширкат ижарага олган. Бу ширкат синай-синай деб турибди. Умуман айтганда, у анча нураб қолган. Франкоболло хайрлашаётиб, Рудольфга барча маълумотларни зудлик билан етказиладиган хат орқали жўнатишни ваъда қилди.

Роппа-роса ярим соатдан кейин — ўн бирдан икки дақиқа ўтгач — Бриндизи полицияси бошлиғи Луизи Кантагалли қўнғироқ қилди. Улардан уч нафари ўлган, суврати ёрдамида Харри Халворсен эканини танишган, тўртинчиси касалхонада эмиш. Унинг кўкраги, ўнг елкаси ва ўнг товонига ўқ тегибди. Шунингдек, чаккасини ҳам ўқ ялаб ўтган. Унинг омон қолгани шунчаки ишониб бўлмас мўъжиза. Ҳозир у операция столида ётибди. Унинг тирик қолишига ҳеч қандай кафолат йўқ. Вазият ниҳоятда жиддий.

Гюндерсен, Лиен ва Бертелсен бошларидан яраланиб, жон таслим этишган. Уларнинг ўлими бир лаҳзадаёқ содир бўлган, деб ҳисоблаш мумкин. Трейлерлар ҳали топилмади.

Ҳайдовчилар билан кетган аёл ҳам топилмаган.

14

Рудольф гўшакни қўйди, у руҳан эзилган эди. Уч киши ўлдирилган. Тўртинчиси — оғир аҳволда. Аёлга нима бўлди экан? Эҳтимол, уни ҳам ўлдиришгандир? Ундай бўлса, нима сабабдан уни ҳам бошқалар билан бирга ўша жойдан топишмади? Трейлерлар қаерга гумдон бўлди?

Харри тирик ва Кантагалли бунини “гаройиб мўъжиза” деб атади. Дарҳақиқат, қотиллар шунақа қулай нишонга қандай қилиб теккизолмаган бўлишлари мумкин, ахир?

Рудольф Кари Бертелсен ҳақида ўйлади. У хаёлида қўлида бола кўтарган жувонни тасаввур қилди. Онаси қизининг елкасига қўлини

нақадар авайлаб қўйганини эслади. Уларнинг хавотирини Рудольф бугун вужуди билан ҳис қилди. Шундай ҳалол, дуппа-дуруст одамлар — унинг қалбини енгиб бўлмас алам ўртади. Улар нураб кетган уйдаги эски хонадонни ёруғ ва шинам жойга айлантириш учун қанча тер тўкиб меҳнат қилишганди!

Анави Эдвард Лиен, пардалар билан тўсилган уйда ўзини бир умрлик қамоққа маҳкум этган ўша бахтиқаро тасқара-чи? Унинг ҳоли не кечади? Унга энди ким гамхўрлик қилади? У ҳар қандай шароитда ҳам овқат ейиши керак бўлади-ку, ахир! У эса уйдан чиқмаса...

Ўзининг барча сингиллари билан Гюндерсен-чи?

Ҳа, дарвоқе, Гюндерсен...

Рудольфнинг ёдига киссасидаги рўйхат тушди. У рўйхатни чиқарди ва столга қўйди.

Ўқувчилар ҳалқасими?

Рудольф Гюндерсеннинг адабиётга меҳри туфайли ўқувчилар ҳалқасига аъзо эканлигига ишонмасди. Бироқ уни бутунлай билмайди-ку. Гарчи бунга ишониш мушкулроқ бўлса ҳам, фру Стенстад ўзини нечоғли ёлғиз сезишини Гюндерсен тушунарди, деб ўйлаб, у гўёки кампирнинг фойдаси тегаётгандай ҳис этиши учун унга шундай топшириқлар берган, дея фараз қилса бўлади.

Терговчилар касбига хос одат бор: энг ёмонроғига ишониш ва шундан келиб чиққан ҳолда ҳаракат қилиш. Хатога йўл қўйганингни кейинроқ билиш эса жуда хуш ёқади!

Рудольф нусха кўчирадиган хонага кириб, рўйхатдан икки нусха чиқариб олди. Рўйхатнинг ўзини темир қутига яшириб қўйди. Бир нусхани ўзида қолдириб, иккинчисини эса ички фойдаланишга мўлжалланган катта сариқ хатжилд ичига солди ва гиёҳвандлик моддалари бўлими бошлиғи Ларсвеен номига ёзилган қисқа хат билан қўшиб, уни “Бериб қўйиш учун” ёзуви бор папкага солиб қўйди.

Шундан кейингина у бўлим бошлиғи Албректсен хузурига кетди. Энди у фожиавий воқеалар тўғрисида бошлиғига хотиржам сўзлаб беришга тайёр эди.

Рудольфнинг ҳикоясини эшитаркан, Албректсен унга ишонқирамай қараб турарди.

— Ўлдирилган? — деди у секингина, Рудольф гапни тугатгач. — Учта мурда ҳамда биттаси жон талашиб ётибди, дейсанми? Эй худо, бизга қандай бало ишни юбординг?

У гўшакни кўтарди ва бошқарма бошлиғи Тюгесеннинг уйига қўнғироқ қилди. Ҳар доимгидек, камгап бошлиқ йигирма дақиқадан сўнг етиб келишга ваъда берди.

Фру Халворсеннинг ёнига бориб, унга ўғли ҳақида хабар беришнингга тўғри келади, — деди Албректсен то улар Тюгесеннинг етиб келишини кутишаркан. — Мен эса зиммамга фру Бертелсен билан Эдвард Лиенни оламан. Улар ушбу машъум хабарни эртага эрталаб эшитсалар ҳам бўлади. Бироқ, энг муҳими, Рудольф, сен Бриндизига жўнашинг керак ва у ёққа қанча тез борсанг, шунча яхши. Гунхилд чипта масаласини ҳал қилади. Уни огоҳлантириб қўяман.

Телефон жириглади. Тюгесен уларни ўз хонасида кутарди. Рудольф беихтиёр соатига кўз ташлади. Тюгесен Рёадан то Виктория-Терассегача ўн саккиз дақиқада етиб келибди.

Рудольф Кантагаллидан эшитганларининг ҳаммасини такрорлади. Рудольф ўзи инглиз тилида тузуккина сўзлашарди, бироқ Кантагалли инглизчани унча билмас экан. Бунинг устига, унинг жанубда яшайдиганларга хос жўшқин табиати ўзига халақит берарди. Рудольф ундан бир гапни бир неча марта қайта сўрашига тўғри келганди.

— Констебль Дален италияча гапиради, шекилли? — сўради ҳамма ходимлар ҳақида тушуниб бўлмас тарзда билгувчи Тюгесен. — У Кан-тагаллига қўнғироқ қилсин. Ундан ҳеч нарсани тушириб қолдирмаслик мақсадида суҳбатни тасмага ёзиб олишни ҳам сўранг.

Уларнинг бахтига, Фрида Дален навбатчиликда эди. Аёл ўша заҳоти Тюгесен ҳузурига келди ва суҳбат унинг хонасида кечди. Бошқарманинг барча ходимлари каби, Фрида Дален ҳам бошлиғини гоят ҳурмат қилар ва унинг ёнида ўзга тилда гаплашишга тўғри келаётганидан хижолат чекарди. Ун дақиқалик суҳбат тугаганида, у энгил тортганча гўшакни қўйди.

— Суҳбатни кўчиргин-да, дарҳол бизга олиб кир, — буюрди Тюгесен. — Бугун Карстен билан нималарни топишга муваффақ бўлдингиз? — сўради у Рудольфдан аёл чиқиб кетгач.

Рудольф кимларникига бориб келишгани тўғрисида гапириб берди.

— Карстен ҳисобот ёзаяпти, — деди у.

— Жуда соз, — Тюгесен Албректсенга ўгирилди. — Ҳайдовчилар хонадонларида жиддий тинтув ўтказилишини назорат қил. Уларнинг моддий шароитлари ҳақида ҳаммасини суриштириб билинлар. Гюндерсен ўзининг хорижий сафарларида гиёҳвандлик моддаларини топиб келиб, кейин уларни Ослода пуллашдай даромадли савдо-сотик билан шуғулланган бўлиши мумкин. У ўз ихтиёри биланми ё мажбуранми, шунингдек, трейлерлар ўғирланишида маълум роль ўйнаган бўлиши ҳам мумкин. Бундай воқеада ҳайдовчининг иши — ажойиб ниқоб вазифасини ўтайди. Бу ҳолда, агар у мана шу иш билан шуғулланганида, демек, гиёҳвандлик моддалари савдо-сотиғи унинг асосий даромад манбаи бўлиб чиқади. Барча имкониятларни назарда тутиш даркор. Улар хонадонлари доимий назорат остида туриши керак. Уларнинг телефон суҳбатларини узлуксиз тарзда эшитишга ижозат олинг. Содир бўлган ҳодиса ҳақида “Инт-Транс”га маълум қилинг. Ронемларни кузатиб юринг. Ўша Венке Ларсен уларнинг телефон рақамини бергани ҳам энди менга тасодифий эмасдек туюлаяпти. Фақат нимага янгисини эмас, эски рақамни бергани тушунарсиз. Бироқ бунинг бежиз эмаслигига ишончим комил. Икки йил бурун содир бўлган трейлер ҳалокати ҳодисасини диққат билан ўрганиб чиқинг. Ҳалок бўлган ҳайдовчи — унинг фамилияси Свендбергмиди, — оиласи ҳақида ҳаммасини суриштириб билинг. Ўзи қанақа одам эди, ўлимидан кейин кўп пул қолганми — қисқаси, унинг ўзи ва яқинлари ҳақида имкон қадар ҳаммасини аниқланг.

— Шунча одамни қаердан оламан! — Албректсен эсанкираб қолди.

— Бошқа бўлимлар сенга қанча одам керак бўлса, шунча ходим юборишларига фармойиш бераман.

Албректсен энгил тин олди.

— Эртага Рудольф Бриндизига учиб кетаяпти, — деди у. — Фру Бертелсен ҳамда Трюгве Лиеннинг укаси билан шахсан ўзим шуғулланаман. Бугун кечқурун Рудольф фру Халворсеннинг ёнига бориб, у билан гаплашиб келади.

— Айнан шуни таклиф қилмоқчи эдим, — деди Тюгесен. — Энди кеч бўлди. — Соат бешта кам ўн бир эди. — У ўглини кўргиси келаётган бўлса керак, деб ўйлайман. Ундай бўлса, Рудольф, у сен билан жўнаб кетгани маъқул. У билан гаплашганиндан кейин бизга қўнғироқ қил. Нима деб ўйлайсан, кекса аёлга бундай сафар оғирлик қилмасмикан?

— Менимча, оғирлик қилмайди. У анча тетик аёл, — жавоб берди Рудольф.

— Милан масаласида эса, — Тюгесен шифтга боққача бир зум жим қолди, — назаримда, бу иш билан шуғулланишни Милан полициясидан сўрашимиз керак. Ҳойнаҳой, уларнинг одамлари бизникидан кўра кўпроқдир. Улар ўша жойнинг ўзида, шу боис ошиғи олчи. Масалан, ўзим Венке Ларсен айнан ўша манзилни бежиз кўрсат-

магандир, деган фикрдаман. Полициячи Манчини у ерда аёл ҳеч қачон яшамаган, деяпти. Бироқ ўша кўча билан уй мавжуд-ку! Венке Ларсен махсус ишлаб чиқилган режага кўра ҳаракат қилган ва биз бунинг тагига етишимиз керак, деб ўйлайман.

— Роботтенни нима қиламиз? — сўради Рудольф. — У Миланга борсинми ёки йўқ? Унга эртага соат тўққизгача кўнғироқ қилишга ваъда берганман.

— Кўнғироқ қилиб, тезроқ уйга қайтишини айт. У бизга шу ерда керак, — деди Тюгесен қатъий.

— Унга ўзим кўнғироқ қиламан, — деди Албректсен. — Рудольф ундан кўра фру Халворсеннинг ёнига бориб келсин.

— Газетачиларни нима қилсак бўларкин? — Тюгесен хўмрайиб қолди. — Буни сир тутолмаймиз. Уларга нима дейишни ўйлаб олишимиз керак. — У Рудольфга қаради. — Сен эса фурсатни йўқотмай, фру Халворсенникига боравер.

Рудольф эшикка етиб қолганида телефон жиринглади.

— Нима? “Афтенпостен” дейсизми? — қичқирди Тюгесен. — Сизнинг римлик мухбирингизми? Италиядаги барча газеталар ёзишяптими? — У гўшакни кафти билан тўсди. — Худойим! Ана, бошланди! — шивирлади у Албректсенга ва қўлини олди. — Ҳа, ҳа, эшитаяпман сизни. Йўқ, ҳозирча сизга айтадиган гапим йўқ. Эртага матбуот конференциясини ўтказамиз ва ҳаммасини билиб оласиз.

Гўшак жойига тарақлаб тушди.

Рудольф эшикни оҳиста ёпганча чиқиб кетди.

15

Эрталаб соат еттида Рудольф билан фру Халворсен Форнебю аэродромига етиб боришди. Самолёт чоракам саккизда учса-да, аёл анча эртароқ етиб боришга қатъий жазм этганди.

— Харри тузалиб кетишини кўнглим сезиб турибди, — деди у комил ишонч билан.

У кеча оқшом пайти Харрининг оғир ярадорлигини эшитганидан буён бу гапини камида беш марта такрорлади.

Рудольф бу ўзини ишонтириш эканини англарди, шундай бўлса-да, жавоб берди:

— Шундай бўлишига умид қиламиз.

Рудольф садоқатли эски портфели ва унча катта бўлмаган жомадон, фру Халворсен эса — ўзининг айтишига қараганда, ўттиз йиллик жигарранг чарм жомадонини олволган эди. Жомадоннинг бир тарафидаги қулфи бузилган бўлиб, фру Халворсен уни ўғлининг чарм камари билан боғлаб қўйганди.

Фру Халворсен зангори пальто ва шу рунгда шляпа кийганди. Унинг бўйнида оқ нўхот гулли қизил шарф. Қора ранг туфли. Қора чарм қўлқоп. Юмшоқ чармли катта қора сумка.

Рудольф Бриндизи аэродромида иш ташлаганларни хаёлан сўкарди — ўшалар сабаб Римдан поездда кетишга тўғри келади, демак, улар Бриндизига мўлжаллангандан анча кечроқ етиб боришади. Фру Халворсен ўзини қанчалар тетик тутмасин, унинг учун ҳам бундай сафар анча оғир кечади.

Улар биринчилар қаторида паспорт назоратидан ўтишди. Рудольф фру Халворсенни диванга ўтказиб, унга қаҳва келтирди. У овқатлангиси келмади. Рудольф венача пишириққа анча тикилиб қолди, бироқ, ниҳоят, нафсини тийди.

— Бориб газета сотиб олай, — деди у. — Сизга бирон нима керакми? Аёл ҳеч нима хоҳламади.

Рудольфнинг назари узоқданоқ йирик терилган сарлавҳага тушиди:

“Италияда норвег трейлерлари ўғирланган!”

“Италияда норвег фожиаси”.

“Тўрт нафар норвег ҳайдовчиси ўлдирилди”.

Рудольф бир ўрам газета олиб, фру Халворсен ёнига қайтди.

— Умид қиламанки, фру Бертелсен бу янгиликни газеталардан билмайди! — деди у.

— Харри ҳақида нима ёзишибди? — хавотирланиб сўради фру Халворсен.

— Газетада фамилия кўрсатилмаган. Ярадорнинг аҳволи анча оғирлиги ёзилган, холос.

— Демак, ҳарқалай, тирик экан-да!

Бу янгилик матбуотга етиб борганга қадар тирик эди, дея хаёлидан ўтказди Рудольф, лекин индамади.

Мен кечаси билан ухлолмай чиқдим. — Фру Халворсен шунақанги паст овозда гапирардики, унинг сўзлари зўрга эшитиларди. — Туни бўйи Халвор, Трюгве ва Рогер, улар... — Аёл ҳиқиллади. — Улар менга ўғлимдек бўлиб қолишганди! — У ўзини тутиб олди. — Худога шукур, Харри тирик экан!

Улар самолётга биринчи бўлиб чиқишди. Рудольф ҳозир пальтосини ечганида кўзига янада ушоқроқ кўринган чувакка жуссали чаққон кампирни камар маҳкам тутиб турганини текширди. У ўзининг камарини тақаётиб, кампирнинг кўлларини қовуштирганча бошини курси суюнчигига қўйиб, кўзини юмганини пайқади. Рудольф унинг ибодат қилаётганини англади. Кампир Данияга эсон-омон етиб боришни эмас, Харрининг омон қолишини тилаб ибодат қиларди. У ўзини ноқулай сезарди. У бевосита худога илтижо этаётган одам ёнида ўтиришга кўникмаган эди.

Уларнинг самолёти Копенгагенга чоракам тўққизда кўнди. Қирқ беш дақиқадан кейин Италия авиакомпанияси самолёти ҳавога парвоз этиб, Римга йўл олди. Фру Халворсен умрида биринчи бор учиши эди. Шунга қарамасдан, у сира ҳаяжонланмасди. Қоратўридан келган қорасоч стюардесса уларга нонушта келтирганида, фру Халворсен тарқатилган таомнинг деярли ҳаммасини пок-покиза тушириб олди. Рости, Рудольф уни доимо гап билан чалғитиб турарди.

Самолёт Римга роппа-роса соат ўн иккида кўнди. Рудольф уларнинг паспорт назорати ҳамда божхона кўригидан тезроқ ўтишларига ҳаракат қилди, кейин тақси тутиб, ҳайдовчига Марказий вокзалга элиб қўйишни тайинлади. Улар тезюар поездга шошилишарди. Ҳартугур, улар тушиб-чиқиб, овора бўлмай, тўғри етиб боришлари керак эди. Кантагалли уларни соат чоракам ўнда Бриндизида кутиб олмоқчи эди.

Манзил узоқлиги боис йўл чарчатиб қўйди. Рудольф фру Халворсенга икки марта вагон-ресторанга ҳамроҳлик қилиб борди. Бироқ у энди ҳеч нарса емас, қаҳва ичарди, холос. Улар саёҳатлари манзилига яқинлашгани сайин, кампир тобора асабийлашаётгани сезиларди. У янада кўпроқ кўл қовуштирганча, кўзларини юмиб, ибодат қиларди.

Кун исиб кетганди, фру Халворсен пальтосини ечиб, енги узун жун кўйлагига қолди, лекин барибир ўзини ёмон ҳис этарди.

— Ёзги кўйлақларимдан биронтасини олмабман, — зорланди у. — Харри бир марта сентябр ойида Италияда шу қадар совқотгандики, тўшагига қўшалоқ иситгич қўйиб исингани ёдимда қолган! Ҳозир октябр-ку, ахир!

— Мабодо, ҳарорат пасаймайдиган бўлса, Бриндизида ўзингизга ёзги кўйлақ сотиб олишингиз мумкин, — дея уни тинчлантди Рудольф.

Кампир индамади.

Улар етиб боришганида, қоронғи тушган ва ҳаво бироз салқинлашганди. Кантагалли ўзини тетик тутиб, Фру Халворсеннинг ёш болаларникидай кичкина қўлини ўпди, Рудольфнинг қўлини виқор билан сиқди ва ўзига имо ҳамда қўл ишоралари билан кўмаклашганча қизгин гап бошлади.

— Ундан Харрининг аҳволи қалайлигини билиб беринг, — деб сўради фру Халворсен Рудольфнинг енгидан тортиб.

Рудольф сўради. Харри тирик эди, бироқ аҳволи анча оғирлигича қолганди. Операция муваффақиятли ўтган, бемор жонлантириш бўлимига ётқизилган, мабодо омон қолгудек бўлса, у ерда анча узоқ ётиши керак эди.

Рудольф бу гапларнинг ҳаммасини Фру Халворсенга таржима қилиб берди. У биронта сўзини эшитмай қолишидан чўчиб, суҳбатдошининг лабларидан кўз узмасди.

— Худога шукур! — у лабини тишлади, кўзлари чақнаб кетди. — Бизни Харрининг ёнига олиб боришадими?

— Ҳа, ҳозир тўғри касалхонага борамиз, — жавоб берди Кантагалли Рудольфнинг саволига. — Мен вокзалга йўлга чиқмасимдан у ёққа кўнғироқ қилганимда, синьор Халворсен ҳали ўзига келмаганди. Бироқ синьора Халворсен ўғлини, ҳеч бўлмаса, кўришига ижозат олдим. Уни операция қилган шифокорлардан бири сизни кутаяпти ва барча саволларингизга жавоб беради. Ҳойнаҳой, сиз у билан гаплашмоқчидирсиз? — Кейинги сўзлар Рудольфга қаратилган эди. — Кейин сизларни “Альберго континентале”га олиб бориб қўяман. У унча катта бўлмаган, бироқ жуда яхши меҳмонхона. У Авлий Мария Магдалина касалхонаси яқинида жойлашган. Бизга кечки таом буюртириб қўйдим. Бугун менинг меҳмонимсизлар. Овқатланиб бўлгач, нима иш қилишимиз тўғрисида сизга ҳисобот бераман. Менинг режам истакларингизга қарши бўлмас, деган умиддаман, — деди у назокат билан.

— Бўлмасам-чи, — миннатдорона оҳангда жавоб берди Рудольф.

Улар касалхонага етиб боргунларича деярли гаплашишмади. Фру Халворсен гўжанак бўлиб олганча, жуссаси янада кичрайиб, қўллари қовуштириб олдинга қараб ўтирарди. Рудольф фақат бир нарса-ни: улар боргунча Харри тирик қолишини истарди.

Машина аста юрганча залворли тош дарвозадан кириб борди ва Авлиё Мария Магдалина касалхонасининг олтига иморатидан энг яқини олдида тўхтади.

Рудольф фру Халворсенни қўлтиглаб олганча уни бошқа қўйиб юбормади. Улар кенг тош зиналардан кўтарилишди. Кантагалли эшикларни ланг очди.

— Ижозатингиз билан эртароқ кириб, ҳамшира Терезани огоҳлантириб қўяман. У шифокор Вардинини чақиради.

— Энди нима қиламиз? — кўрқиб кетди Фру Халворсен Кантагаллининг майда қадамлар билан йўлак орқали улардан тез узоқлашаётганини кўриб.

Рудольф унинг қаерга кетганини тушунтирди.

— Бирам кўрқиб кетаяпманки! — титроқ товушда зорланиб шивирлади аёл. — Илтимос, мени ташлаб кетманг!

У жавоб ўрнига аёлнинг вўлини маҳкам сиқиб қўйди.

Бир неча дақиқадан кейин Кантагалли ҳамшира Тереза ҳамда шифокор Вардани ҳамроҳлигида қайтиб келди. У йигиланларни бир-бирларига таништирди. Улар ҳаммаси узун йўлак бўйлаб биргаликда юриб кетишди. Касалхона жим-жит эди ва уларнинг одимлари бўш деворлар орасида баралла эшитиларди.

Улар бир ёпиқ эшик қаршисида тўхташди.

— Биз кўпчиликмиз, — деди Кантагалли. — Яхшиси, синьор Нильсен, сиз синьора Халворсен билан бирга кира қолинг. Ҳамшира Тереза сизни кузатиб қўяди.

Унта каравотдан олтитаси банд эди. Энг чеккадагисида Харри ётарди. Унинг кўкраги ва чаккаларига симлар ўтказилганди. Чап билагига томчилаб қуйиладиган мослама уланганди. Унинг бутун танаси боғлаб ташланган ва қийналиб нафас оларди.

Фру Халворсен ўғлига диққат билан қаради. Кейин оёқ учидан юриб каравотга яқинлашди, ўғли узра эгилди ва иккала бетидан ўтди.

— Харри! — шивирлади у. Унинг кўзларидан шашқатор ёш тирқиради. — Харри! Бу мен. Ойинг.

Харрининг қовоқлари титради.

— Бу мен, ойинг, — йиғламсираб такрорлади фру Халворсен. — Онанг шу ерда, Харри, сен билан, жон болам!

Харрининг лаблари қимирлади, бироқ индамади. Ҳарҳолда, у сасиз “ойи” деганига Рудольф амин бўлди.

Буни Фру Халворсен ҳам пайқади.

— Кўрдингизми? — У кўзёшдан ҳўл бўлиб кетган юзини Рудольфга қаратди. — Кўрдингизми? У “ойи” демоқчи бўлди!

Рудольф бош ирғади.

— Жон болам!

Харри кўзини очди.

— Ойи? — унинг лабларидан гўё нафас каби чиқди.

Онамми? Бу ерда онам нима қиляпти? Қаердаман?

Ёки бу тушми? Касалманми? Улаяпманми? Вой, худойим, қаердаман ўзи?

Зангори пальто...

Зангори шляпа...

Венкенинг овози...

Унинг кўзи тиниб кетди. Деворлар гўё босиб қолаётгандек чайқалиб кетди. Унинг боши айланарди. Томоғи бўғилаётгандек сиқилди.

— Харри!

Бу онасининг овози эди.

Бироқ кўзини очишга Харрининг мажоли етмасди.

— Харри! Бу онанг! Мен ёнингдаман!

— Ихм, — шивирлади у.

Ва ухлаб қолди.

— У ухлади, — деди ҳамшира бузуқ инглиз лаҳжасида.

У беморларни жонлантириш хонасидан ҳаммани чиқариб юборди ва эшикни оҳиста ёпди.

— Доктор, синьор Халворсен бир лаҳзага ўзига келди! У онасини таниди! — қувониб маълум қилди у ҳаммалари шифокор билан Кантагаллининг ёнига боришгач.

— Унга керакли дори мана-ю, — деди шифокор соф инглиз тилида. Рудольф унинг сўзларини таржима қилди. Фру Халворсен кўзларини артди, бурнини қоқди ва ниҳоят жилмайди.

— Харри тузалади! Энди бунга ишончим комил. Худога шукур, худога шукур! — Кейин у бегоналар борлигига эътибор ҳам бермай, қўлларини қовуштирганча бир лаҳзага кўзларини юмди.

Рудольф хижолат бўлиб, тескари ўгирилди. Лекин шифокор бундан уялиб ўтирмади.

— Si? Grazie a Dio! — деди у ва инглизчага ўгирди: — Худога шукрона! — Кейин қўшиб қўйди: — Ҳозир бир нима дейишга ҳали эрта. Лекин у бир амаллаб тузалиб кетишига менда умид пайдо бўлди. Тўғриси айтганда, бугун кундузи бунга ишонмаётгандим.

Рудольф гарчи фру Халворсеннинг инглизчани тушунмаслигини билса-да, шифокорни четга тортди.

— Нима деб ўйлайсиз, мабодо у омон қолгудай бўлса, тузалиб кетармикан ёки ногирон бўлиб қоладими? — сўради у.

— Бу ҳақда гапиришга ҳали эрта, — жавоб берди доктор Вардани. — Биз унинг қачон яралангани ва қанча вақт беҳуш ётганини билмаймиз. Ҳойнаҳой, бошқалари ўлдирилганида у ҳам яраланган бўлса керак. Экспертиза натижаларига кўра, улар шанбага ўтар кечаси соат бирдан бешларгача ўлдирилган. Демак, синьор Халворсен деярли уч сутка беҳуш ётган.

— Унинг қандай тирик қолганига ақлим етмаяпти. Ахир, қолган ҳаммаларини биринчи отувдаёқ тинчитишган-ку?

— Ҳа, биринчи отишмадаёқ, — рози бўлди Вардани. — Ўқ бошга теккан. Ҳар бирининг бошларида бир неча ўқ қолган. Ҳайдовчиларингиз шиддатли отишмага дучор бўлишган. Синьор Халворсеннинг омади чопганининг сабаби... — Кейин у анатомия ва баллистика соҳасига оид батафсил тушунтиришларни бошлади.

— Мен касалхонада ҳар куни эртадан кечгача бўламан, — деди у ҳаёрлашаётганда. — Агар сизга зарур бўлиб қолсам, марҳамат, бемалол келаверинг. Мабодо, синьор Халворсеннинг аҳволида бирон ўзгариш юз бергудай бўлса, навбатчи ҳамшира сизга хабар қилади.

Уларни “Альберго континентале” да “Жеронтони” экспедиция ширкати бошлиғи синьор Бертелли бир даста гул билан кутиб олди. У фру Халворсендан хиёл баландроқ, лекин ундан тўла эмасди. Рудольф унинг ёшини эликлардан ошмагандир, деб тахмин қилди.

Синьор Бертелли мазкур гулларни синьорина Бек синьора Халворсенга бериб қўйишни тайинлаганини айтди. Синьорина Бек синьора Халворсеннинг Италияга бормоқчилигини у жўнаб кетганидан кейингина бохабар бўлганидан афсусда эканини билдирди. Ўз-ўзидан келиб чиқадики, синьора Халворсеннинг Италияга келиб-кегиш ҳамда унинг Бриндизида қанча муддат бўлишидан қатъи назар, барча сарф-харажатларини “Инт-Транс” ширкати ўз зиммасига олади. Бундан ташқари, синьор Бертелли синьорина Бек номидан синьора Халворсен учун чек беришдек марҳаматга эришганидан шоддир. Мабодо, синьора Халворсенга бу пул етмай қолса, синьор Бертелли уни керакли маблағ билан таъминлаш кафолатига эга. Синьорина Бек тез кунда Италияга ўзи келиш ниятида. Унгача у синьор Халворсеннинг ҳамма қулайликлар билан жойлашиб даволанишига ёрдам бериши учун синьор Бертеллига топшириқ берди. Бемор жонлантириш бўлимидан чиққан заҳоти алоҳида беморхонага ўтказилади. Барча харажатларни “Инт-Транс” ширкати тўлайди.

Фру Халворсен қўлидаги чекни ҳайрон қолганча шитирлатар, пул миқдори лираларда ёзилганди. Нолларнинг кўплигидан унинг кўзи тинаёзди.

— Синьора Халворсен, марҳамат қилиб, чекни олганингизга имзо чекиб юборсангиз.

— Энди ўзингизга ёзги қўйлак ҳамда истаган буюмларни сотиб олишингиз мумкин, — деди Рудольф кампирга. — Бу пулнинг миқдори беш минг кронага тенг.

— Лекин... лекин бу пулларни ололмайман, — деди талмовсираб фру Халворсен.

— Нима гап? — ташвишланиб қолди синьор Бертелли. — Синьора Халворсен буни кам деб ҳисоблаяптими?

— Тинчлан, Жино! — кулиб юборди Кантагалли. — Бу пуллар ўзингники бўлмаса. Уни икки ёхуд уч ҳисса қилишингга сенга нима халал беради?

— Сиз тушунмадингиз, — унинг гапини шартта бўлди Рудольф. — Фру Халворсен бу пулларни олишга ўзини ҳақли эмас, деб ҳисоблаяпти!

— Нима учун? — италияликлар ажабланганча бир-бирига қараб кўйишди.

— Қаранг, фру Халворсен, сиз мана бу чизиқ устига имзо чекишингиз керак, — деди Рудольф. — Эртага эрталаб эса сиз билан банкка борамиз.

16

Кантагалли буюрган серҳашам кечки овқат денгиз ҳадяларидан бошланди. Ундан кейин қиймали таом, бир неча хил пишлоқ, ширинликлар ва ниҳоят, ҳўл мевалар тортилди. Таом олдидан ажойиб шароб тортишди. Рудольф фру Халворсеннинг нақадар иштаҳа билан овқатланаётганини қувониб кузатарди. У ўз хаёлларидан бот-бот жилмайиб кўярди. Шароб ичишга одатланмагани ва чарчагани боис аёл стол ёнида мудрай бошлади. Қаҳва тортишаётганда у узрини айтиб, кетишга ижозат сўради. У Харри билан содир бўлган барча ҳодисани билгиси келса ҳам, бироқ бунинг учун энди мадори қолмаганди.

Улар ёлғиз қолишди ва Кантагалли қаҳвага коньяк келтиришни буюрди.

— Ҳайдовчиларингизни бугунгача ҳам тополмаслигимиз мумкин эди, — деди Кантагалли сигара тутатаркан. — Улар герцог Контарини туфайли топилиб қолишди. Ҳайдовчиларингизни унинг мулки ҳудудида ўлдиришган, бу ерлар кўп замонлардан буён герцогнинг оиласига қарашли. Мурдалар билан синьор Халворсен топилган жойлар анчадан бери ишлатилмай, бўш ётарди. Урушдан кейин герцогнинг холаваччаларидан бири у ерга ателье қурганди. Унинг ўзи ҳайкалтарош бўлиб, галатироқ қилиқлари бор эди. Ҳозирги шосседан ательегача бўлган йўлни ҳам ўша одам қурдирган. У кўп йиллар мобайнида ўша ёқда яккамохов бўлиб яшади. Айтишларича, унинг эс-хуши жойида эмас экан. Нима бўлишидан қатъи назар, у вафот этган ва ателье бўш қолган. Герцог Америкага жўнаб кетган. У ёқда у Италиядан борган америкалик ҳайкалтарош билан танишиб, унга ательедан истаганича фойдаланиши мумкинлигини таклиф этибди. Ҳайкалтарош, албатта, таклифни қувониб қабул қилибди. Герцог ательени тайёрлаб кўйиш учун америкалик келишидан олдин уйига қайтган. У бир неча кишини олиб, ательегача йўл олган — шу тарзда ҳайдовчиларингизни топишган. Герцогнинг мулки Сан-Северо билан Фожи орасига ястанган. Синьор Халворсенни Бриндизига олиб келинганининг сабаби шуки, бутун Адриатика соҳили бўйида фақат Авлиё Мария Магдалина қасалхонасигина энг янги аппаратлар билан жиҳозланган.

— Қисқаси, қотиллар маҳаллий жойни яхши билган, деб фараз қилсак бўладими?

Кантагалли елкасини қисди.

— Бир нарса дейиш қийин. Бу ерда йирик ташкилот ҳаракат қилган, деса тўғрироқ бўлади. Ҳар қандай маҳаллий киши уларга герцогнинг мулки ҳақида барча тафсилотларни маълум қилиши мумкин. Биз Сан-Северо ва Фожи полицияси билан биргаликда суриштирув ишларини олиб бораёпмиз. Трейлерлар шоссенинг қайси жойидан бурилиб, ательегача олиб борадиган тор йўл орқали кетган изларни топишга муваффақ бўлдик. Трейлерлар тўхтаган жойни ҳам топдик. Бизга юборилган ғилдирак излари суврати ҳам мос келди. Этик изларини ҳам топдик. Уқ гильзаларини ҳам. Уқлар ерга ҳам тушган, айримлари дарахт таналарида қолиб ҳам кетган. Яна нима? Гугурт қутиси. Тароқ! Иккита тугма. Булар унчалик кам ҳам эмас, шундай бўлса-да, текширувларимизда бир қадам ҳам олға силжиёлмадик.

— Тугмалар-чи, қанақа экан?

— Кичкинагина оқ тугма, кўйлакники ва арзон камзул тугмаси. Афсуски, улар ҳеч қандай қизиқиш уйғотмайди.

— Итларни қўйиб кўрмадингизларми?

— Албатта! Ҳарҳолда, герцогнинг мулкидаги изланишлар ҳалиям давом этмоқда. Биз бу машғум ишни ниҳоясига етказишга мажбур-миз. Бизда ўнта трейлер ўғирланган, сизларники билан ўн иккита бўлди. Бу Италия учун фожиа!

— Буларнинг барчаси битта ташкилотнинг иши деб ҳисоблайсизми? Кантагалли тагин елкаларини қисди.

— Шундай бўлиши мумкин.

— Бироқ сиз аниқ биронтасидан гумонсирамаяпсизми?

Кантагалли қадаҳни бўшатди, уни столга қўйди, сигараси кулини қоқди ва энгашиганча Рудольфнинг кўзига тикилди.

— Гумонсираяпмиз... — *La Familia... La Mafia*¹. — Бироқ буни овоз чиқариб гапиришдан кўрқамиз. Сизга айтган гапларни ҳам унутинг. Биз *La Familia*га ким алоқадорлигини билмаймиз ва бу ишимизни фавқулодда қийинлаштиради. Мулойим ва бинойидек Бертелли улардан бири, аҳтимол, тўдабошиси эмаслигига ким кафолат беради? Биз мафия аллақачон Норвегияга ҳам етиб борганидан бохабармиз, лекин бунга исбот-далилимиз йўқ.

Кантагалли ҳисоб-китоб қилишни сўради, қоғозга имзо чекди ва озгин, букри, юзлари заҳил хизматчига қайтарди. Ҳисоб қоғози орасига йириккина пул қўйди.

Кантагалли хайрлашаркан, Рудольфни огоҳлантирди:

— Эҳтиёт бўлинг, инспектор, кимга ва нима гапираётганингиздан огоҳ бўлинг. Сизга хизмат қилаётган хизматкор, меҳмонхона ходимлари, манави бурчақда доимо гул сотадиган сотувчи, газета сотувчилари, автобус паттачилари, ҳамширалар, шифокорлар — ҳар қайсиниси... оила аъзоси бўлиши мумкин! Қардан биласиз, балки мен ҳам ўшалардан биттасидирман! — Кантагалли жилмайди, бироқ унинг чехраси жиддийлигича қолганди. — Яхши тушлар кўринг!

У пошнасида шарт ўгирилди-да, орқасига қарамай, айланма эшиклар орқали чиқиб кетди.

17

Сешанба куни Рудольф тонги гира-ширада уйғонди ва қайтиб ух-лолмади. У пешайвонга чиқди ва уйқудаги шаҳарга узоқ тикилиб қолди. Унинг хаёли уйда, Магда билан Нильсда эди. У Карстен, Албрехтсен ва Виктория-Трасседаги бошқарманинг бошқа ходимлари ҳақида ўйлади. У Лиллиан Бекнинг Италияга қачон учиб келиши ва Кари Бертелсен билан Эдвард Лиеннинг ҳаёти энди қандай кечиши ҳақида фол очарди.

У соат олти яримда ёндафтарчасини чиқарди, Авлиё Мария Магдалина касалхонаси телефон рақамини топди ва кўнғироқ қилди.

Унга синьор Халворсен тунда тинч ётганини айтишди. Ҳозир бемор уйғоқлиги, эс-хуши аввалгига нисбатан равшанлигини, бироқ қарах-тлиқ ҳали ўтиб кетмаганини айтдилар. Онаси билан синьор Нильсен уни истаган вақтда кўришлари мумкин, лекин яхшиси, шифокор кўригидан кейин, соат ўн бирларда келишгани маъқул.

Ўзини қўярга жой тополмай, у яна пешайвонга чиқди, ўтирди ва диққатини жамлашга уринди. Телефон жиринглади ва Рудольф чўчиб тушиб, соатига қаради. Етти ярим бўлибди.

¹ Оила... Мафия. (*итал.*).

Кўнғироқ қилган Кантагалли экан. У Рудольфдан мулойимгина уйғотиб юбормадимми, деб сўради.

— Йўқ, аллақачон уйғонгандим, — жавоб берди Рудольф ва кечаги оқшом учун Кантагаллига миннатдорчилик билдирди.

— Мен касалхонага кўнғироқ қилдим, — деди Кантагалли. — Ўн бирдан чоракта ўтганда синьор Халворсен билан суҳбатлашиб олишимиз мумкин. Ҳар эҳтимолга кўра, ўзим билан таржимон олиб бораман, балки синьор Халворсен бизга кўрсатма берадиган аҳволда бўлар. Агар синьора Халворсен икковингизни олиб кетгани соат ўн бирда кирсам, сизга маъқул бўлармикан?

Рудольф гўшакни қўйди ва Кантагаллининг таржимони ҳақида ўйлаб қолди. Кеча кечқурун коньякли қаҳва ичишаётган чоғда, Кантагалли Рудольф Харри билан гаплашаётганида ўзи ҳам иштирок этиш нияти-далигини айтганди, бироқ таржимон ҳақида лом-мим демаганди.

Афтидан, Кантагалли ҳам худди Рудольф унга ишонмаётгани каби Рудольфга ишонмаётганди.

Касалхона кундузи анча дурустроқ кўринарди. Касалхона ҳовлисини буткул ўраб олган узун баланд девор қалин чирмовуқ билан қопланганди. Гуллари майдароқ ва кўримсизгина бўлса-да, қизғиш ва сиёҳрангамо шапалоқдек барглари кўзни қувнатарди. Фру Халворсеннинг кайфияти аъло эди — унинг ўғли тузала бошлаётганди. У ҳатто ўзи билан Ослога чирмовуқнинг бир жуфт новдасидан олиб кетишига ижозат беришармикан, деб қизиқди. Битгаси — ўзига, иккинчиси — фру Торкилдсенга. Бунинг имкони борлигига Рудольф шубҳа қиларди. Унинг назарида, хориждан ҳеч қандай ўсимликлар олиб киришга рухсат йўқ эди. Бироқ буни аниқлаб билса бўлади.

Кантагалли индамасди. У ўзи билан бирга таржимонни бошлаб келди. Бу йигирма беш йилдан бери Италияда истиқомат қиладиган ёши ўтинқираган норвег аёл — Маргит Тартани эди, лекин унинг айтишича, бу ерда уни Мария деб чақирисар экан. Унинг олти боласи бор. Катгаси ўттизда, кенжаси — ўн ёшда. Унинг эри “Жеронтони” ширкатида ишлагани боис у барча фожиавий воқеалардан хабардор экан. Норвегияда унинг ҳеч қандай қариндошлари қолмаган ва у ёқдаги янгиликларга қизиқмас экан. У кўп йиллардан буён норвегча сўзлашмагани боис, гоҳида зарур жумлаларни қийналиб топарди. Аёл дид билан ва чиройли кийинганди, у умуман ўзига баҳурин бадавлат хотиндек таассурот қолдирар, лекин гамгин ва ҳориган кўринарди. У фақат Кантагалли билан италяча сўзлашаётганида жонланарди.

Харри ҳанузгача жонлантириш бўлимида ётар, бироқ энди унинг каравоти бошқа беморларникидан нарироқда турарди. Келганлар у билан бемалол сўзлашиб олишлари учун уни парда билан тўсиб қўйишганди.

Фру Халворсен энгашиб, ўғлининг пешонасидан ўпди.

— Болажоним! — Унинг товуши бошқа титрамас, кўзлари порларди. — Худога шукур, омон қолибсан!

— Ойи! — Унинг юзларидан икки томчи ёш думалади.

— Менинг исмим Рудольф Нилсен, Осло жиноят қидирув полицияси катта инспектори бўламан, — деди Рудольф ва Кантагалли билан Маргит Тартанини ҳам таништирди. — Бизнинг ёнимизда магнитофон бор. Сен ўзингни қийнамай жавоб бер. — Рудольф беихтиёр “сен” сирашга ўтди. — Биз кейинроқ ҳам келишимиз мумкин. Муҳими, сен уйга қайтишимиз учун тезроқ куч йиғиб олишинг керак.

— Ойи!

— Харри, сен уйга кетмагунингча мен шу ерда қоламан. Биз бирга кетамиз. Фрёкен Бек барча харажатларни тўлашни ўз зиммасига олди. Бундан хавотирланма.

— Венке!

Рудольфнинг бутун вужуди қулоққа айланди.

— Бизга у ҳақда сўзлаб бер!

— Уни ўлдиришди...

Кантагалли билан Маргит Тартани қандайдир жумлалар билан тезда мулоқот қилиб олишди. Рудольф, ҳойнаҳой, Кантагалли Харрининг нима дегани билан қизиққан бўлса керак, деб ўйлади. Маргитнинг саволи унинг фаразини тасдиқлади.

— Ким отди ўзи? — сўради у.

— Увоққина... яшил... ғалати қалпоқдагилар. — Харри бошидан ўтган воқеаларни қайта кечиргандек тўсатдан бўзариб кетди. — Сув...

Унга сув беришди.

— Улар неча киши эди? — сўради Рудольф.

— Тўртта... шекилли... қоронғи эди...

— Венкени сафарга сен олиб кетганмидинг?

Харри кўзини юмди ва анчагача жавоб бермай ётди. Ниҳоят, у кўзини очди ва шунақа паст товушда гапирдики, улар унинг сўзини базўр англадилар:

— Қиз... ўзининг ўлим тўшагида ётган холасиникига... кетаётгани.

Вера... — У бошини чайқади ва шу заҳоти оғриқдан инграб юборди.

— Вера, фамилияси-чи?

— Кан-та-ни... — У бир лаҳза жим қолди. — Қаср... Биз бурилдик... у ерда кўрсатгич...

— Кўрсатгич? — дарҳол сўради Рудольф. — Унда нима деб ёзилганди?

— Ка... Кастелло... ди... Кантани... — қийналиб жавоб берди Харри.

— Сиз бундай кўрсатгични биласизми? — сўради Рудольф инглиз тилида, Маргит Харрининг сўнгги жумлаларини таржима қилиб берганидан сўнг Кантагаллидан.

— Йўқ, — қисқа жавоб берди Кантагалли.

— Лекин, Харри! Нима сабабдан Венке исмли танишинг борлигини менга айтмаган эдинг? — сўради фру Халворсен ҳайрон бўлиб.

— У билан қаерда танишгансан? — сўради Рудольф.

Харри қиз унинг ёнига кўчада ўзи яқинлашиб, ёшлигида бирга футбол ўйнаган Пер Ларсеннинг синглиси эканини энтикиб, қийналиб гапириб берди. Йигит қизни қаҳвахонага таклиф этган. Кейин улар қизни кига боришган. Бу воқеа бир ой олдин бўлиб ўтган. Қиз ўзини Италияга бирга олиб кетишни сўраган. У ёқда Венкенинг ўлим тўшагида ётган холаси чақираётган экан. Бироқ Венкенинг чиптага пули йўқ. Шу боис улар Харри билан ўзларини худди паромда тасодифан учрашиб қолгандай кўрсатишга келишиб олишган.

— Трейлерларга... — шивирлади Харри. — Уларга нима бўлди?

— Ҳозирча номаълум, — жавоб берди Рудольф. — Венке сендан бирга олиб кетишни қачон сўраганини аниқ эслолмайсанми?

Харри буни яхши эсларди.

— Биз танишганимиздан икки ҳафта ўтганидан кейин.

— Сен Италияга жўнашингни билармидинг?

— Йўқ. Бироқ бу ёққа тез-тез келиб турардим.

— Венке, гарчи холаси ўлим тўшагида ётган бўлса-да, ҳам, Италияга навбатдаги сафарингни кутишга жазм этгани сени ажаблантирмади?

— Йўқ. Мен холасини ўйлаганим ҳам йўқ. Хаёлим фақат Венкеда эди... у билан... Шундан сагал ўтмай, Бек Италияга жўнашимизни айтди.

— У сенга нима юклаб кетишингизни айтганмиди?

— Йўқ.

— Буни қачон билган эдинг?

— Кетишимиздан бир кун олдин.
— Бу ҳақда Венкега ҳам айтганмидинг?
— Йўқ! Ахир бу хизмат сири-қу!
— Қиз нима олиб кетаётганингизни сўрамаганмиди?
— Йўқ. У биз билан имкон қадар узоқроққа етиб олишни ўйларди, холос. — У кўзини юмди, бир дақиқадан кейин очганида, уларда кўзёшлари ялтирарди. — Бу... менинг айбим... У нобуд бўлди... — Йигитнинг лаблари титради. — Биз... биз турмуш қурмоқчи эдик!
— Сен атиги бир ой таниш бўлган қизга уйланмоқчимидинг?! — хитоб қилди фру Халворсен. — Ҳатто бирон марта уйингга таклиф этмаган қизга-я? Харри, нимага уни мен билан таништирмадинг?
— Бу гаплар билан ҳозир Харрини чарчатмайлик, фру Халворсен. У куч йиғиб олганидан кейин сизга ҳаммасини гапириб беради. Ҳозирча эса ундан муҳимроқ масалаларни аниқлаштириб олишимиз керак.
— Кечирасиз, — узр сўради аёл. — Сизга халал бермасликни ваъда қилганим эсимдан чиқибди.

Рудольф Харридан Венкенинг яшаш манзилини сўради.

Харри манзилни айтди.

— Фақат у эшикда Ларсен эмас, Бранд деб ёзилган. Венке Англияда ишлайдиган холаваччасининг уйида яшарди.

Боядан бери Харрининг аҳволини нарироқда монитор орқали кузатиб ўтирган ҳамшира ниҳоят келиб, бемор дам олиши зарурлигини айтди. У ҳаддан ортиқ ҳаяжонланиб кетганди. Унинг ёнига кечкурун яна келишлари мумкин. Бироқ суҳбат эртанги кунга қолдирилгани маъқуллигини айтди.

Рудольф шифокор хонасига кирди. Доктор Вардани беморнинг аҳволдан мамнун эди.

Агар ҳеч нарса ўзгармаса, уни бугуноқ алоҳида палатага ўтказиш мумкин бўлади.

Маргит Тартани меҳмонхонага етиб бормасларидан олдинроқ шаҳарда ишлари борлигини баҳона қилиб, улар билан хайрлашди. Рудольф фру Халворсен билан бирга банкка кирди ва унга чек бўйича пул олишига ёрдамлашди.

— Мен йўқлигимда нима билан машғул бўлмоқчисиз? — сўради у. — Агар шаҳарга бормоқчи бўлсангиз, пулингизнинг бир қисмини сақлаш учун меҳмонхона ходимига қолдиришингизни маслаҳат бераман. Бунақа йирик пулни ёнингизда олиб юрмаганингиз маъқул.

— Йўқ, ҳеч ёққа бормаيمان, ўз хонамда дам олмоқчиман.

— Синьора Халворсен нима қилмоқчи? — қизиқсинди Кантагалли.

— Ўз хонасида дам олади.

— Яхши. Ундан сўранг-чи, тушлик ва кечки таомни қачон келтиришсин. Таомларни хонасига келтиришларига фармойиш бераман.

Улар фру Халворсенга тушликни соат иккида, кечки овқатни эса — саккизда олиб келишларига келишиб олишди.

— Эсингизда бўлсин, фру Халворсен, эшигингиз доим қулфлоглик турсин, — дея уқтирди Рудольф уни хонасига кузатаркан. — Сизга овқат олиб келадиган хизматкордан бошқа ҳеч кимсага эшик оча кўрманг. То эшикни қулфлаб олишингизни эшитмагунимча, пойлаб тураман.

Бриндизидан Фожигача икки юз ўн икки километр, трейлерлар Е — 2 шоссесидан бурилган қайрилишгача яна йигирма етти километр эди. Машинани тажрибали ҳайдовчи бошқарар, йўл равон эди.

Улар икки юз ўттиз тўққиз километр йўлнинг ҳаммасини уч соатда босиб ўтиб, йигирматакам тўртда манзилга етиб боришганди.

— У қайси кўрсатгич ҳақида гапирган, тушунмаяпман, — деди Кантагалли. — Бир умр Италияда яшайман. Йигирма беш йилдан буён. Бироқ Кастелло ди Кантанини энди эшитиб турибман.

— Улар бу йўлни кўрсатгичсиз топишолмасди, — деди қатъий Рудольф ва бурилиш жойидаги ерни синчиклаб кўра бошлади. Ахири тупроқ билан қўмилганга ўхшаш чуқурча ўрнини топди. У пойабзали билан баргларини сидириб, энгашди ва бармоқлари билан ерни оҳиста кавлаштира бошлади.

— Кўрсатгич шу ерда турган деб ўйлаясизми? — сўради Кантагалли енгилгина чўққайиб.

— Ҳарқалай, бу ерда ёғоч ёки сўйил қадалган бўлган.

— Эҳтимол. — Кантагалли ўрнидан турди, тупроқни қоқди ва оппоқ топ-тоза дастрўмолига қўлини узоқ артди. — Лекин фараз этилаётган ўша кўрсатгич бу ерда қачон тургани ҳам номаълум.

Полиция либосидаги тўрт киши ҳайдовчиларнинг мурдалари билан ярадор Харри топилган жойни текшириб чиқишди.

Кўриб турганингиздек, биз жуда синчковлик билан ишлаймиз, — деди Кантагалли. — Шунақа бўлса-да, шу пайтгача бу ерда аёл киши бўлганини кўрсатадиган ҳеч нимани топмадик. Аёл ҳам бошқалар билан биргаликда ўлдирилганига синьор Халворсеннинг ишончи комил, демак, қотиллар бизга номаълум сабабларга кўра, унинг мурдасини олиб кетишган. Эртами-кечми, у барибир топилади. Фақат уни нима учун олиб кетиш керак бўлганига тушунмаяпман.

— Эҳтимол, полицияни чалғитиш учундир?

Кантагалли ҳайратланди.

— Бундай қилиш унчалик осон эмас. — У бирдан жилмайди. — Сиз, ҳойнаҳой, ҳайкалтарошнинг ательесини кўрмоқчидирсиз?

— Ҳа, албатта.

Бриндизидан киқишгандан кейин йўл бўйи Рудольфни нохуш ҳислар тарқ этмади: Харрининг кўрсатмалари унчалик қовушмаётган, унда нимадир етишмаётгандек эди. Бироқ ўша нималигини Рудольф англаб етолмасди. У бундан ташвишланганча Кантагаллининг изидан ательегача икки юз метр юриб борди ва кулранг гиштин иморатни кўриб чиқди.

— Кўриб турганингиздек, агар герцог ательесини америкалик ҳайкалтарошга ваъда қилиб қўймаганида эди, — Кантагалли маъноли имо қилди, — синьор Халворсен бугун тирик бўлмасди!

Ателье спартанларга хос жиҳозланган эди. Кантагалли Рудольфнинг нигоҳини диққат билан кузатди.

— Меҳмон етиб келгунига қадар герцог ҳаммасини қайта жиҳозлайди. Бунга шубҳа қилмасангиз ҳам бўлади.

Ательенинг ҳавоси оғир эди. Рудольф ташқарига чиққач, тоза ҳавони тўйиб симирди. Ҳаво булут бўлса-да, илиқ эди.

— Сўнгги ҳисоботни олгандан сўнг, эҳтимол, одамларингиз тагин бирон нима топишгандир?

— Йўқ, — дея жавоб берди ўшшайиб Кантагалли. — Бу ерда ўз ишининг моҳир усталари ҳаракат қилишган. Улар трейлерларнинг кетига тушишган, буниси равшан. Мурдаларга тегишмаган ҳам. Кармонлари, пуллари, соатлари — ҳаммаси ёнларида қолган. Агар жиноятчилар мурдаларни тунамоқчи бўлишганда, улар синьор Халворсен ҳали тириклигини билган бўлишарди, албатта.

— Ҳарҳолда, иккита трейлерларни қаерга яшириш мумкинлигини тушунолмапман.

— Мен ҳам. Ҳозир бутун Жанубий Италия бўйлаб кучайтирилган излаш ишлари олиб борилаяпти. Афтидан, трейлерларни бўяб улгуришган. Улар мамлакатдан ташқарига чиқариб юборилган, деган тах-

мин ҳам йўқ эмас. Мен бунга ишонмайман, бироқ барча имкониятларни назарда тутишимиз керак.

— Герцогнинг барча мулкани текшириб чиқдингизларми?

— Ҳа, бўлмасам-чи. Гарчи трейлерлар айнан тўхтатилган жойни аниқ топган бўлсак-да.

Кеч соат еттида улар жинойт содир этилган жойни тарк этиб, Фожидаги кичиккина, шинам “La Tentazione” деб номланган ресторанда овқатланишди. Кантагалли бу сўз “дил кетди” маъносини англатишини тушунтирди, бу ерда тайёрланидиган таомлар ростдан ҳам иштаҳа очадиган даражада кўринарди.

Улар роппа-роса соат тўққизда Фожидан Бриндизига қайтиб кетишди. Улар йўлда мурдаларни Норвегияга олиб кетишга тааллуқли масалаларни муҳокама қилишди. Рудольф токи Харри Ослога учиб боришни кўтара оладиган аҳволга етмагунча фру Халворсен билан Бриндизига қолишларини айтди. Кантагалли барча ишлардан Рудольфни воқиф этиб туришни ваъда қилди ва ўз навбатида, ундан Виктория-Терраседаги янгиликлардан ўзини бохабар этишни сўради.

Улар “Альберго континентале” меҳмонхонаси ёнида йигирма бештакам ўн иккида айрилишди ва Рудольф ҳозир қандай кириб ётишни ўйларди. Унинг ҳаёлидан фру Халворсен йилт этиб ўтди. Ҳойнаҳой, аёл бугун яхшилаб дам олгандир.

У вестибюлда чўчиб тушиб, тўхтаб қолди.

— Ҳар тугур-а! — хитоб қилди Лиллиан Бек, унинг қаршисига отилиб чиқаркан. — Ҳечам қайтмасангиз керак, деб ўйлагандим!

— Ўзингиз-чи, бу ёққа қачон етиб кела қолдингиз? — ҳайрон бўлди у. — Бугун келишингизни билмагандим.

— Мен соат саккиздан ошганида келдим. Яхшиямки, ҳаммамизнинг, айниқса, фру Халворсеннинг бахтига келиб қолдим. Меҳмонхонага етиб келишим билан сизни йўқладим. Сизнинг кетганлигингизни, фру Халворсен ўз хонасидалигини айтишди. Мен чиқиб, эшикни тақиллатдим. Ҳеч ким жавоб бермади. Ахири меҳмонхона ходимидан хонанинг эшигини очишни сўрадим. Фру Халворсен чала ейилган таомли стол ёнида беҳуш ўтирган эди. Уни “тез ёрдам” олиб кетди. Унинг ошқозонини ювишди. Ичидагиларни текширишга олиб кетишди. Шифокор уни заҳарлашган деб ҳисобляпти, шу боис овқат қолдиқлари полиция лабораториясига жўнатилди.

— Заҳарлашди? Кимдир атайлаб фру Халворсенни заҳарлашга уринган, демоқчимисиз? — ишонқирамай сўради Рудольф.

Лиллиан бош ирғади.

— Мен шифокорнинг гапини шундай тушундим. — Қиз жим қолди. — Яна бошқа ёмон хабарлар ҳам бор.

— Харри ўлдими? — дарҳол сўради Рудольф.

— Йўқ, лекин ўлиши мумкин эди.

— Эрталаб у билан гаплашганимизда, аҳволи дуруст эди. Шифокор уни алоҳида хонага ўтказишлари мумкин, деганди.

— Уни ўтказишибди ҳам. Бироқ, афтидан, кимдир уни ўлдиришга астойдил қасд қилибди. Қотиллар ташқи девордан тирмашиб чиқиб, очиқ деразадан беморхонага киришибди ва Харрини ўз ёстиғи билан бўғишга уринишибди. Лекин шу пайт хонага ҳамшира кириб қолибди. Менинг тушунишимча, ҳамшира ҳеч нимани эшитмаган, бироқ нимаданир кўнгли безовталаниб, беморхонага югуриб кирган. Қотиллар яширинишга улгуришибди. Харрини қарахт аҳволда жонлантириш бўлимига қайтариб ўтказишган. Ун беш дақиқа аввал касалхонага қўнғироқ қилганимда, ҳозир Харрининг аҳволи бироз тузуклигини айтишди.

— Унга қай маҳалда ҳужум қилишибди?

— Соат ўн бирларга яқин. Мен токи фру Халворсеннинг ҳаёти хавф остида эмаслигини айтмагунларига қадар касалхонада эдим. Мабодо унинг аҳволи ёмонлашгудек бўлса, менга қўнғироқ қилишга ваъда беришди. Эндигина меҳмонхона ходимидан хонамнинг калитини олган эдим, у мендан сизнинг ўрнингизга телефонда гаплашишимни сўради, чунки иккаламиз ҳам битта гуруҳдан деб ўйлабди. Харрини даволаётган шифокор қўнғироқ қилибди, фамилияси ёдимда қолмади... доктор Вар...

— Вардани.

— Ҳа, Вардани. У менга Харри билан рўй берган ҳодисани айтди ва сиз қайтишингиз биланоқ унга қўнғироқ қилишингизни тайинлади.

— Ҳозир телефон қиламан. — Рудольф вестибюлдаги очиқ телефон-автомат ёнига борди.

Лиллиан унинг шифокордан инглиз тилида касалхонада яшамаяп-сизми, деб сўраганини эшитди. Кейин Рудольф Харри ҳақида сўз очди.

— Яхши, — деди у ниҳоят. — Агар Кантагалли ижозат берса, уни эртагаёқ уйга олиб кетамиз.

— У ҳолда фру Халворсен нима бўлади? — эслатди Лиллиан Рудольф унинг ёнига қайтгач. — Сиз уни унутмадингизми?

— Йўқ, унутмадим. — Рудольф бош чайқади: иккита бемор солинган замбил ҳамда учта мурдали тобут! У титраб кетди. Агар йўловчилар билиб қолгудай бўлишса, бундай рейсда учишдан воз кечишарди. Тўғри, буни билиш мушкул. Тобутларни юкхонага самолёт жўнашидан анча олдинроқ юклашади.

— Ул-бул нарса билан тамадди қилиб олдингизми? — сўради у Лиллиандан суҳбат мавзусини ўзгартирмоқчи бўлиб. — Бриндизи аэропортидаги иш ташлаш тугаган, шекилли? Биз эса фру Халворсен билан Римга поездда келишимизга тўғри келди. Ниҳоятда узоқ ва чарчатадиган саёҳат бўлди.

Лиллианнинг овқатлангиси келмади.

— Унда ётиб ухланг. Эртага бизни оғир кун кутаётганини сезаяпман. Кутилмаганда Лиллиан йиғлаб юборди.

— Мен келмайман деб шошилишчинома ҳам бериб қўйгандим! У ҳолда фру Халворсен, ҳойнаҳой, ҳалок бўларди.

Рудольф ҳушёр торгди.

— Йўлга чиқишингизга нима халақит бераётган эди?

— Якшанба кuni дадам билан Уле яна қаттиқ урушиб қолишди. Худди ўтган ойдагидек. Ушанда улар бир-бири билан муштлашгудек бўлишди. Мен уларни шунчаки ёлғиз қолдиришдан қўрқардим!

— Улар нима сабабдан уришиб қолишди?

— Ҳаммаси ўша пул хусусида. Ҳар доим ҳаммаси пулга бориб тақалади. Уле ишлашни хоҳламаганидан отамнинг жаҳли чиқади. У психологияни ўрганишни арзигулик иш деб ҳисобламайди. Бунинг устига, Уле кўп йиллардан бери ўқийди ва бунинг охири кўринмаяпти. У январда ўттизга тўлади. Уле отамни қизғанчиқликда айблайди. Уларнинг жанжали тугади, деб ўйлагандим: ўтган ойда, ўша даҳшатли жанжалдан кейин Уле отамнинг жигига бошқа тегмасликка сўз берганди. Ушанда енгил нафас олгандим. Тўғри, Уле бунақа ваъдаларни биринчи марта бераётгани йўқ эди, бироқ унинг гапига ишонгандим. У қанақадир ўзгариб қолди. Узига ишонадиган бўлиб қолди. Албатта, у ваъдасида турмади, ниҳоятда ёмон манзара юзага келди, Уле ҳатто отамнинг қизғанчилиги туфайли онамни жонидан тўйдиргани ва у уйдан қочиб кетганини бақариб гапириб ташлади. Акам бундан ҳам бадтаррогини ўйлаб тополмасди. Отам аввалига қип-қизариб, кейин ранги докадек бўзариб кетди. Мен у ўзини ташлаб юборадими, деб қўрқиб кетдим. Кейин Улени ўлдириб қўяди, деб ўйладим. У бронзадан ясалган оғир шамдонни ола солиб, ўғлига қарата отди. Уле қўрққанидан қочиб

қолди. Кечқурун у менга телефон қилиб, уйда бир неча кун тунамаслигини айтди. Отам бироз тинчланди ва мен учишга жазм қилдим.

Улар иккинчи қаватга чиқдилар.

— Уз оилавий муаммоларим билан жонингизга тегмоқчи эмасдим, аммо, мана, қаранг, чидай олмадим, — ҳиқиллади Лиллиан. — Мен худди вулқон устида яшаётгандайман, энди сира кучим қолмади. Кечқурун фру Халворсенни топганимда ҳам...

— Ёнингда биронта ухлатадиган дори борми? — Рудольф қизнинг елкасига дўстона қоқиб қўйди. — “Сен” сирашга ўтганимдан хафамасмисан?

Лиллиан бош ирғади.

— Қанақадир ҳапдориларим бор. Кўнглим шу қадар бўшашиб кетганидан узр сўрайман. Менсиз ҳам ташвишларингиз етарли.

— Ҳечқиси йўқ. Энди ётиб, ухлашга ҳаракат қил.

Рудольф шу бугуннинг ўзида иккинчи марта токи қулфда калит буралмағунича эшик ёнида туриб кутарди. Шундан кейингина у хонасига кетди.

У душ қабул қилаётиб, қуни бўйи Харининг сўзларидаги ўзини ташвишлантираётган айнан нималигини тўсатдан англади: Харри Венкенинг акаси Пер Ларсен билан қачонлардир футбол ўйнаганини айтганди. Бироқ меҳмонлар карточкасида Венке ажрашган аёл эканини ёзган! Тўғри, у ўз фамилиядошига турмушга чиққан бўлиши ҳам мумкин. Ёки ажрашганидан кейин ўз қизлик фамилиясида қолгандир.

Карстенга Харрининг барча дўстларидан яна бир суриштириб кўрсин, деган топшириқ бериш керак эди. Карстен бу ишни Рудольф Италияга учадиган қуни бажариши керак эди. Лекин ўшанда улар Пер Ларсен тўғрисида ҳали билишмас эди.

Рудольф ўринга ётди ва унинг ўй-хаёлларини Кантагалли эгаллади. Айнан ўша одам туфайли Рудольф мурдалар топилган жойда узоқ қолиб кетгудек кечирилмас хатога йўл қўйди. У Фожида овқатланиб олишларига қатъий туриб олганди, бунинг устига, зиёфатни тугаллашга шошилмаётгани равшан эди.

Биз Бриндизига соат тўққизда қайтсак бўларди, хаёлидан ўтказди Рудольф ўзича ҳисоб-китоб қилар экан.

Агар Кантагалли атайлаб вақтни чўзган бўлса-чи?

Рудольф ухлаб қолди.

19

Рудольф чоршанба қуни ҳам жуда эрта уйғонди. У ванна қабул қилди, соқол олди, кийинди ва касалхонага кўнғироқ қилди. Унга фру Халворсен тунни хотиржам ўтказганини айтишди. У аёлни соат тўққиздан кейин истаган пайтда кўриши мумкинлигини билди.

Рудольф гўшакни қўйиб, меҳмонхонанинг хос қоғозига: “Соат ўнда қайтаман. Кутиб тур”, деб ёзди, уни “Альберго континентале” деган жимжимадор ёзувли хатжилдга солди, устига Лиллианнинг фамилиясини ёзиб, хизматчига хат билан калитни топширди ва эшак ўлдирадиган офтоб нури сочилган салқин кўчага чиқди.

Гул сотувчи аёл муюлишда ўз жойини эгаллаб улгурган, Рудольф беихтиёр Кантагаллининг сўзларини эслади. Модомики, у ростдан ҳам ҳар тарафдан мафия қуршовида экан, у ҳолда, Норвегияга телеграфдан кўнғироқ қилгани маъқулроқ.

У телеграфдаги навбатчи хотин инглиз тилида ҳатто ўзидан ҳам тузукроқ гаплаша билишига амин бўлгач, енгил тин олди. Уни Карстен билан тезда боғлаб беришди.

— Кўнғироғингни кеча кутгандим, — ўпкалади Карстен, уни оғиз очишига ҳам қўймай.

— Кеча куни бўйи шаҳарда бўлмадим. Энди эса эшит!..

— Вой, ярамаслар-ей! — оғзидан чиқиб кетди Карстеннинг Рудольф ҳикоясини тугатганида. — Бунақалар ҳеч балодан қайтмайди. Тезроқ уйга қайтавер. Аммо, гарчи газетчилар бизни барибир имиллашда айбласалар-да, биз ҳам бу ёқда вақтимизни бекор ўтказиб юрганимиз йўқ. Матбуот конференциямизни ўзингга тасаввур қила оласанми! Чол дарғазаб, Альбректсен дарғазаб. Ҳамма дарғазаб. Гюндерсеннинг хонадонидан ҳеч вақо топилмади. Фру Холме кеча Стокгольмдан қайтди. Аёл ростдан ҳам унинг синглиси экан. Гюндерсеннинг кўшнисини бизга берган рўйхат эсингдами? У ёқда ҳеч қанақа ўқувчилар ҳалқасининг иси ҳам келмаётгани. “Старотель” хизматчиси шу қадар саросимага тушиб қолдики, бизга айрим қизиқарли гапларни айтиб берди. Универсамдаги кассирдан бошқа ҳаммасини қўлга олдик, тўғриси, у кассир ҳам эмас, у ерда атиги бир ҳафта вақтинчалик ишлаган экан. Эдвард Лиеннинг уйида нима топганимизни айтайми, нима деб ўйлайсан? Амфе... Тушунарлими?

— Амфетаминми? Ҳа, ҳа, тушундим! Давом этавер!

— Дивандаги ёстиқчалар ичида!

Рудольф шу заҳоти гуллари титилиб, чоклари сўкилган яғир ёстиқчаларни тасаввурига келтирди.

— У бирдан қутуриб кетди. Биттаси то “тез ёрдам”ни чақиргунига қадар уч киши уни зўрга тутиб қолишди.

— Гюндерсен уларга бошлиқ бўлганига ўхшайдими ўзи?

— Айтиш қийин. Бироқ оғайнисининг укасига бенуқсон етказиб тургани аниқ. Эҳтимол, бутун операцияни Эдвард ташкил этгандир?

— Бунга шубҳам бор. У сира уйдан чиқмаган.

— Бу текширилганми?

— Ҳа. Унинг кўшнилари ниҳоятда қизиқувчан кишилар экан, боз устига ҳаммаси уйкуга кеч ётишаркан. Улар бир овоздан уни кўп йиллардан бери кўришмаганини айтишди. Кейинги йилларда уйдаги телефондан бирон марта ҳам кўнғироқ қилинмаганини телефон станцияси ҳам тасдиқлади. Ҳеч қандай меҳмон ҳам йўқ. Эдвард умуман ҳеч ким билан мулоқотда бўлмаган. У нафақасини почтадан оларди. Биз у ерда бўлдик. Эдвард акасига нафақа олиши учун ишончнома берган. Бу ишончнома почтада ётибди.

— Демак, Эдвард, ҳарҳолда, ўз ишончномасини расмийлаштираётган чоғда бир марта бўлса ҳам уйдан чиққан экан-да, — деди Рудольф. — Нима деб ўйлайсан, уни уйдан чиқишига яна нима мажбур қилиши мумкин? У ўзини шу қадар “уй қизи” этиб кўрсатаётганига энди ишонгим келмаяпти.

— Буни текшириб кўрамиз, ташвишланма! Айтмоқчи, ўзинг билган Уле куни кеча Кай ва Мартин Ронемларникига кўчиб ўтди. Ҳарқалай, кеча оқшом у ёққа жомадони билан келганча, ҳали уйдан чиққани йўқ.

— Бўпти. Кетишимиз хусусида бирон нима ойдинлашган заҳоти сенга кўнғироқ қиламан, — деди Рудольф ва энди гўшакни осмоқчи эди.

— Тўхта! — қичқирди Карстен. — Агар ёдингдан кўтарилмаса, мендан Лиллиан Бекка салом айтиб кўй, — деди бепарво ва гўшакни кўйди.

Телеграфдан чиқиб, Рудольф такси тўхтатди ва Авлиё Мария Магдалина касалхонасига жўнади. У ерда у аввал Харрини кўриб чиқишига ижозат сўради. Ҳамшира тутилиб қолди:

— Ҳозир унинг ёнида Кантагалли бор. Балки бироз кутиб турарсиз? — Аёл уни ўтиришга таклиф қилди. — Синьор Кантагалли тез

орада чиқиб кетса керак, деб ўйлайман. У бемор билан... — қиз қўл соатини девордагисига солиштириб олди, — нақ қирқ беш дақиқа суҳбатлашаяпти.

Эҳ, бу Кантагалли бунча маккор бўлмаса!

— Мен унга синьора Халворсендан хабар олиб чиқсам бўладими?

У аёлнинг фамилиясини итальяча бош ҳарфини ютганча талаффуз этишига бир баҳя қолди.

— Учинчи қават, уч юз ўн тўртинчи беморхона.

Рудольф миннатдорчилик билдириб, зинадан чиқиб, ҳансираганча “314” лавҳали эшик олдида тўхтади. Йўқ, озмоқчи бўлган одам Италияга бормагани маъқул: спагетти, равиоли, лазанья, пицца...

Фру Халворсен ўрнида ўтирарди. У Рудольфни кўриб, қувониб жилмайди.

— Бу ёққа қандай тушиб қолдим? Менга нима бўлди? Ҳеч нарса-ни эслай олмаяпман. — Аёл унинг қўлини қўшқўллаб сиқди. — Мен заҳарландимми, а?

— Сиз заҳарландингиз, — жавоб берди у. — Ҳозир-чи, аҳволингиз қанақа?

— Аъло даражада!

— Кеча мен йўғимда нима қилдингиз? Менга ҳаммасини бир бошдан сўзлаб беринг.

— Айтарли ҳеч нима. Мен ухлагани ётдим ва то эшик тақиллаб, уйғотмагунича ухладим. Патнис тўла егулик келтиришганди. Озгина шароб ичдим. — У Рудольфга қаради. Эҳтимол, ўшани ичганимдан аҳволим ёмонлашгандир?

— Хўш, кейин-чи? — сўради Рудольф унинг саволига эътибор бермай.

— Тўйиб овқатланиб, икки қадаҳ шароб ичдим. Овқатлангандан кейин шундай толиққанимни сезиб, яна ётдим. Соат еттигача ухлабман. Уйғонганимда бошим қаттиқ айланарди. Мабодо кўп ухласам, шунақа аҳволга тушиб турардим. Муздек сувда юзимни ювиб, сагал енгил тортдим. Кейин кўйлагим гижимланиб кетганини кўриб, уни алмаштириб олишга жазм қилдим. Эндигина бошқа кўйлагимни кийиб бўлгандим ҳам, эшик яна тақиллади — овқат келтиришганди. Вой, худойим, у ерда нималар борлигини айтсам, ҳайрон қоласиз! Гўшт ҳам, балиқ ҳам, кўзиқорин ҳам, сабзавотлар дейсизми, турли газаклар... Худди эртақлардаги очилдастурхон дейсиз. Иссик таомлар устига қопқоқ ёпилган. Менга таом келтирган хизматчининг нечоғли сермулозаматлигини айтмайсизми! У ҳатто бироз шведча ҳам гапирарди. Харри ҳақида ҳаммасини билар эди! У мендан Харрининг аҳволини шунақа меҳр билан сўраб-суриштирдик. Мен унга, худога шукур, Харри тузалаяпти ва уни тез орада алоҳида беморхонага ўтказишмоқчига ўхшайди, дедим. Эҳтимол, ҳатто ўтказишгандир ҳам. У Харрининг суйган қаллиғи ўлдирилганига жуда ачинди. “У қиз ўғлимнинг ҳеч қанақа қаллиғи эмас эди, — дея эътироз билдирдим. — Ким атиги бир ойгина аввал танишган қизга уйланишни ихтиёр этади!” у буюк муҳаббат ҳақида гапира бошлади. Унга эътироз билдирмадим, бу италияликлар бирам галатироқлар. Лекин мени у Харри ҳақида шунча гапни қаердан билиши қизиқтириб қолди. Ундан шуни сўрагандим, у менга буларнинг ҳаммасини Авлиё Мария Магдалина касалхонасида ишлайдиган бир ҳамшира гапириб берганини айтди. Яна у менга икки йил Швецияда ишлаганини, у ёқда официантлик қилганини сўзлаб берди. У Норвегияда ҳам ишлаган эди, бироқ жуда оз фурсат. Кейин у сочиққа ўроғлиқ шиша чиқарди. Бошқа сочиқда иккита қадаҳ бор экан. “Менинг исмим Дино, — деди у. — Оддий италиялик официант билан чўқиштириб ичсангиз,

Харрининг саломатлиги учун сиз билан ичмоқчиман”. У шароб қуя бошлади ва бехос қадаҳларга тўкиб юборди. Уларни ҳаммомга кириб ювиб чиқишга мендан ижозат сўрагани ёдимда. Бу менга ғалати туюлди. Уларни сочиқда шунчаки артиб қўйса бўлмайдими, деб сўрадим, аммо у кўнмади. “Ҳамма нарсани ботартиб бажариш керак”, — деди у. У қадаҳларни ювиб чиқиб, шароб қуйди ва биз уриштирдик. Менинг ичгим йўқ эди, бироқ уни ранжитиб қўйишдан чўчирдим. Шаробнинг таъми менга ёқмади. “Бу жуда фойдали”, — деди Дино ҳамда овқатни совутмай еб олишимни тайинлади. У чиқиб кетди ва мен овқатлана бошладим. Менга қопқоқларни бирма-бир очиб кўриш бирам қизиқарли эди! Умримда ҳеч қачон шунақа мазали таомларни тотиб кўрмагандим. Бу ҳақда фру Торкилдсенга қандай сўзлаб беришни хаёлан тасаввур қилардим. Кейин эса... Кейин нима рўй бергани эсимда йўқ. Фақат касалхонада ҳушимга келдим.

— Келинг, буларни унутайлик! — Рудольф аёлни тинчлантириш учун жилмайди. — Харрининг аҳволи дуруст, у уйга кетиши мумкин. Бугуноқ учиб кетамиз. Лекин аввал унинг ўзини ўз кўзим билан кўриб, бундай саёҳатни кўтара оладиган аҳволда эканлигига амин бўлмоқчиман.

— У анча тузалиб қолибдими? — хурсанд бўлиб кетди фру Халворсен.

Рудольф бош ирғади. Мабодо, Харрини уйга олиб кетмасак, уни яна нималар кутаётганини ким билсин? — ўйлади у ўртаниб.

— Илтимос, уни кўриб чиққанингиздан кейин менинг ёнимга кириб ўтинг, — ялинди аёл. — Унинг қандай аҳволдалигини менга айтиб берасиз.

Рудольф унинг ҳузурига яна киришга ваъда бериб, чиқиб кетди. Йўлакда у ҳамширани тўхтатди.

— Доктор Вардани билан гаплашсам бўладими?

— Ҳозир билиб чиқаман.

У фру Халворсен ётган беморхона эшиги ёнида кутиб қолди. Бир неча дақиқадан кейин ҳамшира шифокор ҳамроҳлигида қайтди. Рудольф уни четга етаклади ва фру Халворсендан эшитган ҳамма гапларни қисқагина қилиб сўзлаб берди.

— Марҳамат қилиб, фру Халворсенга ҳар доим иккита энага навбатчилик қилишига фармойиш берсангиз, — сўради у.

— Бу ҳол узоқ давом этадими? — саросимага тушиб сўради доктор Вардани. — Бизда шундоғам хизматчилар етишмайди. На шифокорлар, на ихамширалар. Мана, ўзим ҳам бу ерда эрталабдан кечгача қолиб кетаман.

— Гоҳо бутун Адриатика бўйида бу энг зўр касалхона дейишади, гоҳида эса бирдан ходимлар етишмаслиги маълум бўлади. Бирини иккинчисига қандай боғлаш мумкин?

— Нима учун энг зўр касалхона дейишаркан? — Вардани пешонасини тириштирди. — Италиянинг бу қисмида бизникидан анча тузукроқ касалхоналар сероб.

— Агар Кантагаллининг гапига ишониш керак бўлса, бундай касалхоналар йўқ, — деди Рудольф. — Гарчи Харри Халворсен Сан-Северо билан Фожи оралигида топилган бўлса-да, айнан мана шу касалхона энг замонавий аппаратуралар билан жиҳозлангани боис, уни шу ерга келтиришган.

— Ҳечам буниг учун эмас, балки Кантагалли барча ип-тизгинларни тутиб турувчи хўжайин ролида чиқишни жуда яхши кўради. Бертелли қадрдон ошнаси Кантагаллининг ҳузурига бориб, ўзининг бошига тушган кўргуликлари: иккита трейлери юки билан ғойиб бўлганини айтган. Кантагалли дарҳол шовқин кўтариб, уни барча

ишлардан хабардор этишни талаб қилган. Учта мурда билан ярадор йигит топилгани ҳамда Фожи полицияси гўё бу ўша гойиб бўлган ҳайдовчилар деб ҳисоблаётганини билган заҳоти уларни дарҳол Бриндизига етказишга муваффақ бўлди. Уларни олиб боришга ҳали улгурмаслариданоқ у матбуотга чиқиш қилди. У арз билан чиқишларни ёқтирарди. Узининг сувратлари газеталарнинг биринчи саҳифасида кўринишига жуда устаси фаранг. Ниҳоятда тажрибали полициячи ҳамда раҳбар ва ҳоказо.

Демак, “гажирлар” бизга бунчалик тез ташланиб қолишлари Кантагалли туфайли экан-да! — ўйлади Рудольф газабини зўрга босиб тураркан. Доктор Вардани, афтидан, унинг индамай қолганини нотўғри тушунганди.

— Менинг гапларимни Кантагаллига етказишингиз мумкин! Уларга ўзим жавобгарман. Бу гапларни унинг ўзи, ҳарқалай, очиқ бўлмаса ҳам, шунга ишора қилиб менга айтганди.

— Йўқ, йўқ, мени фақат бир нарса — фру халворсен билан унинг ўглини омон-эсон уйга етказиб бориш ташвишлантираяпти.

— Бу мени ҳам хавотирга солаяпти. Шу боис мен Кантагаллига уларни шу бугуноқ жўнатиш кераклигини айтдим. Бу қандай рўй берганини ҳеч тушунолмаяман! Лекин норвегларнинг жони ҳам қаттиқ экан-а, тўғрими?

— Бунисини билолмадим, — очиқ кўнгиллик билан тан олди Рудольф.

Фру Халворсен ёнида икки нафар энаганинг навбатчилик қилиши ваъдасини Варданидан олган Рудольф пастга тушгач, Кантагалли билан Маргит Тартанини учратди. Уларнинг ҳар иккаласи ундан кўзларини олиб қочарди. Аёл нечоғли қатъият билан нигоҳини менадан олиб қочаётгани ҳатто қизик, кўнглидан ўтказди Рудольф.

— Энди Харри Халворсен билан суҳбатлашиш навбати меники, шекилли? — сўради у қуруқ оҳангда.

— Эътироз қилмайман! Менам тергов олиб бораётганимни унутмагандирсиз, деган умиддаман?! — ўзини тутолмай худди шу тарзда жавоб берди Кантагалли.

— Лекин менинг иштироким суҳбатингизга ҳалал берармиди?

— Бу ер Италия, синьор Нилсен! Аммо, келинг, жанжаллашмайлик. Котибам сизнинг жўнаб кетишингизга доир фармойиш бердим. Доктор Вардани синьор Халворсенни тайёрлайди. Бизга тобутлар бир талай ташвиш келтирди, бироқ тушунаман: қариндошлар ўз яқинларини Норвегияда дафн этишни хоҳлашади. Тобутлар ҳам ўша самолётда жўнатилади. Самолёт ўн учу ўнда учади. Рим билан Копенгагенда кўниб ўтади. Соат ўну йигирмада уйда бўласиз.

— Ҳаммасини жуда тез ташкиллаштириб юборибсиз! — беихтиёр оғзидан чиқиб кетди Рудольфнинг.

Кантагаллининг чеҳрасида табассум сояси кўринди.

— Италияликлар ҳам ишлашни билишади... агар бу зарур бўлиб қолса!

— Нимани назарда тутганимни ўзингиз жуда яхши билиб турибсиз!

— Мен шу тарзда ҳазиллашаман, узр! — Кантагалли таъзим қилди. — Мен синьора Халворсен билан суҳбатлашдим ва у менга Дино ҳақида барини гапириб берди. “Альбарго континентале”да Дино исмли хизматчи йўқ десам, сиз гапимга ишонасиз, деб ўйлайман. Хизматчилардан ҳеч бири шведча гаплашишмайди ҳам. Синьорага таом олиб бораётган хизматчининг орқасидан бошига уриб, оғзига латта тикиб, қазноққа қамаб қўйишибди. Тозалагани келган оқсочлар уни топиб олишибди. Хизматчини тергов қилганимизда, у ҳеч нимани эслай олмади. Унинг аҳволи оғир бўлиб, деярли гапиролмасди.

— Хужум қилган кимса хизматчини ўлдирмай, фақат зарба ургани сизга галати туюлмаётими?

Кантагалли елқаларини қисди.

— Эҳтимол. Уша Дино деб аталган шахс синьора Халворсенни ўлдириб қўймаганининг ўзи галати эмасмиди? Мен синьора Халворсен билан гаплашаётганимда, у ерга лабораториядан қўнғироқ қилишди. Овқат қолдиқларида ҳеч қандай шубҳали нарса топилмаган. Бироқ ошқозон текшируви синьора Халворсен катта миқдорда кучли таъсир этадиган уйқу дори — миропан қабул қилганини кўрсатди. Агар уни бу қадар тез топишмаганида, у албатта жон таслим этган бўларди. — Кантагалли бугунги иш режасини ҳам баён эта бошлади. — Бу иш билан шахсан ўзим шуғулланаман, — деди у Рудольфга.

— Миннатдорман, — деди Рудольф қуруққина.

У ўзини сира бошқаролмасди. Энди, Вардани Кантагаллининг аслида кимлигини тушунтириб қўйганидан кейин, Рудольф унга аввалгидай муносабатда бўлолмасди. У одамлардаги, айниқса, полиция ходимларида такаббурлик ва манмансираш иллатларини кўргани кўзи йўқ эди.

— Таассуф, мени ишларим чорляпти, — деди Кантагалли. — Бироқ сизга такси чақиртиришга ҳаддим сизди. Роппа-роса соат ўн иккида сизни олиб кетгани меҳмонхонага кираман.

Тасодифан Рудольфнинг нигоҳи Маргит Тартанига тушиб қолди, у аёлнинг кўзларида галати ишора пайдо бўлгани ва ўша заҳоти ўчганини пайқади. Бу нима эди; киноями, газабми, кўркүвми?..

— Оқ йўл! — бош ирғади унга аёл.

Харри ўзини бўғиб ўлдирмоқчи бўлган кимсаларни тасвирлаб беролмади, бироқ улар икки кишилигини аниқ биларди. У ўзини тетик сезар ва уйга кетаётганидан хурсанд эди. Шундай бўлса ҳам, Рудольф унга онасининг жонига суиқасд бўлганини то Харрининг ҳаёти хавф остида эмаслиги равшан бўлмагунига қадар айтмасликка қарор қилди.

Рудольф ваъдасига вафо қилиб, кетишдан олдин фру Халворсеннинг ёнига кирди. Унинг беморхонасида китоб ўқиш билан банд икки нафар энага ўтиришарди. У аёлга бугун соат бирда уйга учиб кетажакларини айтди ва фру Халворсен ўзини анча яхши сезаётганини билдирди. Бу ажойиб аёлнинг кўриниши ҳам жуда яхши эди.

— Жуда соз! — Рудольф аёлга бирмунча муддат қараб турди. — Мен келгунимга қадар Кантагалли таржимони билан бирга сиз билан суҳбатлашганини нимага айтмаган эдингиз?

— Вой, худойим! — қўрқиб кетди аёл. — Уларни менинг ёнимга сиз юборгансиз деб ўйлагандим, ахир! Бирон ножўя гап айтиб қўйибманми?

— Йўқ, йўқ, — уни тинчлантирди Рудольф. — Сиз ҳозир кийиниб олишингиз керак, деб ўйлайман. Шахсан Кантагаллининг ўзи сизни олиб кетгани келади ва меҳмонхонага бориб, у ердан ҳаммамиз бирга аэродромга жўнаймиз. Ўннингиз ҳам ўша самолётда учади. Тез орада уйга етиб оламиз!

У пастга тушиб, ўзини кутиб турган таксига чиқди, ҳисоблагич ишлаб турарди. Меҳмонхонага етиб боргач, Рудольф пул тўламоқчи бўлганида, ҳайдовчи йўлқира ҳақи тўлаб бўлинганини айтди.

Яна Кантагалли!

Рудольф Карстен билан гаплашиш учун ўз хонасидан буюртма берди. Энди уни эшитиб қолишларидан ташвишланмасди, у қачон етиб боражагини маълум қилиши ва Харрини тўғри касалхонага элтиб қўядиган санитар машинаси ҳозирлаб қўйишни Карстендан сўрамоқчи эди.

Бу сафар у Карстенга Харрининг барча ошналаридан унинг Пер Ларсен билан алоқасини яна бир текшириб кўришга кўрсатма беришни унутмади.

— Сенинг ўрнингда бўлганимда Италияда қолган бўлардим. Бизда ҳозир шунақа воқеалар бўлаяптики! — деди Карстен хайрлашаётиб.

Кейин Рудольф Лиллианнинг хонасидаги телефон рақамини терди, қиз биринчи жиринглашидаёқ жавоб берди.

— Яна бирон кор-ҳол содир бўлибдими депман! — у ғазабланган ва кўрқиб кетганди. — Соат ўн бир бўлиб қолибди-ку!

— Кечирасиз, эрталабдан кайфиятим ёмон эди. Кантагалли соат ўн иккида келади. Самолёт соат биру ўнда учади. Буюмларингизни тахлаб улгурасизми?

— Мени калака қилаяпсизми? Ахир, уларни ҳали жомадонимдан чиқариб ҳам улгурганим йўқ-ку!

— Узр, бу ҳақда ўйламабман ҳам. — Карстендан сизга алангали салом.

20

Кантагалли “Альберго континентале”га роппа-роса ўн иккида етиб келди. У ҳар доимгидек махсус либосида эди, кўксини кўпгина нишонлари бебаз турарди. Улар аэродромга боргунча йўлда деярли чурқ этишмади. Фру Халворсен уйга қайтаётганидан хурсанд эди. Лиллиан Бек эса у қадар қувонапти деб бўлмасди.

— Уле Ронемларникига кўчиб ўтибди. — Рудольф бу янгиликни Лиллианга аввалроқ етказишга қарор қилди.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим. — У йўлга маъюс қараб турарди. — Уле уйдаги нохушликлардан ҳар доим уларникидан паноҳ топади. Бу улар билан алоқада бўлмаслигимнинг яна бир сабабидир. Агар улар ёрдам беришмаганида, укам бунчалар ҳаддидан ошмас эди. Баъзида менга укам уларнинг уйини асосий, бизникини эса иккинчи даражали деб ҳисоблайдигандек туюлади. Онам борлигида ҳам шундай эди. Онам Канадага жўнаб кетганидан кейин эса Уле уйимизда деярли яшамасди.

— Эҳ, эссизгина, сизларга Қалъамизни кўрсатишга улгуролмай қолдим-да, — деди бирдан Кантагалли.

— Кейинги сафар кўрсатарсиз, — тўнғиллади Рудольф. — Эҳтимол, бундан кўра тузукроқ вазиятларда кўришармиз. — Бироқ унинг ўзи бунга шубҳа қиларди — унинг учун энди Бриндизи мурдалар ва касалхоналардан иборат деган фикр ҳар доим хаёлини банд қиларди. — Сиз Норвегияга тааллуқли ишни биринчи бор текшираяпсизми?

Кантагалли бош ирғади.

— Тўғриси, жудаям ундаймас. Қачонлардир норвегларга алоқадор бир жиноят изидан тушгандим. Бироқ бу жуда кўп йиллар бурун содир бўлган эди. У бир пароход компаниясига алоқадор иш бўлиб, ёзишмалар кўмагида ҳал бўлганди.

Ҳа. Мария норвеглигини буткул унутган эканман, бу одамларимдан бири унинг хизматидан фойдаланишимни таклиф этганди.

— У, афтидан, ўзини умуман норвег деб ҳисобламайди, шекилли?

— Албатта, синьор Нилсен! Бу ерда унинг оиласи — эри ва фарзандлари бор, ахир. Унинг бутун умри Бриндизида ўтди. Узингиз ўйланг, олтига бола! Аниқроғи, ҳатто еттита — у ўз болалари билан бирга марҳум опасининг қизи бўлмиш жиянини ҳам боқиб, тарбиялаб катта қилди. Уни ҳақиқий шимол гўзали деса бўлади — бўйлари баланд, хушқомат, оппоққина қиз! (О-ля-ля! — унинг нигоҳини пайқаган Рудольф ичида истехзоли кулиб қўйди). Мария жуда иш

билан банд аёл, бу хизмат ҳақида ундан сўраганимда, рад этганди. Бироқ менинг чорасиз аҳволда қолганим боис ахийри рози бўлди. Лекин, ишонинг, ҳеч бир рағбатсиз рози бўлди.

— Етиб келдик, чоғи, — деди Рудольф ойнадан қараб. Машина тўхтади.

Кантагалли тавозе билан таъзим бажо этиб, аввал фру Халворсеннинг, сўнг Лиллиан Бекнинг қўлини ўпди. Рудольфнинг қўлини ҳам узоқ сиқиб турди.

— Боғланиб турайлик, — деди у. — Учиш сизларни толиқтириб қўймайди, деган умиддаман. Ҳеч нарсадан хавотирланманглар, ҳаммасини гаплашиб қўйганман. Arrividerla¹, синьор Нильсен. Сиз билан танишганимдан беҳад хурсандман.

Самолёт ўн минг метр баландликка кўтарилганида, Рудольф arrividerla деб ўйлади. Қалин булутлар қатлами остида Бриндизи ястаниб ётарди. Рудольф шаҳарни кўрмаётганди, уни кўргиси ҳам келмасди. Ҳайр эмас, алвидо, деб ўйларди у.

Фру Халворсен унинг нақ қулоғи остида гап бошлаганида, у бир чўчиб тушди:

— Норвег аёли бутун умр бегона юртда яшашга қандай кўнганлигига тушунолмаман! Мен ундан бу ҳақда ҳатто сўрадим ҳам. Биласизми, у менга нима деб жавоб берганини, у айтдики, Норвегияга қайтишни ҳеч қачон сира хоҳламаган эмиш! Унга Италияда ишлаш ёқар экан. У католик динига кирмаганмикан, деб қизиқиб кўрган-дим, аммо у ҳали Норвегиядалигидаёқ католикликни қабул қилган экан. Шунда ундан Ослодаги авлиё Улав черковига қатнаганлигини сўрадим. У менга шунақа ёвқараш қилдики, бирдан саволим беҳад ноқулай аҳволга солдимикан, дея ҳатто кўрқиб ҳам кетдим. Шу боис унга фру Торкилдсен ҳақида гапириб бердим.

— Янглишмасам, Маргит Тартани ҳақида гапираяпсиз, шекилли?

— Бўлмасам-чи, албатта, — ажабланганча жавоб берди фру Халворсен.

— Бунга фру Торкилдсеннинг қанақа алоқаси бор? — энди Рудольф ҳайрон бўлди.

— Биласизми, ўттиз йил бурун фру Торкилдсен бева қолганида, у ҳаётдан бутунлай умидини узганди. У бефарзанд эди, болалари бўлганидаям унга осонроқ бўларди. У эри билан аҳил яшарди. Эри бевақт ўлганида, унга ҳаёти тугагандек туюлган эди. У бутунлай саросимада қолганди. Ушанда менинг эрим ҳам ҳаёт эди. У ажойиб, тенги йўқ инсон эди. У дугонамнинг нечоғли оғир аҳволдалигини тушунар ва унга кўпроқ эътиборли бўлишимга эътироз билдирмасди. У билан бир йилгача ҳар якшанбада католик черковига бошришни канда қилмадик. Ҳойнаҳой, дугонам католикликка ўтмоқчи эди. Кейин эрим вафот этди. Мен ҳам энди Харрини бир ўзини ташлаб кетишга кўнглим бўлмагани боис, дугонам билан черковга боролмай қолдим. Лекин ўша пайтга келиб, унинг католицизмга қизиқиши сусайгандек эди. Буларнинг барчасини Маргит Тартанига Ослодаги авлиё Улав черковига қатнаганлигини нима сабабдан сўраганимни англаши учун сўзлаб бердим. Эҳтимол, биз бир-биримизни неча мароталаб кўргандирмиз ҳам! Одамлар ўттиз йил мобайнида жудаям ўзгариб кетишадди. Балки у мени эслагандир? Лекин у ўтмишни ҳеч қачон ўйламаслигини айтди. У Норвегияни ҳам, у ер билан боғлиқ ҳаммасини унутибди. Кейин суҳбатни бошқа мавзуга буриб юборди ҳам.

— У билан суҳбатлашишга қачон улгура қолдингиз? — Рудольф тагин ажабланди.

¹ Кўришгунча (итал.).

— Биз Харрини кўриб чиққаннимиздан кейин, сиз шифокор билан гаплашиб чиққунингизча. Биласизми, гап нима ҳақда бораётганини тушунмаётганим боис ўзимни жуда ноқулай сезаётгандим. Ахир на инглизча, италиянчадан хабарим бор. Шу сабабли Маргит Тартани билан гаплаша бошладим, ахир у норвег-ку!

— Норвег эди, — деди Рудольф, — бироқ аллазамонлар бурун.

— Мен ўзга юртда яшолмасдим! — Фру Халворсен бошини чайқади. — Ҳеч нима эвазига рози бўлмасдим!

Дунёда ҳар турли одамлар бор, шунисига ҳам шукур.

— Сиз ҳақсиз, — гўлдиреди фру Халворсен ва кўзини юмди.

Рудольф Маргит Тартани билан Авлиё Мария Магдалина касалхонасига кетишаётганда йўлда кечган суҳбатни хаёлида такрорлади.

— Сиз Италияда кўпдан буён яшайсизми?

— Йигирма беш йилдан ошди.

— Бу ер сизга ёқади ҳамми?

— Бундан бошқа жойда тузукроқ яшолмаган бўлсам керак, деб ўйлайман.

— Бу ернинг иқлими, ҳеч шубҳасиз, Норвегияникидан яхшироқ.

— Мен иқлимни назарда тутиб айтганим йўқ. Бу ерда оилам бор. Уйим бор.

— Болаларингиз борми?

— Ҳа, олтита.

— Олтита дедингизми? Ана холос! Хўш, уларнинг ёши нечада?

— Тўнғичим яқинда ўттизга, кенжам — ўн ёшга тўлади.

Қизиқ, у Италияда неча йилдан бери яшаркин? Агар тўнғичи ўттиз ёшда бўлса, демак, у энг камида ўттиз бир йилдан бери эрли аёл. Улар Бриндизига кўчиб келгунларига қадар қаерда яшашган экан? Агар улар аввалбошданоқ Бриндизиде яшай бошлаганда, у бу ерда “йигирма беш йилдан ортиқ” демай, “Ўттиз йилдан ошиқ” деб айтган бўларди.

Фру Халворсен Маргит Тартанини “суриштириб” кўрганидан кейин уни заҳарламоқчи бўлиб уринишганини тасодиф деб ҳисобласа бўлармиқан?

Ўша “тергов”дан кейин Маргит унинг ўзига ҳам ўзгача муносабатда бўлиб қолди.

Рудольф уйга етиб борган заҳоти Маргит Тартанининг ўтмиши тўғрисидаги маълумотларни суриштириб кўришни кўнглига туғиб кўйди. Мабодо, у Ослода никоҳ рўйхатидан ўтган ва тўнғич ўғли ўша ерда туғилган бўлса, унинг ўтмиши ҳақида билиб олиш қийин эмас.

У ўриндиққа ястаниб, суяниб олди ва кўзини юмди. Бир неча дақиқадан сўнг у ухлаб қолди.

Давоми бор

*Русчадан
Гулчеҳра МУҲАММАДЖОН
таржимаси*